UNIWERSYTET WARMIŃSKO-MAZURSKI W OLSZTYNIE
CENTRUM BADAŃ EUROPY WSCHODNIEJ

PRZEGLĄD
WSCHODNIOEUROPEJSKI

XVII/1
2026

Wydawnictwo
Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego
w Olsztynie

Tytuł angielski: East European Review

Kolegium Redakcyjne
Aleksander Kiklewicz (redaktor naczelny) | Paweł Pietnoczka (sekretarz naukowy)
Norbert Kasparek | Iwona Ndiaye | Marek Szczepaniak

Adres redakcji
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
Wydział Humanistyczny
ul. Kurta Obitza 1, 10-725 Olsztyn
tel. +48 602175802, fax +48 89 5351486 (87)
e-mail: komunikacjam@uwm.edu.pl
http://www.uwm.edu.pl/cbew/p.wschodnioeuropejski.html
https://czasopisma.uwm.edu.pl/index.php/pw/issue/archive

Rada Programowa
Selim Chazbijewicz (Olstyn) | Victor Dönninghaus (Lüneberg)
Włodzimierz Dubiczyński (Warszawa) | Ēriks Jēkabsons (Ryga) | Holger Kusse (Dresden)
Marek Melnyk (Olsztyn) | Natália Meselmi (Nitra) | Nadežda Morozova (Vilnius)
Iwona Ndiaye (Olsztyn) | Zhanna Nekrashewich-Karotkaya (Poznań) | Olena Pchelintseva (Cherkasy)
Grigorijus Potashenko (Vilnius) | Mariusz Próchniak (Warszawa) | Żanna Sładkiewicz (Gdańsk)
Aliaksandr Smalianchuk (Warszawa) | Walentyna Sobol (Warszawa) | Andrzej Szmyt (Olsztyn)
Björn Wiemer (Mainz) | Anatol Zahnitko (Vinnytsia)

Redakcja informuje, że wersją pierwotną czasopisma jest wydanie papierowe.

Czasopismo wdrożyło procedurę zabezpieczającą przed zjawiskiem ghostwriting:
http://www.uwm.edu.pl/cbew/p.wschodnioeuropejski.html

Strona internetowa czasopisma
http://www.uwm.edu.pl/cbew/p.wschodnioeuropejski.html

Zasady recenzowania
http://www.uwm.edu.pl/cbew/p.wschodnioeuropejski.html

Projekt okładki: Maria Fafińska

ISSN 2081-1128

Wydawnictwo UWM
ul. Jana Heweliusza 14, 10-718 Olsztyn
tel. ++48 89 523 36 61; fax ++48 89 523 34 38
www.uwm.edu.pl/wydawnictwo/
e-mail: wydawca@uwm.edu.pl

Nakład: 55 egz.; ark. wyd. 23,30; ark. druk. 19,75
Druk: Zakład Poligraficzny UWM w Olsztynie, zam. nr 350

SPIS TREŚCI

Historia

Maria Korybut-Marciniak
Żywy symbol świetności – obraz Uniwersytetu Wileńskiego w pamięci Polaków guberni północno-zachodnich w świetle pamiętnika Witolda Małcużyńskiego 9

Ekonomika

Yana Glazova | Ganna Kostenko
Regional financial potential and sustainable development: lessons from Poland for Ukraine 25
Małgorzata Stec | Mariola Grzebyk
Realizacja 7 celu zrównoważonego rozwoju w wybranych państwach Europy Wschodniej w latach 2014-2023 39

Społeczeństwo, stosunki międzynarodowe, komunikacja

Jerzy Szukalski
Specyfika organizacji społecznej i państwowej Wajnachów w okresie XV-XVIII wieku ... 57
Jerzy Kajetanowicz
Transformacja sił zbrojnych Federacji Rosyjskiej w latach 1992-2022. Od demobilizacji do konfrontacji 69
Paweł Pietnoczka
Zmiany w ukraińskim systemie partyjnym w kontekście agresji Federacji Rosyjskiej wobec Ukrainy 85
Katarzyna Nosidlak | Agata Wolanin
English language teachers' online community of practice during the Ukrainian refugee crisis: A thematic analysis of Facebook group discussions 101
Vitalii Telvak | Viktoria Telvak | Oleh Radchenko
Польські студенти Михайла Грушевського у Львівському Університеті: кількісна динаміка та дидактичні преференції 115

Kultura, literatura, media

Piotr Fast
Spory o wiersz Josifa Brodskiego *На независимость Украины*. Część 2 129
Jolanta Brzykcy
Rosyjskojęzyczne środowisko literackie przeciwko wojnie Rosji z Ukrainą. Próba rekonesansu 139
Wojciech Kajtoch
Приключения шести лейтенантов, или о новом гипотетическом поджанре современного российского военно-исмторического фильма о Второй мировой (Великой Отечественной) войне 153
Kristina Vorontsova
Aigel's song *Gas* as an anti-war manifesto: Poetical, musical and folklore aspects 167

Język

Aleksander Kiklewicz | Michail Kotin
Die Komplementsätze mit den Subjunktoren *ČTO* ‘dass’ und *KAK* ‘wie’ im Gegenwartsrussischen unter einem partiellen Vergleich mit ihren deutschen Entsprechungen 181
Piotr Zemszał
Pragmatyka wybranych orientalizmów w dyskursie współczesnego rosyjskiego ultraprawosławia 209
Ewa Kapela
Agresja językowa w wypowiedziach Dmitrija Miedwiediewa 225
Inna Horofianiuk
Polish-Ukrainian language contacts in the context of dialectal lexicography in the late 19th century: *Słowniczek prowincyonalizmów podolskich* by A. Kremer 245
Agnieszka Piela
Archaiczne i anachroniczne ukrainizmy w polszczyźnie 257
Oleg Leszczak
Тривиализация песенных цитат в русском бытовом и публицистическом дискурсе ... 279
Ewa Komorowska | Danuta Stanulewicz
Akt mowy *życzenie* we współczesnym języku polskim i rosyjskim – ujęcie pragmalingwistyczne 297

Recenzje

Myroslava Rudyk
Поліщук, Я., *Сім поглядів на війну.* Київ: Дух і літера, 2025; 240 с. 313

TABLE OF CONTENTS

History

Maria Korybut-Marciniak
A living symbol of splendour: The image of Vilnius University in the memory of Poles in the Northwestern Governorates, in the light of Witold Małcużyński's Memoir 9

Economics

Yana Glazova | Ganna KOstenko
Regional financial potential and sustainable development: lessons from Poland for Ukraine 25
Małgorzata Stec | Mariola Grzebyk
Implementation of the 7th Sustainable Development Goal in selected Eastern European countries in the years 2014-2023 39

Society, international relations, communication

Jerzy Szukalski
The specificity of the social and state organization of the Vainakhs in the 15th-18th centuries 57
Jerzy Kajetanowicz
Transformation of the Armed Forces of the Russian Federation 1992-2022: From demobilization to confrontation 69
Paweł Pietnoczka
Changes in the Ukrainian party system in the context of the Russian Federation's aggression against Ukraine 85
Katarzyna Nosidlak | Agata Wolanin
English language teachers' online community of practice during the Ukrainian refugee crisis: A thematic analysis of Facebook group discussions 101
Vitalii Telvak | Viktoria Telvak | Oleh Radchenko
Polish students of Mykhailo Hrushevsky at the Lviv University: Quantitative dynamics and didactic preferences 115

Culture, literature, media

Piotr Fast
Dispute about a poem *On the Independence of Ukraine* by Joseph Brodsky. Part 2 129
Jolanta Brzykcy
Russian-speaking literary community against Russia's war with Ukraine. An attempt at reconnaissance 139
Wojciech Kajtoch
The adventures of six lieutenants, or on a new hypothetical subgenre of contemporary Russian war films about the Second (Great Patriotic) War 153
Kristina Vorontsova
Aigel's song *Gas* as an anti-war manifesto: Poetical, musical and folklore aspects 167

Language

Aleksander Kiklewicz | Michail Kotin
The object sentences with the subjunctors *ČTO* 'that' and *KAK* 'how' in contemporary Russian under a partial comparison with their German equivalents 181
Piotr Zemszał
Pragmatics of selected orientalisms in the discourse of contemporary Russian ultra-orthodoxy 209
Ewa Kapela
Verbal aggression in Dmitry Medvedev's statements 225
Inna Horofianiuk
Polish-Ukrainian language contacts in the context of dialectal lexicography in the late 19th century: *Słowniczek prowincyonalizmów podolskich* by A. Kremer 245
Agnieszka Piela
Archaic and anachronistic Ukrainisms in the Polish language 257
Oleg Leszczak
Trivialization of song quotations in Russian domestic and publicistic discourse 279
Ewa Komorowska | Danuta Stanulewicz
The speech act of *wishing* in contemporary Polish and Russian: A pragmalinguistic approach 297

Reviews

Myroslava Rudyk
Polishchuk, Ya., *Sim pohlyadiv na viynu*. Kyyiv: Dukh i litera, 2025; 240 pp. 313

Historia

DOI: 10.31648/pw.12824

Maria Korybut-Marciniak
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8196-5119
University of Warmian and Mazury

ŻYWY SYMBOL ŚWIETNOŚCI – OBRAZ UNIWERSYTETU WILEŃSKIEGO W PAMIĘCI POLAKÓW GUBERNI PÓŁNOCNO-ZACHODNICH W ŚWIETLE PAMIĘTNIKA WITOLDA MAŁCUŻYŃSKIEGO

A living symbol of splendour: The image of Vilnius University in the memory of Poles in the Northwestern Governorates, in the light of Witold Małcużyński's memoir

Abstract: The article analyzes how Vilnius University (1803-1832) functioned as a figure of memory for Poles in the Northwestern Governorates of the Russian Empire after its suppression in 1832. The primary source is the manuscript memoir of Witold Małcużyński, which records the recollections of his father, Stanisław – a graduate of a teachers' seminary and later a schoolteacher. The study combines ego-document analysis with microhistory and cultural memory studies, juxtaposing the narrative with the context of Russification following the uprisings of 1830/31 and 1863/64. Based on the manuscript memoir, it reconstructs the channels through which the memory of Vilnius University was transmitted (family storytelling, teachers' milieus) as well as the repertoire of images of the university that sustained communal identity into the early twentieth century. The analysis indicates that this memory functioned as a symbolic resource and a point of reference for Poles in the Northwestern Governorates amid intensifying repressions by the partitioning power.

Keywords: Vilnius University, memory, Northwestern Governorates, russification, ego-documents, Witold Małcużyński, Polish Eastern Borderlands

Wprowadzenie

Czym był dla Narodu Polskiego dawny Uniwersytet Wileński – o tym słyszało mniej więcej każde dziecko polskie. W sercach nas wszystkich otacza go taka promienna aureola, że – jak nieraz w podobnych wypadkach bywa – nie samą tylko ta jej promienność przynosi korzyść. Filomaci… filareci… Mickiewicz… Zan… Czeczot… Śniadeccy… Lelewel… Imiona te wysoko podnoszą w sercach falę rozrzewnienia – i bywa, że fala ta przesłania nam dziejową rzeczywistość, że nawet po trosze przeszkadza jasno i wyraźnie, w sposób dla naszej przeszłości owocny

widzieć, na czem polegała jego wielkość, na czem konkretna wartość dla niedawnej przeszłości, dla teraźniejszości i dla przyszłości Ojczyzny.

Tak o Alma Mater Vilnensis pisał Marian Massonius (1862-1945), w latach 1920--1932 profesor filozofii i pedagogiki Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie (Massonius 2005, 99). Legenda najświetniejszych lat uczelni, potęgowana sławą jej wychowanków, pęczniała w dobie wzmożonych represji carskich, przekazywana przez popowstaniowe pokolenia szeptem, w domowym, bezpiecznym zaciszu, niczym największa tajemnica (por. Zawadzka 2019, 15 i n.).

Zamknięcie Uniwersytetu Wileńskiego w 1832 r. było jednym z najbardziej dojmujących symboli przemiany porządku politycznego i kulturowego na ziemiach litewsko-białoruskich po upadku powstania listopadowego. W XIX w. uczelnia ta funkcjonowała w pamięci Polaków pod zaborami jako wyraz świetności Wilna i całego regionu. Stała się matecznikiem „najświetniejszej generacji kultury polskiej" (Beauvois 1991, 11).

Po powstaniu listopadowym rząd rosyjski zdecydował o likwidacji uczelni i Wileńskiego Okręgu Naukowego. W pamiętnikach i relacjach pokolenia urodzonego po 1831 r. powraca motyw konieczności tłumienia publicznych odniesień do polskości i wielkich instytucji przeszłości. Nad uczelnią rozciągnięto czarny kir milczenia, a o postaciach najwybitniejszych absolwentów starano się zatrzeć wszelkie ślady. W drugiej połowie XIX w. cenzura w guberniach zachodnich ograniczała możliwość przywoływania nazwisk profesorów i byłych studentów, co wzmagało rolę pamięci rodzinnej, środowisk nauczycielskich, polskich ziemian, tajnych szkół i nauczania domowego jako nośników tradycji.

Celem artykułu jest rekonstrukcja obrazu Uniwersytetu Wileńskiego jako figury pamięci w guberniach północno-zachodnich na podstawie rękopiśmiennego pamiętnika Witolda Małcużyńskiego (1832-1913). Egodokument, napisany u schyłku życia autora, świadomie marginalizuje wątki autobiograficzne na rzecz „obiektywnego skreślenia wypadków i rzeczy widzianych i słyszanych" (LVIA bd., 9). Pierwsza część poświęcona jest edukacji i środowisku jego ojca, Stanisława, studenta Uniwersytetu Wileńskiego, następnie nauczyciela. Ojciec Małcużyńskiego nie pozostawił własnych zapisków – relacja syna opiera się na zasłyszanych i zapamiętanych opowieściach, co czyni z niej zarazem świadectwo i medium transmisji pamięci rodzinnej. Idąc za E. Domańską – w przypadku analizowanego egodokumentu „obowiązek pamięci" uzupełnia i koryguje „obowiązek historii". W realiach XIX-wiecznego imperium, gdzie wiedza o przeszłości podlegała kontroli państwowej, pamiętnik potraktowano nie jako substytut archiwum, lecz jako świadectwo o randze etycznej, medium, które unosi „prawdę przeżycia", staje się lekarstwem na trudną, zaborową codzienność i pełni funkcję wzmacniania wspólnoty narodowej Polaków, którym odebrano głos, możliwości kształcenia i godność (Domańska 2002, 15-17). W tym horyzoncie rękopis Małcużyńskiego

nie służy rekonstrukcji „faktografii zamkniętej", ale pozwala uchwycić sposoby, w jakie wspólnoty lokalne podtrzymywały znaczenia i wartości, gdy rosyjska polityka propagandowa starała się zatrzeć ślady po zlikwidowanych instytucjach.

1. Reformy oświatowe i pozycja Uniwersytetu Wileńskiego w systemie edukacji guberni zachodnich w latach 1803-1832

Po 1795 r. Wilno znalazło się na peryferiach Imperium Rosyjskiego, z dala od głównych szlaków handlowych i zostało zredukowane do rangi jednego z wielu miast gubernialnych. W końcu października 1794 r. władzę nad Litwą objął książę Mikołaj Repnin, pierwszy generał-gubernator, któremu Katarzyna II powierzyła szerokie pełnomocnictwa wobec Polaków. Repnin forsował przyspieszoną unifikację: wprowadzano rosyjski system miar i wag, nowy system monetarny i kalendarz juliański; zmiany ustrojowe postępowały jednak stopniowo, pozostawiając przez pewien czas dawne sądy i III Statut Litewski jako podstawę prawa (Żytkowicz 1938). Początkowo pozostawiono Polakom swobodę w kierowaniu Szkołą Główną Litewską (Wielkiego Księstwa Litewskiego), która została powołana w miejscu Uniwersytetu Wileńskiego po kasacie zakonu jezuitów. W 1795 r. przemianowano ją na Szkołę Główną Wileńską. Dwa lata później, po powołaniu Komisji Edukacyjnej Litewskiej, która roztoczyła nadzór nad uczelnią, ograniczono jej autonomię, narzucając rozbudowę administracji i rosyjski system biurokratyczny (Kamińska 2012, 31 i n.). Głębszą korektę przyniosły dopiero rządy Aleksandra I i reforma oświaty z lat 1802-1804, której rdzeniem była nowa hierarchia szkół. Współtwórcami reformy, przeprowadzonej w całym cesarstwie rosyjskim, byli m.in. Polacy – ogromną rolę odegrał Adam Jerzy Czartoryski, dzięki któremu powołano Wileński Okręg Naukowy obejmujący osiem „polskich" guberni, czyli obszar całego dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego (Szmyt 2021, 21 i n.). Na czele okręgu stanął Cesarski Uniwersytet Wileński, otrzymując od Rosji szerokie prerogatywy w sprawach kulturalno-oświatowych. Statut Uniwersytetu Wileńskiego, zatwierdzony przez Aleksandra I w maju 1803 r., dawał uczelni dużą autonomię – wybór rektora i dziekanów przez radę profesorów, konkursowe obsadzanie katedr, decydowanie o programach (Bieliński 1899-1900, 56 i n). Czartoryskiemu, który został kuratorem całego okręgu, zależało na zrealizowaniu trzech zadań: osiągnięciu wysokiego poziomu kształcenia studentów na uczelni, ścisłej kontroli uniwersytetu nad szkolnictwem średnim i niższym oraz stworzeniu prężnego ośrodka naukowego (Beauvois 1974, 61 i n.).

Jak już wyżej wspomniano, zasięg Wileńskiego Okręgu Naukowego pokrywał się niemal dokładnie z ziemiami zagarniętymi przez Rosję w kolejnych rozbiorach. Piramida szkół – parafialne, powiatowe, gubernialne – została objęta kontrolą Cesarskiego Uniwersytetu Wileńskiego, który wdrażał nowe programy edukacyjne,

obsadzał stanowiska wykwalifikowanymi nauczycielami i stworzył system inspekcji placówek poprzez wizytacje. Wileński Okręg Naukowy był wyjątkowy na tle pozostałych okręgów szkolnych w imperium. Istniała tu możliwość nauczania w języku polskim, jak również przewaga polskiej kadry. System szkolny i jego zarządzanie inspirowane było działalnością dawnej Komisji Edukacji Narodowej. W praktyce oznaczało to kontynuację polskiej kultury szkolnej w ramach rosyjskiego systemu prawnego (Szmyt 2016, 21 i n.). Dzięki uczelni wyższej Wilno zyskało rangę centrum kulturalno-oświatowego „ziem zabranych".

Strukturę dydaktyczno-naukową uczelni określał statut. Rdzeń tworzyły cztery wydziały: fizyczno-matematyczny, lekarski, nauk moralnych i politycznych oraz literatury i sztuk pięknych. Kadrę profesorską Uniwersytetu Wileńskiego pozyskiwano w trybie konkursów, uzupełnianych celowym ściąganiem specjalistów. Uczelnia dysponowała wówczas wyjątkowymi zachętami: wysokimi pensjami, mieszkaniami, funduszami na podróże i stypendiami, co pozwoliło przyciągnąć uczonych z czołowych ośrodków europejskich (Beauvois 1991, 75 i n.). Za rektoratu Jana Śniadeckiego w latach 1807-1815, który był gorliwym przeciwnikiem „cudzoziemszczyzny" w gronie profesorskim, zablokowano pozyskiwanie uczonych z Europy. Na katedry powoływany był „żywioł rodzimy" – głównie wychowankowie uczelni (ibidem, 82). Kadra profesorska silnie oddziaływała na życie społeczne miasta i regionu, łącząc działalność naukową z działalnością organizatorską i popularyzatorską. Większość profesorów należała do lóż masońskich, z ich inicjatywy powstały liczne towarzystwa, m.in. Wileńskie Towarzystwo Lekarskie (Ilgiewicz 2005), Towarzystwo Szubrawców (Bieliński 1910; Skwarczyński 1961), Wileńskie Towarzystwo Dobroczynności (Korybut 2011). W pierwszych dekadach istnienia uczelni nastąpił rozkwit prasy i czasopism specjalistycznych[1].

Wilno stworzyło typ studenta i uformowało pokolenie zdolne połączyć naukę, służbę publiczną i solidarność – od filologów i prawników po matematyków i medyków. Do najsławniejszych absolwentów Uniwersytetu Wileńskiego należały postacie, które odegrały kluczową rolę w polskiej kulturze i nauce, m.in. Adam Mickiewicz, Tomasz Zan, Juliusz Słowacki, Józef Ignacy Kraszewski, Ignacy Domeyko, Stanisław Kierbedź, Mikołaj Mianowski, Adam Ferdynand Adamowicz. Wileński model współpracy środowiskowej był szeroki, przenikał wydziały, pochodzenie, status ekonomiczny. Widać to doskonale na przykładzie słynnych towarzystw powstających na uczelni – Towarzystwa Filomatów, Towarzystwa Filaretów, Związku Promienistych i tzw. związków zależnych, których główne hasła skupiały się wokół samodoskonalenia i przyczyniania się do wzrostu oświaty w społeczeństwie. Z jednej strony były one wyrazem buntu wobec wad starszego pokolenia, z drugiej

[1] W pierwszych dekadach XIX w. z inicjatywy grona profesorskiego powołano np. „Dziennik Wileński", „Gazetę Literacką", „Pamiętnik Towarzystwa Lekarskiego Wileńskiego", „Pamiętnik Farmaceutyczny Wileński", „Wiadomości Brukowe", „Dzieje Dobroczynności Krajowej i Zagranicznej".

dowodem aspiracji do „wzięcia spraw w swoje ręce", która szybko przeradzała się w gotowość do działania „dla pożytku publicznego" (Klimus 2024, 25 i n.). Między laboratoriami, salami wykładowymi i podmiejskimi wzgórzami rozwinęła się kultura studencka łącząca naukę, samorozwój, koleżeństwo i odpowiedzialność obywatelską, którą proces filomacko-filarecki tylko odsłonił. Śledztwo w sprawie związków studenckich i szkolnych w latach 1823-1824, którego głównym motorem był Nikołaj Nowosilcow, i wyrok, jaki zapadł, wyhamowały swobodny rozwój uczelni (Borowczyk 2003, 695 i n.). Obok zesłanych członków tajnych stowarzyszeń z Wilna wydalono czterech profesorów z Joachimem Lelewelem na czele. Nastąpiły również zmiany w programie nauczania, zdymisjonowano kuratora – Adama Jerzego Czartoryskiego, a jego miejsce zajął Nowosilcow.

Los uczelni przypieczętowało powstanie listopadowe. W tym czasie w murach wileńskiej uczelni studiowało ok. 1300 studentów, co czyniło ją największym ośrodkiem akademickim w Imperium Rosyjskim (Zasztowt 1997, 47). Decyzja cara Mikołaja I o zamknięciu Uniwersytetu Wileńskiego miała charakter polityczny i była formą odwetu za postawę studentów wobec powstania (Bartnicka 2000, 41 i n.). Rząd rosyjski zdecydował „Zniszczyć to gniazdo wolnodumstwa" i przekształcić system nauczania w guberniach północno-zachodnich na wzór rosyjski (Mościcki 1910, 237). Część „nieprawomyślnych" lub podejrzanych o sprzyjanie powstaniu profesorów – oddalono. Postanowiono utrzymać dwa wydziały, które uległy przekształceniu w odrębne zakłady naukowe – podporządkowane Ministerstwu Spraw Wewnętrznych: z wydziału lekarskiego utworzono Akademię Medyko-Chirurgiczną, a wydział nauk moralnych i politycznych przekształcono w Akademię Duchowną. Do przeprowadzenia kasaty uczelni powołano Komisję Likwidacyjną z delegatami z Petersburga, od sierpnia 1832 r. zasadnicze prace przejął Tymczasowy Komitet Szkolny kierowany przez kuratora Białoruskiego Okręgu Naukowego Grigorija Kartaszewskiego (Zasztowt 1997, 86 i n.). Dorobek wszechnicy został rozproszony, a Wilno utraciło swoje akademickie serce.

Kasata Uniwersytetu Wileńskiego przeniosła go do sfery pamięci: tam zaczęła się rodzić legenda o Alma Mater Vilnensis. W warunkach cenzury i „sterylizacji" pamięci o uczelni, nazwiska profesorów i ich uczniów krążyły poza oficjalnym obiegiem. Ogromną rolę w pęcznieniu legendy odegrały tajne stowarzyszenia młodzieży, zwłaszcza filomaci i filareci, których historia weszła do kanonu pamięci kulturowej i narodowej (Assaman 2013, 23 i n.). Nośnikiem legendy był żywy repertuar opowieści, który przez 87 lat podtrzymywał wyobrażenie uniwersytetu jako wzorca wartości naukowych, moralnych i narodowych. Powtarzane z ust do ust przynosiły nadzieję, podnosiły na duchu, utwierdzały w poczuciu wartości tych, którzy w bezwzględny sposób byli jej pozbawiani. To właśnie ta oddolna, „podziemna" pamięć umożliwiła w 1919 r. nie tyle powołanie nowej instytucji, ile restytucję wspólnoty znaczeń, która przetrwała mimo największych starań rusyfikacyjnych i unifikacyjnych zaborcy (Supruniuk 2018-2019, 112 i n.).

2. Uniwersytet Wileński w pamiętniku Witolda Małcużyńskiego

Pamiętnik Witolda Małcużyńskiego, liczący 160 paginowanych kart, znajduje się w Litewskim Archiwum Historycznym w Wilnie (LVIA bd.). Jego autor jako wieloletni urzędnik resortu skarbowego – początkowo w Grodnie, a następnie w Warszawie, większość skreślonych wspomnień poświęcił systemowi edukacyjnemu w guberniach wcielonych do Rosji podczas zaborów. Co interesujące – pamiętnik jest napisany poprawną, literacką polszczyzną, co może dziwić u autora, który wszystkie etapy edukacji odbywał w języku rosyjskim i tym językiem posługiwał się przez długie lata pracy zawodowej w administracji. Egodokument Małcużyńskiego pozwala uchwycić, jak pamięć o Uniwersytecie Wileńskim i Wileńskim Okręgu Naukowym była transmitowana, przetwarzana i utrwalana.

Witold Konstanty Małcużyński zapisał się przede wszystkim jako historyk-amator i pedagog, a owoce swoich dociekań pozostawił w warszawskiej prasie (M. W. 1879; Małcużyński 1884; 1902; 1915)[2]. Jest on również autorem monografii z zakresu rozwoju terytorialnego Warszawy (Małcużyński 1900). Pamiętnikarz posiada własny, zwięzły biogram w Polskim Słowniku Biograficznym (Konarski 1974, 428) oraz kilka nekrologów w warszawskiej prasie (Korotyński 1913, 3 i n.). Urodził się 23/11 marca 1832 r. w Świsłoczy jako pierworodny syn Stanisława Małcużyńskiego i Zofii ze Śnitków (LVIA bd., 163). Wywodził się z niezamożnej rodziny szlacheckiej, która przywędrowała na Litwę z Wielkopolski. Dziad Witolda, mieszkający w powiecie brzeskim, już pod koniec XVIII w. nie posiadał własności ziemskiej – pracował jako ekonom. Ojciec, Stanisław, przyszedł na świat w folwarku Opaka (gubernia grodzieńska) 18 lutego 1794 r. Warunki materialne, w których wzrastał, były trudne: w rodzinie wychowywano pięciu synów i cztery córki, a jedyną realną drogę usamodzielnienia męskich potomków stanowiło wykształcenie. Mimo skromnych środków dziad dołożył starań, by synowie zdobyli odpowiednią edukację. Stanisław rozpoczął naukę w szkole bazylianów w Brześciu Litewskim, następnie przeniósł się do nowo utworzonego gimnazjum w Świsłoczy, które ukończył w 1812 r. Dwa lata później, po pomyślnie zdanych egzaminach, wstąpił na Uniwersytet Wileński – uczył się na koszt skarbu w seminarium nauczycielskim przy fakultecie filologicznym. Po trzyletnim kursie pracował jako nauczyciel w różnych szkołach na ziemiach litewsko-białoruskich – w Świsłoczy, Krożach i Nowogródku (Brensztejn, 1929, 6). W Świsłoczy poznał o 16 lat młodszą Zofię Śnitko, córkę Jana i Franciszki Antuszewicz; pobrali się 13 lipca 1830 r. Z tego małżeństwa przyszło na świat dwoje dzieci: Witold Konstanty i Bolesław Ludwik (ur. w 1833 r.). W 1847 r. Stanisław przeszedł na emeryturę i do śmierci w 1874 r. mieszkał w Świsłoczy (LVIA bd., 1-2).

---

[2] *Szkice do dziejów skarbowości polskiej* zostały opublikowane na łamach czasopisma „Ekonomista" już po jego śmierci.

Witold Małcużyński próbował pójść śladem ojca – liczył, że wykształcenie zapewni mu podstawy bytu. Uczył się jednak już w całkiem odmiennych realiach: w systemie edukacji narzuconym przez władze carskie, z obowiązkowym językiem rosyjskim. Pamiętnikarz najpierw uczęszczał do szkoły w Nowogródku, potem do gimnazjum w Świsłoczy (Konarski 1974, 428). Zamierzał podjąć studia filologiczne na Uniwersytecie Petersburskim, lecz do tego nie doszło. W czasie Wiosny Ludów car Mikołaj I wydał ukaz wstrzymujący nabór na uniwersytety (poza fakultetami lekarskimi), co zamykało mu drogę do wykształcenia uniwersyteckiego. Skorzystał więc z jedynej realnie dostępnej ścieżki: wstąpił do szkoły agronomicznej w Hory-Horkach w guberni mohylewskiej, przekształconej w 1849 r. ze szkoły średniej w zakład rolniczo-naukowy szczebla wyższego. Kurs studiów ukończył w 1853 r. ze stopniem kandydata. Po studiach szukał pracy na Litwie – najpierw zatrudnił się jako tłumacz w Grodzieńskiej Izbie Dóbr Państwa. W latach 1857--1860 pracował jako nauczyciel przyrody w szkole w Sokółce, następne cztery lata spędził w Świsłoczy jako nauczyciel gimnazjalny. Po zamknięciu szkoły opuścił Litwę i przeniósł się do Warszawy. Od 1865 r. pracował w Komisji Przychodu i Skarbu, przekształconej w 1868 r. w Komisję Skarbową; doszedł do stanowiska naczelnika wydziału i pozostał w służbie do emerytury w 1895 r. W 1907 r. wyjechał z Warszawy do rodzinnej Świsłoczy, gdzie zmarł 31 stycznia 1913 r. (Korotyński 1913, 3 i n.; Witold Małcużyński 1913, 133).

Analizowane *Wspomnienia* pod wieloma względami odbiegają od typowego „dokumentu o samym sobie". Już na wstępie do pamiętnika Małcużyński deklaruje, że nie będzie zapełniać miejsca swoją osobą: „[…] będę się starał o ile można o obiektywne skreślenie wypadków i rzeczy widzianych i słyszanych, o przedstawienie przeszłości, o ile się da z pominięciem własnej osoby" (LVIA bd., 9). Małcużyński nie doczekał się potomstwa, stąd zapisy nie były motywowane pamięcią rodu. Ich motor stanowił inny rodzaj memoryzacji: lojalność wobec miejsca i szkoły – wobec obrazu Uniwersytetu Wileńskiego i jego kręgu oddziaływania, który w miejscowej wyobraźni zastępował instytucję realnie nieobecną.

W pierwszej części *Wspomnień* autor usuwa się w cień, sięga do obrazów, które w dzieciństwie przytaczał jego ojciec. Małcużyński nie snuje opowieści o młodzieńczych wybrykach ani genealogii rodu, lecz podąża ścieżką edukacji Stanisława. Z korespondencji pamiętnikarza z publicystą i dziennikarzem Władysławem Rajnoldem Korotyńskim dowiadujemy się, że ojciec nie pozostawił własnych notatek; obrazy kreślone przez syna powstają z zasłyszanych i zapamiętanych opowieści (LVIA bd., 1-3). W jego narracji edukacja staje się fundamentem – osią, a zamieszczenie wątku „lat nauki" ojca na początku egodokumentu działa jak legitymacja wartości całej opowieści.

Pamiętnikarz zanotował wiele szczegółów odnoszących się do systemu oświaty na Litwie, kreśląc obraz szkół, do których uczęszczał ojciec. Stanisław rozpoczął naukę w 1805 r., czyli w początkach funkcjonowania Wileńskiego Okręgu Szkolnego.

Wspomnienia rozpoczyna charakterystyka realiów nauki ojca w powiatowej szkole szlacheckiej w Brześciu Litewskim, prowadzonej przez zakon bazylianów. Do 1805 r. oświata na terenach litewsko-białoruskich była wyłącznie w rękach duchowieństwa. Pierwszą świecką szkołą na terenach litewskich było założone przez hrabiego Wincentego Tyszkiewicza w 1805 r. gimnazjum w Świsłoczy. Szkoła pozostawała pod ścisłą kuratelą merytoryczną Uniwersytetu Wileńskiego[3]. W 1808 r. po ukończeniu trzeciej klasy u bazylianów Stanisław Małcużyński został przeniesiony do gimnazjum świsłockiego. Jego syn na kartach wspomnień odnotował sławnych nauczycieli placówki, których pozyskał założyciel ośrodka. Oczywiście nie omieszkał wymienić również znakomitych wychowanków szkoły z Józefem Ignacym Kraszewskim na czele (ibidem, 9 i n.).

Kolejnym etapem edukacji ojca pamiętnikarza były studia na Uniwersytecie Wileńskim. Sporo miejsca we *Wspomnieniach* zajmują okoliczności wstąpienia na Alma Mater Vilnensis – było to największe pragnienie ojca. Trzeba pamiętać, że rok 1812 przyniósł uniwersytetowi poważne straty materialne i kadrowe – Daniel Beauvois oblicza, że w 1813 r. studiowało zaledwie 160 studentów (Beauvois 1991, 274). Z powodu trudnej sytuacji materialnej Stanisław w 1813 r. podjął pracę zarobkową i dopiero w 1814 r. przybył do Wilna z zamiarem dostania się do seminarium nauczycielskiego, które umożliwiało kształcenie na koszt skarbu państwa:

> Po ukończeniu gimnazjum jedynym pragnieniem ojca było udać się do Wilna i w jakikolwiek sposób postąpić na uniwersytet. Nie mając żadnych środków po temu rok jeszcze bawił się guwernerką i ze czterdziestu rublami uzbieranymi wyruszył w drogę, zaopatrzony w listy od dawnych nauczycieli Świsłockich. […] Liczył na to tylko, że się uda wejść na kandydata do stanu nauczycielskiego (LVIA bd., 23).

Podczas egzaminów wstępnych z języka łacińskiego Małcużyński został zauważony przez profesora Gotfryda Groddecka, który dostrzegł w nim talent i skierował na fakultet filologiczny. Studia Stanisława zbiegły się ze wstąpieniem w mury uczelni Adama Mickiewicza, który został studentem rok później (Kleiner 1995, 29–30). Pamiętnikarz przytacza kilka anegdot związanych z wieszczem, które zostały pominięte przez biografów m.in. przywołuje okoliczności zamieszkania Mickiewicza z Dominikiem Szulcem[4] na jednej stancji i konsekwencje obopólnej niechęci, której nie osłabił proces filomatów, emigracja ani późniejsza estyma

---

[3] Gimnazjum świeckie w Świsłoczy (zwane też grodzieńskim gimnazjum gubernialnym lub gimnazjum wołkowyskim) zostało utworzone w 1804 r. Była to szkoła sześcioklasowa (dwie klasy niższe i cztery klasy wyższe). W 1805 r. naukę w gimnazjum podjęło 46 uczniów (Giżycki 1885, 11; Zasztowt, 173).

[4] Dominik Szulce (1797-1860) był absolwentem Uniwersytetu Wileńskiego, następnie nauczycielem w szkołach w Wilnie, Białymstoku, Lublinie, Warszawie. W swoich publikacjach historycznych bronił polskości Kopernika, Prus oraz Pomorza Zaodrzańskiego.

Mickiewicza (ibidem, 27-28). Osobista znajomość z Mickiewiczem jest w egodokumencie wyraźnie podkreślana i zdaje się przynosić dumę autorowi pamiętnika, który stał się odbiorcą poufnych informacji i czuł się „spadkobiercą znajomości".

We *Wspomnieniach* znajdujemy ogólną charakterystykę studentów Alma Mater Vilnensis, która jest rozbieżna z powszechnym wyobrażeniem zjednoczonej, zmierzającej w jednym kierunku wspólnoty akademickiej:

> Młodzież uniwersytecka nie była wielkiej łączności i tej solidarności, jaką odznaczały się kółka polskie w czasach późniejszych. Bogatsi używali życia i zabaw, bywali w towarzystwach, często zaniedbywali naukę; ubożsi pracowali, łącząc się przeważnie podług szkół, z których przybyli. Największa stosunkowo łączność panowała między kandydatami do stanu nauczycielskiego; jednostajne było ich położenie, jednostajnym podlegali wymaganiom (ibidem, 26).

Stanisław Małcużyński na seminarium nauczycielskim studiował z trzema kolegami: Józefem Kowalewskim[5], Cyprianem Bielinowiczem i Teodorem Naruszewiczem – wszyscy wywodzili się z gimnazjum świsłockiego[6]. Witold Małcużyński po latach poszukiwał kontaktu z przyjaciółmi ojca i śledził ich losy. Po przeniesieniu się do Warszawy odwiedził Józefa Kowalewskiego, ale po wizycie w jego mieszkaniu w Pałacu Zamoyskiego wyszedł z poczuciem rozczarowania: „ale mnie się […] zdawało, że to nie był ten sam Kowalewski, o którym tyle od ojca nasłuchałem się" (ibidem, 25). To rozczarowanie nie przeszkodziło pamiętnikarzowi w gloryfikacji Uniwersytetu Wileńskiego z okresu studiów ojca – zarówno pod względem naukowym, jak i organizacyjnym:

> Były to lata najświetniejsze istnienia uniwersytetu wileńskiego. Dzięki staraniom gorliwym ks. M. Poczobuta i Strojnowskiego a szczególnie braci Śniadeckich wszechnica zajęła pierwszorzędne stanowisko pomiędzy wyższemi zakładami naukowymi i była prawdziwą krzewicielką oświaty w swym kraju. Uczeni pierwszorzędni zajmowali katedry głównych wykładów (ibidem, 26).

Pamiętnikarz dokonał barwnej charakterystyki ciała profesorskiego, zamieścił wiele uwag na temat jakości zajęć oraz życia codziennego luminarzy nauki. Pośród

---

5 Józef Kowalewski (1801-1878), orientalista, badacz języka mongolskiego, urodzony w Brzostowicy Wielkiej, ukończył gimnazjum w Świsłoczy i Uniwersytet Wileński. Po studiach został nauczycielem języka łacińskiego i polskiego w gimnazjum wileńskim. W wyniku procesu filomatów został aresztowany, a następnie zesłany do Kazania – na uniwersytecie kazańskim miał nauczać języków wschodnich – nauczył się j. tatarskiego, arabskiego i perskiego. Został profesorem uniwersytetu kazańskiego, a następnie jego rektorem. Na ziemie polskie powrócił w 1862 r. – wykładał na Uniwersytecie Warszawskim (Borowczyk 2003, 762 i n.).

6 Cyprian Bielinowicz, Teodor Naruszewicz oraz Stanisław Małcużyński widnieją w raporcie Jundziłła „O kandydatach do stanu nauczycielskiego z roku 1817" jako studenci trzeciego roku, słuchacze kursów: literatura grecka, łacińska, polska i rosyjska (zob. Chmielowski 1897, 418).

najbardziej zasłużonych wymieniał Jana i Jędrzeja Śniadeckich, wspominanego wyżej Groddecka, Ignacego Onancewicza, Józefa Franka, Ignacego Daniłowicza, Ludwika Bojanusa, Stanisława Jundziłła. Skreślił krytyczne portrety poszczególnych rektorów, m.in. odznaczającego się skąpstwem Szymona Malewskiego czy – „zmierzającego wszelkiemi możliwemi i niemożliwemi środkami do wywyższenia i zrobienia kariery" – Wacława Pelikana (ibidem, 39). Znajdujemy też opis różnic światopoglądowych i wzajemnych niechęci pośród profesorów, zwłaszcza konflikt pomiędzy obcokrajowcami a „rodzimym żywiołem" (ibidem, 39 i n.).

Zainteresowanie pamiętnikarza budziły również organizacje rodzące się w „promieniach wszechnicy". Po trzyletnich studiach, które zakończył w 1817 r., wstąpił do słynnego Towarzystwa Szubrawców – stowarzyszenia o charakterze paramasońskim, którego członkowie – głównie profesorowie uniwersyteccy – pod pręgierzem śmiechu stawiali wady i przywary społeczne, publikując satyryczne pismo „Wiadomości Brukowe". Towarzystwo zrzeszało dwie kategorie członków – rzeczywistych – urbanów i korespondentów, mieszkających na prowincji – rustykanów. Stanisław należał do tej drugiej, prowincjonalnej grupy (Skwarczyński 1961).

We wspomnieniach nie zabrakło też informacji o stowarzyszeniach studenckich: Towarzystwie Filomatów i Filaretów, Związku Promienistych, choć ich działalność datuję się na lata późniejsze, kiedy Małcużyński pracował jako nauczyciel. Syn wspominał, że Stanisław był zapraszany do Zgromadzenia Filaretów, jednak ten nigdy do towarzystwa nie przystąpił:

> Ojca mego wzywano do należenia do Promienistych, ale zaproszenia odmówił. Pamiętam, że w czasach późniejszych, kiedy ojciec mój był dozorcą szkoły powiatowej w Nowogródku, a Jan Czeczot powrócił z wygnania, często dom nasz odwiedzał. Byłem wtedy pierwszo- czy drugoklasistą, więc postać Czeczota dobrze mi się wrosła w pamięci. Wtedy jeszcze Czeczot nie zapomniał przeszłości i wypytywał ojca o przyczynę odmowy. Ojciec oświadczał, że podzielał w zupełności dążność filaretów, ale nie podzielał form. I nie mogło być inaczej, przy charakterze ojca twardym i niepodległym, który nigdy nikomu powodować się nie dawał. (LVIA bd., 38).

Już samo otarcie się o tajne związki studenckie były dla pamiętnikarza wartymi omówienia zagadnieniami. W świetle egodokumentu Stanisław Małcużyński nie należał do pokolenia młodych buntowników – bliżej mu było do oświeceniowego w charakterze Towarzystwa Szubrawców. Syn, snując refleksje nad podobieństwami i różnicami związków zanotował:

> […] Można mieć przekonania, że do jednego wspólnego celu zdążały, wysoce szlachetnego i patriotycznego, tylko szubrawcy stanęli na gruncie realnym krytycznym, filomaci – na idealnym po części sentymentalnym i mistycznym. Z obu gron wyszli ludzie, stanowiący chlubę uniwersytetu i całego narodu, a jeżeli pomiędzy młodszymi trafiły się osobistości z charakterem „giętszym", które z czasem sztandar zmieniły

i swemu społeczeństwu zawód zrobiły, to niestety bywa to wszędzie i zawsze, pod wpływem ucisku i ambicji (ibidem, 39 i n.).

Ojciec pamiętnikarza – z natury powściągliwy, z rezerwą wobec wielkich obietnic, a także prawideł i statutów oraz tytulatury, którą szafowano w towarzystwach studenckich, stawiał na to, co pewne, przejrzyste i pożyteczne. Pamiętnikarz uznał jednak za istotne scharakteryzowanie towarzystw, które zaważyły na losach uczelni i okręgu szkolnego, tym bardziej że ojciec przyjaźnił się z wieloma filomatami, a wiadomości o procesie z lat 1823-1824 miał z pierwszej ręki – od swojego przyjaciela, który pełnił funkcję sekretarza uniwersytetu aż do jego zamknięcia[7]. Autor pamiętników wiązał proces filomatów bezpośrednio z ambicjami i kalkulacją Nikołaja Nowosilcowa, który, pragnąc zdyskredytować kuratora Czartoryskiego i przejąć po nim wpływ nad okręgiem, „podyktował rozkaz aresztowania", a potem poprowadził śledztwo z mistrzowskim wyczuciem propagandowej formuły „polskiej intrygi" (ibidem, 46). W ujęciu pamiętnikarza wyrok z 7 sierpnia 1824 r. nie rozpoznawał w filomatyzmie spisku politycznego, lecz piętnował samą trwałość więzi, w tym przywiązanie do kraju i mowy, co przełożyło się na zesłania (Tomasza Zana, Jana Czeczota, Adama Suzina) i rozproszenie wielu uczestników, w tym skierowanie Mickiewicza do odległych guberni. W perspektywie pamiętnika był to moment przełomowy: środowisko uległo dezintegracji, a profil ideowo-programowy uczelni został przestawiony na kurs zgodny z polityką centralną – początek pochyłej, która wiodła ku kasacie (ibidem, 47 i n.).

Po ukończeniu trzyletniego kursu w seminarium nauczycielskim Stanisław Małcużyński został skierowany do pracy do gimnazjum w Świsłoczy. Rola nauczyciela łaciny i greki w szkole, którą niedawno ukończył, okazała się niełatwa – miał trudności z wybudowaniem autorytetu wśród uczniów, którzy pamiętali go jeszcze jako kolegę z ławki. Na prośbę o przeniesienie wyznaczono mu etat w gimnazjum w Krożach na Żmudzi. W chwili podjęcia pracy w szkole związek z Uniwersytetem Wileńskim nie wygasał. Pamiętnikarz przywołuje coroczne wakacyjne wyprawy do Wilna. W celu ich odbycia wynajmowano żydowską bryczkę czterokonną, która mieściła wszystkich młodych nauczycieli krożańskich. Ważnym przystankiem w tej podróży była karczma na skrzyżowaniu traktów z Kroż do Kowna, gdzie w umówiony dzień przybywali koledzy, pracujący w Kownie, wśród których był również Adam Mickiewicz. Dalszą podróż do miasta niedawnych studiów odbywali wspólnie. Związek z Alma Mater Vilnensis Witold Małcużyński komentował w ten sposób: „Jak wielkie musiało być przywiązanie do starych murów uniwersyteckich, do dawnych wspomnień i tradycji, jeżeli wędrówki te w roku powtarzały się, tylko niestety gromadka wędrowców stopniowo uszczuplała się" (ibidem, 45).

---

[7] Witold Małcużyński nie wymienił jego nazwiska, ale najprawdopodobniej chodziło o Feliksa Mierzejewskiego, sekretarza Uniwersytetu Wileńskiego w latach 1820-1828.

Nauczyciele byli serdecznie przyjmowani przez rektora – Szymona Malewskiego, któremu składali relacje o swoich sukcesach i problemach. Z relacji wspomnieniowych wyłania się obraz środowiskowej kohezji oraz silnego powiązania szkół okręgowych z ośrodkiem centralnym.

W przekazie pamiętnikarskim wielokrotnie powraca wątek Mickiewicza. W kręgu nauczycieli i absolwentów wileńskich – jak w relacji Małcużyńskiego – Mickiewicz pojawia się „przed kanonizacją", jako „nasz", rozpoznany szybciej i serdeczniej niż przez odległych „recenzentów warszawskich" (ibidem, 44). Prenumerowane tomiki poezji krążyły pomiędzy kolegami z rąk do rąk, czytano je głośno, a nazwisko poety stało się emblematem środowiskowej chluby. W egodokumencie pamięć o poecie była zbudowana na bliskości biograficznej. Pamiętnikarz nadmienia, że Stanisław Małcużyński dbał o to, żeby lektura wieszcza była obecna w jego domu. Cenzura paradoksalnie wzmacniała rytuał: głośne czytania, wspólne interpretacje, krążące odpisy stały się doświadczeniem kolejnych pokoleń Polaków, poddanych rusyfikacji. Będąc już studentem w Hory-Horkach, Małcużyński pamięta tajne spotkania w akademiku, podczas których czytano *Pana Tadeusza* (ibidem, 45).

W drugiej części pamiętnika, przechodząc do własnego wątku biograficznego, autor kreśli doświadczenie pokolenia urodzonego po kasacie uczelni. Urodzony w 1832 r. z czasem coraz wyraźniej rozpoznawał realia walki z polskością po powstaniu listopadowym: przestrzeń publiczną wyznaczała pedagogika milczenia, a wtajemniczanie dzieci w sprawy narodowe uchodziło za ryzykowne (ibidem, 45). Wspomnienia ojca o latach uniwersyteckich unaoczniały rozmiar straty po likwidacji Uniwersytetu Wileńskiego: zniesienie lokalnego centrum kształcenia wymuszało emigrację edukacyjną w głąb Rosji. Odległość i koszty ograniczały mobilność, a ci, którzy studia kończyli, nierzadko pozostawali w imperium dla kariery i z czasem ulegali wynarodowieniu. Skutkiem był trwały ubytek miejscowej inteligencji i postępująca prowincjonalizacja życia umysłowego – tendencja, którą autor odczytywał jako rezultat zamierzony przez władze.

Podsumowanie

Z perspektywy pamiętnika Witolda Małcużyńskiego, który powstawał u schyłku życia autora, widać wyraźnie, że po kasacie z 1832 r. Uniwersytet Wileński nie przestał istnieć w świadomości mieszkańców guberni północno-zachodnich.

W egodokumencie obserwujemy, jak legenda uniwersytetu pęczniała po wydarzeniach 1831 r. Zakaz historii przerodził się w dziedziczony obowiązek pamięci. W praktyce ciężar dziedziczenia przeniósł się na kanały nieformalne: dom, kółka czytelnicze, krążące tomiki Mickiewicza, rozmowy z osobami zaufanymi. Równolegle pamiętnik ujawnia traumę, której doświadczało pokolenie urodzone

w dobie popowstaniowej. Koszty likwidacji uczelni, takie jak konieczność studiów na uniwersytetach rosyjskich, rusyfikacja szkolnictwa, odpływ młodzieży i stopniowe przerzedzanie lokalnej inteligencji – wzięło na siebie następne pokolenie.

Egodokument Małcużyńskiego pokazuje, jak „magazyn" miejscowych doświadczeń był nieustannie podnoszony do rangi kanonu codziennymi praktykami i językiem wartości. W tym sensie obraz Uniwersytetu Wileńskiego, jaki wyłania się z pamiętnika, dopełnia historię instytucjonalną: tłumaczy, dlaczego przez osiem dekad po kasacie uczelnia trwała jako figura orientująca zbiorową wyobraźnię. I dlatego właśnie, domykając narrację na roku 1919 – powołaniu Uniwersytetu Stefana Batorego, można powiedzieć, że ciągłość nie tyle została przerwana, ile zmieniła nośnik – z budynków i statutów, na pamięć i praktyki – po to, by później znaleźć znów formę instytucjonalną.

Bibliografia

Bartnicka, K. (1971), Polskie szkolnictwo artystyczne na przełomie XVIII i XIX wieku (1764--1831). Wrocław.

Bartnicka, K. (2000), Absolwenci Uniwersytetu Wileńskiego z lat 1831-1832, [w:] Rozprawy z Dziejów Oświaty XXXIX, 29-46.

Beauvois, D. (1974), Adam Jerzy Czartoryski jako kurator wileńskiego okręgu naukowego, [w:] Przegląd Historyczny LXV/1, 61-83.

Beauvois, D. (1991), Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803-1832, t. 1. Rzym | Lublin.

Bieliński, J. (1899-1900), Uniwersytet Wileński (1579-1831), t. I. Kraków.

Bieliński, J. (1910), Szubrawcy w Wilnie (1817-1822). Zarys historyczny. Wilno.

Borowczyk, J. (2003), Rekonstrukcja procesu filomatów i filaretów, 1823-1824: historia śledztwa przeciw uczestnikom konspiracji studenckich i młodzieżowych w Wilnie oraz w Wileńskim Okręgu Naukowym. Poznań.

Brensztejn, Z. (1929), Filomata w Krożach (Jan Sobolewski) 1821-1823. Wilno.

Chmielowski, P. (1897), A. Mickiewicz – zarys biograficzno-literacki, t. 1. Warszawa.

Domańska, E. (2002), Wprowadzenie: pamięć, etyka i historia. Angloamerykańska teoria historiografii lat dziewięćdziesiątych, [w:] Domańska, E. (red.), Pamięć, etyka i historia. Angloamerykańska teoria historiografii lat dziewięćdziesiątych. Poznań, 13-27.

Giżycki, J. (1885), Spis szkół w grodzieńskiej guberni na początku XIX wieku. Poznań.

Ilgiewicz, H. (2005), Wileńskie towarzystwa i instytucje naukowe w XIX wieku. Toruń.

Kamińska, J. (2012), Universitas Vilnensis 1793-1803. Od Szkoły Głównej Wielkiego Księstwa Litewskiego do Imperatorskiego Uniwersytetu Wileńskiego. Warszawa.

Kleiner, J. (1995), Mickiewicz. Dzieje Gustawa, t. 1. Lublin.

Klimus, E. (2024), Bunt młodych w XIX-wiecznym Wilnie. Fragment z dziejów Towarzystwa Filomatów, [w:] Przegląd Wschodnioeuropejski XV (1), 21-30.

Konarski, S. (1974), Małcużyński Witold Konstanty, [w:] Polski Słownik Biograficzny, t. XIX. Wrocław etc., 428.

Korotyński, W. (1913), Ś.p. Witold Małcużyński, [w:] Kurier Warszawski XXXVI, 3-4.

Korybut-Marciniak, M. (2011), Vilniaus Labdarybės Draugija XIX a. primojoje pusėje. Olsztyn.

Kozłowska-Studnicka, J. (1929), Likwidacja Uniwersytetu Wileńskiego w świetle korespondencji urzędowej, [w:] Księga pamiątkowa ku uczczeniu CCCL rocznicy założenia i X wskrzeszenia Uniwersytetu Wileńskiego. T. 1: Z dziejów dawnego Uniwersytetu. Wilno, 405-419.

Lvia (1832), Metryka chrztu Witolda Konstantego Małcużyńskiego. Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas, f. 604, inw. 45, vol. 39.

Lvia (bd.), Witold Małcużyński: Wspomnienia. Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas, f. 1135, inw. 21, vol. 132.

Małcużyński, W. (1884), Posiadłości rodziny Kochanowskich w ziemi radomskiej: podług rejestrów poborowych z lat 1569, 1576 i 1577, [w:] Biblioteka Warszawska 2, 161-171.

Małcużyński, W. (1900), Rozwój terytorialny miasta Warszawy. Warszawa.

Małcużyński, W. (1902), Kilka kartek statystyki skarbowej z XVI w., [w:] Ekonomista I, 17.

Małcużyński, W. (1915), Szkice do dziejów skarbowości polskiej. Z teki pośmiertnej Witolda Małcużyńskiego, [w:] Ekonomista XV, 49-92.

Małcużyński, W. (1913), [w:] Tygodnik Ilustrowany VII, 133.

Massonius, P. M. (2005), Dzieje Uniwersytetu Wileńskiego 1781-1832. Notatki z wykładów w roku akademickim 1924/1925 (oprac. Supruniuk, A. | Supruniuk, M. A.). Toruń.

Mościcki, H. (1910), Zniesienie Uniwersytetu Wileńskiego, [w:] Biblioteka Warszawska II (2), 232-262.

Skwarczyński, Z. (1961), Kazimierz Kontrym. Towarzystwo Szubrawców. Dwa studia. Łódź.

Supruniuk, A. (2018/2019), Alma Mater Vilnensis. Okoliczności wskrzeszenia Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie, [w:] Archiwum Emigracji. Studia – szkice – dokumenty XXVI-XXVII (1-2), 112-136.

Szmyt, A. (2016), Russia's educational policy aimed at the Poles and the Polish territories annexed during the reign of tsar Alexander I, [w:] Przegląd Wschodnioeuropejski VII (1), 11-28.

Szmyt, A. (2021), Struktura szkolnictwa w imperium rosyjskim na początku XIX wieku. Zarys problemu, [w:] Przegląd Wschodnioeuropejski XII (1), 21-33.

Tur, L. (1903), Uniwersytet Wileński i jego znaczenie. Lwów.

Wereda, D. (2018), Działalność bazylianów w Brześciu Litewskim w XVII-XIX wieku, [w:] Roczniki Humanistyczne LXVI (2), 125-129.

Zasztowt, L. (1997), Kresy 1832-1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej. Warszawa.

Zawadzka, D. (2019), Filomaci w pamięci narodowej i regionalnej – na przykładzie podlaskich członków towarzystw wileńskich, [w:] Polonistyka. Innowacje IX, 15-33.

Żytkowicz, L. (1938), Rządy Repnina na Litwie 1794-1797. Wilno.

EKONOMIKA

DOI: 10.31648/pw.12825

Yana Glazova
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8630-0930
University of Opole
Ganna Kostenko
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0221-9543
Berdyansk State Pedagogical University

REGIONAL FINANCIAL POTENTIAL AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT: LESSONS FROM POLAND FOR UKRAINE

Abstract: This study examines the development of regional financial potential in the context of European integration by comparing Poland's Opole region and Ukraine's Ivano-Frankivsk region over 2004-2023. Its aim is to identify differences in the structure and dynamics of financial potential and to determine how Ukrainian regions can strengthen their financial capacity by adapting Polish best practices. The research systematises the indicators that constitute regional financial potential and proposes an original interpretation of the concept and a methodological approach to its assessment. A comprehensive analysis of the budgetary sector, business environment, and household finances reveals substantial disparities between the regions despite their similar administrative structures. These differences are most apparent in local budget revenue composition, the balance between own and borrowed capital in the business sector, and household financial autonomy. This study addresses a gap in the economic literature by offering a comparative analysis of local finances and their influence on regional development.

Keywords: regional financial potential, sustainable territorial development, local government finance, enterprise financial structure, household income, regional development, Poland, Ukraine

Introduction

Ukraine became an independent country in 1991. At that time, society and the government believed that one of the most resource-rich and human-capital-abundant republics of the former USSR would quickly achieve significant economic growth under political independence. However, these expectations did not materialise. The inefficient shift from a centralised to a market economy, together with the breakdown of economic ties and the growing influence of self-serving interests, plunged Ukraine's economy into a deep depression. The government faced an urgent need to find effective solutions for fundamental reforms across all subsystems of public administration.

Poland, which shares a similar historical and economic background with Ukraine, has demonstrated steady economic growth. According to the IMF, Poland's GDP grew 3.5 times between 1992 and 2023, with an average annual growth rate of 4%. This exceeds the EU's 1.7% rate. Despite slightly higher growth before its accession to the EU, the country effectively capitalised on European integration. Over the past 20 years, Poland maintained a growth rate more than double the EU average, except in 2020 due to the COVID-19 shock.

As of late 2024, Poland ranks 20th globally and 6th in the EU by economic size. It stands out among post-socialist nations as a developed market. Its experience is relevant to Ukraine, which has pursued similar decentralisation reforms but now faces severe economic challenges due to the ongoing war. Ukraine recorded average GDP growth of 2% during 2016-2021, yet the war has severely damaged its industrial potential. This makes sustainable territorial development particularly important.

To offset financial losses in conflict zones, Ukraine must rely on resource-rich and stable regions to sustain national and local budgets. A key task is to shift its economic strategy to harness regional strengths while responding to internal and external shocks. Financial potential is essential for territorial development. It enables local governments to provide services, maintain social protection, and support business activity. Developed economies have successfully used financial potential to achieve balanced regional growth, offering a model Ukraine may adapt for post-war recovery.

Research by European and American scholars presents a multidimensional view of sustainable development, grounded largely in organisational factors. Daly (2005) stresses the transition from growth to qualitative development within ecological limits. Ciegis and Ramanauskienė (2009) propose an indicator-based approach to measuring sustainability. Kates et al. (2006) and Raskin (2006) highlight the importance of value shifts and transformational scenarios but do not specify financial mechanisms. Other studies identify regional disparities and the characteristics of rural territories. However, financial capacity is rarely analysed as a development factor (Grzebyk et al. 2024; Stanny et al. 2011).

Ukrainian studies show similar tendencies. Pastukh (2022) emphasises organisational governance but does not detail financial instruments. Khlobystov (2020) offers a broad theoretical discussion but does not outline practical financial mechanisms. Vasylyeva (2018) considers the conceptual foundations of community development but pays little attention to budgetary capacity. Pachyshyn and Vdovin (2023) analyse sociopolitical challenges without addressing financial resilience in crises. Stec and Grzebyk (2024) conduct a comparative sustainability assessment, yet they do not treat the financial dimension as a distinct analytical category.

Kamyshnykova (2024) provides an important contribution. The author compares the economic growth models of Poland and Ukraine and identifies foreign direct investment and integration into global value chains as key drivers of Poland's

success. The study also stresses the need to combine local and global perspectives to ensure sustainable development.

Overall, the reviewed studies reveal significant gaps in the definition, measurement, and institutional support of financial potential for sustainable development; based on these gaps, the article formulates the following research questions:

A comprehensive methodological approach was applied. It combined horizontal and vertical comparative analyses of the financial potential of two regions: Opole in Poland and Ivano-Frankivsk in Ukraine. The empirical base consisted of data from Statistics Poland (GUS), the State Statistics Service of Ukraine, and regional statistical resources.

The horizontal analysis compared absolute financial volumes and the relative shares of financial potential components – the business sector, households, and local government –within the same timeframe. The vertical analysis assessed internal dynamics and structural changes within each region.

A comparative assessment was conducted using a unified decomposition model with three sectors: government – business – households. Business financial potential was measured using total capital, liabilities, and financial results. Household potential was evaluated through income and expenditure indicators. The fiscal component was assessed by analysing the structure of local government revenues across administrative units. Harmonising indicators for two countries at different development stages enabled the identification of asymmetries and common patterns in regional financial potential formation.

The analysis used comparative statistics, structural change assessment, ratio-based comparisons, and financial capacity measures. Their combination ensured a comprehensive and contextually grounded examination of financial potential in both regions.

Grouped and structured data, along with references to the primary sources on which the analysis and conclusions are based, are available in the Zenodo repository (Glazova | Kostenko 2025).

1. Theoretical principles of sustainable development and financial potential of territories

The concept of sustainable development, introduced in the 1980s, defines socio-economic progress through a balance of environmental, economic, and social priorities. It focuses on meeting present needs without undermining those of future generations and is reflected in the UN's 2030 Agenda and its 17 Sustainable Development Goals (SDGs).

Poland has incorporated sustainable development principles into its Constitution and national policies, while Ukraine aligns its strategic frameworks with the SDGs, including the Ukraine 2020 Strategy and the National SDG Report.

Decentralisation reforms – Poland's Administrative Territorial Reform (1995--1998) and Ukraine's Decentralisation Reform (2014-2020) – strengthened local governments, increased financial autonomy, and improved resource distribution, thereby supporting sustainable development.

Financial potential plays a crucial role in regional economic growth. Researchers emphasise its link to overall economic development (Arcand et al. 2015; Caprio | Honohan 2001). It is broadly defined as the sum of available financial resources, strategic mobilisation capabilities, and resource management efficiency (Filipiak 2016; Lysiak 2020). To assess regional financial potential, the "Government – Business – Community" framework is applied, encompassing budgetary potential (local government finances), business financial potential (regional enterprise capital), and household financial potential (income and savings).

Hazuda et al. (2017) propose a similar understanding of the structure of financial potential, interpreting it through interconnected financial categories. They identify key elements as the objects of financial management – financial relations – as well as centralised and decentralised resources at all levels of the financial system, including corporate finance, household finance, and national and local public finances.

There is a certain divergence in conceptual approaches to the notion of financial potential, which has led to competing definitions and imposes practical limitations on the measurement of this phenomenon. Among the primary perspectives, two approaches are typically distinguished: the resource-based and the result-based (output-based) approaches.

Within the resource-based approach, financial potential is understood as the aggregate of available and potentially mobilisable financial resources of a region that can support the development of its socio-economic system. The result-based approach links financial potential to the actual financial outcomes achieved, such as investment volumes, income levels, and budgetary capacity (Voznyak 2012).

Among the key constraints that significantly affect the assessment of financial potential are the incompleteness and limited availability of official statistics (Kelmanson et al. 2019). A substantial share of financial flows remains within the shadow economy, leading to systematic underestimation of real potential. This issue is particularly relevant for Ukraine, where corruption constitutes a sizable component of economic activity.

Financial potential is also highly sensitive to external shocks. Macroeconomic and political factors – such as crises or demographic shifts – make its assessment unstable and volatile (Davies 2010).

Formalizing the theoretical considerations outlined above, financial potential can be represented as the aggregate of existing and potential financial resources, including:

$$FPR= FPB+FPH+FPLG \quad (1)$$

where FPR – financial potential of the region – the total financial potential of the region; FPB – financial potential of the business – resources and capital of enterprises (business entities); FPH – financial potential of the population (households); FPLG – the financial potential of local governments – resources of local authorities operating in this area.

$$FPB=\sum(TE+TL) \quad (2)$$

where TE – total equity, TL – the total amount of liabilities all business entities in the region regardless of ownership.

$$FPH= \sum AI \quad (3)$$

AI - the average annual amount of current individual income of the population living in this region, reduced by advance payments for personal income tax and other taxes.

$$FPLG= \sum_{m=1}^{4} \sum_{k=1}^{n} (OI_{m,k}+SV_{m,k}+SS_{m,k}) \quad (4)$$

the total income of local self-government is defined as the sum by sources (OI-own income, SV-subventions, SS-subsidies) and by administrative-territorial division, where each type m (city, counties, municipalities, region) has a certain number of separate units n. Such an approach to assessing local government incomes is possible due to the practically identical administrative structure and sources of funding local budgets, which have developed as a result of decentralization reforms in the studied countries.

2. Analysis of the financial potential for developing the territories of Poland and Ukraine

For the comparative analysis of the financial potential of Poland's and Ukraine's territories, regions with similar socio-economic indicators and comparable administrative roles were selected: the Opole region in southwestern Poland and

the Ivano-Frankivsk region in western Ukraine. Their regional centres, Opole and Ivano-Frankivsk, have been twinned since 2005 and share historical links related to the post-war resettlement of Poles (Marciniak 2023). Under martial law, Ivano-Frankivsk – being distant from active hostilities – has received many internally displaced persons and retains significant development potential.

Table 1 presents comparative geographic and demographic characteristics of the regions. Both are located on the southwestern borders of their countries and share similar area and population characteristics.

Table 1. Comparative characteristics of the Opole region (PL) and the Ivano-Frankivsk region (UA)

Opole region, PL		**Ivano-Frankivsk region, UA**	
Area	9 411 km^2	Area	13 928 km^2
Population (2021) • population • density	 948 583 people 101 people/km^2	Population (2021) • population • density	 1 361 109 people 97 people/km^2
Number of districts territorial communities	12 71	Number of districts territorial communities	6 62
Regional capital: Opole	 126 800 people	Regional capital: Ivano-Frankivsk	 237 700 people
		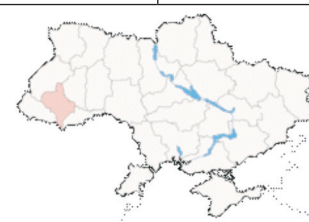	

Source: own analysis based on data from Statistics Poland; State Statistics Service of Ukraine 2023.

Based on equations (1) – (4) presented in Section 2, the financial potential of the studied regions was calculated, and the summarized results are shown in Table 2. The full-scale war in Ukraine since 2022 has significantly limited access to statistical data; therefore, the comparative analysis covers the period up to 2021. Despite similar administrative structures, the financial potential of the Opole region is almost twice that of the Ivano-Frankivsk region (Table 2).

In 2021, the financial potential of Ivano-Frankivsk was comparable to that of the Opole region in 2006, the year Poland advanced in its EU integration. Despite the impact of COVID-19, Ivano-Frankivsk demonstrated an 11% increase between 2019 and 2021, with household finances remaining stable and even growing during this period.

Table 2. A comparative analysis of financial potential and its components for the Opole region (PL) and the Ivano-Frankivsk region (UA)

Indicator | Year	Opole region				Ivano-Frankivsk region			
	2006, million EUR	2019, million EUR	2021, million EUR	Growth rate, %, 2019-2021	2019, million EUR	2020, million EUR	2021, million EUR	Growth rate, %, 2019-2021
Budget potential	764	1 564	1 640	105	737	469	504	107
Financial potential of business entities	6 137	9 411	10 376	110	4 907	4 815	5 303	110
Financial potential of households	2 415	4 463	3 954	89	3 067	3 287	3 686	112
Total:	9 316	15 438	15 970	103	8 711	8 571	9 494	111

Source: own elaboration based on data retrieved from Statistics Poland 2023; State Statistics Service of Ukraine 2023.

Structural analysis shows that business finances dominate the financial potential in both regions, with Opole consistently outperforming Ivano-Frankivsk across all periods and both demonstrating stable growth. The assessment of business entities' financial potential further highlights key differences and growth dynamics (Figure 1).

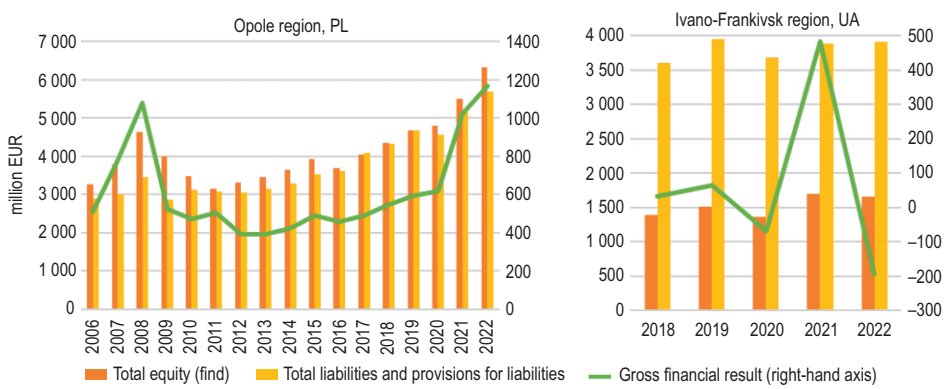

Figure 1. An analysis of the dynamics and structure of the financial potential of business entities in the Opole region and the Ivano-Frankivsk region
Source: own elaboration based on data retrieved from Statistics Poland 2023; State Statistics Service of Ukraine 2023.

In the Opole region, business entities show proportional growth of own and borrowed capital and steady increases in net profit, indicating strong financial stability. Profits remained positive throughout the period, averaging around 15% of own capital. In contrast, the Ivano-Frankivsk region demonstrates weaker dynamics: only in 2021 did profits exceed 20% of own capital, while in 2020 (COVID-19) and 2022 (war) they turned negative. Borrowed capital exceeds own capital by a factor

of 2.5, signalling limited financial independence and elevated business risks. Opole, meanwhile, maintains a balanced capital structure and strong stability.

The financial potential of households, as the next component of regional financial potential, is shown in Figure 2.

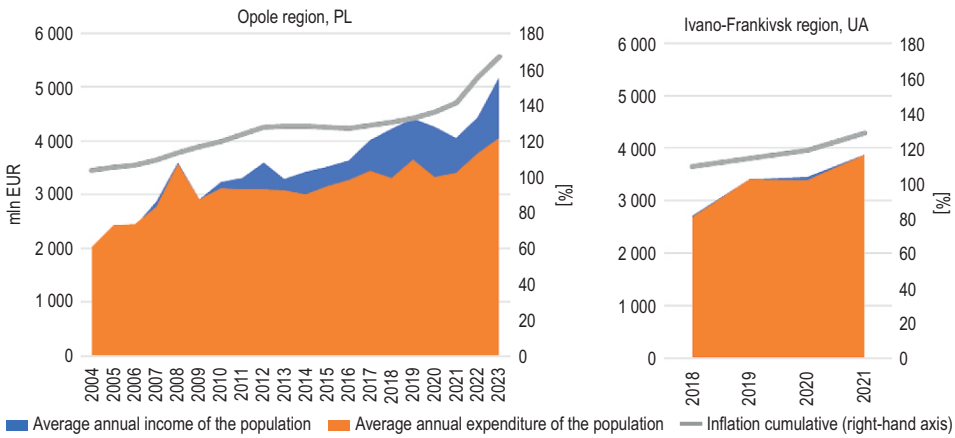

Figure 2. A comparative assessment of the financial potential of households in the Opole region and the Ivano-Frankivsk region of Ukraine
Source: own elaboration based on data retrieved from Statistics Poland 2023; State Statistics Service of Ukraine 2023.

Households are essential to the financial system by directing savings into investment, sustaining demand, and generating tax revenue. In the Opole region, incomes and expenses were initially balanced, but by the seventh year of EU integration income growth exceeded expenses and inflation by about 15%, indicating stronger financial stability and purchasing power.

In the Ivano-Frankivsk region, household incomes grew modestly, with income exceeding expenses by less than 2%, and data collection stopped after 2022 due to martial law. Despite a 40% larger population, the region's household financial resources remain similar in absolute terms to those of Opole.

The third component of financial potential – local government finances – covers public revenues classified by administrative level (cities, towns, districts, and regional budgets) and by income sources (own revenues, state subsidies, and development subventions). This structure is identical in Ukraine and Poland.

Figure 3 shows that local government revenues in the Opole region increased 3.7-fold over the past 20 years, compared with 1.7-fold inflation and 1.5-fold GDP growth. Commune budgets account for the largest share, making up 58% of total revenues in 2023.

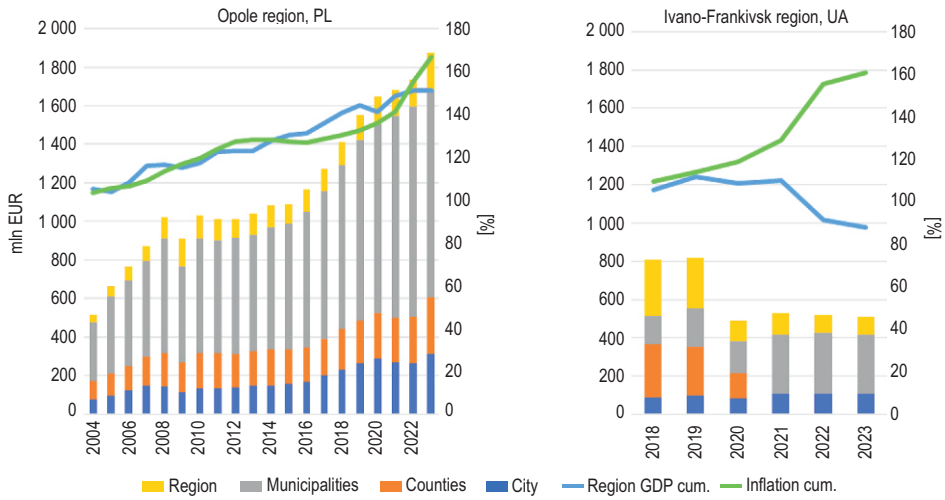

Figure 3. An analysis of the dynamics and structure of revenues of local governments of the Opole region and the Ivano-Frankivsk Region by administrative-territorial division
Source: own elaboration based on data retrieved from Regional Chambers of Audit in Poland 2023; State Statistics Service of Ukraine 2023.

Ukraine's 2014-2020 decentralization reform markedly reshaped the budget potential of the Ivano-Frankivsk region. As Figure 3 shows, revenues declined due to changes in healthcare financing and the transfer of funds from districts to territorial communities. Consequently, the Ivano-Frankivsk city community's budget share increased from 10.8% to 21.0%, while the share of other communities rose from 18.2% to 60.9%.

3. Implementation of Polish development practices in enhancing Ukrainian fiscal capacity

A comparison of the financial potential of the Opole region (Poland) and the Ivano-Frankivsk region (Ukraine) reveals both similarities and clear differences shaped by external and internal factors. Externally, Poland benefits from proximity to Western Europe, while Ukraine faces geopolitical risks near Russia. Internally, both countries transitioned to a market economy, though Poland is 15-20 years ahead in development.

Despite this gap, Ukraine follows a similar path, making Poland's best practices useful for reducing disparities. Shared historical and socio-economic conditions and comparable decentralisation reforms further support the transferability of Polish experience. The findings show that Poland's financial management approaches can be adapted to strengthen Ukraine's regional financial potential.

Figure 4 compares the financial potential of both regions in 2021, showing a similar component structure but a significantly higher business share in the Opole region.

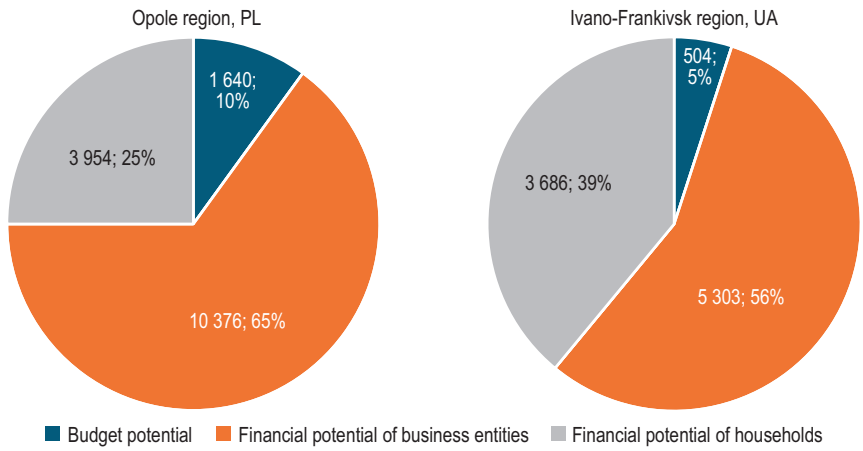

Figure 4. A comparison of the financial potential of the Opole region and the Ivano-Frankivsk region according to data for 2021 (mln EUR)
Source: own elaboration based on Table 2.

Ukraine's regional finances have been severely impacted by political instability, and the 2022 full-scale war has further slowed development. By December 2023, total damages reached $152.5 billion, with reconstruction needs estimated at $486.2 billion, including $1.9 billion for the Ivano-Frankivsk region. Despite this, post-war Ukraine may attract substantial investment for economic renewal.

Key findings include:

- Business Financial Potential: The private sector remains the largest component of financial potential in both regions, but Ivano-Frankivsk lags behind Opole by 20%. Its reliance on borrowed capital increases financial risks, underscoring the need for smart specialisation and state support.
- Household Finances: A higher household share in Ivano-Frankivsk results from weaker business activity and a larger population. The absence of income growth beyond expenditures signals economic fragility.
- Local Government Finances: Opole's rise in own revenues is driven by a strong business base and effective regional policies. Poland's Regional Accounting Chamber provides essential financial oversight, whereas Ukraine lacks an equivalent mechanism.

Overall, strengthening business development, improving risk management, and enhancing institutional capacity are critical for boosting the financial potential of Ukraine's regions. Aligning with Poland's oversight practices could support more resilient governance.

Conclusions

The results of this study align with earlier research that conceptualizes regional financial potential as a multi-component system comprising business, household, and local public finance resources (as reflected in the approaches of Hazuda, Indus, and Lalakulych, and in the findings of Stec, Grzebyk, Lysiak, and others regarding budgetary capacity). The structural similarity of financial potential in both regions corresponds with European comparative studies, which show that regional financial systems tend to maintain stable internal compositions, differing mainly in scale rather than structure.

The identified variation in the dominance of the business sector – stronger in Opole region and weaker in Ivano-Frankivsk region – echoes previous Ukrainian findings on the limited financial capacity of the private sector and the higher dependence on budgetary resources. In Opole, the financial structure remains stable: business accounts for 60-65%, households for 25-29%, and local government for about 10%. In Ivano-Frankivsk, the business share is lower (56%), which weakens other components. Although the absolute financial potential of Opole is roughly 1.5 times higher, the structural proportions differ by only around 10%.

Overall, the study confirms the hypothesis that the financial potential structures of the two regions are comparable, supporting the wider applicability of Polish regional practices.

Ukraine's regional economic recovery should consider development models, territorial remoteness from combat zones, and resource distribution. The Ivano-Frankivsk region, as a rear area, can follow pre-war strategic plans with adjustments for resilience, security, housing expansion for displaced persons, social infrastructure, business growth, and transport.

The study has several limitations. First, the analysis focuses on structural indicators without an in-depth examination of investment dynamics, innovation activity, or the effects of external shocks, all of which may significantly alter financial potential. Second, the comparison is limited to one Polish and one Ukrainian region, which constrains the generalizability of the findings.

In future research, building on the proposed assessment approach, the authors plan to expand the sample of regions to strengthen the generalizability of the results. Further analysis of causal relation-ships between the structure of financial potential and regional development also appears promising. These research directions will support the development of more evidence-based regional policy in Ukraine and foster its alignment with European practices.

The study informs regional economic policies for post-war transformation, advocating increased investment in business recovery, especially in displaced population hubs. However, due to martial law, statistical data for 2022-2023 is limited, with comparisons relying on 2021 data.

References

Arcand, J.-L. | Berkes, E. | Panizza, U. (2015), Too much finance?, [in:] Journal of Economic Growth 20 (2), 105-148.

Caprio, G. | Honohan, P. (2001), Finance for growth: Policy choices in a volatile world. A World Bank Policy Research Report (Vol. 1). World Bank Publications, [in:] http://core.ac.uk/download/pdf/12016919.pdf.

Ciegis, R. | Ramanauskiene, J. | Martinkus, B. (2009), The concept of sustainable development and its use for sustainability scenarios, [in:] Engineering Economics 62 (2), 28-37.

Daly, H. (2005), Economics in a full world, [in:] Scientific American, [in:] https://www.steadystate.org/wp-content/uploads/Daly_SciAmerican_FullWorldEconomics(1).pdf.

Davies, S. (2010), Regional dimensions of the financial and economic crisis, [in:] European Policy Research Paper, 70, [in:] https://pure.strath.ac.uk/ws/portalfiles/portal/4308880/EPRP_70_RegionalDimensionsoftheFinancialandEconomicCrisis.pdf.

Filipiak, B. Z. (2016), Dylematy pomiaru potencjału finansowego jednostek samorządu terytorialnego. Dobór czynników i ich pomiar, [in:] Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego 451, 73-82.

Glazova, Y. | Kostenko, G. (2025), Components of the region's financial potential – comparison of Poland and Ukraine (Version 1.0) [Dataset]. Zenodo, [in:] https://doi.org/10.5281/zenodo.17860061.

Grzebyk, M. | Kudelko, J. (2024). Zróżnicowanie regionalne w Polsce w zakresie realizacji celów zrównoważonego rozwoju, [in:] Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego 68 (1), 38-50.

Hazuda, M. | Indus, K. | Lalakulych, M. (2017), Determinanty formuvannia i udoskonalennia systemy upravlinnia finansovym potentsialom Ukrainy. Uzhhorod.

International Monetary Fund: World Economic Outlook Database, [in:] https://www.imf.org/en/Publications/WEO/weo-database/2024/October (accessed: 20.01.2025).

Kamyshnykova, E. (2024), Calibrating Ukraine's Growth Model: How Can Ukraine Emulate Poland's Growth?, [in:] Comparative Economic Research. Central and Eastern Europe 27 (3), 191-216.

Kates, R. | Leiserowitz, A. | Parris, T. (2006), Great transition values: Present attitudes, future changes, [in:] GTI Paper Series, 9, [in:] https://www.greattransition.org/archives/papers/Great_Transition_Values.pdf.

Khlobystov, E. (2020), Stalyi rozvytok – XXI stolittia. Kyiv.

Kelmanson, B. | Kirabaeva, K. | Medina, L. et al. (2019), Explaining the shadow economy in Europe: Size, causes and policy options, [in:] IMF Working Paper WP/19/278, [in:] https://www.imf.org/-/media/files/publications/wp/2019/wpiea2019278-print-pdf.pdf.

Lysiak, L. | Bykov, B. | Kushnir, A. (2020), Zmitsnennia finansovoho potentsialu obiednanykh terytorialnykh hromad v umovakh biudzhetnoi detsentralizatsii, [in:] Naukovyi pohliad: Ekonomika ta upravlinnia (4) (70), 84-89.

Marciniak, W. (2023), "An internal matter for the Soviet Union": The attitude of the Polish Embassy in Moscow towards problems with changing the citizenship of Polish repatriates from the depths of the Soviet Union in 1945, [in:] Przegląd Wschodnioeuropejski 14 (2), 73-81.

Panchyshyn, T. | Vdovin, M. (2023), Komponenty staloho rozvytku terytorialnykh hromad ta rehioniv v umovakh suspilno-politychnykh vyklykiv, [in:] Ekonomika ta suspilstvo, 50, [in:] https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-50-23.

Psstukh, K. (2022), Publichne upravlinnia ta administruvannia v zabezpechenni staloho rozvytku terytorii: Teoretyko-orhanizatsiinyi aspekt, [in:] Naukovyi visnyk: Derzhavne upravlinnia 1 (11), 186-206.

Raskin, P. (2006), The great transition today: A report from the future, [in:] GTI Paper Series, 2, [in:] http://www.greattransition.org/archives/papers/The_Great_Transition_Today.pdf.

Regional statistics: Main Department of Statistics in Ivano-Frankivsk Region, [in:] https://www.ukrstat.gov.ua/operativ/menu/menu_u/sestr.htm.

Regionalna Izba Obrachunkowa: Działalność analityczna, [in:] https://rio.opole.pl/126/141/dzialalnosc-analityczna.html.

Shumska, S. (2007), Finansovyi potentsial Ukrainy: Metodolohiia vyznachennia ta otsinky, [in:] Finansy Ukrainy 5, 55-65.

Stanny, M. | Czarnecka, A. (2011), Zrównoważony rozwój obszarów wiejskich Zielonych Płuc Polski. Próba analizy empirycznej. Warszawa.

State Statistics Service of Ukraine (2023), [in:] https://www.ukrstat.gov.ua/.

Statistics Poland (2023), Bank Danych Lokalnych, [in:] https://bdl.stat.gov.pl/bdl/start.

Stec, M. | Grzebyk, M. (2024). Ocena poziomu zrównoważonego rozwoju krajów Europy Środkowej i Wschodniej na tle UE-27 – wielowymiarowa analiza porównawcza, [in:] Przegląd Wschodnioeuropejski 15 (1), 97-113.

Ukraine: Rapid damage and needs assessment – August 2022 (RDNA). The World Bank, the Government of Ukraine, the European Union, the United Nations (2022), [in:] https://iceg.com.ua/wp-content/uploads/2022/09/SHvidka-otsinka.pdf.

Ukraine: Third rapid damage and needs assessment– February 2022 – December 2023 (RDNA3). The World Bank, the Government of Ukraine, the European Union, the United Nations (2024), [in:] https://documents1.worldbank.org/curated/en/099021324115085807/pdf/P1801741bea12c012189ca16d95d8c2556a.pdf.

United Nations, Department of Economic and Social Affairs: Transforming our world: The 2030 Agenda for Sustainable Development, [in:] https://sdgs.un.org/2030agenda.

Vasylyeva, O. | Vasylyeva, N. (2018), Kontseptualni zasady staloho rozvytku terytorialnykh hromad, [in:] Investytsiyi: praktyka ta dosvid 8, 74-78.

Voznyak, H. V. (2012), Financial potential of the real sector of the region's economy: Approaches to formation and use, [in:] Regional Economy 1, 107-114.

DOI: 10.31648/pw.12826

Małgorzata Stec
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0185-4510
University of Rzeszów
Mariola Grzebyk
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1107-0250
University of Rzeszów

REALIZACJA 7 CELU ZRÓWNOWAŻONEGO ROZWOJU W WYBRANYCH PAŃSTWACH EUROPY WSCHODNIEJ W LATACH 2014-2023

Implementation of the 7th Sustainable Development Goal in selected Eastern European countries in the years 2014-2023

Abstract: The aim of the article is to assess the implementation of the 7th Sustainable Development Goal in Eastern European countries, i.e. Estonia, Lithuania and Latvia, in the years 2014-2023 against the background of EU countries. The basis for the assessment is a synthetic measure calculated utilizing one of the multidimensional comparative analysis methods, using 7 variables defining this goal. The level of implementation of the 7th Sustainable Development Goal of Eastern European countries was compared with other EU countries, and its changes over time were assessed. In both compared years, i.e. in 2023 and 2014, two Eastern European countries - Estonia and Latvia, took respectively 3rd and 4th place against the background of the EU in terms of 7th Sustainable Development Goal implementation, giving way to only two countries, i.e. Sweden and Denmark. The third of the assessed countries, i.e. Lithuania, reached 21st place in the ranking of EU countries in 2023. Mentioned country is also implementing the 7th Sustainable Development Goal, as indicated by the increase in the value of the synthetic measure, however this process is slightly slower.

Keywords: SDG 7, multidimensional comparative analysis, European Union, Eastern European countries

Wprowadzenie

Zrównoważony rozwój jest nadrzędnym celem Unii Europejskiej, prowadzącym do wzrostu gospodarczego, dobrobytu obywateli UE i wyższej jakości życia dla obecnych i przyszłych pokoleń (Jędrzejczak-Gas i in. 2021).

Ostatnie aktualizacje dotyczące realizacji założeń rozwoju zrównoważonego znajdują odzwierciedlenie w Agendzie na rzecz Zrównoważonego Rozwoju 2030, przyjętej przez Zgromadzenie Ogólne Organizacji Narodów Zjednoczonych

21 września 2015 r. w Nowym Jorku (Organizacja Narodów Zjednoczonych 2015). Agenda identyfikuje 17 globalnych Celów Zrównoważonego Rozwoju (SDGs) i 169 zadań, które powinny zostać włączone do krajowych polityk i strategii, dostosowanych do konkretnych realiów i poziomów rozwoju. Cele koncentrują się na kluczowych kwestiach związanych z eliminacją ubóstwa i nierówności między krajami, promowaniem stabilnego wzrostu i zatrudnienia, przyczynianiem się do włączenia społecznego, dostępności energii i ochrony środowiska oraz przeciwdziałaniem zmianie klimatu (Kudełko 2024). Siódmy cel zrównoważonego rozwoju (SDG 7) w ramach Agendy 2030 Organizacji Narodów Zjednoczonych dotyczy zapewnienia wszystkim dostępu do przystępnej cenowo, niezawodnej, zrównoważonej i nowoczesnej energii.

Realizacja tego celu ma swoje odzwierciedlenie w polityce energetycznej UE, która powinna koncentrować się głównie na trzech obszarach: energii odnawialnej, redukcji szkodliwych emisji zanieczyszczeń, w szczególności CO_2, i zwiększaniu efektywności energetycznej (Kuc-Czarnecka i in. 2024).

Dostęp do energii jest poważnym problemem w czasach szybkich zmian klimatycznych i niepewnej sytuacji geopolitycznej (m.in. spowodowanej wybuchem wojny w Ukrainie w 2022 r.). W związku z tym Unia Europejska podjęła szereg działań mających na celu wzmocnienie bezpieczeństwa energetycznego i niezależności od importu paliw kopalnych z Federacji Rosyjskiej. Coraz ważniejsze stało się wykorzystanie odnawialnych źródeł energii i zapewnienie jak największej niezależności energetycznej poszczególnych krajów europejskich (Dmytrów 2022).

Zagadnienia poruszane w tym artykule są aktualne i ważne, biorąc pod uwagę stopień realizacji 7 celu zrównoważonego rozwoju w krajach Europy Wschodniej. Podczas gdy w literaturze istnieje wiele opracowań na temat rozwoju zrównoważonego, badania nad poziomem realizacji poszczególnych celów tego rozwoju wydają się raczej nieliczne.

Celem artykułu jest ocena realizacji 7 celu zrównoważonego rozwoju w wybranych państwach Europy Wschodniej, tj. Estonii, Litwy i Łotwy, w latach 2014-2023 na tle krajów UE. W badaniach wykorzystano zestaw 7 zmiennych określających ten cel, pobranych z bazy danych Eurostatu i na ich podstawie obliczono wartość miary syntetycznej. Poziom realizacji 7 celu zrównoważonego rozwoju wybranych państwach Europy Wschodniej porównano z innymi krajami UE, a także oceniono jego zmiany w czasie.

1. Przegląd literatury

Unia Europejska od lat podejmuje próby nakreślenia europejskiej strategii zrównoważonego rozwoju. Strategia opiera się na środkach mających na celu zapewnienie bezpieczeństwa energetycznego i poprawę konkurencyjności gospodarczej. Zakłada

się, że cele strategii energetycznej UE zostaną osiągnięte przy jednoczesnym zapewnieniu bezpiecznych i nieprzerwanych dostaw energii po akceptowalnej cenie i w sposób przyjazny dla środowiska (Wojtkowska-Lodej 2016).

Osiągnięcie 7 celu zrównoważonego rozwoju jest kluczowe dla rozwiązywania pilnych problemów związanych z dostępem do energii, wdrażaniem odnawialnych źródeł energii i efektywnością energetyczną, a jednocześnie promowaniem dobrobytu społecznego, wzrostu gospodarczego i ochrony środowiska (Kuc-Czarnecka i in. 2024).

Zgodnie z raportem (Tracking SDG 7: The Energy Progress Report 2024) do głównych czynników ekonomicznych utrudniających wdrażanie tego celu należą: niepewne perspektywy makroekonomiczne, wysoki poziom inflacji, problemy z zadłużeniem w coraz większej liczbie krajów, niesprawiedliwy podział finansów i innych zasobów, wąskie gardła w łańcuchu dostaw i rosnące ceny materiałów. Skutki pandemii COVID-19, wojny w Ukrainie i stały wzrost cen energii od 2021 r. stanowią dodatkowe obciążenie dla postępu w realizacji 7 celu zrównoważonego rozwoju, szczególnie w krajach najbardziej narażonych na kryzys i tych, które już wcześniej pozostawały w tyle.

Dokonując przeglądu literatury przedmiotu dotyczącego wdrażania 7 celu zrównoważonego rozwoju, zauważa się wzrost zainteresowania badaczy tą problematyką. W ostatnich dziesięciu latach (od 2014 r.) z wykorzystaniem bazy SCOPUS czy WoS powstało kilkaset artykułów o tej tematyce[1].

Badania poszczególnych autorów koncentrują się wokół wielu różnych zagadnień, których zakres jest bardzo szeroki. Brakuje jednak prac dotyczących krajów bałtyckich lub jest ich niewiele. Przykładowo Gebara i Laurent (2023) dokonali oceny realizacji SDG-7 za pomocą 29 wskaźników obejmujących aspekty środowiskowe, społeczne i techniczno-ekonomiczne, szczególnie istotne dla zrównoważonego rozwoju sektora energetycznego. Badania objęły 176 krajów, pokazując że te położone w Afryce i Azji osiągają wyniki gorsze niż kraje europejskie.

Z kolei Chirambo (2018) i Murshed i in. (2022) koncentrują swoje badania w Afryce Subsaharyjskiej (SSA), oceniając, że obecnie niskie wskaźniki elektryfikacji w krajach SSA są wynikiem słabego dostępu do energii w Afryce. Aby móc osiągnąć 7 cel zrównoważonego rozwoju do 2030 r., konieczne jest zaangażowanie znacznych zasobów finansowych.

Shah i in. (2019) swoje badania przeprowadzają w krajach Azji Południowej, analizując koncepcję bezpieczeństwa energetycznego i zrównoważonego rozwoju środowiskowego. Autorzy postulują zwiększenie transgranicznego handlu energią i transregionalnych inwestycji w energię odnawialną dla długoterminowego rozwoju społeczno-gospodarczego tych krajów. Natomiast badania Li i in. (2019) skupiają się

[1] Dane te zostały zebrane na podstawie analizy bibliometrycznej bazy Scopus i WoS przeprowadzonej 28.01.2025 r. z uwzględnieniem słowa kluczowego: 7 cel zrównoważonego rozwoju.

na ocenie efektywności energetycznej i ekonomicznej chińskich prowincji i miast z wykorzystaniem Data Envelopment Analysis.

Ważne także badania dotyczące zrównoważonego rozwoju energetycznego (SDG 7) w świecie po COVID-19 zostały zaprezentowane przez Elavarasan i in. (2021). Aby podążać ścieżką zrównoważonego rozwoju energetycznego, w artykule przeprowadzono analizę jakościową opierającą się na różnych scenariuszach dotyczących odnawialnych źródeł energii, cyfrowej transformacji sektora energetycznego czy przystępności cenowej energii w świecie po pandemii.

Inni (Bączkiewicz | Wątróbski 2022; Czerwińska i in. 2023; Dmytrów i in. 2022; Firlej i in. 2024) oceniali poziom postępu w zakresie wdrażania tego celu w Unii Europejskiej z zastosowaniem różnych metod statystycznych. Dodatkowo niektórzy autorzy łączyli kraje o podobnym poziomie realizacji 7 celu zrównoważonego rozwoju w grupy lub klastry (Firlej i in. 2024; Firoiu i in. 2021; Rybak i in. 2021).

Badacze oprócz kryterium miejsca przeprowadzonych badań (świat, Europa, Azja, Afryka) skupiali się także na różnych aspektach czy uwarunkowaniach dotyczących możliwości realizacji 7 celu zrównoważonego rozwoju. Tang (2024) podkreśla znaczenie inteligentnej energii i wykorzystania technologii cyfrowych w celu zwiększania niezawodności dostaw energii, aby sprostać wyzwaniom w branży energetycznej w zakresie zrównoważonego rozwoju. Przyjęcie inteligentnej energii umożliwi ludziom skuteczne zaspokojenie pilnych potrzeb zrównoważonej transformacji energetycznej i stanie się niezbędną ścieżką do osiągnięcia 7 celu zrównoważonego rozwoju.

W innych pracach poruszano kwestie ubóstwa energetycznego i monitorowania globalnych wysiłków na rzecz jego łagodzenia (Che i in. 2021), bezpieczeństwa energetycznego (Azzuni 2020; Shah i in. 2019), oceny efektywności energetycznej (Zhang i in. 2024), znaczenia skutecznej polityki gospodarczej w osiąganiu tego celu zrównoważonego rozwoju (Zarghami 2025), badanie roli zielonych technologii innowacyjnych, postępu gospodarczego i urbanizacji w zapotrzebowaniu na energię (Xing 2024).

Mimo licznych badań i stosowania różnych metod występuje luka badawcza dotycząca określenia stopnia realizacji 7 celu zrównoważonego rozwoju przy pomocy jednego miernika syntetycznego w Unii Europejskiej, zwłaszcza w wybranych krajach Europy Wschodniej.

2. Metodyka badań

W artykule do oceny realizacji 7 celu zrównoważonego rozwoju wykorzystano jedną z metod wielowymiarowej analizy porównawczej (WAP). Otrzymana miara syntetyczna (agregatowa) jest funkcją wielu zmiennych, dzięki temu możliwe staje

się porządkowanie obiektów w wielowymiarowych przestrzeniach zmiennych diagnostycznych. Istnieje wiele metod WAP (Balicki 2009; Bąk 2013; Grabiński 2003; Młodak 2006; Panek 2009), a wybór odpowiedniej metody zależy od celu badania.

Ogólny schemat postępowania z wykorzystaniem metod WAP obejmujący kilka etapów (Stec | Grzebyk 2024) jest następujący.

I. Dobór zmiennych diagnostycznych.

W etapie tym sprawdza się, czy zmienne tworzące potencjalny zestaw zmiennych diagnostycznych spełniają kryteria statystyczne związane z odpowiednim poziomem ich zmienności oraz skorelowania.

Poziom zmienności ocenia się za pomocą klasycznego współczynnika zmienności v_j o postaci (Nowak 1990, 26):

$$v_j = \frac{s_j}{\bar{x}_j} \quad (j = 1, 2, ..., m) \tag{1}$$

gdzie:

s_j – odchylenie standardowe cechy X_j,
$\bar{x}_j$ – średnia arytmetyczna cechy X_j,

Eliminacji podlegają zmienne, które spełniają warunek:

$$\left|v_j\right| \leq v^* \tag{2}$$

gdzie:

v^* – krytyczna wartość współczynnika zmienności (najczęściej przyjmowaną na poziomie 0,10).

W ocenie skorelowania zmiennych można zastosować metodę odwróconej macierzy korelacji A. Maliny i A. Zeliasia (1997, 245-250; 1998, 523-544), która obejmuje następujące etapy:

1. wyznaczenie macierzy **R** współczynników korelacji liniowej Pearsona pomiędzy zmiennymi:

$$\boldsymbol{R} = \begin{bmatrix} 1 & r_{12} & \cdots & r_{1m} \\ r_{21} & 1 & \cdots & r_{2m} \\ \vdots & \vdots & \vdots & \vdots \\ r_{m1} & r_{m2} & \cdots & 1 \end{bmatrix} \tag{3}$$

gdzie:

r_{jk} – współczynnik korelacji liniowej Pearsona między zmiennymi X_j i X_k.

2. obliczenie macierzy odwrotnej do macierzy **R**,

$$\mathbf{R^{-1}} = \left[r^{(ij)}\right] \tag{4}$$

gdzie:

$r^{(ij)}$ $(i, j = 1, 2, ..., m)$ to elementy macierzy odwrotnej $\mathbf{R}^{-1}$.

3. wyeliminowanie ze zbioru zmiennych tych, dla których spełniony zostanie warunek:

$$\left|r^{(jj)}\right| > r^* \tag{5}$$

gdzie:

$r^{(jj)}$ – element diagonalny macierzy $\mathbf{R}^{-1}$,

r^* – wartość krytyczna elementów diagonalnych macierzy $\mathbf{R}^{-1}$, najczęściej ustalana na poziomie wartości 10.

II. Zastosowanie wybranej metody WAP

W pracy wykorzystana zostanie metoda bezwzorcowa z normalizacją opartą na przekształceniu ilorazowym.

Etapy postępowania w tej metodzie obejmują następujące czynności:

1. Przedstawienie wartości zmiennych X_j $(j = 1, 2, ..., m)$ dla każdego obiektu O_i $(i, = 1, 2, ..., n)$ w postaci macierzy obserwacji:

$$\boldsymbol{X} = \begin{bmatrix} x_{11} & x_{12} & \cdots & x_{1m} \\ x_{21} & x_{22} & \cdots & x_{2m} \\ \vdots & \vdots & \vdots & \vdots \\ x_{n1} & x_{n2} & \cdots & x_{nm} \end{bmatrix} \tag{6}$$

2. Określenie charakteru zmiennych i ich ujednolicenie

Zmienne mogą być stymulantami lub destymulantami. Stymulanty to cechy, których wysokie wartości są zjawiskiem pożądanym z przyjętego punktu widzenia, natomiast niskie są zjawiskiem niepożądanym. Destymulanty – odwrotnie – to cechy, których niskie wartości są zjawiskiem pożądanym z punktu widzenia zjawiska badanego, a wysokie wartości są zjawiskiem niepożądanym (Hellwig 1968, 323-326).

Ujednolicenia charakteru zmiennych, czyli przekształcenia destymulant w stymulanty można dokonać za pomocą formuły ilorazowej o postaci:

$$x_{ij} = bD_{ij}^{-1} \quad (b > 0) \tag{7}$$

Formułę ilorazową można stosować jedynie dla destymulant mierzonych na skali ilorazowej. Stymulanta otrzymana w wyniku tego przekształcenia będzie również mierzona na skali ilorazowej (Walesiak 2011, 18).

3. Normalizacja wartości zmiennych, czyli doprowadzenie ich do porównywalności za pomocą wzoru:

$$z_{ij} = \frac{x_{ij}}{R_j} \tag{8}$$

gdzie:

x_{ij} – wartość j-tej zmiennej w i-tym obiekcie,
z_{ij} – znormalizowana wartość j-tej zmiennej w i-tym obiekcie,
R_j – rozstęp, obliczany z wzoru: $R_j = \max_i\{x_{ij}\} - \min_i\{x_{ij}\}$.

W celu zapewnienia postulatu dodatniości zastosowane zostanie przekształcenie (Panek 2009, 41):

$$z_{ij} = f(x) = \begin{cases} z_{ij} \text{ gdy } \min\{z_{ij}\} > 0 \\ z_{ij} + \varepsilon \text{ gdy } \min\{z_{ij}\} \leq 0 \end{cases} \tag{9}$$

przy czym:

$$\varepsilon = -\min\{z_{ij}\} + \frac{1}{5}S(z) \tag{10}$$

gdzie:

$S(z)$ – odchylenie standardowe obliczone ze wszystkich elementów macierzy znormalizowanych danych wejściowych.

4. Obliczenie wartości miary syntetycznej z wzoru:

$$MS_i = \frac{1}{m}\sum_{j=1}^{m} z_{ij} \tag{11}$$

gdzie:

MS_i – miara syntetyczna dla i-tego obiektu,
z_{ij} – znormalizowane wartości zmiennych,
m – liczba zmiennych.

Wykorzystane zostanie podejście dynamiczne, tzn. obliczenia wykonane zostaną dla „obiektookresów” dla całego badanego okresu, tj. lat 2014-2023.

3. Wyniki badań

Do oceny realizacji 7 celu zrównoważonego rozwoju w wybranych państwach Europy Wschodniej, tj. Estonii, Litwy i Łotwy, na tle UE-27 w latach 2014-2023 wykorzystano wstępnie 7 następujących zmiennych:

X1 – zużycie energii pierwotnej [sdg_07_10]
X2 – końcowe zużycie energii [sdg_07_11]
X3 – końcowe zużycie energii w gospodarstwach domowych na mieszkańca [sdg_07_20]
X4 – produktywność energii [sdg_07_30]
X5 – udział energii odnawialnej w końcowym zużyciu energii brutto według sektorów [sdg_07_40]
X6 – zależność od importu energii według produktów [sdg_07_50]
X7 – populacja, która nie jest w stanie odpowiednio ogrzać domu, według statusu ubóstwa [sdg_07_60]

Zmienne X4 i X5 są stymulantami, pozostałe zmienne są destymulantami[2]. Zmienne określające 7 cel zrównoważonego rozwoju w krajach UE poddano weryfikacji statystycznej. Ze względu na poziom zróżnicowania nie dokonano redukcji zmiennych. Współczynniki zmienności kształtowały się bowiem od 0,314 dla zmiennej X3 – końcowe zużycie energii w gospodarstwach domowych na mieszkańca do 1,337 dla zmiennej X2 – końcowe zużycie energii.

Gdy oceniano natomiast skorelowanie pomiędzy zmiennymi za pomocą metody Maliny i Zeliasia (1998), okazało się, że jedynie zmienna X1– zużycie energii pierwotnej wykazała zbyt wysokie skorelowanie z pozostałymi zmiennymi i została wyeliminowana z potencjalnego zestawu zmiennych. Ostatecznie zmiennymi diagnostycznymi w 2023 r. zostały zmienne X2-X7. Dla zachowania porównywalności wyników ten sam zestaw zmiennych przyjęto dla lat 2014-2022.

Wydaje się, że warto przeanalizować podstawowe charakterystyki statystyczne wskaźników pozwalających ocenić poziom realizacji 7 celu zrównoważonego rozwoju w krajach Europy Wschodniej na tle średniego poziomu UE-27 w skrajnych latach, tj. w 2014 i 2023 r. (tabele 1 i 2).

Tabela 1. Wartości zmiennych diagnostycznych określających realizację 7 celu zrównoważonego rozwoju w wybranych państwach Europy Wschodniej w 2014 r. na tle UE-27

Kraj	X2	Pozycja	X3	Pozycja	X4	Pozycja	X5	Pozycja	X6	Pozycja	X7	Pozycja
Estonia	2,8	3	676	22	2,93	26	26,13	8	11,56	1	1,7	4
Litwa	4,9	7	477	9	4,69	18	23,59	10	74,94	21	26,5	23
Łotwa	3,9	4	621	18	4,32	22	38,63	3	40,59	9	16,8	20
$\bar{x}$	34,05		538,70		6,76		19,79		55,01		11,99	
W(x)	1,39		0,33		0,44		0,58		0,45		0,90	
W(a)	2,39		0,06		0,93		0,87		-0,02		1,14	

$\bar{x}$ – średnia UE-27; W(x) – współczynnik zmienności UE-27; W (a) – współczynnik asymetrii UE-27
Źródło: obliczenia własne na podstawie danych Eurostatu: https://ec.europa.eu/eurostat/data/database

[2] Wartości zmiennych X1-X7 pobrano ze strony internetowej Eurostatu: https://ec.europa.eu/eurostat/data/database.

W 2014 r. kraje Europy Wschodniej, tj. Estonia, Litwa i Łotwa, zajmowały dobre pozycje w UE pod względem zmiennej X2 – końcowe zużycie energii, zajmując odpowiednio 3, 7 i 4 lokatę. Średnia wartość tej zmiennej dla UE-27 była zdecydowanie wyższa i wyniosła 34,05 mln ton, ponadto kraje UE były mocno zróżnicowane pod względem tej zmiennej. Należy dodać, że w większości krajów UE wartość zmiennej X2 kształtowała się poniżej średniego poziomu, na co wskazuje współczynnik asymetrii W(a) = 2,22. Jednak zauważyć należy, że takie kraje jak Niemcy (wartość zmiennej na poziomie 204,4 mln ton), Francja (142,0) czy Włochy (111,9) osiągnęły znacznie wyższe wskaźniki końcowego zużycia energii.

Dla krajów Europy Wschodniej nieco gorsza sytuacja okazała się w zakresie zmiennej X3 – końcowe zużycie energii w gospodarstwach domowych na mieszkańca, pod względem której jedynie Litwa zajęła miejsce zadowalające (9 lokata w UE). Oceniane kraje wykazywały także niską produktywność energii (X4), zajmując odpowiednio 26, 18 i 22 miejsce w UE. Wartości kolejnej zmiennej X5 – udział energii odnawialnej w końcowym zużyciu energii brutto według sektorów w krajach Europy Wschodniej kształtowały się powyżej średniego poziomu, co dało tym krajom odpowiednio 8, 10 i 3 miejsce w UE. Najkorzystniejszą wartością zmiennej X6 – zależność od importu energii według produktów wśród omawianych krajów cechowała się Estonia (1 miejsce w UE), Łotwa zajęła 5, a Litwa 18 lokatę w UE. Estonia posiadała także niską wartość zmiennej X7 – populacja, która nie jest w stanie odpowiednio ogrzać domu, według statusu ubóstwa, co lokowało ją na 4 miejscu w UE. Litwa i Łotwa wypadły już znacznie gorzej, klasyfikując się odpowiednio na 24 i 11 miejscu.

Aby odpowiedzieć na pytanie, czy nastąpiły zmiany w realizacji 7 celu zrównoważonego rozwoju po 10 latach, w wybranych państwach Europy Wschodniej na tle UE-27, warto poddać analizie wartości zmiennych go określających w 2023 roku (tabela 2).

Tabela 2. Wartości zmiennych diagnostycznych określających realizację 7 celu zrównoważonego rozwoju w wybranych państwach Europy Wschodniej w 2023 r. na tle UE-27

Kraj	X2	Pozycja	X3	Pozycja	X4	Pozycja	X5	Pozycja	X6	Pozycja	X7	Pozycja
Estonia	2,6	4	683	23	4,64	25	40,95	5	3,47	1	4,1	5
Litwa	5,3	8	537	14	6,02	19	31,93	8	68,04	18	20,0	24
Łotwa	3,9	6	574	17	5,66	22	43,22	4	32,73	5	6,6	11
$\bar{x}$	33,13		523,93		9,01		27,13		57,18		9,47	
W(x)	1,33		0,31		0,53		0,48		0,39		0,63	
W(a)	2,22		0,43		1,98		1,35		-0,30		0,96	

$\bar{x}$ – średnia UE-27; W(x) – współczynnik zmienności UE-27; W (a) – współczynnik asymetrii UE-27
Źródło: obliczenia własne na podstawie danych Eurostatu: https://ec.europa.eu/eurostat/data/database

W 2023 r. kraje Europy Wschodniej, tj. Estonia, Litwa i Łotwa, nadal zajmowały dobre pozycje w UE pod względem zmiennej X2 – końcowe zużycie energii (choć nieznacznie niższe niż w 2014 r.), co dało im odpowiednio 4, 8 i 6 lokatę. Średnia wartość tej zmiennej dla UE-27 była zdecydowanie wyższa i wyniosła 33,13 mln ton. Kraje UE były mocno zróżnicowane pod względem tej zmiennej (współczynnik zmienności na poziomie 1,33). Wysoki nadal był także współczynnik asymetrii W(a) = 2,22, który oznaczał, że w większości krajów UE wartość zmiennej X2 kształtowała się poniżej średniego poziomu.

Dla krajów Europy Wschodniej nieco gorsza sytuacja okazała się w zakresie zmiennej X3 – końcowe zużycie energii w gospodarstwach domowych na mieszkańca, pod względem której Estonia zajęła 23 miejsce, Litwa 14, a Łotwa – 17 pozycję w UE.

W badanych krajach nie nastąpiły istotne zmiany w zakresie produktywności energii (zmienna X4). Estonia, Litwa i Łotwa zajęły odpowiednio 25, 19, 22 miejsce w UE. Natomiast korzystne zmiany w badanych krajach w 2023 r. nastąpiły w zakresie wartości zmiennej X5 – udział energii odnawialnej w końcowym zużyciu energii brutto według sektorów, co dało tym krajom odpowiednio 5, 8, 4 miejsce w UE.

W 2023 r. kraje Europy Wschodniej utrzymały swoje miejsca w UE pod względem zmiennej X6 – zależność od importu energii według produktów. Estonia zajęła 1 miejsce w UE, Łotwa 5, a Litwa 18 lokatę.

W 2023 r., podobnie jak w 2014, Estonia posiadała także niską wartość zmiennej X7 – populacja, która nie jest w stanie odpowiednio ogrzać domu, według statusu ubóstwa, co lokowało ją na 5 miejscu w UE. Natomiast pozycje Litwy i Łotwy nie zmieniły się (24 i 11 miejsce w UE). Należy dodać, że wartości zmiennej X7 dla Estonii i Łotwy w 2023 r. kształtowały się poniżej średniego poziomu UE (9,47), natomiast dla Litwy znacznie ją przewyższały.

Powstaje więc pytanie: jaka jest sytuacja krajów Europy Wschodniej (Estonii, Litwy i Łotwy) pod względem wszystkich zmiennych określających realizację 7 celu zrównoważonego rozwoju w latach 2014-2023? Odpowiedzi na to pytanie dostarczy interpretacja obliczonych miar syntetycznych dla tych krajów na tle całej UE (tabela 3).

Na podstawie danych zawartych w tabeli 3 można zauważyć, że w latach 2014-2023 w większości krajów UE wzrasta wartość miary syntetycznej określającej poziom realizacji 7 celu zrównoważonego rozwoju. Nieznaczne spadki wartości miary w niektórych latach dla poszczególnych krajów UE nie wpływają na ogólnie zauważalne pozytywne zmiany związane z zapewnieniem wszystkim dostępu do źródeł stabilnej, zrównoważonej i nowoczesnej energii po przystępnej cenie, dokonujące się w poszczególnych krajach UE. Średnia wartość miary syntetycznej dla UE-27 wzrosła w latach 2014-2023 z 0,564 do 0,609. Zauważyć można także zmniejszenie zróżnicowania krajów UE w zakresie realizacji 7 celu

Tabela 3. Wartości miary syntetycznej dla krajów UE w latach 2014-2023

Kraj	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Austria	0,609	0,612	0,604	0,602	0,619	0,603	0,630	0,618	0,602	0,647
Belgia	0,494	0,475	0,490	0,491	0,485	0,511	0,521	0,522	0,538	0,541
Bułgaria	0,505	0,507	0,503	0,510	0,533	0,549	0,559	0,566	0,577	0,595
Chorwacja	0,628	0,611	0,613	0,610	0,616	0,618	0,629	0,622	0,610	0,623
Cypr	0,471	0,456	0,472	0,480	0,503	0,505	0,518	0,543	0,540	0,559
Czechy	0,591	0,59	0,588	0,582	0,589	0,588	0,595	0,577	0,590	0,596
Dania	0,726	0,718	0,721	0,739	0,724	0,711	0,698	0,742	0,738	0,747
Estonia	**0,669**	**0,684**	**0,673**	**0,678**	**0,689**	**0,692**	**0,679**	**0,715**	**0,705**	**0,722**
Finlandia	0,592	0,605	0,593	0,588	0,59	0,601	0,619	0,602	0,626	0,65
Francja	0,508	0,503	0,497	0,501	0,511	0,511	0,538	0,522	0,519	0,537
Grecja	0,499	0,494	0,492	0,512	0,538	0,555	0,553	0,565	0,552	0,576
Hiszpania	0,544	0,544	0,554	0,556	0,549	0,561	0,578	0,555	0,542	0,55
Holandia	0,599	0,566	0,569	0,565	0,559	0,558	0,574	0,578	0,563	0,591
Irlandia	0,556	0,563	0,601	0,632	0,633	0,642	0,67	0,677	0,685	0,692
Litwa	**0,501**	**0,489**	**0,491**	**0,496**	**0,489**	**0,500**	**0,521**	**0,517**	**0,554**	**0,560**
Luksemburg	0,498	0,492	0,491	0,493	0,511	0,521	0,536	0,548	0,579	0,577
Łotwa	**0,610**	**0,613**	**0,630**	**0,638**	**0,647**	**0,651**	**0,667**	**0,675**	**0,682**	**0,696**
Malta	0,486	0,520	0,549	0,544	0,551	0,549	0,558	0,566	0,565	0,576
Niemcy	0,425	0,426	0,419	0,423	0,437	0,432	0,435	0,448	0,439	0,462
Polska	0,566	0,572	0,563	0,551	0,541	0,554	0,566	0,558	0,557	0,561
Portugalia	0,565	0,575	0,588	0,586	0,594	0,601	0,631	0,635	0,627	0,624
Rumunia	0,662	0,661	0,651	0,654	0,659	0,652	0,651	0,633	0,625	0,654
Słowacja	0,583	0,583	0,580	0,571	0,58	0,567	0,597	0,593	0,572	0,589
Słowenia	0,633	0,618	0,617	0,620	0,629	0,639	0,656	0,652	0,652	0,661
Szwecja	0,702	0,711	0,696	0,712	0,715	0,727	0,741	0,757	0,771	0,763
Węgry	0,539	0,546	0,54	0,533	0,551	0,540	0,563	0,555	0,558	0,568
Włochy	0,468	0,458	0,463	0,467	0,475	0,490	0,525	0,504	0,511	0,529
$\bar{x}$	**0,564**	**0,563**	**0,565**	**0,568**	**0,575**	**0,579**	**0,593**	**0,594**	**0,596**	**0,609**
W(x)	**0,132**	**0,136**	**0,130**	**0,133**	**0,126**	**0,121**	**0,113**	**0,122**	**0,121**	**0,115**

$\bar{x}$ – średnia UE-27; W(x) – współczynnik zmienności UE-27
Źródło: obliczenia własne na podstawie danych Eurostatu

zrównoważonego rozwoju, na co wskazują zmniejszające się stopniowo wartości współczynnika zmienności z 0,132 w 2014 do 0,115 w 2023 r.

Kraje Europy Wschodniej, tj. Estonia, Litwa i Łotwa, w badanych latach dość dobrze realizują 7 cel zrównoważonego rozwoju. Wartość miary syntetycznej dla tych krajów kształtowała się następująco:

- dla Estonii – od 0,669 w 2014 do 0,722 w 2023 r., co daje przyrost na poziomie 0,053,
- dla Litwy – od 0,501 w 2014 do 0,560 w 2023 r., co daje przyrost na poziomie 0,059,
- dla Łotwy – od 0,610 w 2014 do 0,696 w 2023 r., co daje przyrost na poziomie 0,086.

Warto także sprawdzić, jaką pozycję zajmują wybrane państwa Europy Wschodniej na tle UE pod względem wartości miary syntetycznej w 2023 w porównaniu z 2014 r. (rys. 1).

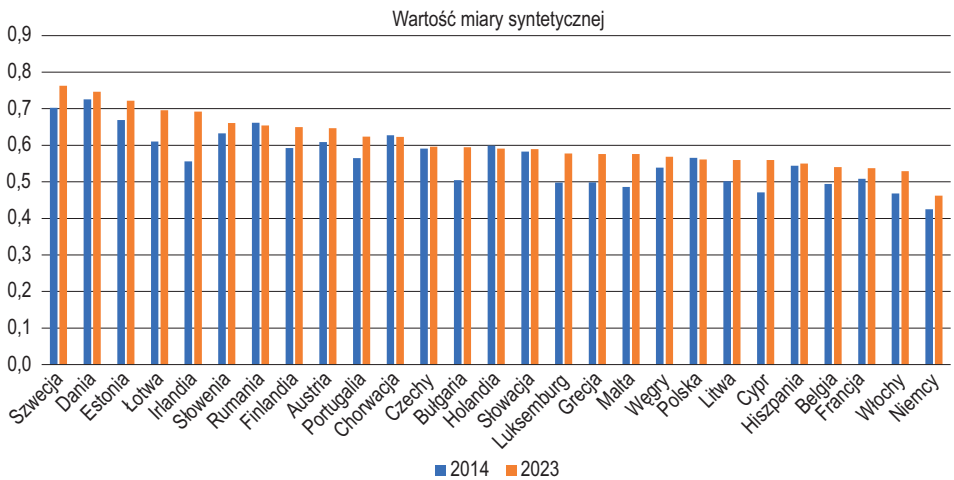

Rys. 1. Ranking krajów UE pod względem miary syntetycznej określającej poziom realizacji 7 celu zrównoważonego rozwoju w 2023 w porównaniu z 2014 r.
Źródło: opracowanie własne

W obu porównywanych latach, tj. w 2023 i 2014 r., dwa kraje Europy Wschodniej, tj. Estonia i Łotwa, zajęły odpowiednio 3 i 4 lokatę na tle UE pod względem realizacji 7 celu zrównoważonego rozwoju, ustępując zaledwie dwóm krajom, czyli Szwecji i Danii. Trzeci z ocenianych krajów, tj. Litwa, osiągnęła 21 lokatę w rankingu krajów UE w 2023 r. Kraj ten także realizuje 7 cel zrównoważonego rozwoju, na co wskazuje wzrost wartości miary syntetycznej, ale proces ten przebiega nieco wolniej.

Wnioski

Przeprowadzone badania w latach 2014-2023 ujawniły istotne dysproporcje pomiędzy poszczególnymi krajami Unii Europejskiej pod względem poziomu realizacji 7 celu zrównoważonego rozwoju. Kraje Europy Północnej zajmowały wyższe

pozycje w rankingu, podczas gdy kraje Europy Południowej i zachodniej plasowały się na niższych miejscach. Szwecja i Dania zajęły dwie pierwsze pozycje w analizowanych latach. Co ciekawe, na drugim końcu skali znalazły się Niemcy, Włochy i Francja, uznawane za kraje unijne o wysokim poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego. Kraje bałtyckie, zwłaszcza Estonia i Łotwa, zajęły dość wysokie miejsca, co dało 3 i 4 lokatę wśród wszystkich krajów UE. W najgorszej sytuacji znalazła się Litwa z 7 pozycją od końca.

Wysoką pozycję krajów bałtyckich, w tym głównie Estonii, potwierdzają także badania Štreimikienė i Kacerauskas (2020). Według nich Estonia jest najbardziej zrównoważonym krajem osiągającym największy postęp w realizacji celów zrównoważonego rozwoju, w tym 7 celu, spośród wszystkich państw bałtyckich.

Podobne wnioski zaprezentowali Dmytrów i in. (2022). Celem ich badań było porównanie krajów europejskich pod względem stopnia realizacji SDG7 i jego dynamiki w latach 2005-2020 za pomocą metody COPRAS. Najlepiej spośród krajów Europy Wschodniej sklasyfikowano również Estonię, a najgorzej Litwę.

Na bazie przeprowadzonych badań wydaje się zasadne podjęcie działań mających na celu niwelowanie różnic między krajami w analizowanym aspekcie. Wykorzystując analizy prowadzone przez badaczy problemu, można mniej lub bardziej szczegółowo zobrazować stan dotychczasowej wiedzy dotyczącej realizacji 7 celu zrównoważonego rozwoju w krajach europejskich i doprowadzić do odpowiednich modeli alokacji zasobów oraz dokładniejszego dostosowywania polityk publicznych danego kraju w celu wsparcia osiągnięcia pożądanego poziomu tego celu.

Wyniki badań mogą pomóc organom władzy tych krajów czy innym decydentom we wskazaniu obszarów wymagających poprawy, ustaleniu priorytetów, aby zrealizować założony cel w wyznaczonym czasie. Kraje o niższym poziomie realizacji 7 celu zrównoważonego rozwoju mogą chociażby ubiegać się o fundusze pomocowe w ramach polityki spójności UE bądź innych programów wspierających zrównoważony rozwój. Warto także korzystać z doświadczeń państw, które są liderami w tym zakresie, w tym krajów Europy Wschodniej (Estonia). Konieczne jest zarówno zintensyfikowanie wysiłków na poziomie poszczególnych państw członkowskich, jak i UE jako całości.

Wyniki zaprezentowane w tym artykule mogą stać się interesującą perspektywą do dalszych badań w zakresie realizacji 7 celu zrównoważonego rozwoju.

Bibliografia

Azzuni, A. | Breyer, C. (2020), Global Energy Security Index and Its Application on National Level, [in:] *Energies 13,* article 2502.

Balicki, A. (2009), Statystyczna analiza wielowymiarowa i jej zastosowania społeczno-ekonomiczne. Gdańsk.

Bączkiewicz, A. | Wątróbski, J. (2022), Multi-Criteria Temporal Assessment of Afordable and Clean Energy Systems in European Countries Using the DARIA-TOPSIS Method, [in:] Procedia Computer Science 207, 4442-4453.

Bąk, A. (2013), Metody porządkowania liniowego w polskiej taksonomii-pakiet PLLORD, [w:] Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu 278, Taksonomia. Klasyfikacja i analiza danych – teoria i zastosowania 20, 54-62.

Che, X. | Jiang, M. | Fan, C. (2021), Multidimensional Assessment and Alleviation of Global Energy Poverty Aligned With UN SDG 7, [in:] *Frontiers in Energy Research* 9, article 777244.

Chirambo, D. (2018), Towards the achievement of SDG 7 in sub-Saharan Africa: Creating synergies between Power Africa, Sustainable Energy for All, and climate finance in order to achieve universal energy access before 2030, [in:] Renewable and Sustainable Energy Reviews 94, 600-608.

Czerwińska, K. | Pacana, A. | Kudelas, D. (2023), Key Indicators as a Source of Analysis of the Level of Progress of Sustainable Development, [in:] Współczesne Zarządzanie 172, 151-164.

Dmytrów, K. | Bieszk-Stolorz, B. | Landmesser-Rusek, J. (2022), Sustainable Energy in European Countries: Analysis of Sustainable Development Goal 7 Using the Dynamic Time Warping Method, [in:] *Energie*s *15*, article 7756.

Elavarasan, R. M. | Pugazhendhi, R. | Jamal, T. | Dyduch, J. | Arif, M. T. | Kumar, N. M. | Shafiullah, G. M. | Chopra, S. | Nadarajah, M. (2021), Envisioning the UN Sustainable Development Goals (SDGs) through the lens of energy sustainability (SDG 7) in the post-COVID-19 world, [in:] Applied Energy 292, article 116665.

Firlej, K. | Luty, L. | Firlej, Ch. (2024), Access to sources of stable, sustainable, and modern energy as a goal of sustainable development in the European Union: Are the Scandinavian countries leading the energy transition?, [in:] Entrepreneurial Business and Economics Review 12 (4), 75-95.

Firoiu, D. | Ionescu, G. H. | Pîrvu, R. | Cismaş, L. M. | Tudor, S. | Patrichi, I. C. (2021), Dynamics of Implementation of SDG 7 Targets in EU Member States 5 Years after the Adoption of the Paris Agreement, [in:] Sustainability 13 (15), article 8284.

Gebara, C. H. | Laurent, A. (2023), National SDG-7 performance assessment to support achieving sustainable energy for all within planetary limits, [in:] Renewable and Sustainable Energy Reviews 173, article 112934.

Grabiński, T. (2003), Analiza taksonometryczna krajów Europy w ujęciu regionów. Kraków.

Hellwig, Z. (1968), Zastosowanie metody taksonomicznej do typologicznego podziału krajów ze względu na poziom ich rozwoju i strukturę wykwalifikowanych kadr, [w:] Przegląd Statystyczny 4.

Jędrzejczak-Gas, J. | Barska, A. | Wyrwa, J. (2021), Economic Development of the European Union in the Relation of Sustainable Development – Taxonomic Analysis, [in:] Energies 14, article 7488.

Kuc-Czarnecka, M. | Markowicz, I. | Sompolska-Rzechuła, A. | Stundziene, A. (2024), Assessingsustainable development goal 7 implementation and its nexuswith social, economic and ecological factors in EU countries, [in:] Sustainable Development, 1-14.

Kudełko, J. (2024), Development sustainability levels in EU countries, [in:] Sustainable Development, 1-15.

Li, Y. | Chiu, Y. | Chun Lu, L. (2018), Energy and AQI performance of 31 cities in China, [in:] Energy Policy 122, 194-202.

Malina, A. | Zeliaś, A. (1997), O budowie taksonomicznej miary jakości życia, [in:] Taksonomia 4, 245-250.

Malina, A. | Zeliaś, A. (1998), On Building Taxonometric Measures on Living Conditions, [in:] Statistics in Transition 3, 523-544.

Murshed, M. | Khan, S. | Rahman, A. K. M. A. (2022), Roadmap for achieving energy sustainability in Sub-Saharan Africa: the mediating role of energy use efficiency, [in:] Energy Reports 8, 4535-4552.

Młodak, A. (2006), Analiza taksonomiczna w statystyce regionalnej. Warszawa.

Organizacja Narodów Zjednoczonych (United Nations) (2015), Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development. Resolution adopted by the General Assembly on 25 September 2015.

Panek, T. (2009), Statystyczne metody wielowymiarowej analizy porównawczej. Warszawa.

Rybak, A. | Rybak, A. | Kolev, S. D. (2021), Analysis of the EU-27 Countries Energy Markets Integration in Terms of the Sustainable Development SDG7 Implementation, [in:] Energies 14 (21), article 7079.

Shah, S. A. A. | Zhou, P. | Walasai, G. D. | Mohsin, M. (2019), Energy security and environmental sustainability index of South Asian countries: A composite index approach, [in:] Ecological Indicators 106, article 105507.

Stec, M. | Grzebyk, M. (2024), Ocena poziomu zrównoważonego rozwoju krajów Europy środkowej i wschodniej na tle UE-27, [in:] Przegląd Wschodnioeuropejski 15 (1), 97-113.

Štreimikienė, D. | Kacerauskas, T. (2020), Thecreative economy and sustainable development: The Baltic States, [in:] Sustainable Development 28, 1632-1641.

Tang, J. (2024), How the Smart Energy Can Contribute towards Achieving the Sustainable Development Goal 7, [in:] *Sustainability 16,* article 7822.

Tracking SDG 7: The Energy Progress Report, 2024, [in:] www.worldbank.org (accessed: 30.01.2025).

Walesiak, M. (2011), Uogólniona miara odległości GDM w statystycznej analizie wielowymiarowej z wykorzystaniem programu R. Wrocław.

Wojtkowska-Lodej, G. (2016), W kierunku budowania gospodarki niskoemisyjnej w Unii Europejskiej. Działania w obszarze energii i klimatu, [in:] Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu 453, 300-311.

Xing, H. | Husain, S. | Simionescu, M. | Ghosh, S. | Zhao, X. (2024), Role of green innovation technologies and urbanization growth for energy demand: Contextual evidence from G7 countries, [in:] *Gondwana Research* 129, 220-238.

Zarghami, S. A. (2025), The role of economic policies in achieving sustainable development goal 7: Insights from OECD and European countries, [in:] Applied Energy 377, Part B, article 124558.

Zhang, L. | Xiong, G. | Ni, R. | Chiu, R. | Shi, Z. | Wang, X. (2024), Improving Energy-related efficiency towards SDG7 in China: What role does Energy poverty play?, [in:] Journal of Environmental Management 369, article 122289.

Społeczeństwo, stosunki międzynarodowe, komunikacja

DOI: 10.31648/pw.12827

Jerzy Szukalski
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9960-7571
University of Siedlce

SPECYFIKA ORGANIZACJI SPOŁECZNEJ I PAŃSTWOWEJ WAJNACHÓW W OKRESIE XV-XVIII WIEKU

The specificity of the social and state organization of the Vainakhs in the 15th-18th centuries

Abstract: The Vainakhs, who include the Chechens, Ingush and Bacoi, were the only people of the North Caucasus who managed to resist the 13th-century Mongol invasions, taking refuge in hard-to-reach mountain valleys in present-day Chechnya. After the fall of the Golden Horde and Timur's State in the Caucasus, a new balance of political power emerged, ensuring relative security for the Vainakhs. This allowed for the continuation of the consolidation of the Caucasian highlanders, which had begun in the 14th century, and the emergence of a specific social and state organization at the end of the 15th century. It was based on a federation of clan--tribal organizations, creating thukums and taipas. The supreme body of this state was the State Council, called Mehk-Kheł, which performed legislative, executive, judicial and control functions. The social organization of the Vainakhs in the period under discussion also showed specific features. Its basis was the freemen and a small number of dependent people recruited from among prisoners of war and freedmen. Despite the increasing stratification of wealth and attempts at subjugation by Kabardian, Kumyk and Avar princes and khans, the vast majority of uzdeni managed to maintain their independence. The Vainakh state organization system remained unchanged until the beginning of the 19th century.

Keywords: Vainakhs, Chechnya, Ingushetia, State Council, state system

Wstęp

W okresie XV-XVIII w. Wajnachowie, zamieszkujący środkową część Kaukazu Północnego, utworzyli specyficzną organizację państwową i społeczną, która utrzymała się do początków XIX w. Stan badań dotyczący tych zagadnień jest ciągle niewystarczający, nawet w republikach kaukaskich, ze względu na niestety skromną bazę źródłową. W zagadnieniach wstępnych wyjaśnienia wymaga sama nazwa: „Wajnachowie". Mianem tym określano od czasów średniowiecza spokrewnione ze sobą narody Czeczenów, Inguszów i Bacojów. Czeczeni zasiedlają obszar współczesnej Republiki Czeczenii, wschodniej Inguszetii, zachodniego Dagestanu (rejon auchowski), gdzie nazywa się ich Akińcami, oraz Wąwóz Pankijski w Gruzji,

gdzie określani są jako Kistowie. Ingusze z kolei zamieszkują tereny Inguszetii i Północnej Osetii, zaś Bacoje, których liczebność jest szacowana zaledwie na 2,5--5 tys. ludzi, zamieszkują północno-wschodnią część Gruzji – Kachetię (Gadzhiyev 2006, 125). W dosłownym tłumaczeniu słowo „Wajnach", które pojawiło się od VII w. w źródłach ormiańskich, a następnie gruzińskich i arabskich, oznacza „Nasz Naród" lub krócej – od Nachów – „Naród". Obie te nazwy funkcjonują w nauce jako określenie odrębnego etnosu i zarazem rodziny językowej (Chesnov 1999, 67; Gabriyelyan 2006, 168-172).

Celem opracowania jest wskazanie cech organizacji społecznej i państwowej Wajnachów w okresie XV-XVIII w. oraz próba klasyfikacji ich ustroju państwowego. W artykule przyjęto hipotezę, że Wajnachowie w badanym okresie utworzyli federację rodowo-terytorialnych społeczności – dziewięciu plemion, która miała wszystkie podstawowe cechy państwa. W opracowaniu posłużono się głównie metodami: prawnohistoryczną, instytucjonalno-prawną i krytycznej analizy literatury przedmiotu.

1. Konsolidacja kaukaskich górali

Istotnym etapem w kształtowaniu się struktur społecznych i następnie organizacji państwowej Wajnachów był okres od XIII do początków XV w. Decydującym zaś czynnikiem stymulującymi te procesy okazały się najazdy mongolskie na Kaukaz. Pierwszy najazd Mongołów na Kaukaz przypada na lata 1221-1224. Wojska mongolskie pod wodzą Dżebe i Subedeja spustoszyły wówczas Azerbejdżan i Gruzję, a po pokonaniu w 1222 r. zjednoczonych sił Alanów, Kipczaków i Wajnachów spacyfikowały znaczne obszary Północnego Kaukazu i Przedkaukazia. Podczas tego najazdu najbardziej ucierpiała równinna część współczesnej Czeczenii i Inguszetii, co zmusiło Wajnachów do ucieczki na tereny wysokogórskie. W latach 1238-1240 Mongołowie, po uprzednim opanowaniu Przedkaukazia, przeprowadzili systematyczny podbój Północnego Kaukazu (de Hartog 2007, 152-154, 208-209). W 1238 r. Mongołowie zdobyli umocniony Magas – stolicę Alanii, kładąc kres istnieniu państwa, w którym Wajnachowie przez ponad pięć wieków odgrywali istotną rolę. Ponownie największe zniszczenia dotknęły równinne obszary Czeczenii i Inguszetii. Jednak części Wajnachów udało się wówczas w porę uciec w góry. Wykorzystując warunki naturalne, zdołali oni obronić swoją niezależność. Mongołowie próbowali jeszcze w 1253 i 1254 r. bezskutecznie podporządkować sobie niepokornych górali. Z tego okresu pochodzą pierwsze kamienne wieże obronne i umocnione osady – auły, których zadaniem była blokada wejścia do górskich dolin. W 1240 r. równinna część Czeczenii i Iguszetii zostały włączone do Ułusu Dżuczijewa, zwanego od 1243 r. Złotą Ordą (Aydamirov 2005, 9-10; Vinogradov | Gamrekeli | Novosel'tsev i in. 1967, 43-44).

W następnych dziesięcioleciach w wyniku osłabienia Złotej Ordy, spowodowanego postępującymi procesami decentralizacyjnymi oraz uwikłaniem chanów w długotrwałą rywalizację z irańskimi Hulagidami, Wajnachowie z nizinnych terenów Czeczenii zdołali uzyskać znaczny zakres niezależności. W drugiej połowie XIV w. powstało tam nawet zależne od Złotej Ordy państwo, określane jako Simsim, co w języku czeczeńskim oznacza: „obfitość", „dostatek" i „urodzajność" (Adeger-Adajew 2005, 139; Lediyev 2023). Władcą tego państwa został Gajurchan. Simsim jest uznawany przez część badaczy za pierwszą czeczeńską państwowość (Shakhbiyev 1996, 68).

W latach 1395-1396 doszło do najazdu Timura na Kaukaz. Wojska Złotej Ordy pod wodzą Tochtamysza, w skład których wchodziły też oddziały Wajnachów, poniosły klęskę w starciu z armią Timura nad Terekiem, co przypieczętowało kres istnienia Simsimu. W zaistniałej sytuacji większość Wajnachów schroniła się w górach, zasilając zamieszkałe tam wspólnoty górali. Timur spustoszył równinną część Czeczenii i Inguszetii, zaś próby podporządkowania sobie górskiej części środkowego Kaukazu zakończyły się niepowodzeniem. Podbite obszary weszły w skład państwa Timura. Po jego śmierci w 1405 r. nastąpił rozpad tego państwa, a także pokonanej przez Timura Złotej Ordy na chanaty: kazański, nogajski i krymski (Adeger-Adajew 2005, 137-138; Akhmadov 1996, 140; Khizriyev 1992, 51-86).

Najazdy Mongołów i Timura zmieniły mapę polityczną i etniczną regionu Kaukazu, gdzie po upadku Alanii, a następnie rozpadzie Złotej Ordy powstało szereg niewielkich państewek. Najbardziej znaczącymi wśród nich były: Awaria, Tabasaran, Kabarda, emirat Derbentu oraz szamchałaty: tarkowski i kazikumuchski. W ten sposób w najbliższym otoczeniu Wajnachów powstał nowy układ sił politycznych, który charakteryzował się znaczącym zmniejszeniem się zagrożenia zewnętrznego przez cały XV w. (Amanzholova 2007, 23-24). Wajnachom, stłoczonym dotąd w dolinach górskich, otworzyło to możliwość przesiedlania się na tereny podgórskie i równiny, gdzie istniały korzystne warunki dla rozwoju rolnictwa. Wajnachowie z terenów górskich współczesnej Czeczenii właściwie jako jedyny lud kaukaski zdołali utrzymać swoją niezależność od Mongołów i Timura, ponosząc przy tym stosunkowo niewielkie straty demograficzne. W związku z tym już w XV w. stali się oni największym liczebnie ludem w regionie Kaukazu Północnego (Achmadov i in. 1992, 37).

Dziesięciolecia ciągłego zagrożenia i związanej z tym potrzeby gotowości do obrony wpłynęły na konsolidację Wajnachów i zapoczątkowały tworzenie się specyficznej organizacji społecznej, na podstawie której następnie powstała ściśle z nią sprzęgnięta organizacja państwowa. Zakończenie procesu konsolidacji Wajnachów datuje się na początek XV w., zaś w końcu tegoż stulecia powstały już zręby nowej organizacji państwowej, choć całkowite zakończenie jej formowania nastąpiło dopiero na początku XVI w. (Vinogradov | Gamrekeli | Novosel'tsev i in. 1967, 47-48).

2. Organizacja społeczna Wajnachów

Organizacja społeczna Wajnachów w badanym okresie oparta była na ustroju rodowym i dzieliła się na dziewięć plemion, nazywanych *tukhumami*, co w języku czeczeńskim w dosłownym znaczeniu oznacza „federację przedstawicielstw ziemskich" (Chesnov 1999, 69). Największym terytorialnie i liczebnie tukhumem był Nuachczmahkchoj, zasiedlający początkowo wschodnie i północno-wschodnie tereny Czeczenii, a z czasem również centralne jej rejony. Tukhumy Tierłoj i Szatoj zajmowały centralną Czeczenię. Z kolei Nuachczmahkchoj i Szaroj zasiedlały południowo-wschodnią Czeczenię po linię rzeki Argun. Natomiast Örstchoj zasiedlał zachodnią część Czeczenii w dolinie rzeki Fortangi, Mielchi – południowo-zachodnie obszary Czeczenii na granicy z Inguszetią i Gruzją, Cz'anti – dolinę górnego Argunu, zaś Äkki – obszar wschodniej części kraju oraz tereny dzisiejszego środkowego Dagestanu (Adilsultanov 1996, 186-187; Dakho 2022, 4-5). Tukhumy były od siebie niezależne i opierały się na wspólnocie interesów – przede wszystkim w przedmiocie obrony i wymiany handlowej. W przeciwieństwie do wszystkich innych mniejszych jednostek, na jakie dzieliła się społeczność Wajnachów, nie były one oparte na więzach krwi. Tukhum nie miał też swojego naczelnika ani dowódcy wojskowego. Cechą charakterystyczną każdego plemienia był odrębny dialekt jego mieszkańców. Tukhum tworzyło od kilku do kilkunastu wspólnot rodowo-terytorialnych, zwanych w języku czeczeńskim tajpami, zaś inguskim – tejpami (Dzhavakhabaze | Chikovani 2003, 56-58).

Tajpy były podstawowymi i najbardziej istotnymi, ze względu na pełnione funkcje, formami organizacyjnymi społeczności Wajnachów. W skład tajpu wchodziły przede wszystkim grupy ludności mające wspólnych przodków. Do tajpu mogli należeć również wychodźcy z innych wspólnot Wajnachów, a nawet osoby innych nacji. Terytorialnie tajp obejmował zazwyczaj obszar jednego lub kilku osiedli, które w górskiej części kraju nazywano aułami, zaś w nizinnej – jurtami. Do dzisiaj w nazwach wielu miejscowości na terenie Czeczenii, Inguszetii i Dagestanu zachował się człon jurt. Tajpy powstawały najczęściej na podstawie większych liczebnie grup rodowych, określanych jako *gaary*. Proces tworzenia się tajpów trwa właściwie do dzisiaj, chociaż większość z nich powstała w okresie od XVI do pierwszej połowy XIX w. Nowo powstałe tajpy, złożone z niewajnachskich grup etnicznych, nie weszły już w skład tukhumów. Dotyczy to także Inguszy, Bacojów i Kistów, ponieważ ich organizacja kończy się na tajpach. Współcześnie liczebność tajpów – według rozbieżnych danych – jest szacowana w przedziale od 54 do 160, przy czym najczęściej przyjmuje się istnienie 135 takich organizacji (Adeger-Adajew 2005, 175-184; Natayev 2017, 78-79). Po zakończeniu tzw. I wojny czeczeńskiej (1994-1996) największym czeczeńskim tajpem był Bienoj (Ciesielski 2003, 172; Magomadov 2006, 498).

Nazwy tajpów były tworzone od personaliów ich protoplastów, nazw osad, geograficznych rejonów zasiedlenia, etnicznego pochodzenia czy wykonywanej specjalizacji rzemieślniczej, rolniczej lub wojskowej. Do charakterystycznych cech tych organizacji należały: wspólny dla jego członków obszar zasiedlenia, w tym posiadanie własnej góry; wspólnotowa własność ziemi i pastwisk, co nie wkluczało bynajmniej własności prywatnej; własna tradycja, bóstwo opiekuńcze oraz posiadanie odrębnego cmentarza. Organem przedstawicielskim tajpu była rada starszyzny, nazywana w języku czeczeńskim „tajpahah-kheł". W jej skład wchodzili wyłącznie starsi wiekowo mężczyźni, cieszący się autorytetem wśród członków wspólnoty i nie obciążeni chorobami psychicznymi. Obradom rady starszyzny przewodniczył wybierany przez nią naczelnik – tajpahah h'alhancza. Był on reprezentantem całego tajpu i miał równe prawo głosu wraz z członkami rady. Postanowienia rady były podejmowane jednomyślnie i obowiązywały wszystkich członków tajpu (Il'yasov 2006, 177-179).

Tajpy były bardzo zróżnicowane pod względem liczebności swoich członków i powierzchni zajmowanego terytorium. Do najstarszych czeczeńskich tajpów, określanych też jako rdzenne zalicza się: *Ajtkchałoj, Aczałoj, Barczachoj, Bielchoj, Biełgatoj, Bienoj, Biecachoj, Biłtoj, Bigachoj, Bugaroj, Warandoj, Waszandaroj, Wa'ppij, Gałoj, Gandałoj, Garczoj, Gattoj, Gendargenoj, Giłoj, Goj, Gordałoj, Dattachoj, Disznij, Daj, Do'rachoj, Żiewoj, Zandak'oj, Zogoj, Zumsoj (obecnie Bugaroj), Zu'rchoj Zurzak'oj, Iszchoj, Ihirchoj, Itałczchoj, Kamałchoj, Kej, Kełoj, Kułoj, Kurszałoj, Kuszbuchoj (obecnie Aliroj), Khartoj, Kieganchoj, Łaszkaroj, Makażoj, Marszałoj, Mierzoj, Mierłoj, Mazarchoj, Majstoj, Mużachoj, Mulk'oj, Niżałoj, Naszchoj, Nikaroj, Nichałoj, Nokkchoj, Pieszchoj, Ph'amtoj, Ph'arczoj, Pigachoj, Sadoj, Sach'andoj, Sjarbałoj, Sa'ttoj, Tułkchoj, Turkoj, Haraczoj, Chersanoj, Hildech'archoj, Choj, Chułandoj, Churchoj, H'akkoj (obecnie Szczoganchoj), H'akmadoj, H'aczaroj, Chimoj, Chichoj, H'urkoj, Cacanchoj, Szczientaroj, Szczieczoj, Czartoj, Czarchoj, Cziermoj, Czinchoj, Czungaroj, Szaroj, Szik'aroj, Szirdoj, Szuonoj, Szpirdoj, Szu'ndij, Egaszbatoj, Enganoj, Elstanżchoj, Enakłałłoj, Ersanoj, Erchoj, Jałcharoj, Jaliroj i Jamachoj* (Adilsultanov 1996, 189). Wszystkie rdzenne tajpy wchodziły w skład tukhumów (Natayev 2015b, 120).

Tajpy dzieliły się na wymienione już wyżej gaary, pochodzące od wspólnego przodka. Te z kolei dzieliły się na gałęzie rodów – tzw. *nek'i*. Najmniejszymi strukturami w organizacji społecznej Wajnachów były rody – c'ina nachy i rodziny – dieuzały (Natayev 2015a, 56-57). Na wszystkich szczeblach organizacji społecznej Wajnachów istniał system przedstawicielski. Reprezentację stanowiły rady starszyzny, których członkowie wywodzili się zazwyczaj od wielu pokoleń z tych samych znaczących i zamożnych rodów. Decyzje w sprawach rodowych i administracyjnych były rozstrzygane na wiecach na poziomie rodów, gałęzi rodów i grupy rodów. Wiece pełniły jednocześnie funkcje sądownicze. Prawo uczestnictwa i głosu na wiecach mieli wszyscy mężczyźni po ukończeniu 15 lat lub

po osiągnięciu zdolności do władania bronią. Natomiast kobiety były pozbawione prawa głosu. W głosowaniu obowiązywała zasada jednomyślności (Arsanukayeva 2006, 226; Zelkina 2000, 14-18).

W omawianym okresie społeczność Wajnachów dzieliła się na wolnych uzdenów, co w języku czeczeńskim oznaczało „szlachetnych" bądź „niezależnych" oraz ludność zależną. Do uzdenów zaliczano rdzennych Czeczenów, Inguszy i Bacojów. Ludność zależną stanowili natomiast jeńcy i tzw. wyzwoleńcy. Ich liczebność była niewielka i mogła wynosić nie więcej niż kilka procent społeczności. Uzdenom przysługiwała pełnia praw, zaś prawa ludności zależnej były w znacznym stopniu ograniczone, chociaż Wajnachowie na ogół dobrze ją traktowali i jej warunki bytowe nie odbiegały znacząco od warunków ludzi wolnych. Uzdeni zajmowali się głównie rolnictwem i hodowlą, utrzymując się zazwyczaj z pracy własnych rąk i rzadko wykorzystując pracę ludności zależnej. Stopniowe zmiany w strukturze społecznej Wajnachów, postępujące zwłaszcza od drugiej połowy XVII w., były spowodowane procesem feudalizacji stosunków społecznych. Zmiany te przebiegały jednak bardzo wolno i opornie. Wśród uzdenów z czasem doszło do znacznego rozwarstwienia majątkowego, w następstwie czego pojawiła się grupa feudałów, określanych bekami i murzami, a nawet rodzimi książęta, jak rody Okockich, Turłowych, Dudarowych, Sadojskich, Dyszynskich czy Malchistinskich. Część uzdenów została uzależniona od feudałów i zmuszona do płacenia na ich rzecz podatków, świadczeń w naturze oraz pracy, co upodobniło ich pozycję społeczną do ludności zależnej. Budziło to powszechny sprzeciw Wajnachów, ceniących sobie wolność osobistą. Formą oporu były wystąpienia pojedynczych rodów, osad, a nawet całych tajpów. Do największych antyfeudalnych wystąpień Wajnachów doszło w 1732, 1757-1758, 1759, 1760, 1770 i 1774 r. (Aydamirov 2005, 26-28; Isayev 1999, 102-105; Osmayev 2017, 36-38).

Od lat 50. XVIII w. antyfeudalne wystąpienia Wajnachów miały także charakter antykolonialny, co było związane z nasileniem się penetracji Kaukazu Północnego przez Rosję. Zaangażowanie militarne Rosji w ochronę interesów miejscowych feudałów nie uchroniło ich jednak od konieczności opuszczenia ziem Wajnachów. Nieliczni feudałowie zdołali się utrzymać jedynie w pobliżu rosyjskich twierdz. Wystąpienia Wajnachów doprowadziły do niemal całkowitej likwidacji stosunków feudalnych na terenach współczesnej Czeczenii i Inguszetii już w końcu XVIII w., co spowodowało w ogólnym zarysie przywrócenie poprzednich stosunków społecznych – dominację wspólnot wolnych uzdenów (Zakriyev 2006, 255-257).

3. Organizacja państwowa Wajnachów

Z organizacją społeczną Wajnachów była ściśle sprzęgnięta ich organizacja państwowa. Najwyższym organem przedstawicielskim Wajnachów była Rada Państwa zwana Mehk-Kheł[1]. W jej skład wchodzili przedstawiciele rad starszyzny z dziewięciu tukhumów. Uwzględniono przy tym reprezentację wszystkich rad tajpów, które wchodziły w skład thukumów. Mehk-Kheł liczył łącznie 108 członków. W Radzie Państwa zasiadali delegaci wyróżniający się: autorytetem, wykształceniem, wiedzą, odwagą i znajomością języków obcych, w tym perskiego, który był wówczas językiem międzynarodowym na Kaukazie. Przewodniczącym Rady Państwa był wybierany każdorazowo z jej grona, jeszcze przed rozpoczęciem obrad, Mehkda, czyli „Ojciec Państwa". Ponadto wybierano też Turkha, stanowiącego jednoosobowy naczelny organ władzy wykonawczej oraz liczącą 30 członków „Radę Uczonych", zwaną Dżamaatem. Była ona swoistą izbą wyższą i pełniła głównie funkcję opiniodawczą i doradczą. W skład Dżamaatu wchodzili ludzie wybitni i wykształceni w różnych dziedzinach wiedzy oraz duchowni islamscy. Obrady Mehk-Kheł odbywały się najczęściej na wzgórzach uznawanych przez Wajnachów za święte i będących miejscami kultu ich bóstw. Miejscami obrad były: Stare Atagi, Czeczen-auł oraz rejony Naszchō, Majsty i Nochczmahkha (Adeger--Adajew 2005, 192; Natayev 2018).

Rada Państwa była najwyższym organem o kompetencjach ustawodawczych, wykonawczych, sądowniczych i kontrolnych. Miała ona wyłączne prawo do stanowienia i zmiany aktów prawnych oraz kontroli ich wykonania. Rada Państwa rozstrzygała szczególnie zawiłe problemy prawne, regulowała normy handlowe, ceny żywności, wysokość podatków, a nawet sprawy cywilne wiana i posagu. Wprowadzaniem w życie aktów prawnych i postanowień Rady Państwa zajmował się Turkh, który przekazywał je do wszystkich wspólnot i osad za pośrednictwem wójtów (jurt dejów) i duchownych, sprawujących swoje funkcje w lokalnych społecznościach. W wypadku podmiotów, które nie stosowały się do aktów prawnych i decyzji Mehk-Kheł, groziły surowe kary, włącznie ze spaleniem całych osad.

---

[1] Organ ten przetrwał w Czeczenii do dzisiaj i cieszy się wciąż ogromnym autorytetem wśród ludności republiki. Po ostatecznym podboju Czeczenii przez Rosję w 1859 r. Mehk-Kheł przeszedł do działalności konspiracyjnej. Podobnie funkcjonował on w czasach radzieckich. Po odzyskaniu przez Czeczenię faktycznej niepodległości w 1991 r. (aczkolwiek bez uznania międzynarodowego) Rada Kraju uzyskała możliwość legalnej działalności, a nawet ograniczonego wpływu na życie polityczne republiki, co zostało usankcjonowane w ustawie z 24 października 1991 r. o działalności Parlamentu Republiki Czeczenii. Po zajęciu Czeczenii przez wojska rosyjskie w latach 1999-2000 w trakcie tzw. II wojny czeczeńskiej i ustanowieniu tam podległego Moskwie reżimu Kadyrowych (Ahmada, a następnie Ramzana) Mehk-Kheł został pozbawiony swojej wcześniejszej pozycji, choć jego istnienie jest tolerowane przez nowe władze. W związku z powstaniem Republiki Inguszetii w wyniku procesu jej oddzielenia się od Republiki Czeczeno-Inguskiej w latach 1990-1992 także tam powstał własny Mehk-Kheł, ale jego rola w życiu politycznym republiki była od początku niepomiernie mniejsza niż analogicznego organu w niepodległej Czeczenii (Szukalski 2015, 154-155).

Mehk-Kheł czuwał nad bezpieczeństwem państwa, kierował dyplomacją i wywiadem. Na okres wojny wybierał głównodowodzącego i wyznaczał w każdej osadzie podległych mu komendantów. Rada Państwa decydowała i kierowała także zakładaniem nowych osad, budową obiektów obronnych, dróg, mostów. Radzie Państwa podlegały sprawy budzące duże napięcia społeczne, jak zabójstwa i nierozstrzygnięte ugodą sprawy porwań kobiet. Pośredniczyła ona wówczas w ustaleniu i przekazaniu zadośćuczynienia dla pokrzywdzonej rodziny. Jedynie Rada Kraju miała prawo wystawić na widok publiczny zdrajcę, tchórza, skąpca i plotkarza, zaś winnego złamania zawartej ugody mogła skazać na utratę czci, co dla Wajnachów miało wymiar szczególnie hańbiący. Rada Kraju w swoich rozstrzygnięciach kierowała się naczelną zasadą równości wszystkich wobec prawa, bez stosowania jakichkolwiek kryteriów narodowościowych, religijnych czy majątkowych. Przy rozstrzyganiu spraw zmierzano do uzyskania kompromisu poprzez zbliżenie stanowisk stron i dopiero wówczas wydawano werdykt, który nie mógł budzić zastrzeżeń (Adeger-Adajew 2005, 187-196; Il'asov 2006, 177; Zelkina 2000, 18-19).

Kluczową rolę w organizacji państwowej Wajnachów w terenie pełniły tajpy. Były one odpowiedzialne przede wszystkim za zapewnienie bezpieczeństwa i zachowanie ładu wewnętrznego na podległych sobie terytoriach. Tajpy zorganizowano na zasadzie pospolitego ruszenia, z określoną dyslokacją i obowiązkiem utrzymywania stałej gotowości bojowej. Służyła temu rozbudowywana przez kilka wieków architektura wieżowa, która tworzyła łańcuch strażnic granicznych wraz z kompleksami obronnymi wewnątrz kraju, połączonymi systemem sygnalizacyjnym. W pospolitym ruszeniu służyli wszyscy mężczyźni po ukończeniu 15 roku życia i zdolni do władania bronią. Do wyekwipowania uzdena był zobowiązany jego ród. Tajpową drużyną dowodził wybierany na czas wojny naczelnik zwany „bjaczczą".

Rozstrzyganiem istotnych kwestii, które należały do domeny państwowej, zajmowały się wiece tajpowe i tukhumowe. Wiece tajpowe skupiały się głównie na zagadnieniach związanych z obronnością i utrzymaniem gotowości bojowej swojej drużyny, a także na rozstrzyganiu sporów terytorialnych między osadami wchodzącymi w skład tajpu. Natomiast na wiecach tukhumowych podejmowano decyzje najwyższej wagi, jak kwestie dotyczące wypowiedzenia wojny i zawarcia pokoju, ochrony interesów poszczególnych tajpów lub rozstrzyganie sporów pomiędzy tajpami. Na niższym poziomie organizacji społecznej Wajnachów wiece pełniły funkcje, poza kwestiami rodowymi, typowe dla współczesnych samorządów terytorialnych (Adilsultanov 1996, 185).

Specyficzna organizacja państwowa Wajnachów – choć pozornie mogła się wydawać anachroniczna – przetrwała w niezmienionej postaci do początków XIX w. Stabilizacja ustrojowa w kontekście dużej skali zagrożenia zewnętrznego, jakie stanowiła od początku XVI w. ekspansja rywalizujących o wpływy na Kaukazie państw – Persji i Turcji, a od końca tegoż wieku także Rosji, świadczyła o odporności i funkcjonalności organizacji państwowej Wajnachów. Żadnemu z regionalnych

mocarstw nie udało się aż do końca XVIII stulecia podporządkować sobie Wajnachów, a jedynie przejściowo poszczególne ich wspólnoty czy osady. W starciu z wrogami zewnętrznymi ujawniła się duża skuteczność systemu obronnego państwa w aspekcie organizacyjnym i militarnym. Dopiero systematyczny podbój Kaukazu, zapoczątkowany przez Rosję w okresie panowania Katarzyny II (1762-1796) i potrzeba efektywniejszego wykorzystania potencjału ludzkiego i gospodarczego do walki z agresorem, zmusiły Wajnachów od początku XIX w. do zasadniczych zmian ustrojowych, idących w kierunku tworzenia państwa scentralizowanego i teokratycznego – imamatu (Shakhbiev 1996, 70; Szukalski 2015, 73-81).

Klasyfikacja typu państwa i reżimu politycznego Wajnachów w badanym okresie nastręcza spore trudności, ponieważ nie przystaje właściwie do żadnych systematyzacji, które funkcjonują w tym przedmiocie w nauce o państwie i polityce. Należy przy tym podkreślić, że większość badaczy nie traktuje w ogóle organizacji politycznej Wajnachów w omawianym okresie w kategoriach państwa, lecz organizacji tamtejszego społeczeństwa, chociaż posiadała ona wszystkie podstawowe atrybuty przynależne państwu. Należy do nich zaliczyć: terytorium zamieszkałe przez dziewięć tukhumów, suwerenność w aspekcie zewnętrznym i wewnętrznym, naczelne organy władzy państwowej i przymusowość. System organizacji państwowej Wajnachów był specyficzny i zupełnie odbiegał od ustrojowych realiów państw ówczesnej Europy i Azji, gdzie dominowały monarchie absolutne. Najbardziej zbliżoną organizację społeczną i wojskową mieli w tym okresie w Europie, a ściślej na południowo-wschodnich terenach Rzeczypospolitej, Kozacy. Część badaczy określa organizację społeczną/państwową jako demokrację tajpowo-tukhumowa lub demokrację górską (Chesnov 1999, 81; Il'asov 2006, 181). W istocie była to federacja rodowo-terytorialnych społeczności, związanych ze sobą wspólnymi dziejami, warunkami życia, systemem bezpieczeństwa oraz opartych na demokratycznym systemie rządzenia, a przy tym posiadających duży zakres wewnętrznej samodzielności na szczeblu tukhumów i tajpów. Najbardziej mobilnymi podmiotami tej organizacji były tajpy. System przedstawicielski na wszystkich szczeblach organizacji społecznej i państwowej Wajnachów oraz instytucja wieców umożliwiały szeroki udział w życiu publicznym w formie pośredniej i bezpośredniej ogółowi dorosłych mężczyzn[2].

W organizacji państwowej Wajnachów brakowało typowego dla większości ówczesnych państw rozbudowanego aparatu urzędniczego, stałej armii czy własnej

---

[2] Dawało to niewątpliwie wysoki odsetek ludności posiadającej prawa polityczne. Zakładając hipotetycznie równą liczbę mężczyzn i kobiet oraz odliczając te ostatnie oraz niepełnoletnich chłopców i niewielką liczbę ludności zależnej, mogło to stanowić ok. 35% ludności. Nawet w Rzeczypospolitej okresu demokracji szlacheckiej, która miała bardzo wysoki – w porównaniu z pozostałymi państwami Europy – odsetek ludności uprawnionej do współrządzenia z monarchą, było to nie więcej niż ok. 10%, na tyle bowiem szacowano liczebność stanu szlacheckiego, będącego jedynym „narodem politycznym", niezależnie od istniejącego w jego obrębie zróżnicowania majątkowego (Bardach | Leśnodorski | Pietrzak 2003, 178-179, 192, 195; Gierowski 1985, 49).

monety. Nie było tam również stałych podatków, a nakładano je tylko w okresie wojen lub w związku z realizacją poważniejszych inwestycji budowlanych, zwłaszcza dotyczących obronności kraju. Podatki te miały głównie charakter odrobkowy bądź świadczone były w naturze, tzn. w określonej ilości i rodzaju płodów rolnych lub zwierząt hodowlanych.

Podsumowanie

Podsumowując powyższe ustalenia, stwierdzić należy, że organizację, jaką stworzyli Wajnachowie w końcu XV w. na terenach współczesnej Czeczenii, Inguszetii i środkowej części zachodniego Dagestanu, należy uznać za formę państwowości. Powstała ona, opierając się na rodowo-plemiennych strukturach społecznych i była z nimi ściśle sprzęgnięta. Państwo Wajnachów było federacją dziewięciu tukhumów, podzielonych na szereg tajpów. Te ostatnie stanowiły najważniejszy element struktur państwowych Wajnachów, zwłaszcza w przedmiocie zapewnienia bezpieczeństwa i obrony kraju. System przedstawicielski na wszystkich szczeblach organizacji społecznej i państwowej oraz wiece – jak się wydaje – dobrze służyły nie tylko realizacji idei demokracji, lecz także wartości cenionych przez Wajnachów, przede wszystkim równości i poczucia wolności. Zachowanie w niezmienionej formie specyficznych struktur państwowych przez Wajnachów aż do początków XIX w., pomimo dużej skali zagrożenia zewnętrznego ze strony Turcji i Persji oraz Rosji, świadczyło o ich odporności oraz funkcjonalności i pozwalało przez dość długi okres na suwerenność większości wspólnot górali.

Bibliografia

Adeger-Adajew, I. (2005), Kamienie mówią. Dzieje i kultura Czeczenów. Warszawa.

Adilsultanov, A. A. (1996), Chechenskiy tayp (rod), [in:] Aydayev, Yu. A. (ed.), Chechentsy: istoriya i sovremennost'. Moskva, 185-190.

Akhmadov, Ya. Z. (1996), Kratkiy ocherk istorii, [in:] Adayev, Yu. A. (ed.), Chechentsy: istoriya i sovremennost'. Moskva, 139-144.

Akhmadov, Ja. Z. | Akhmadov, S. B. | Astalov, V. A. et al. (1992), Istoriya Checheno-Ingushetii XVI-seredina XIX veka. Groznyy.

Amanzholova, D. A. (2007), Narody Severo-Zapadnogo Kavkaza posle raspada Khazarskogo kaganata, [in:] Tishkov, V. (ed.), Rossiyskiy Kavkaz. Kniga dlya politikov. Moskva, 17-27.

Arsanukayeva, M. S. (2006), Sudoproizvodstvo po chastnopravovym cporam na osnove adata u chechentsev. Konets XVIII – nachalo XIX veka, [in:] Ibragimov, K. C. | Tishkov, V. A. (eds.), Chechenskaya Respublika i chechentsy. Istoriya i sovremennost'. Moskva, 223-231.

Aydamirov, A. (2005), Khronologiya chechenskoy istorii, [in:] Aydamirova, M. A. et al. (eds.), Sobraniye sochineniy v shesti tomakh. Groznyy, 8-14.

Bardach, J. | Leśnodorski, B. | Pietrzak, M. (2003), Historia ustroju i prawa polskiego. Warszawa.

Chesnov, Ya (1999), Byt' chechentsem: lichnost' i etnicheskiye identifikatsii naroda, [in:] Furman, D. E. (ed.), Chechnya i Rossiya: obshchestva i gosudarstva. Moskva, 64-73.
Ciesielski, S. (2003), Rosja-Czeczenia. Dwa stulecia konfliktu. Wrocław.
Dakho, A. A. (2022), K voprosuob etnicheskoy strukture nokhchiy/chechentsev (razmyshleniya, kommentarii), [in:] Globus: gumanitarnyye nauki 1, 3-11.
Dzhavakhabaze, V. | Chikovani, G. D. (2003), Chechenskaya teypa, [in:] Dmitriyev, V. A. (ed.), Adat. Kavkazskiy kul'turnyy krug: traditsii i sovmestnost'. Moskva | Tbilisi, 49-63.
Gabriyelyan, R. A. (2006), Armyanskiye istochniki o Chechne i chechentsakh, [in:] Ibragimov, K. C. | Tishkov, V. A. (eds.), Chechenskaya Respublika i chechentsy. Istoriya i sovremennost'. Moskva, 168-172.
Gadzhiyev, M. G. (2006), Demograficheskaya situatsiya v Chechenskoy Respublike (sravnitel'nyy analiz), [in:] Ibragimov, K. C. | Tishkov, V. A. (eds.), Chechenskaya Respublika i chechentsy. Istoriya i sovremennost'. Moskva, 125-136.
Gierowski, J. A. (1985), Historia Polski 1505-1764. Warszawa.
de Hartog, L. (2007), Czyngis-chan. Zdobywca świata. Warszawa.
Il'asov, L. (2006), Chechenskiy teyp, [in:] Ibragimov, X. I. | Tishkov, B. A. (eds.), Chechenskaya Respublika i chechentsy. Istoriya i sovremennost'. Moskva, 176-185.
Isayev, S.-A. (1999), Krest'yanstvoi sotsial'no-ekonomicheskoye razvitiye Chechni v XVIII-seredine XIX vika, [in:] Furman, D. E. (ed.), Chechnya i Rossiya: obshchestva i gosudarstva. Moskva, 98-109.
Khizriyev, Kh. A. (1992), Kavkaztsy protiv Timura. Groznyy.
Lediyev, Sh. (2023), Zagadochnaya strana Simsim – drevneye chechenskoye gosudarstvennoye obrazovaniye, [in:] Vesti Chechenskoy Respubliki, 24. https://vesti095.ru/2023/04/zagadochnaya-strana-simsim-drevnee-chechenskoe-gosudarstvennoe-obrazovanie.
Magomadov, M. M. (2006), Rossiyko-chechenskiye voyny: prichiny, posledstviya, puti priyeodoleniya, [in:] Ibragimov, K. C. | Tishkov, V. A. (eds.), Chechenskaya Respublika i chechentsy. Istoriya i sovremennost'. Moskva, 497-499.
Natayev, C. A. (2015a), Interpretatsii struktury chechenskogo taypa v kavkazovedcheskikh issledovaniyakh, [in:] Izvestiya vuzov. Severo-Kavkazskiy region. Seriya: Obshchestvennyyenauki 1, 55-61.
Natayev, C. A. (2015b), K voprosu ob „Otdel'nykh" i „Prishlykh" taypakh v sotsial'noy strukture traditsionnogo obshchestva Chechni, [in:] Teoriya i praktika obshchestvennogo razvitiya 3, 120-123.
Natayev, C. A. (2017), K voprosuo rodstvennykh i krovnorodstvennykh gruppakh v strukture chechenskogo taypa, [in:] Obshchestvo: filosofiya, istoriya, kul'tura 11, 55-61.
Natayev, C. A. (2018), K istorii Mekhk-kkhel (Soveta strany) Chechni, [in:] Obshchestvo: filosofiya, istoriya, kul'tura 1. https://cyberleninka.ru/article/n/k-istorii-mehk-khel-soveta-strany-chechni.
Osmayev, M. K. (2017), K voprosu ob istorii Chechenskogo knyazhestva (XVII-XVIII vv.), [in:] Vestnik Vyatskogo gosudarstvennogo universiteta 5, 34-39.
Shakhbiyev, Z. (1996), Sud'ba checheno-ingushskogo naroda. Moskva.
Szukalski, J. (2015), Przeobrażenia polityczno-ustrojowe w Czeczenii w latach 1990-2000. Toruń.
Vinogradov, V. B. | Gamrekeli, V. N. | Novosel'tsev, A. P. et al. (1967), Checheno-Ingushetiya v XIII-XV vekakh, [in:] Smirnov, K. A. (ed.), Ocherki istorii Checheno-Ingushskoy ASSR: s drevneyshikh vremen do nashikh dney. 1. Groznyy, 42-50.
Zakriyev, B. B. (2006), K istorii russko-chechenskikh otnosheniy v posledney tpeti XVIII veka, [in:] Ibragimov, K. C. | Tishkov, V. A. (eds.), Chechenskaya Respublika i chechentsy. Istoriya i sovremennost'. Moskva, 254-261.
Zelkina, A. (2000), In quest for God and freedom: Sufi response to the Russian advance in the North Caucasus. New York.

DOI: 10.31648/pw.12828

Jerzy Kajetanowicz
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3206-0943

TRANSFORMACJA SIŁ ZBROJNYCH FEDERACJI ROSYJSKIEJ W LATACH 1992-2022. OD DEMOBILIZACJI DO KONFRONTACJI

Transformation of the Armed Forces of the Russian Federation 1992-2022: From demobilization to confrontation

Abstract: Russia's armed forces play an important role in ensuring the country's security and international position. Their initial composition significantly burdened the budget of stagnant Russia, which was unable to maintain such a large army. The process of transformation of the Russian army began immediately after its formation. In the 1990s, the introduced changes boiled down to reducing the number of soldiers and disbanding poorly trained military units. It was only in the first decade of the 21st century that the search for optimal organizational solutions began to be sought, allowing for the maintenance of a small, but well-trained and ready to defend the country army. However, the scope of these reforms did not meet the expectations of the state authorities, which, in the face of the growing competition between the great powers, decided that only a sufficiently large armed force would guarantee Russia's effective actions on the international arena. Hence, the second and the beginning of the third decade of the 21st century was a period of intensive reorganization of the Russian army, combined with the modernization of the armament and increasing combat readiness. As a result of these actions, the Russian armed forces were ready to take confrontational actions, which was reflected in the aggression against Ukraine in February 2022.

Keywords: Russia, armed forces, transformation, military doctrine

Wstęp

Utworzone w 1992 r. Siły Zbrojne Federacji Rosyjskiej przez kolejnych 30 lat przeszły szereg istotnych zmian wynikających z różnorodnych koncepcji ich rozwoju, jak również dążeń Rosji do odbudowania dawnej potęgi militarnej i utrzymania stref wpływu. Proces zmian nie przebiegał jednak równomiernie, co wiązało się głównie z problemami wewnętrznymi Federacji Rosyjskiej borykającej się z ogromnymi trudnościami ekonomicznymi połączonymi z zapaścią gospodarczą i procesem transformacji ustrojowej. Poważne braki finansowe oraz związany z tym przedłużający się proces modernizacji technicznej znacznie ograniczały bądź opóźniały

realizację planowanych zamierzeń. W procesie transformacji armii rosyjskiej można wyodrębnić trzy zasadnicze okresy: pierwszy – w latach 1992-2000, kiedy to dokonywano masowej demobilizacji żołnierzy byłej Armii Radzieckiej, rozformowując jednocześnie wiele jednostek wojskowych, drugi – w latach 2001-2012 związany z poszukiwaniami optymalnych rozwiązań strukturalno-organizacyjnych, dostosowanych do nowych wyzwań zarówno w zakresie bezpieczeństwa wewnętrznego, jak i międzynarodowego oraz trzeci – w latach 2013-2022 będący okresem dynamicznej odbudowy potęgi militarnej, uznawanej za główne narzędzie zapewniające utrzymanie mocarstwowej pozycji Rosji, oraz stref wpływu obejmujących zwłaszcza dawne republiki ZSRR, które traktowane są jako pas bezpieczeństwa oddzielający Rosję od potencjalnych przeciwników. W ostatnim z wymienionych okresów prozachodnie dążenia Ukrainy zapoczątkowały działania konfrontacyjne Rosji, najpierw w formie wsparcia ruchów separatystycznych i destabilizacji tego państwa, a następnie podjęcia akcji zbrojnej w celu opanowania spornych terenów.

Celem artykułu jest przedstawienie procesu transformacji armii rosyjskiej w powiązaniu ze zmieniającą się doktryną wojenną, która dostosowywana była do nowych uwarunkowań polityczno-militarnych w pozimnowojennym świecie. Problematyka ta poruszana była dotychczas fragmentaryczne, głównie w pracach rosyjskojęzycznych i nielicznych publikacjach polskich autorów. Przyjęta cezura czasowa obejmuje okres 30 lat, w którym dokonywane były głębokie przeobrażenia sił zbrojnych, związane ze zmieniającą się rolą Rosji na arenie międzynarodowej. Rok 2022 stanowił przełom w polityce międzynarodowej tego państwa, które realizację swoich interesów postanowiło poprzeć bezpośrednim użyciem siły militarnej.

1. Transformacja armii rosyjskiej w latach 1992-2000

Pojawienie się nowych państw po rozpadzie ZSRR zapoczątkowało proces formowania w nich sił zbrojnych, które organizowano na bazie jednostek dawnej Armii Radzieckiej. Siły Zbrojne Federacji Rosyjskiej (SZ FR) zostały powołane dekretem prezydenta Borysa Jelcyna 7 maja 1992 r. Nakazywał w nim włączenie w skład armii rosyjskiej: formacji i jednostek wojskowych, instytucji i szkolnictwa wojskowego byłych Sił Zbrojnych ZSRR, które rozlokowane były na terytorium Federacji Rosyjskiej, a także zgrupowań wojsk i sił morskich poza jej granicami, będących pod jurysdykcją władz rosyjskich. Do czasu podjęcia odpowiednich aktów ustawodawczych kierownictwo nad tymi siłami objął osobiście prezydent (Dekret… 1992a). Na ministra obrony wyznaczony został generał armii Paweł Graczow, który wcześniej pełnił funkcję zastępcy ministra obrony (Dekret… 1992b).

Federacja Rosyjska przejęła ok. 85% sił Armii Radzieckiej, przy czym były to głównie wojska pierwszego i drugiego rzutu strategicznego. W skład armii rosyjskiej wchodziło pięć rodzajów sił zbrojnych: wojska rakietowe strategicznego

przeznaczenia, wojska lądowe, siły powietrzne, wojska obrony powietrznej i marynarka wojenna. Były one rozlokowane na terytorium 8 okręgów wojskowych i poza granicami Rosji (zgrupowania wojsk) oraz w składzie 4 flot (Golovnëv 2017). W 1992 r. armia rosyjska liczyła 2,72 mln żołnierzy, w tym: 144 tys. w wojskach rakietowych strategicznego przeznaczenia, 1,4 mln w wojskach lądowych, 300 tys. w siłach powietrznych, 356 tys. w wojskach obrony powietrznej i 320 tys. w marynarce wojennej. Ponad 0,5 mln żołnierzy znajdowało się poza granicami Rosji. Wojska rakietowe strategicznego przeznaczenia obejmowały wojska rakietowe bazowania lądowego w składzie 5 armii rakietowych, siły morskie z 55 okrętami podwodnymi i armię lotniczą z 170 samolotami bombowymi nosicielami broni jądrowej. Wojska lądowe posiadały w swoim składzie: 103 dywizje ogólnowojskowe, w tym 22 pancerne i 81 zmechanizowanych, 6 dywizji i 7 brygad powietrznodesantowych, 8 dywizji i 48 brygad artylerii, 24 brygady rakiet operacyjno-taktycznych, 18 brygad artylerii przeciwpancernej, 15 brygad przeciwlotniczych i 40 pułków śmigłowców szturmowych. W siłach powietrznych znajdowało się 10 armii lotnictwa frontowego i armia lotnictwa bombowego dalekiego zasięgu. Wojska obrony powietrznej posiadały 6 armii obrony powietrznej. W marynarce wojennej były 4 floty i 1 flotylla (Military Balance 1992, 92-101).

W 1992 r. powołano Państwową Komisję ds. Utworzenia Ministerstwa Obrony, Armii i Marynarki Wojennej Federacji Rosyjskiej pod kierownictwem doradcy prezydenta Rosji ds. obrony i bezpieczeństwa generała Dymitra Wołkoganowa. W przyjętej koncepcji reformy wojska główną rolę w zapewnieniu bezpieczeństwa odgrywać miały strategiczne siły jądrowe, stanowiące zasadniczy czynnik odstraszania. Siły ogólnego przeznaczenia, złożone głównie z wojsk lądowych, miały się składać z mobilnych jednostek wojskowych tworzących trzy okręgi wojskowe: zachodni, wschodni i syberyjski. Planowano też sformować jednostki kadrowe, na wzór Gwardii Narodowej Stanów Zjednoczonych (Gazukin 2001, 47-50). Reformę miano przeprowadzić w trzech etapach. W pierwszym, realizowanym w 1992 r., zakładano zakończenie formowania Ministerstwa Obrony i dowództw wyższego szczebla, zmniejszenie liczby żołnierzy, uzbrojenia i sprzętu wojskowego oraz kontynuację wycofywania zgrupowań wojsk stacjonujących na terytoriach innych państw. W drugim etapie, obejmującym lata 1993-1994, planowano znaczne zmniejszenie liczby jednostek wojskowych, sformowanie sił ogólnego przeznaczenia, posiadających w swoim składzie wojska osłonowe, siły mobilne i rezerwę Naczelnego Dowództwa. Przewidywano też utworzenie wysoce mobilnej formacji operacyjno-strategicznej złożonej z jednostek powietrznodesantowych i piechoty morskiej. Stan sił zbrojnych na koniec 1994 r. miał być zredukowany do 2,1 mln żołnierzy. W trzecim etapie, w latach 1995-1999, zakładano: zakończenie wycofywania zgrupowań wojsk znajdujących się poza granicami kraju i kontynuowanie reorganizacji rodzajów sił zbrojnych i rodzajów wojsk, zakończenie formowania sił ogólnego przeznaczenia, likwidację okręgów wojskowych i sformowanie w ich

miejsce dowództw terytorialnych oraz redukcję stanu osobowego wojska do 1,5 mln żołnierzy (Grachev 2017, 6).

Równolegle z pracami nad reformą opracowywano pierwszą doktrynę wojenną Rosji. Jej początkowa wersja, z czerwca 1992 r., utrzymana była w zimnowojennym stylu. Jako główne zagrożenie dla bezpieczeństwa międzynarodowego postrzegano sojusz NATO, który wzywano do samorozwiązania za przykładem Układu Warszawskiego. W zatwierdzonych przez prezydenta Rosji w 1993 r. „Podstawowych założeniach doktryny wojennej Federacji Rosyjskiej" nie wymieniano bezpośrednio NATO ani jakiegokolwiek państwa jako potencjalnego przeciwnika, ale za jedno z głównych zagrożeń dla bezpieczeństwa uznawano rozszerzanie bloków i sojuszy wojskowych. Wymieniano także niebezpieczeństwa wojenne, które w określonych warunkach mogłyby doprowadzić do konfliktu zbrojnego. Zaliczono do nich m.in. wkroczenie obcych wojsk na terytorium państw ościennych, jeżeli nie miałoby to związku z wcześniejszą decyzją Rady Bezpieczeństwa ONZ lub regionalnego organu bezpieczeństwa i za zgodą Rosji (Śmigielski 2006, 116-119).

Realizacja przyjętych założeń objęła praktycznie tylko zamierzenia pierwszego etapu oraz częściowo drugiego i trzeciego etapu. Utworzone zostało Ministerstwo Obrony na czele z ministrem obrony i 6 zastępcami. W porównaniu z Ministerstwem Obrony ZSRR zmniejszono liczbę stanowisk etatowych o blisko 6 tys. Rozpoczęto wprowadzanie nowej struktury organizacyjnej w jednostkach wojskowych. Dokonano inwentaryzacji uzbrojenia i sprzętu wojskowego, oceniając, że ok. 70% należy do przestarzałych. Do końca 1995 r. zakończono też wycofanie zgrupowań operacyjnych znajdujących się poza granicami Rosji, które rozformowano. W 1996 r. dalsze zmiany wstrzymano ze względu na brak środków finansowych oraz skomplikowaną sytuacją polityczną w obozie władzy (Malak 1996, 84 i n.).

Na początku 1996 r. SZ FR liczyły 1,52 mln żołnierzy, z tym: 149 tys. w wojskach rakietowych strategicznego przeznaczenia, 670 tys. w wojskach lądowych, 130 tys. w siłach powietrznych, 200 tys. w wojskach obrony powietrznej i 200 tys. w marynarce wojennej. Wojska rakietowe strategicznego przeznaczenia posiadały w wojskach bazowania lądowego 5 armii rakietowych, w siłach morskich 45 okrętów podwodnych z pociskami nuklearnymi, a w siłach powietrznych 95 samolotów nosicieli broni jądrowej. Wojska lądowe miały w swoim składzie: 64 dywizje ogólnowojskowe, w tym 17 pancernych i 47 zmechanizowanych, 5 dywizji i 6 brygad powietrznodesantowych, 7 dywizji i 47 brygad artylerii, 24 brygady rakiet operacyjno-taktycznych, 20 brygad artylerii przeciwpancernej, 28 brygad przeciwlotniczych i 22 pułki śmigłowców szturmowych. W siłach powietrznych było 5 armii lotnictwa frontowego. W wojskach obrony powietrznej znajdowało się 6 armii obrony powietrznej. W marynarce wojennej funkcjonowały 4 floty i 1 flotylla (Military Balance 1995, 113 i n.).

W październiku 1996 r. nowym ministrem obrony został generał armii Igor Rodionow. W czasie kilkumiesięcznego pełnienia tej funkcji wystąpił on z propozycją

wprowadzenia zmian w strukturze sił zbrojnych, będących efektem doświadczeń uzyskanych podczas walk w Czeczenii. Ich istota sprowadzała się do sformowania w pełni ukompletowanych oddziałów i związków taktycznych o jednolitej strukturze organizacyjnej. Projekt Rodionowa uzyskał akceptację władz Federacji Rosyjskiej, jednak jego realizacja przypadła już następnemu ministrowi (Barabanov 2010, 16).

W maju 1997 r. ministrem obrony został generał armii Igor Siergiejew. Pod jego kierownictwem przygotowano nowy projekt reform. W czerwcu prezydent Borys Jelcyn zatwierdził „Ideę reformy Sił Zbrojnych Federacji Rosyjskiej do 2005 roku". Zasadniczym celem reformy było zwiększenie zdolności operacyjnych i gotowości bojowej wojsk, zoptymalizowanie sytemu kierowania i dowodzenia oraz przeprowadzenie redukcji stanu osobowego. Na podstawie tych założeń Sztab Generalny SZ FR przygotował szereg dokumentów, w tym: „Koncepcję budowy Sił Zbrojnych Federacji Rosyjskiej do 2005 roku" oraz „O działaniach priorytetowych reformy Sił Zbrojnych i poprawy ich struktury". Głównym założeniem koncepcji było doprowadzenie składu bojowego, struktury i liczby żołnierzy sił zbrojnych do realnych uwarunkowań polityczno-militarnych i możliwości gospodarczych oraz utworzenie niewielkiej liczebnie, ale profesjonalnej i dobrze wyposażonej armii, mającej pełne zabezpieczenie pod względem materiałowo-technicznym. Drugi z dokumentów zakładał m.in. redukcję liczby rodzajów sił zbrojnych z 5 do 4 (wojska lądowe, powietrzne, kosmiczne i morskie), nadanie okręgom wojskowym statusu dowództw operacyjno-strategicznych oraz zmniejszenie do 1999 r. stanu etatowego wojska do 1,2 mln żołnierzy (Polomoshnov 2015, 112-113).

W latach 1997-2000 w skład wojsk rakietowych strategicznego przeznaczenia zamierzano włączyć siły wojskowo-kosmiczne i wojska obrony rakietowo-kosmicznej będące wcześniej w wojskach obrony powietrznej. Pozostała część wojsk obrony powietrznej miała wejść do sił powietrznych. W miejsce dowództw 8 okręgów wojskowych, 4 flot, 7 okręgów wojsk wewnętrznych i 6 okręgów wojsk obrony pogranicza miało powstać 6 dowództw operacyjno-strategicznych na kierunkach strategicznych: północno-zachodnim, zachodnim, centralnym, południowo-zachodnim, centralno-azjatyckim, wschodnio-syberyjskim i dalekowschodnim. W wojskach lądowych planowano utrzymywanie na każdym z kierunków strategicznych określonej liczby dywizji ogólnowojskowych, z jednoczesnym przekształceniem pozostałych w bazy ochrony uzbrojenia i sprzętu wojskowego. Łącznie przewidywano pozostawienie 25 dywizji ogólnowojskowych, w tym 4 w stanie pełnej gotowości bojowej (Fedorov 1998, 17-18).

Z przyjętych założeń zrealizowano tylko część. W listopadzie 1997 r. do wojsk rakietowych strategicznego przeznaczenia włączono siły kosmiczne i wojska obrony kosmicznej. Na początku 1998 r. wojska obrony powietrznej połączono z siłami powietrznymi (Czarnotta | Moszumański 2000, 43). Zamiast likwidacji okręgów wojskowych zmniejszono ich liczbę. W wojskach lądowych zredukowano liczbę: dywizji ogólnowojskowych, dywizji i brygad powietrznodesantowych, dywizji i brygad

artylerii, brygad rakiet operacyjno-taktycznych i szeregu jednostek wsparcia. Redukcje objęły też siły powietrzne i marynarkę wojenną. W całych siłach zbrojnych liczba żołnierzy zmniejszyła się o ponad 500 tys. Pod koniec 1999 r. w składzie SZ FR było 1,2 mln żołnierzy, w tym: 149 tys. w wojskach rakietowych strategicznego przeznaczenia, 348 tys. w wojskach lądowych, 184 tys. w siłach powietrznych i 171 tys. w marynarce wojennej. Wojska rakietowe strategicznego przeznaczenia posiadały 5 armii rakietowych i 21 okrętów podwodnych. W wojskach lądowych zostało: 26 dywizji ogólnowojskowych, w tym 6 pancernych i 20 zmechanizowanych, 4 dywizje i 2 brygady powietrznodesantowe, 3 dywizje i 32 brygady artylerii, 13 brygad rakiet operacyjno-taktycznych, 9 brygad artylerii przeciwpancernej i 21 pułków śmigłowców szturmowych. W siłach powietrznych znajdowały się: 3 armie lotnictwa frontowego, armia lotnictwa dalekiego zasięgu i 3 korpusy obrony powietrznej (Military Balance 1999, 112-116).

Wraz z zakończeniem reorganizacji armii, w kwietniu 2000 r., przyjęto nową „Doktrynę wojenną Federacji Rosyjskiej". Jej opracowanie miało związek z negatywną oceną interwencji zbrojnej sojuszu NATO na terytorium byłej Jugosławii, którą uznano za naruszenie norm prawa międzynarodowego, jak również z poszerzeniem go o nowe państwa członkowskie. Doktryna ta, podobnie jak poprzednia, nie wskazywała żadnego potencjalnego przeciwnika. Do ujętych w niej zagrożeń nadal zaliczano rozszerzanie bloków wojskowych, a także tworzenie zgrupowań wojskowych w pobliżu granic Rosji czy też wprowadzanie obcych wojsk na terytorium państw sąsiednich lub państw przyjaznych Rosji. Było to wyraźne wskazanie, że potencjalnym przeciwnikiem Rosji jest sojusz NATO, a zwłaszcza Stany Zjednoczone. Gwarancji bezpieczeństwa militarnego Rosji oraz jej sojuszników postrzegano w posiadaniu silnej i dobrze wyposażonej armii gotowej do odparcia ewentualnej agresji (Śmigielski 2006, 147 i n.).

Przeprowadzone w latach 90. reformy SZ FR spotkały się z bardzo ostrą krytyką. Praktycznie ze względu na chroniczne niedoinwestowanie resortu obrony przeprowadzano tylko kolejne redukcje wojska bez jednoczesnego podnoszenia jego zdolności operacyjnych i gotowości bojowej. Uznano, że armia i flota rosyjska została doprowadzona do granicy rozpadu, co nie tylko zagrażało bezpieczeństwu państwa, ale uniemożliwiało mu prowadzenie aktywnej polityki na arenie międzynarodowej i odbudowę jego mocarstwowej pozycji. Nastroje te umiejętnie wykorzystał Władimir Putin, który w sierpniu 1999 r. objął stanowisko premiera rządu Federacji Rosyjskiej. W prezydenckiej kampanii wyborczej wskazywał na konieczność umacniania sił zbrojnych jako głównego czynnika gwarantującego bezpieczeństwo państwa.

2. Reformy sił zbrojnych Rosji w latach 2001-2012

W styczniu 2001 r. prezydent Federacji Rosyjskiej Władimir Putin zatwierdził przygotowany przez Sztab Generalny SZ FR „Plan budowy i rozwoju Sił Zbrojnych na lata 2001-2005". W marcu tego roku nowym ministrem obrony został Siergiej Iwanow, którego zadaniem było wdrożenie planowanych zamierzeń. W nowym planie przewidywano: optymalizację składu bojowego i struktury organizacyjnej SZ FR z zachowaniem przyjętych wcześniej parametrów ilościowych i jakościowych, utrzymanie strategicznych wojsk rakietowych na poziomie gwarantującym skuteczne odstraszanie potencjalnych agresorów, zapewnienie jakościowego rozwoju związków taktycznych i oddziałów wojsk operacyjnych, w tym zwłaszcza jednostek o stałej gotowości bojowej oraz rozszerzenie zaplecza naukowo-technicznego, zapewniającego opracowanie nowoczesnego uzbrojenia (Istoriya… 2006, 57).

W ramach optymalizacji struktur organizacyjnych w 2001 r. strategiczne wojska rakietowe zostały przekształcone w dwa samodzielne rodzaje wojsk: wojska rakietowe strategicznego przeznaczenia i wojska kosmiczne. Spowodowało to zmniejszenie liczby rodzajów sił zbrojnych armii rosyjskiej z 4 do 3, tj. wojsk lądowych, sił powietrznych i marynarki wojennej (Gazukin 2001, 71). Na Dalekim Wschodzie utworzono eksperymentalne dowództwo strategiczno-operacyjne. W latach 2008-2010 planowano utworzenie takich dowództw na zachodnim i południowym kierunku strategicznym (Ivanov 2017, 14). Połączono Nadwołżański i Uralski Okręg Wojskowy w Nadwołżańsko-Uralski Okręg Wojskowy. Wszystkim 6 dowództwom okręgów wojskowych nadano status dowództw operacyjno-strategicznych, które były odpowiedzialne za poszczególne kierunki strategiczne (Depczyński 2015, 40-41).

Z innych przedsięwzięć zakończono formowanie zgrupowań wojsk przeznaczonych do prowadzenia działań na ustalonych kierunkach strategicznych. Zreformowano system dowodzenia sił zbrojnych. W 2004 r. dokonano reorganizacji Ministerstwa Obrony. Zmieniono zakres uprawnień Sztabu Generalnego SZ FR, który stał się organem dowodzenia Ministerstwa Obrony odpowiedzialnym za: planowanie strategiczne, organizowanie systemu kierowania i dowodzenia wojskami, mobilizacyjne rozwinięcie wojsk oraz planowanie dalszego rozwoju sił zbrojnych (Istoriya… 2006, 57). Rezultatem wprowadzonych zmian było ukształtowanie nowego składu armii rosyjskiej, w której znajdowały się trzy rodzaje sił zbrojnych oraz trzy samodzielne rodzaje wojsk. Za priorytety w organizacji sił zbrojnych uznano utrzymanie stałej zdolności do strategicznego odstraszania, zapewnienie wysokiego poziomu ukompletowania i gotowości bojowej jednostek wojskowych oraz ich dużej mobilności w wymiarze operacyjnym i strategicznym (Aktualne zadania… 2003).

W wyniku realizacji podjętych zamierzeń w 2004 r. armia rosyjska liczyła 1,13 mln żołnierzy, w tym 322 tys. w wojskach lądowych, 180 tys. w siłach powietrznych i 160 tys. w marynarce wojennej. W wydzielonych rodzajach wojsk było:

160 tys. w wojskach rakietowych strategicznego przeznaczenia i wojskach kosmicznych oraz 35 tys. w wojskach powietrznodesantowych. W wojskach lądowych znajdowały się 23 dywizje ogólnowojskowe, w tym 6 pancernych i 17 zmechanizowanych, 11 samodzielnych brygad zmechanizowanych, 3 dywizje i 11 brygad artylerii, 3 brygady rakiet operacyjno-taktycznych i 8 brygad rakiet. W siłach powietrznych znajdowało się 5 armii obrony powietrznej i armia lotnicza dalekiego zasięgu. W wojskach rakietowych strategicznego przeznaczenia były 3 armie posiadające 12 dywizji. Wojska powietrznodesantowe posiadały 4 dywizje i brygadę powietrznodesantową oraz brygadę desantowo-szturmową (Babakin 2004).

Na początku 2007 r. ministrem obrony został Anatolij Sierdiukow, który podjął kolejne próby reformowania sił zbrojnych. Do pierwszych przedsięwzięć pod jego kierownictwem należała kontynuacja organizacji regionalnych dowództw strategiczno-operacyjnych w Syberyjskim i Dalekowschodnim Okręgu Wojskowym. Eksperyment ten został zakłócony wojną między Rosją a Gruzją w sierpniu 2008 r., która umożliwiła też pozyskanie cennych doświadczeń. Wnioski z tego konfliktu były inspiracją do podjęcia dalszych gruntownych reform armii rosyjskiej (Kular 2015). We wrześniu nowy prezydent Rosji Dmitrij Miedwiediew uznał, że niezbędna jest dalsza optymalizacja struktur sił zbrojnych i liczby żołnierzy połączona z modernizacją techniczną uzbrojenia (de Khaas 2011, 87).

W październiku 2008 r. przedstawiono kierunki kolejnego etapu reformy, która przewidywała wprowadzenie w latach 2009-2012 radykalnych zmian we wszystkich rodzajach sił zbrojnych. Zakładano zmniejszenie liczebności armii z 1,13 mln do 1 mln żołnierzy, przy czym największa redukcja miała objąć korpus oficerski (z 355 do 150 tys.). Ograniczenia etatowe objęły najwyższe organa kierowania i dowodzenia, jak Ministerstwo Obrony i Sztab Generalny SZ FR. W ministerstwie i instytucjach centralnych zakładano redukcję stanowisk z 22 do 8,5 tys. W sztabie generalnym planowano zmniejszenie liczby stanowisk o 50%. Najbardziej rewolucyjne zmiany dotyczyły struktur organizacyjnych wojsk lądowych. Zrezygnowano z dotychczasowego układu obejmującego 5 szczebli dowodzenia: okręg wojskowy – armia – korpus – dywizja – pułk, na rzecz trzyszczeblowego: okręg wojskowy – dowództwo operacyjne – brygada. W czasie reorganizacji zakładano rozformowanie wszystkich jednostek skadrowanych i o niepełnych etatach, tworząc na bazie pozostałych w pełni ukompletowane jednostki o stałej gotowości bojowej. W siłach powietrznych planowano rozformowanie pułków lotniczych i utworzenie w zamian baz lotniczych. W wojskach rakietowych strategicznego przeznaczenia przewidywano zmniejszenie liczby dywizji rakietowych z 12 do 8, a w wojskach kosmicznych z 7 do 6. Redukcje miały również objąć wojska powietrznodesantowe (Pukhov 2008, 21-23).

Przyjęte kierunki zmian znalazły odzwierciedlenie w „Planie przebudowy Sił Zbrojnych Federacji Rosyjskiej do 2016 roku". W listopadzie 2008 r. przygotowano nowe etaty brygad ogólnowojskowych, na jakie miano przeformować istniejące

23 dywizje pancerne i zmechanizowane (Depczyński 2015, 204 i n.). Do 2009 r. przeformowano lub sformowano od nowa 40 brygad ogólnowojskowych, w tym 4 pancerne i 35 zmechanizowanych oraz 45 brygad poszczególnych rodzajów wojsk. W 2010 r. wprowadzono dodatkowy podział nowych brygad ogólnowojskowych na lekkie, średnie i ciężkie, co wynikało ze zróżnicowania posiadanego sprzętu bojowego. Brygady ciężkie, wyposażone w ciężki sprzęt gąsienicowy, miały być podstawowym rodzajem związków taktycznych utrzymywanych w pełnej gotowości bojowej. Nowym rodzajem brygad miała być brygada rozpoznawcza. Pierwszą tego typu brygadę sformowano w 2009 r. (Barabanov | Makiyenko | Pukhov 2012, 23-24).

Na początku lutego 2010 r. przyjęta został kolejna „Doktryna wojenna Federacji Rosyjskiej". Do najważniejszych niebezpieczeństw wojennych zaliczono dążenie sojuszu NATO do pełnienia funkcji globalnych, realizowanych w ocenie Rosji z naruszeniem norm prawa międzynarodowego oraz zbliżanie jego infrastruktury wojskowej do granic Rosji. Było to wyraźne zakomunikowanie, że Rosja czuje się zagrożona działaniami Zachodu i będzie podejmować przygotowania do ewentualnej konfrontacji zbrojnej w obronie swoich interesów. Kolejnym z niebezpieczeństw było budowanie strategicznych systemów przeciwrakietowych, które naruszają istniejący układ sił i globalną stabilność. Za uzasadnione uznano użycie sił zbrojnych w celu ochrony swoich obywateli przebywających poza granicami, co odnosiło się również do ludności rosyjskojęzycznej zamieszkującej państwa sąsiednie (Dekret… 2010).

W lutym 2010 r. zapoczątkowano przeformowanie dowództw operacyjnych wojsk lądowych, przygotowując nową strukturę dowództw i sztabów armii. W okresie pokoju miały one funkcjonować bez podporządkowanych im jednostek wojskowych. Na wypadek wojny miano im przydzielać związki taktyczne i oddziały stosownie do zakresu stawianych zadań. W sierpniu rozwiązano dotychczas istniejące dowództwa 6 okręgów wojskowych, tworząc w ich miejsce 4 nowe okręgi: Zachodni, Południowy, Centralny i Wschodni (Barabanov 2010, 31). Dowództwom nowych okręgów podporządkowane zostały poszczególne floty marynarki wojennej (Nałęcz 2012, 85).

W siłach powietrznych rozformowano dywizje i pułki lotnicze i utworzono w ich miejsce 60 baz lotniczych. Bazy zostały podporządkowane pod 5 dowództw operacyjnych, w tym 3 dowództwa sił powietrznych i obrony powietrznej, dowództwo lotnictwa dalekiego zasięgu i dowództwo lotnictwa transportowego. Korpusy i dywizje obrony powietrznej przeformowano w brygady obrony powietrzno-kosmicznej. Łącznie utworzono 13 takich brygad (Depczyński 2015, 220-223). W marynarce wojennej zmniejszono liczbę jednostek, co w największym stopniu dotyczyło piechoty morskiej i jednostek zabezpieczenia. Niewielkie zmiany objęły wojska rakietowe strategicznego przeznaczenia, w których zmniejszono strukturę dywizji rakietowych, co wynikało z międzynarodowych zobowiązań Rosji (Barabanov | Makiyenko | Pukhov 2012, 25-26).

W rezultacie przeprowadzonych reform armia rosyjska w 2012 r. liczyła 956 tys. żołnierzy, w tym w wojskach lądowych – 270 tys., w siłach powietrznych – 167 tys., w marynarce wojennej – 154 tys., w wojskach rakietowych strategicznego przeznaczenia – 80 tys., w wojskach powietrznodesantowych – 35 tys. W wojskach lądowych było: 40 brygad ogólnowojskowych, w tym 4 pancerne i 36 zmechanizowanych, brygada rozpoznawcza, 9 brygad rakiet operacyjno-taktycznych, 4 brygady artylerii, 4 brygady artylerii rakietowej, 10 brygad rakiet przeciwlotniczych i brygada inżynieryjna. Siły powietrzne posiadały 123 eskadry lotnicze, w tym 35 myśliwskich, 29 szturmowych, 10 bombowych, 10 rozpoznawczych i 16 śmigłowców szturmowych. Eskadry te stanowiły równoważnik ok. 13 dywizji. W marynarce wojennej były 4 floty i 1 flotylla. Wojska rakietowe strategicznego przeznaczenia składały się z 3 armii posiadających 12 dywizji. W wojskach powietrznodesantowych nadal pozostały 4 dywizje, w tym 2 powietrznodesantowe i 2 desantowo-szturmowe (Military Balance 2012, 192-200).

W wyniku reformy przeprowadzonej przez ministra Sierdiukowa armia rosyjska całkowicie zmieniła swój skład, stając się sprawnym narzędziem realizacji polityki bezpieczeństwa. Wszystkie jednostki utrzymywały stałą gotowość bojową, co umożliwiało ich wykorzystanie w sytuacji różnorodnych zagrożeń. Utworzenie sił o dużej mobilności pozwalało na szybką reakcję w dowolnym miejscu. Połączenie zmian strukturalnych z postępującą profesjonalizacją i głęboką modernizacją techniczną zapewniało silne poparcie dla reformy najwyższych władz państwowych. Niemniej zakres przeprowadzonych zmian, a zwłaszcza poważna redukcja korpusu oficerskiego, spotkał się z poważną krytyką. Ministerstwo Obrony próbowało blokować te działania, organizując publiczne spotkania i konferencje, ale to nie przyniosło oczekiwanych rezultatów. W tej sytuacji w listopadzie 2012 r. Anatolij Sierdiukow zrezygnował ze stanowiska ministra, co zakończyło dalszą realizację podjętej przez niego reformy (Shamiyev 2022, 224-225).

3. Reorganizacja armii rosyjskiej w latach 2013-2022

Nowy minister obrony generał armii Siergiej Szojgu oficjalnie był kontynuatorem podjętej w 2009 r. reformy sił zbrojnych. Niemniej jednak uznał za stosowne dokonanie istotnych korekt. W 2013 r. podjął decyzję o odtworzeniu 2 dywizji ogólnowojskowych Tamańskiej i Kantemirowskiej, znanych z corocznego udziału w defiladach zwycięstwa (Tamańska… 2019). W następnym roku zaczęto formowanie kolejnych 3 dywizji ogólnowojskowych, w tym 1 pancernej i 2 zmechanizowanych (Nowe dywizje 2016). Przedsięwzięcia te były wyraźnym odejściem od wcześniejszego programu reform, co uzasadniano wzmacnianiem przez sojusz NATO flanki wschodniej i rozmieszczeniem na terytorium Polski, Litwy, Łotwy

i Estonii nowych taktycznych grup bojowych oraz przegrupowaniem do Europy Środkowej oddziałów wojsk amerykańskich (Przemówienie… 2016).

W grudniu 2014 r. przyjęta została nowa „Doktryna wojenna Federacji Rosyjskiej". Podobnie jak w poprzedniej do wojennych niebezpieczeństw zaliczono budowanie przez NATO potencjału militarnego wykorzystywanego w wymiarze globalnym z naruszeniem norm prawa międzynarodowego oraz przybliżanie infrastruktury państw członkowskich tego sojuszu do granic Rosji. Wspomniano o instalacji systemów antyrakietowych w Europie Środkowej, uważając to za naruszenie równowagi strategicznej. Po raz pierwszy za wojenne niebezpieczeństwo uznano ustanowienie w państwach sąsiadujących „reżimów", w wyniku obalenia legalnych władz państwowych, których polityka zagraża interesom Rosji. Wyrażano zaniepokojenie sytuacją w Ukrainie, deklarując gotowość do podjęcia wszelkich działań, w tym również zbrojnych, w celu eliminacji potencjalnego zagrożenia (Doktryna… 2014).

W listopadzie 2017 r. szef Sztabu Generalnego SZ FR generał armii Walerij Gierasimow przedstawił zasadniczy kierunek zmian w armii rosyjskiej. Priorytetem było utworzenie na poszczególnych kierunkach strategicznych zgrupowań bojowych przygotowanych do wykonywania samodzielnych zadań. Realizując to przedsięwzięcie, w Zachodnim Okręgu Wojskowym sformowano – armię pancerną, w Południowym Okręgu Wojskowym – armię ogólnowojskową, w Centralnym Okręgu Wojskowym – 1 dywizję pancerną i 2 zmechanizowane, we Wschodnim Okręgu Wojskowym – korpus armijny i w obwodzie kaliningradzkim – korpus armijny (Voronov 2018). W 2018 r. w Południowym Okręgu Wojskowym zaczęto formować kolejne 2 dywizje zmechanizowane, zwiększając ich ogólną liczbę w SZ FR do 11 (Yuzhnyj... 2019).

Istotne zmiany objęły siły powietrzne, które przekształcono w 2015 r. w siły powietrzno-kosmiczne, włączając w ich skład dotychczas samodzielne wojska kosmiczne. W wojskach lotniczych sił powietrzno-kosmicznych zarzucono wcześniejsze rozwiązania organizacyjne, przywracając ponownie dywizje, brygady i pułki lotnicze. Dotychczasowe dowództwa operacyjne sił powietrzno-kosmicznych przeformowano w 5 dowództw armii sił powietrznych i obrony powietrznej, którym podporządkowano nowo odtworzone dywizje, brygady i pułki lotnicze. W składzie armii sił powietrznych i obrony powietrznej znajdowały się również dywizje obrony powietrznej (Szopa 2023). W wojskach kosmicznych znajdowała się armia obrony rakietowo-kosmicznej złożona z 3 dywizji (Wójtowicz 2020). W wojskach powietrznodesantowych podjęto decyzję o zmianie struktury dywizji powietrznodesantowych i desantowo-szturmowych – liczbę pułków w dywizji powiększono z 2 do 3 (Rosja… 2014). W 2018 r. utworzono brygadę dowodzenia wojsk powietrznodesantowych. W kolejnym roku w składzie dywizji desantowo-szturmowych sformowano samodzielne bataliony czołgów (Ciślak 2021).

Na początku 2022 r. armia rosyjska liczyła 900 tys. żołnierzy, w tym w wojskach lądowych – 280 tys., w siłach powietrzno-kosmicznych – 165 tys., w marynarce wojennej – 150 tys., w wojskach rakietowych strategicznego przeznaczenia – 80 tys. i w wojskach powietrznodesantowych – 45 tys. W wojskach lądowych znajdowało się 11 dywizji ogólnowojskowych, w tym 2 pancerne i 9 zmechanizowanych, 25 brygad ogólnowojskowych, w tym 2 pancerne i 23 zmechanizowane, 2 brygady rozpoznawcze, 12 brygad rakiet operacyjno-taktycznych, 9 brygad artylerii, 1 brygada artylerii ciężkiej, 4 brygady artylerii rakietowej, 15 brygad rakiet przeciwlotniczych, 4 brygady i 7 pułków inżynieryjnych, 1 brygada pontonowa, 5 brygad i 10 pułków chemicznych, 1 brygada walki radioelektronicznej i 11 brygad logistycznych. W wojskach lotniczych sił powietrzno-kosmicznych były: 3 pułki lotnictwa strategicznego, 6 pułków lotnictwa myśliwskiego, 13 pułków lotnictwa bombowego, 1 pułk lotnictwa rozpoznawczego, 3 brygady i 8 pułków śmigłowców szturmowych. W wojskach obrony powietrznej sił powietrzno-kosmicznych znajdowało się 9 dywizji i brygada obrony powietrznej. Wojska rakietowe strategicznego przeznaczenia posiadały 3 armie, w których było 12 dywizji. Wojska powietrznodesantowe miały 2 dywizje i 2 brygady powietrznodesantowe oraz 2 dywizje i 3 brygady desantowo-szturmowe (Military Balance 2022, 193-201). Był to skład znacznie odbiegający od założeń reformy z 2009 r., wskazujący na przyjęcie przez Rosję koncepcji aktywnego wykorzystania siły militarnej do opanowania terytoriów uznawanych za istotne dla jej bezpieczeństwa, czego potwierdzeniem była agresja zbrojna na Ukrainę w lutym 2022 r.

Podsumowanie

Proces reform armii rosyjskiej był odzwierciedleniem uwarunkowań polityczno-militarnych w wymiarze wewnętrznym i międzynarodowym, w jakich znalazła się Rosja po rozpadzie Związku Radzieckiego. Odziedziczona olbrzymia armia okresu zimnowojennego stanowiła gigantyczne obciążenie dla państwa borykającego się z głęboką zapaścią gospodarczą, niestabilnego politycznie i stojącego przed transformacją ustrojową. Jedynym rozwiązaniem tego problemu była daleko idąca redukcja liczby żołnierzy i sprzętu bojowego, która ze względu na ogromną skalę przyjęła formę pozimnowojennej demobilizacji. Dopiero w XXI w. zredukowana do ok. 1 mln żołnierzy armia rosyjska była stopniowo reformowana, najpierw tylko w aspekcie organizacyjnym, a od drugiej dekady organizacyjno-technicznym, co uzasadniano stopniowym rozszerzaniem sojuszu NATO na państwa Europy Środkowej oraz próbami destabilizacji politycznej w państwach graniczących z Rosją. Ważnymi czynnikami, które wpływały na kierunki przemian, były doświadczenia z konfliktów, zwłaszcza II wojny w Czeczenii, wojny z Gruzją, a następnie z Ukrainą. Każdy z tych konfliktów skutkował podejmowaniem działań na rzecz

podniesienia zdolności operacyjnych i modernizacji uzbrojenia, co stopniowo czyniło z armii rosyjskiej coraz bardziej skuteczne narzędzie realizacji imperialnych interesów Rosji.

Procesowi reform sił zbrojnych towarzyszyły intensywne prace nad doktryną wojenną, która miała określać optymalne sposoby ich wykorzystania w przypadku konfliktu zbrojnego i prezentować światu postawę Rosji w odniesieniu do pojawiających się zagrożeń. Ponieważ w odróżnieniu do okresu zimnej wojny był to jawny dokument, to początkowo starano się przedstawiać armię rosyjską tylko jako gwaranta bezpieczeństwa państwa i jego sojuszników. Bardzo oględnie charakteryzowano potencjalne zagrożenia, starając się nie wskazywać na jakiekolwiek bloki wojskowe czy konkretne państwa jako potencjalnych przeciwników. Wydarzenia drugiej połowy lat 90., związane z aktywnym zaangażowaniem sojuszu NATO w konflikt w Jugosławii, zmieniły diametralnie to podejście. Z doktryny z 2000 r., mimo że w niej nadal nie wskazywano potencjalnego przeciwnika, wyraźnie wynikało, że jest nim NATO i cały Zachód. Takie podejście potwierdzała kolejna doktryna wojenna z 2010 r., w której akcentowano brak akceptacji dla globalnego zaangażowania sojuszu NATO w sprawy bezpieczeństwa międzynarodowego i zbliżania jego infrastruktury do granic Rosji. W ostatniej z doktryn z 2014 r. oprócz negatywnego postrzegania sojuszu NATO krytycznie odniesiono się również do tzw. kolorowych rewolucji w państwach sąsiadujących z Rosją, uznając je za poważne militarne niebezpieczeństwo. Wyraźnie wskazywano, że siły zbrojne Rosji będą przygotowywane nie tylko do obrony własnego terytorium, lecz także do podejmowania interwencji zbrojnych w rejonach, które są uważane za strategicznie istotne dla bezpieczeństwa tego państwa.

Bibliografia

Dokumenty

Dekret… (1992a), Ukaz Prezidenta Rossiyskoy Federatsii ot 07.05.1992 g. [Указ Президента Российской Федерации от 07.05.1992 г., [in:] http://www.kremlin.ru/acts/bank/1279

Dekret… (1992b), Ukaz Prezidenta Rossiyskoy Federatsii ot 18.05.1992 g. [Указ Президента Российской Федерации от 18.05.1992 г.,] [in:] http://www.kremlin.ru/acts/bank/1356.

Dekret… (2010), Ukaz Pryezidyenta Rossiyskoy Fyedyeratsии ot 5.02.2010 g. O Voyennoy doktrine Rossiyskoy Federatsii, [Указ Президента Российской Федерации от 5.02.2010 г. О Военной доктрине Российской Федерации,] [in:] http://kremlin.ru/acts/bank/30593

Doktryna… (2014) Voyennaya doktrina Rossiyskoy Federatsii, Utverzhdena Prezidentom Rossiyskoy Federatsii 25 dekabrya 2014 g. No Pr-2976, [Военная доктрина Российской Федерации, утверждена Президентом Российской Федерации 25 декабря 2014 г. № Пр-2976,] [in:] http://www.scrf.gov.ru/security/military/document129/.

Przemówienie… (2016), Vystupleniye Administratory Rossiyskoy Federatsii generala armii Sergeya Shoygu na rasshirennom zasedanii Kollegii minoborony Rossii, 22 dekabrya 2016 g., [Выступление Министра обороны Российской Федерации генерала армии Сергея Шойгу на расши-

ренном заседании Коллегии Минобороны России, 22 декабря 2016 г.,] [in:] https://function.mil.ru/files/morf/2016-12-22_MoD_board_extended_session_RUS.pdf.

Opracowania

Aktualne zadania… (2003), Aktual'nyye zadachi razvitiya Vooruzhennykh Silrossiyskoy Federatsii [in:] Krasnaya Zvezda, [in:] http://old.redstar.ru/2003/10/11_10/3_01.html.

Babakin, A. (2004), Primernyye sostav i struktura Rossiyskikh vooruzhennykh Sil posle reformirovaniya, [w:] Nezavisimoye voyennoye obozreniye, [in:] https://nvo.ng.ru/forces/2004-08-20/4_forces.html?print=Y (accessed: 12.03.2019).

Barabanov, M. S. (red.) (2010), Novaya armiya Rossii. Moskva.

Barabanov, M. | Makiyenko, K. | Pukhov, R. (2012), Voyennaya reforma: na puti k novomu obliku Rossiyskoy armii. Moskva.

Ciślak, J. (2021), Rosja odbudowuje wojska powietrznodesantowe, [w:] https://defence24.pl/sily-zbrojne/rosja-odbudowuje-wojska-powietrzno-desantowe-raport.

Czarnotta, Z. | Moszumański, Z. (2000), Rosyjska ruletka. Reforma sił zbrojnych Rosji, [w:] Raport. Wojsko - Technika - Obronność 3, 40-45.

de Khaas, M. (2011), Rossiyskaya voyennaya reforma: uspekh ili proval? [in:] Indeks Bezopasnosti, 1, 85-92.

Depczyński, M. (2015), Rosyjskie siły zbrojne. Od Milutina do Putina. Warszawa.

Fedorov, Yu. (1998), Voyennaya reforma i grazhdanskiy kontrol nad vooruzhennymi silami v Rossii, [in:] Nauchnyye Zapiski PIR-Tsentra, 7. 9-19.

Gazukin, P. E. (2001), Vooruzhennyye Sily Rossii v postsovetskiy period. Problemy reformirovaniya i voyennogo stroitel'stva: 1992-2001 gg. [in:] Politiya 2, 44-71.

Gavrilov, Yu. (2017), Divizii RVSN osnastyat unikal'nym yadernym kompleksom, [w:] Rossiyskaya gazeta, [in:] https://rg.ru/2017/11/13/divizii-rvsn-osnastiat-unikalnym-iadernym-kompleksom.html.

Golovnëv, A. (2017), 25 let Vooruzhennym Silam Rossiyskoy Federatsii – novoy Rossii, [in:] http://kvrf.milportal.ru/25-let-vooruzhennym-silam-rossijskoj-federatsii-novoj-rossii/.

Grachev, P. (2017), Reforma vooruzhennykh sil i voyennaya doktrina Rossii, [w:] Rossiyskoye Voyennoye Obozreniye 1, 4-6.

Istoriya… (2006), Voyennaya istoriya, [in:] https://studfile.net/preview/4326950/page:56/ (dostęp 1.04.2019).

Ivanov, S. (2017), Pereosnashcheniye vooruzhennyh sil, [in:] Rossiyskoye Voyennoye Obozreniye 1, 12-14.

Kalyukov, E. (2024), Glava Minoborony Rossii nazval sroki sozdaniya novogo roda voysk, [in:] https://www.rbc.ru/politics/16/12/2024/67600bb59a79476fd59b2a16.

Kular, P. (2015), Reforma sił zbrojnych Rosji, [w:] Nowa strategia, [in:] http://www.nowastrategia.org.pl/reforma-sil-zbrojnych-rosji/ (dostęp 10.04.2019).

Malak, K. (1996), Polityka bezpieczeństwa i siły zbrojne Rosji. Warszawa.

Military Balance (1992), The Military Balance 1992-1993. London.

Military Balance (1995), The Military Balance 1995-1996. London.

Military Balance (1999), The Military Balance 1999-2000. London.

Military Balance (2012), The Military Balance 2012. London.

Military Balance (2022), The Military Balance 2022. London.

Nałęcz, M. (2012), Reforma sił zbrojnych Federacji Rosyjskiej, [w:] Kwartalnik Bellona 1, 76-88.

Nowe dywizje… (2016), Novyye divizii rossiyskikh VS poyavyatsya v Yel'ne, Voronezhe i Rostove-na-Donu, [Новые дивизии российских ВС появятся в Ельне, Воронеже и Ростове-на-Дону,] [in:] https://www.interfax.ru/russia/506841.

Polomoshnov, A. (2015), Russian civilization at the turn of millenniums. Raleigh.

Pukhov, R. (2008), Serdyukov's Plan for Russian Military Reform, [in:] Moscow defense brief 4, 21-27.

Rosja… (2014), Rosja zwiększa liczbę spadochroniarzy, [w:] http://www.altair.com.pl/news/view?news_id=14122.

Shamiyev, K. V. (2022), Vliyaniye koalitsiy davleniya na oboronnuyu politiku v Rossii: sluchay reformy Serdyukova, [in:] Politicheskaya nauka 2, 206-229.

Szopa, M. (2023), Armie Świata: Upadek trwa. Siły Powietrzne Federacji Rosyjskiej, [w:] https://defence24.pl/sily-zbrojne/armie-swiata-upadek-trwa-sily-powietrzne-federacji-rosyjskiej.

Śmigielski, R. (2006), Osierocona armia. Założenia polityki obronnej oraz Siły Zbrojne Federacji Rosyjskiej w latach 1992-2004. Warszawa.

Tamańska… (2019), Vossozdany Tamanskaya i Kantemirovskaya divizii, [in:] https://er.ru/news/100612/.

Voronov, V. (2018), „Yesli zavtra voyna". Zachem rossiyskaya armiya poluchayet rzhavyye „konserwy", [in:] https://www.svoboda.org/a/29201066.html

Wójtowicz, T. (2020), Wojska kosmiczne, Vademecum bezpieczeństwa informacyjnego, [w:] https://vademecumbezpieczenstwainformacyjnego.up.krakow.pl/2020/03/12/wojska-kosmiczne/.

Yuzhnyy... (2019), Yuzhnyy voyennyy okrug, [in:] http://milkavkaz.com/index.php/voorujonnie-cili-racii/vo-cv/u-vo.

DOI: 10.31648/pw.12829

Paweł Pietnoczka
ORCID: http://orcid.org/0000-0002-2970-2132
University of Warmia and Mazury in Olsztyn

ZMIANY W UKRAIŃSKIM SYSTEMIE PARTYJNYM W KONTEKŚCIE AGRESJI FEDERACJI ROSYJSKIEJ WOBEC UKRAINY

Changes in the Ukrainian party system in the context of the Russian Federation's aggression against Ukraine

Abstract: The commencement of Russia's aggression against Ukraine significantly affected changes in the Ukrainian party system. The previously influential political parties, namely the Party of Regions and the Communist Party of Ukraine, ceased to play any role in it. In addition, the process of outlawing pro-Russian parties was initiated, which accelerated substantially with Russia's launch of a full-scale war in 2022. Among others, the Opposition Platform – For Life, which had the status of a parliamentary party at the time, was banned. At the same time, the aggression of the Russian Federation against Ukraine contributed to the domination of the Ukrainian political scene by pro-Western parties.

Keywords: Ukraine, party system, pro-Russian parties, outlawing, aggression of the Russian Federation

Wstęp

Wydarzenia z przełomu 2013-2014 r. określane mianem Euromajdanu oraz rewolucji godności doprowadziły do powrotu Ukrainy na drogę demokratycznego rozwoju, jak również europejskiej i euroatlantyckiej integracji. Jednocześnie dokonanie prozachodniego i prodemokratycznego wyboru ukraińskiego społeczeństwa spotkało się z agresywną reakcją Rosji, która najpierw dokonała aneksji Krymu i wszczęła konflikt zbrojny w Donbasie, następnie zaś rozpoczęła pełnowymiarową wojnę. W kontekście tych wydarzeń istotne jest określenie zmian zachodzących w systemie partyjnym Ukrainy, ukazanie, które partie zyskały na popularności wśród społeczeństwa, a które ją utraciły. Szczególnie ważne staje się zwrócenie uwagi na partie prorosyjskie, a zwłaszcza w jakim stopniu uległo zmianie ich znaczenie w ukraińskim systemie partyjnym, w którym to na poszczególnych etapach niepodległości zajmowały istotne miejsce. W tym miejscu warto wymienić np. Komunistyczną Partię Ukrainy, zwyciężczynię elekcji parlamentarnych w latach 1994

i 1998, oraz Partię Regionów, cieszącą się największym poparciem w wyborach do Rady Najwyższej Ukrainy w latach 2006, 2007 i 2012.

Tak więc celem badań jest określenie zmian zachodzących w ukraińskim systemie partyjnym w kontekście agresji Federacji Rosyjskiej. Uwaga zostanie zwrócona zarówno na przeobrażenia, które nastąpiły w trakcie wojny hybrydowej prowadzonej przez Rosję przeciwko Ukrainie w latach 2014-2022, jak i na zmiany w okresie po rozpoczęciu pełnowymiarowej wojny 24 lutego 2022 r. Na wstępie pracy badawczej zostały sformułowane następujące pytania badawcze: W jak dużym stopniu rewolucja godności i rosyjska agresja rozpoczęta w 2014 r. wpłynęły na zmiany w systemie partyjnym Ukrainy? Jakie partie zostały objęte procesami delegalizacyjnymi na pierwszym etapie agresji Rosji wobec Ukrainy? Jakich zmian na ukraińskiej scenie politycznej dokonały wybory w 2019 r.? Jakie partie zostały objęte procesem delegalizacji podczas wojny pełnowymiarowej? Jakie są możliwe przeobrażenia w systemie partyjnym Ukrainy w kontekście kolejnych wyborów parlamentarnych? Spośród metod wykorzystanych na drodze do osiągnięcia celu badawczego należy wymienić analizę treści, metodę porównawczą oraz metodę historyczną.

1. Zmiany w systemie partyjnym w kontekście Euromajdanu i rozpoczęcia rosyjskiej agresji

Rewolucja godności, jak również rosyjska agresja wobec Ukrainy miały znaczny wpływ na przeobrażenia w ukraińskim systemie partyjnym. Zwróćmy przy tym uwagę najpierw na zmiany układu sił, które nastąpiły w Radzie Najwyższej Ukrainy (RN). W wyniku elekcji parlamentarnej w 2012 r. proprezydencka, a zarazem prorosyjska Partia Regionów (PR) utworzyła frakcję w RN liczącą 210 deputowanych, podczas gdy w przeddzień wyborów parlamentarnych w 2014 r. w jej skład wchodziło już tylko 77 (Deputats'ki… 2014). Zmniejszeniu się liczby członków frakcji PR, ale także i samej partii, towarzyszył znaczny spadek poparcia społecznego, o czym najlepiej świadczy rezygnacja ugrupowania z uczestnictwa w wyborach parlamentarnych w 2014 r. Opuszczaniu szeregów frakcji towarzyszyło jednocześnie powoływanie grup parlamentarnych, mianowicie Rozwoju Ekonomicznego, Suwerennej Europejskiej Ukrainy oraz Na rzecz Pokoju i Stabilności. Dwie pierwsze wraz z frakcjami partii pozostającymi po wyborach 2012 r. w opozycji, a mianowicie Ogólnoukraińskiego Zjednoczenia „Ojczyzna", UDAR-u (Ukraińskiego Demokratycznego Sojuszu na rzecz Reform) Witalija Kliczki i Ogólnoukraińskiego Zjednoczenia „Swoboda", weszły w skład nowej większości parlamentarnej – koalicji „Europejskiego Wyboru", której powstanie zostało ogłoszone 27 lutego 2014 r. (U Verkhovniy… 2014).

Do najistotniejszych zmian, zachodzących w układzie sił w RN w kontekście Euromajdanu i rozpoczęcia przez Rosję agresji wobec Ukrainy, należy również zaliczyć rozwiązanie frakcji Komunistycznej Partii Ukrainy (KPU), do którego doszło 24 lipca 2014 r. Powyższa decyzja wynikała z opuszczenia ław frakcji przez szereg dotychczasowych członków i tym samym uniemożliwienia jej dalszego funkcjonowania (Pietnoczka 2015, 156-157). Zmniejszaniu się liczby członków frakcji towarzyszył duży spadek poparcia społecznego dla ugrupowania, o czym KPU mogła przekonać się podczas elekcji prezydenckiej oraz parlamentarnej w 2014 r. Słabe wyniki wyborcze były zaś podyktowane dyskredytacją ideologii komunistycznej w Ukrainie w związku z separatystyczną i prorosyjską działalnością KPU (Yavir 2016, 187). W ten sposób poza RN znalazła się partia polityczna, która jako jedyna w Ukrainie pokonywała próg wyborczy we wszystkich wcześniejszych elekcjach parlamentarnych (Karmazina 2020, 43).

Należy podkreślić, iż to właśnie wyniki wyborów prezydenckich i parlamentarnych w 2014 r. miały zaświadczyć, w jak dużym stopniu zmieniły się sympatie wyborcze Ukraińców w kontekście Euromajdanu i pierwszych miesięcy rosyjskiej agresji. Jednoznaczną porażką dla kandydatów partii prorosyjskich zakończyła się rywalizacja o najwyższy urząd w państwie. Uczestniczący z poparciem PR Mychajło Dobkin zdobył 3,03% głosów, zaś lider komunistów Petro Symonenko – 1,51% (Rezul'taty… 2014). Niewielkie poparcie zdobyte przez powyższych polityków w kontekście bezwzględności władz wobec demonstrantów, ucieczki Wiktora Janukowycza do Rosji i wreszcie rosyjskiej agresji wobec Ukrainy najlepiej oddały ówczesny stosunek społeczeństwa do reprezentowanych przez nich sił politycznych. Niekwestionowanym zwycięzcą wyborów został Petro Poroszenko, którego należy zaliczyć do „kandydatów Majdanu", a więc polityków podzielających idee rewolucji godności, w tym europejski wybór w polityce zagranicznej. W odróżnieniu od kandydatów partii prorosyjskich P. Poroszenko jednoznacznie wskazywał na agresję Rosję wobec Ukrainy i konieczność przeciwstawienia się jej (Zhyty… 2014). Zauważmy, iż zwyciężył w rywalizacji o najwyższy urząd w państwie już w pierwszej turze, uzyskując 54,70% poparcia (Rezul'taty… 2014). Kolejne trzy miejsca w wyborach także zajęli kandydaci podzielający idee przyświecające Euromajdanowi i wzywający do przeciwstawienia się rosyjskiej agresji, a mianowicie Julia Tymoszenko, Ołeh Laszko oraz Anatolij Hrycenko.

Wyniki wyborów prezydenckich zapowiadały, że do znacznych zmian w systemie partyjnym Ukrainy dojdzie w rezultacie przeprowadzenia przedterminowych wyborów parlamentarnych, które miały odbyć się 26 października 2014 r. Tak też się stało, próg wyborczy pokonało sześć partii, z czego aż pięć stanowiły nowe siły polityczne nieposiadające swoich frakcji w RN VII kadencji. Scenę polityczną zdominowały partie centroprawicowe i zarazem podzielające idee rewolucji godności, mianowicie Koalicja Petra Poroszenki, Front Ludowy, Samopomoc,

Radykalna Partia Ołeha Laszki oraz Ojczyzna. Wymienione siły utworzyły w RN VIII kadencji koalicję frakcji parlamentarnych o wymownej nazwie „Europejska Ukraina". W podpisanej 27 listopada 2014 r. umowie koalicyjnej potwierdzona została chęć realizacji polityki integracji europejskiej, a także integracji euroatlantyckiej Ukrainy. Na wybór dokonany przez „partie Majdanu" na rzecz Zachodu w polityce zagranicznej, jak również na konieczność przeciwdziałania agresji FR, wskazywały głoszone przez nie postulaty podczas kampanii wyborczej, zapisy powyższej umowy oraz zajmowane stanowisko podczas głosowań w RN, aby wymienić poparcie dla projektów ustaw zakładających rezygnację z realizacji polityki pozablokowości, wygaśnięcie umowy o przyjaźni, współpracy i partnerstwie między Ukrainą i Rosją z 1997 r., a także poparcie dla zmian Konstytucji zakładających strategiczny kurs Ukrainy na rzecz przystąpienia do UE i NATO (Pietnoczka 2023, 352).

Wśród sześciu partii, które pokonały próg wyborczy w 2014 r., znalazła się również jedna siła o charakterze prorosyjskim, mianowicie centrowa Koalicja Opozycyjna (OB), kontynuująca tradycje PR i zrzeszająca polityków współpracujących z obozem władzy za prezydentury Janukowycza. W programie wyborczym partia podkreśliła potrzebę zwiększenia pozycji języka rosyjskiego, utrzymania statusu państwa pozablokowego, przeciwdziałania niepożądanym skutkom wynikającym z podpisania umowy stowarzyszeniowej z UE oraz zapobiegania prześladowaniu politycznemu, do którego dochodziło wedle OB pod przykrywką przeprowadzania lustracji. Warto nadmienić, że partia nie zauważała rosyjskiej agresji, lecz tylko „wewnętrzne spory", których przezwyciężenie oznaczałoby nastanie pokoju (Peredvyborna… 2014). OB zdobyła w wyborach 9,43% głosów, zaś KPU, która nie pokonała progu wyborczego – 3,88% (Vidomosti… 2014). Łącznie więc ugrupowania prorosyjskie uzyskały 13,31% poparcia, a więc znacznie mniej w porównaniu z rezultatem osiągniętym w 2012 r. Wówczas to według oficjalnych wyników miało oddać na nie głosy 43,49% wyborców: PR przypadło 30% głosów, KPU – 13,18%, zaś Ruskiej Koalicji – 0,31% (Pietnoczka 2014, 104). Bezsprzecznie znaczny wpływ na duży spadek poparcia dla formacji o charakterze prorosyjskim miało rozpoczęcie i kontynuowanie agresji przez FR wobec Ukrainy. Dlatego hasłom wychodzącym naprzeciw oczekiwaniom Rosji znacznie trudniej było znaleźć swoich odbiorców.

2. Delegalizacja prorosyjskich partii politycznych na pierwszym etapie agresji Federacji Rosyjskiej wobec Ukrainy

W okresie bezpośrednio poprzedzającym rosyjską agresję w Ukrainie zarejestrowanych było co najmniej kilkanaście partii o charakterze prorosyjskim. Do nich należy odnieść PR i KPU posiadające wówczas status partii parlamentarnych, jak również Postępową Socjalistyczną Partię Ukrainy (PSPU) legitymującą się takim

statusem w przeszłości. Ponadto wśród nich wymieniano Komunistyczną Partię Ukrainy (odnowioną) – KPU(o), Komunistyczną Partię Robotników i Chłopów (KPRS), Ruską Koalicję (RB), Ruską Jedność (RJe), Związek Sił Lewicowych (SLS), Partię Słowiańską (SP), Robotniczą Partię Ukrainy (marksistowsko-leninowską) – RPU (m-l), Partię „Ruś", Ruś Jedyną, Partię „Związek", a także „Ojczyznę" Wiłena Martyrosiana oraz „Ojczyznę" Ihora Markowa (Matola 2013). Zauważmy, że w proporcjonalnym segmencie wyborów w 2012 r. spośród wymienionych partii, poza PR i KPU, wzięła udział jedynie RB.

Agresja FR wobec Ukrainy w 2014 r. spowodowała, że ukraińskie władze podjęły kroki mające na celu zakaz działalności partii, które sprzyjały naruszeniu integralności terytorialnej państwa. Jako pierwsze zostały zdelegalizowane Ruska Jedność oraz Ruska Koalicja funkcjonujące na Krymie (Karmazina 2020, 21). Partie te finansowane przez Rosję miały za zadanie zwiększanie zasięgu i utrzymywanie prorosyjskich nastrojów wśród mieszkańców (Yavir 2016, 186). Dnia 9 kwietnia 2014 r. Ministerstwo Sprawiedliwości Ukrainy (MSU) zwróciło się do Okręgowego Sądu Administracyjnego (OSA) w Kijowie w sprawie zakazu działalności powyższych partii w związku z ich separatystyczną działalnością. Sąd uwzględnił pozwy ministerstwa i zdelegalizował 30 kwietnia RJe, zaś 13 maja RB (Min`yust… 2014a).

Wśród ugrupowań, których niezgodną z prawem działalnością zainteresowały się ukraińskie władze, znalazła się również KPU. Jej przedstawiciele także udzielili wsparcia rosyjskiej agresji w 2014 r. W połowie kwietnia w kontekście pozwów dotyczących delegalizacji RJe i RB minister sprawiedliwości Pawło Petrenko poinformował, że Prokuratura Generalna sprawdza działalność KPU pod kątem przejawów zdrady stanu i separatyzmu (Belous 2014). Miesiąc później z uwagi na inicjatywę dotyczącą zakazu ideologii komunistycznej i KPU minister zauważył, że w sytuacji otrzymania od organów ścigania dowodów wskazujących na popełnienie przez partię komunistyczną przestępstw związanych z naruszeniem integralności terytorialnej państwa i stworzeniem zagrożenia dla bezpieczeństwa narodowego MSU niezwłocznie skieruje stosowne pozwy do sądu (Min'yust… 2014b). Po otrzymaniu od Służby Bezpieczeństwa Ukrainy (SBU) dowodów dotyczących niezgodnej z prawem działalności KPU i jej przedstawicieli 8 lipca 2014 r. MSU wraz z Państwową Rejestracyjną Służbą Ukrainy zwróciło się z wnioskiem do OSA w Kijowie w sprawie zakazu działalności partii. Jak zaznaczył wówczas P. Petrenko, zebrane dowody potwierdzały uczestnictwo przedstawicieli KPU w działaniach, które doprowadziły do okupacji Krymu, a także w działaniach polegających na zapewnieniu dostaw broni i finansowaniu terrorystów na wschodzie kraju oraz uczestniczeniu w organizacji „separatystycznych referendów" w obwodzie ługańskim i donieckim. Ponadto udokumentowane zostały fakty udziału przedstawicieli partii komunistycznej w działaniach zbrojnych przeciwko siłom operacji antyterrorystycznej (Min'yust… 2014c). Droga do delegalizacji tej jeszcze

wówczas siły parlamentarnej okazała się jednak znacznie dłuższa. Komuniści próby zakazu partii traktowali jako niezgodne z prawem, a władzę oskarżali o działania mające na celu polityczne prześladowanie (Yavir 2016, 186).

Istotną rolę w kontekście pozbawienia KPU możliwości uczestniczenia w kolejnych wyborach odegrała przyjęta 9 kwietnia 2015 r. ustawa „O potępieniu komunistycznego i narodowosocjalistycznego (nazistowskiego) reżimu totalitarnego w Ukrainie oraz o zakazie propagowania ich symboliki". Otóż 23 lipca 2015 r. MSU uznało, że statut, nazwa oraz symbolika partii komunistycznej są niezgodne z przepisami powyższej ustawy (Nakaz… 2015). W myśl decyzji ministerstwa KPU i inne partie komunistyczne – KPU(o) oraz KPRS – z dniem 24 lipca 2015 r. nie mogły już być podmiotem procesu wyborczego i tym samym uczestniczyć w wyborach samorządowych, parlamentarnych i prezydenckich (Min'yust… 2015). Wymienione KPU(o) oraz KPRS zakończyły swoją działalność w 2015 r., co było podyktowane orzeczeniem OSA w Kijowie. Dodajmy przy tym, iż w marcu tegoż roku z rejestru partii politycznych wykreślona została Komunistyczna Marksistowsko-Leninowska Partia Ukrainy. Jak zaznacza M. Karmazina, o zakazie działalności poszczególnych partii przesądzić miała nie ich tęsknota za przeszłością, ale udzielenie bezpośredniego poparcia okupacji terytorium Ukrainy przez Rosję oraz charakteryzująca je ukrainofobia (Karmazina 2018, 18-19). W przypadku KPU należy jeszcze podkreślić, iż po początkowym uniemożliwieniu partii udziału w wyborach później nastąpiło zawieszenie jej działalności. Stosowną decyzję w tym zakresie podjął 16 grudnia 2015 r. OSA w Kijowie (Postanova… 2015). Natomiast do ostatecznego rozwiązania tej najbardziej wpływowej partii lewicowej o charakterze prorosyjskim doszło dopiero w warunkach pełnowymiarowej wojny. Właściwą decyzję podjął Ósmy Apelacyjny Sąd Administracyjny (ÓASA) we Lwowie, co nastąpiło 5 lipca 2022 r. Jednocześnie sąd orzekł o przekazaniu majątku partii na rzecz skarbu państwa (Rishennya… 2022a). Tym samym los KPU, która przez długie lata reprezentowała w Ukrainie rosyjskie interesy, został przesądzony.

3. Zmiany w systemie partyjnym Ukrainy w wyniku wyborów parlamentarnych w 2019 r.

Do znacznych zmian w systemie partyjnym Ukrainy – na miarę tych z 2014 r. – doszło w wyniku wyborów parlamentarnych w 2019 r. Klauzulę zaporową pokonało pięć partii politycznych, z których trzy stanowiły nowe formacje, nieposiadające swoich frakcji w RN VIII kadencji. Spośród „partii Majdanu" z powodzeniem rywalizujących w poprzednich wyborach, podczas elekcji w 2019 r. próg wyborczy pokonały już tylko Ojczyzna oraz Europejska Solidarność (JeS), funkcjonująca wcześniej jako Koalicja Petra Poroszenki. Ponadto do parlamentu dostało się jeszcze jedno ugrupowanie centroprawicowe, mianowicie Partia Polityczna „Głos", utwo-

rzona w przeddzień wyborów parlamentarnych przez Swiatosława Wakarczuka. Ugrupowanie, podobnie jak JeS i Ojczyzna, postulowało potrzebę integracji europejskiej i euroatlantyckiej Ukrainy oraz konieczność przeciwdziałania rosyjskiej agresji (Holos…, 2019).

W wyniku wyborów w 2019 r. do RN dostała się, podobnie jak pięć lat wcześniej, tylko jedna partia o charakterze prorosyjskim. Tym razem nie była to jednak OB, ale inna centrowa siła polityczna, mianowicie Platforma Opozycyjna – Na Rzecz Życia (OPZŻ), która to wygrała konkurencję z OB o ten sam w większości prorosyjski elektorat zamieszkujący głównie południowo-wschodnie regiony kraju. Partia opowiedziała się za powrotem do polityki wielowektorowości, pozablokowym statusem państwa, przywróceniem współpracy gospodarczej z Rosją i rezygnacją z polityki wzajemnych sankcji, prowadzeniem bezpośrednich negocjacji z Donieckiem, Ługańskiem i Moskwą oraz przyznaniem Donbasowi autonomii (Peredvyborna… 2019a). OPZŻ, jak zauważa S. Rymarenko, stała się jedyną siłą parlamentarną posiadającą swoją frakcję, która nie rozpatrywała Rosji w kategoriach wroga i agresora, lecz jako państwo odgrywające kluczową rolę w kontekście negocjacji i nastania pokoju (Rymarenko 2019, 72). Dodajmy jeszcze, iż partia poddała krytyce politykę językową oraz wyznaniową państwa, czym demonstrowała swoje przywiązanie do języka rosyjskiego oraz Ukraińskiej Cerkwi Prawosławnej (Patriarchatu Moskiewskiego) – UPC (MP). Biorąc pod uwagę wyniki uzyskane w wyborach przez OPZŻ – 13.05%, ale również przez OB – 3,03% i Partię Szarija – 2,23% (Vybory… 2019), należy zaznaczyć, iż siły prorosyjskie podczas elekcji w 2019 r. zdobyły łącznie 18,31% głosów, a więc o pięć punktów procentowych więcej niż pięć lat wcześniej. Poparcie to jednak było nadal znacznie mniejsze w porównaniu z popularnością partii prorosyjskich w okresie poprzedzającym agresję Rosji przeciwko Ukrainie.

Bezsprzecznie największy sukces podczas wyborów w 2019 r. osiągnęła jednak inna centrowa siła polityczna, mianowicie prezydencka Sługa Narodu (SN), która utworzyła samodzielną większość parlamentarną. W proporcjonalnym segmencie wyborów partia zdobyła rekordowe dla niepodległej Ukrainy 43,16% głosów, które wraz z wynikami uzyskanymi przez poszczególnych kandydatów w okręgach jednomandatowych przełożyło się łącznie na 254 mandaty (Polishchuk 2019). O zwycięstwie SN miał przesądzić sukces odniesiony wcześniej w wyborach prezydenckich przez Wołodymyra Zełenskiego, który podczas kampanii wyborczej, jak zauważa S. Brecharia, nie składając konkretnych obietnic, umożliwił „zdobycie lojalności szerokiego kręgu wyborców, z których każdy postać W. Zełenskiego napełnił swoimi treściami i oczekiwaniami" (Brekharya 2019, 18). Istotną rolę w kontekście zwycięstwa odniesionego w wyborach prezydenckich i parlamentarnych przez W. Zełenskiego i SN odegrało niezadowolenie społeczeństwa z sytuacji w państwie, skłaniające do szukania nowych elit, które byłyby w stanie zamienić starą władzę i spełnić niezrealizowane dotąd oczekiwania (Balaban 2019, 23, 27-28).

Kampania prezydencka oraz parlamentarna w 2019 r., podobnie jak poprzednie kampanie, przebiegały w warunkach rosyjskiej agresji. Dlatego wśród zagadnień, którym poświęcano szczególną uwagę była kwestia zapewnienia bezpieczeństwa państwa, przywrócenia integralności terytorialnej i zapewnienia pokoju. Zresztą kwestię braku pokoju w Ukrainie, co zresztą nie może dziwić, obywatele zaliczali do najistotniejszych problemów (Kononenko 2019, 62). Zwracając uwagę na postulaty głoszone przez zwycięzcę wyborów parlamentarnych, zauważmy, że SN zapowiedziała udzielenie wsparcia inicjatywom prezydenta w zakresie przywrócenia integralności terytorialnej państwa, zapewnienie wydatków na obronność na poziomie 5% PKB i reformę sił zbrojnych odpowiadającą standardom NATO. Zadeklarowała też powstrzymanie odpływu cennego personelu z armii i wprowadzenie systemu szkoleń dla żołnierzy, a także wprowadzenie surowych kar za korupcję i defraudację. SN zapowiedziała również przyjęcie ustaw niezbędnych w kontekście realizacji postanowień umowy stowarzyszeniowej z UE oraz rozszerzenie współpracy z UE i NATO (Peredvyborna… 2019b). Jednocześnie zauważmy, iż SN, tak samo jak i W. Zełenskiego, nie postrzegano od razu jako siły jednoznacznie prozachodniej. Zresztą w programie wyborczym ograniczono się do potrzeby rozszerzenia współpracy z UE i NATO, nie deklarując zaś, czy celem Ukrainy powinno być przystąpienie do powyższych organizacji międzynarodowych. Z czasem partia, podobnie jak i prezydent, zaczęła coraz bardziej akcentować dokonany wybór geopolityczny na rzecz Zachodu (Pietnoczka 2023, 349-351).

Poza pięcioma frakcjami utworzonymi 29 sierpnia 2019 r. przez ugrupowania, które pokonały próg wyborczy, w parlamencie została wówczas także powołana powiązana z oligarchą Ihorem Kołomojskim grupa parlamentarna Na rzecz Przyszłości – ZM (Mazurenko 2019). Natomiast na początku grudnia 2019 r. część deputowanych pozafrakcyjnych utworzyła jeszcze jedną grupę, która otrzymała nazwę Zaufanie. W trakcie trwania IX kadencji doszło do pewnych zmian w układzie sił w RN. Bez wątpienia do najistotniejszych z nich należy zaliczyć słabnącą pozycję SN, co związane było z brakiem konsolidacji frakcji i utworzeniem nieformalnych grup. Dlatego też podczas wielu głosowań SN nie była w stanie zapewnić nawet dwustu głosów. W związku z powyższym istotną rolę zaczęły odgrywać grupy parlamentarne, które w zamian za ustępstwa na ich rzecz zaczęły zapewniać niezbędne głosy podczas poszczególnych głosowań (Bratushchak 2020).

Kolejną istotną zmianą w układzie sił w RN, ściśle związaną przy tym z rozpoczęciem przez Rosję pełnowymiarowej wojny przeciwko Ukrainie, było rozwiązanie 12 maja 2022 r. frakcji OPZŻ, a więc drugiej siły politycznej po wyborach parlamentarnych w 2019 r. i jednocześnie jedynej o charakterze prorosyjskim, która zdołała pokonać próg wyborczy. Frakcja została rozwiązana, gdyż istotnemu zmniejszeniu uległa liczba jej członków. Zauważmy jednak, iż znaczna część deputowanych po opuszczeniu szeregów frakcji i jeszcze przed jej rozwiązaniem powołała do życia 21 kwietnia 2022 r. grupę parlamentarną Platforma na rzecz

Życia i Pokoju – PZŻM (Deputaty… 2022). Natomiast miesiąc później została utworzona jeszcze jedna grupa w RN, a mianowicie Odnowienie Ukrainy, w skład której w większości weszli także byli członkowie frakcji OPZŻ (Korohods'kyy | Steshenko 2022).

4. Delegalizacja partii prorosyjskich w kontekście wojny

Rozwiązanie frakcji OPZŻ w RN poprzedziło szereg działań podjętych przez organy władzy w odpowiedzi na pełnowymiarową wojnę rozpoczętą przez Rosję przeciwko Ukrainie. Należy wskazać m.in. na decyzję Rady Bezpieczeństwa Narodowego i Obrony (RNBiO) z 18 marca 2022 r. w sprawie zawieszenia działalności partii powiązanych z FR na czas stanu wojennego. Dotyczyła ona oprócz OPZŻ także i innych sił prorosyjskich, mianowicie OB, Partii Szarija, PSPU, SLS, partii „Nasi", Socjalistycznej Partii Ukrainy (SPU), Opozycji Lewicowej (LO), Koalicji Wołodymyra Saldo (BWS), partii „Państwo" oraz „Socjalistów" (Rishennya… 2022b). Dzień później prezydent Ukrainy wydał dekret, którym wprowadził w życie powyższą decyzję, zaś kontrolę nad jej wykonaniem powierzył sekretarzowi RNBiO.

Swój krytyczny stosunek wobec kontynuowania działalności przez partie prorosyjskie w kontekście pełnowymiarowej wojny wyraziła również RN. Otóż 3 maja 2022 r. parlament zdecydował w sprawie zakazu działalności powyższych partii w Ukrainie. Za przyjęciem projektu ustawy „O wprowadzeniu zmian do niektórych aktów prawnych Ukrainy w zakresie zakazu partii politycznych" nr 7172-1 opowiedziało się 330 deputowanych (Tyshchenko 2022). Projekt został przyjęty bez głosu sprzeciwu i tylko dwóch głosach wstrzymujących się. Znalazł poparcie wszystkich frakcji, mianowicie SN, JeS, Ojczyzny i Głosu, a także dwóch grup parlamentarnych – ZM i Zaufania. Warto również zaznaczyć, że za przyjęciem ustawy opowiedziała się niemal połowa deputowanych z nowo utworzonej grupy PZŻM, a także ponad jedna trzecia deputowanych pozafrakcyjnych (Poimenne… 2022). W myśl zapisów ustawy przewidziana została delegalizacja partii, których celom programowym lub też działalności przyświeca: uzasadnianie lub zaprzeczanie zbrojnej agresji Rosji przeciwko Ukrainie, przedstawianie tejże agresji jako wojny domowej, zaprzeczanie okupacji części ukraińskiego terytorium, gloryfikacja i usprawiedliwianie działań osób, które przeprowadziły lub też prowadzą zbrojną agresję przeciwko Ukrainie, w tym poprzez określanie ich mianem „powstańców" czy też „milicji" (Zakon… 2002). Przepisy ustawy znalazły również aprobatę prezydenta, który podpisał ją 14 maja 2022 r.

W kolejnych dwóch miesiącach poszczególne partie prorosyjskie były delegalizowane przez sąd, a mianowicie ÓASA we Lwowie, który w okresie od 8 czerwca do 12 lipca 2022 r. podjął decyzje w sprawie zakazu działalności aż szesnastu partii politycznych. Jako pierwsza z nich na wniosek ministra sprawiedliwości została

zdelegalizowana Koalicja Opozycyjna, co nastąpiło 8 czerwca 2022 r. W tym samym miesiącu taki sam los spotkał jeszcze „Socjalistów", partię „Sprawiedliwości i Rozwoju" (STR), partię „Nasi", „Państwo", BWS, SPU, LO, Partię Szarija, SLS, OPZŻ, PSPU oraz Ruś Jedyną, która w latach 2005-2008 nosiła nazwę Partia Polityki Putina. Natomiast w lipcu 2022 r. zdelegalizowane zostały kolejne trzy partie – Szczęśliwa Ukraina (SzU), KPU i RPU (m-l) (Karmazina 2023, 208-212). Z wnioskiem w sprawie delegalizacji prorosyjskich partii politycznych występowało MSU oraz SBU, przy czym podstawą w przypadku większości partii służyła decyzja RNBiO w sprawie zawieszenia ich działalności, natomiast w przypadku STR, Rusi Jedynej, SzU, RPU (m-l) i KPU – zakończenie spraw sądowych wszczętych przed rozpoczęciem przez Rosję pełnowymiarowej wojny (Yak l'vivs'kyy… 2022).

Siedem z wymienionych szesnastu partii skorzystało z możliwości odwołania się od wyroku do Sądu Najwyższego Ukrainy (SNU), a mianowicie „Socjaliści", SPU, Partia Szarija, SLS, OPZŻ, PSPU i SzU. Jednak następnie Kasacyjny Sąd Administracyjny SNU oddalał kolejno apelacje poszczególnych partii od wyroku pierwszej instancji, w związku z czym następowała ich ostateczna delegalizacja. Takie uchwały już we wrześniu 2022 r. zostały przyjęte w odpowiedzi na apelacje pięciu partii, w tym Partii Szarija oraz OPZŻ. Chociaż rok 2022 był tym szczególnym rokiem w kontekście zakazu działalności partii prorosyjskich, to jednak należy zauważyć, iż w następnych latach ÓASA we Lwowie zdelegalizował również i inne siły polityczne. W lutym 2023 r. na wniosek ministerstwa sprawiedliwości została zakazana działalność Partii Regionów, a więc najbardziej wpływowej przez szereg lat prorosyjskiej siły politycznej w Ukrainie, w czerwcu 2024 r. Naszego Kraju, w październiku 2024 r. Partii Słowiańskiej, zaś w listopadzie 2024 r. partii „Sława" (Sud… 2024).

5. Poparcie dla partii politycznych w świetle badań opinii publicznej

Wraz z rozpoczęciem pełnowymiarowej wojny początkowo znacznie wrosło wśród ukraińskiego społeczeństwa poparcie dla prezydenta W. Zełenskiego i partii SN. Jednak stosunkowo szybko badania opinii publicznej zaczęły wskazywać, iż Ukraińcy są gotowi udzielić znacznego poparcia w wyborach innym siłom politycznym. W styczniu 2023 r. większą popularnością w porównaniu z partią władzy cieszyła się już hipotetyczna partia wolontariusza Serhija Prytuły (Mayboroda 2023, 26). W kontekście polityzacji aktywnych grup społecznych, oprócz ruchu wolontariuszy, wskazuje się także na formacje, które reprezentowałyby weteranów wojny rosyjsko-ukraińskiej, stanowiących znaczny odsetek społeczeństwa. Zaznaczmy przy tym, iż spośród różnego rodzaju instytucji największym poparciem wśród Ukraińców cieszą się Siły Zbrojne Ukrainy – SZU (Shayhorods'kyy 2023, 72).

Rozważając kwestię pojawienia się ewentualnych znaczących sił politycznych, warto zwrócić uwagę na sondaże opinii publicznej dotyczące wyborów prezydenckich. Jak pokazały wyniki elekcji w 2014 r. i 2019 r., partie proprezydenckie mogły być niejako pewne dobrego czy też, jak w drugim przypadku, bardzo dobrego rezultatu wyborczego. Takie badania na przełomie lutego i marca 2024 r. przeprowadził ośrodek socjologiczny Centrum Badań Społecznych i Marketingowych „Socis". Wedle uzyskanych wyników w przypadku przeprowadzenia wyborów prezydenckich największym poparciem cieszyłby się ówczesny głównodowodzący SZU gen. Wałerij Załużny, który w pierwszej turze uzyskałby 41,4% głosów. Urzędujący prezydent W. Zełenski mógłby zaś liczyć na poparcie 23,7% głosujących. W przypadku pozostałych kandydatów procent chętnych do oddania na nich głosu był znacznie niższy. Były prezydent P. Poroszenko mógłby liczyć na poparcie rzędu 6,4%, były przewodniczący parlamentu Dmytro Razumkow na 5,6%, zaś S. Prytuła na 4,1% głosów. W drugiej turze wyborów zwycięsko z rywalizacji o najwyższy urząd w państwie również wyszedłby W. Załużny, który zdobyłby 67,7% głosów, przy 32,5% oddanych na ubiegającego się o reelekcję W. Zełenskiego (Socis 2024).

Wyniki sondażu przeprowadzonego przez powyższy ośrodek badań socjologicznych wskazały, że w ślad za sukcesem W. Załużnego w wyborach prezydenckich poszłaby jego partia w wyborach parlamentarnych, która mogłaby liczyć na poparcie aż 46,4% wyborców. Formacja W. Zełenskiego uzyskałaby 21,1% głosów, P. Poroszenki – 7,5%, S. Prytuły – 7%, zaś D. Razumkowa – 6,8%. Poniżej progu wyborczego miałaby się zaś znaleźć siła polityczna J. Tymoszenko, na którą oddałoby głos 3,6% wyborców (Socis 2024).

Podsumowanie

Podsumowując, należy podkreślić, iż system partyjny w okresie przypadającym na rosyjską agresję wobec Ukrainy uległ znacznym przeobrażeniom. W pierwszej kolejności trzeba zaznaczyć, iż przestały w nim pełnić jakąkolwiek rolę PR oraz KPU, a więc dwie najbardziej znaczące siły prorosyjskie na ukraińskiej scenie politycznej do 2014 r. Rozpoczęcie przez Rosję w tymże roku wojny hybrydowej przeciwko Ukrainie bezsprzecznie przełożyło się na spadek popularności ugrupowań prorosyjskich nad Dnieprem, ale jednocześnie warto zaznaczyć, iż dwa z nich – OB i OPZŹ – zdołały pokonać próg wyborczy, odpowiednio podczas elekcji parlamentarnej w 2014 i 2019 r. Podjęcie współpracy przez przedstawicieli szeregu partii politycznych z Rosją, usprawiedliwianie oraz zaprzeczanie rosyjskiej agresji skutkowało zakazem działalności poszczególnych ugrupowań. Proces delegalizacji prorosyjskich sił politycznych przybrał na sile w odpowiedzi na pełnowymiarową wojnę rozpoczętą w 2022 r. Łącznie w latach 2014-2024 zdelegalizowanych zostało ponad dwadzieścia partii politycznych, a wśród nich znalazły się ugrupowania

posiadające status partii parlamentarnych na poszczególnych etapach niepodległości – PR, KPU, SPU, PSPU, OB, OPZŻ. Przy tym dwie ostatnie zajmowały istotne miejsce w ukraińskim systemie partyjnym w czasie już przypadającym na lata wojny hybrydowej prowadzonej przez Rosję przeciwko Ukrainie.

Scenę polityczną Ukrainy po rozpoczęciu rosyjskiej agresji zdominowały prozachodnie partie polityczne, opowiadające się za integracją europejską i euroatlantycką Ukrainy. Tak było w przypadku wyborów parlamentarnych w 2014 r., jak również i w 2019 r., aczkolwiek SN początkowo nie podkreślała, że jest zwolennikiem członkostwa Ukrainy w UE i NATO. W sytuacji przeprowadzenia przyszłych wyborów parlamentarnych (pytaniem otwartym pozostaje, kiedy będą mogły się odbyć) należy zakładać, iż ponownie to partie prozachodnie będą zajmowały dominujące miejsce w systemie partyjnym Ukrainy. Nie można jednak wykluczyć, iż do parlamentu wejdą także przedstawiciele partii o charakterze prorosyjskim. Taka formacja będzie mogła akcentować np. potrzebę „ochrony" języka rosyjskiego, UPC (MP) czy też rosyjskiej i radzieckiej spuścizny kulturowo-historycznej. Należy jednocześnie zaznaczyć, że badania opinii publicznej przeprowadzone w okresie pełnowymiarowej wojny wskazują, iż w wyniku przyszłych wyborów parlamentarnych system partyjny Ukrainy ulegnie kolejnemu znacznemu przeobrażeniu. Wśród ugrupowań, które będą mogły odgrywać największą rolę na ukraińskiej scenie politycznej, wymienia się te wywodzące się ze środowiska byłych żołnierzy oraz wolontariuszy.

Bibliografia

Balaban, R. V. (2019), Krayina v ochikuvanni novoyi elity, [in:] Mayboroda, O. M. (ed.), Vyborchyy protses 2019 roku v Ukrayini u svitli suspil'nykh ochikuvan'. Kyyiv, 19-35. [Балабан, Р. В. (2019), Країна в очікуванні нової еліти, [in:] Майборода, О. М. (ред.), Виборчий процес 2019 року в Україні у світлі суспільних очікувань. Київ, 19-35.]

Belous, A. (2014), Min'yust maye namir cherez sud zaboronyty partiyi „Rosiys'kyy blok" i „Rus'ka yednist'", [Белоус, А. (2014), Мін'юст має намір через суд заборонити партії „Російський блок" і „Руська єдність",] [in:] https://zn.ua/ukr/POLITICS/min-yust-maye-namir-cherez-sud-zaboroniti-partiyi-rosiyskiy-blok-i-ruska-yednist-141726_.html (accessed: 10.09.2024).

Bratushchak, O. (2020), „Za maybutnye" Kolomoys'koho. Yak Zelens'koho prymushuyut' do „shlyubnoyi uhody" z oliharkhom, [Братущак, О. (2020), „За майбутнє" Коломойського. Як Зеленського примушують до «шлюбної угоди» з олігархом,] [in:] https://hromadske.ua/posts/za-majbutnye-kolomojskogo-yak-zelenskogo-primushuyut-do-shlyubnoyi-ugodi-z-oligarhom (accessed: 21.09.2024).

Brekharya, S. H. (2019), Priorytetni interesy i potreby naselennya u rik vyboriv, [in:] Mayboroda, O. M. (ed.), Vyborchyy protses 2019 roku v Ukrayini u svitli suspil'nykh ochikuvan'. Kyyiv, 7-18. [Брехаря, С. Г. (2019), Пріоритетні інтереси і потреби населення у рік виборів, [in:] Майборода О. М. (ред.), Виборчий процес 2019 року в Україні у світлі суспільних очікувань. Київ, 7-18.]

Deputats'ki… (2014), Deputats'ki fraktsiyi i hrupy VII sklykannya (2012-2014), [Депутатські фракції і групи VII скликання (2012–2014),] [in:] http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/site2/p_fractions?skl=8 (accessed: 6.09.2024).

Deputaty… (2022), Deputaty OPZZH stvoryly v Radi novu hrupu, [Депутати ОПЗЖ створили в Раді нову групу,] [in:] https://zn.ua/ukr/POLITICS/deputati-opzzh-stvorili-v-radi-novu-hrupu.html (accessed: 14.09.2024).

Holos… (2019), Holos zmin. Politychna prohramapartiyi „Holos", [Голос змін. Політична програма партії „Голос",] [in:] https://goloszmin.org/program (accessed: 23.06.2020).

Karmazina, M. (2018), Politychni partiyi v Ukrayini 2014-2017 rr. Kyyiv. [Кармазіна, М. (2018), Політичні партії в Україні 2014-2017 рр. Київ.]

Karmazina, M. (2020), Trydtsyat' rokiv ukrayins'koyi bahatopartiynosti kinets' 1990 – pochatok 2020 rr.). Kyyiv. [Кармазіна, М. (2020), Тридцять років української багатопартійності (кінець 1990 – початок 2020 рр.). Київ.]

Karmazina, M. (2023), Ukrayins'ka bahatopartiynist': problemy ideolohichnoyi strokatosti ta instytutsiynoyi spromozhnosti, [in:] Zelen'ko, H. I. (ed.), Politychna systema Ukrayiny: Konstytutsiyna model' ta politychni praktyky. Kyyiv, 179-219. [Кармазіна, М. (2023), Українська багатопартійність: проблеми ідеологічної строкатості та інституційної спроможності, [in:] Зеленько, Г. І. (ред.), Політична система України: Конституційна модель та політичні практики. Київ, 179-219.]

Kononenko, N. V. (2019), Natsional'na perspektyva u prohramakh kandydativ na post Prezydenta Ukrayiny, [in:] Mayboroda, O. M. (ed.), Vyborchyy protses 2019 roku v Ukrayini u svitli suspil'nykh ochikuvan'. Kyyiv, 36-67]. Кононенко, Н. В. (2019), Національна перспектива у програмах кандидатів на пост Президента України, [in:] Майборода О. М. (ред.), Виборчий процес 2019 року в Україні у світлі суспільних очікувань. Київ, 36-67.]

Korohods'kyy, Yu. | Steshenko, A. (2022), U Radi stvoryly novu deputats'ku hrupu „Vidnovlennya Ukrayiny", [Корогодський, Ю. | Стешенко, А. (2022), У Раді створили нову депутатську групу „Відновлення України",] [in:] https://lb.ua/news/2022/05/22/517619_radi_stvorili_novu_deputatsku.html (accessed: 14.09.2024).

Matola, V. (2013), V Ukrayini zareyestrovano 14 prorosiys'kykh partiy, [Матола, В. (2013), В Україні зареєстровано 14 проросійських партій,] [in:] https://tyzhden.ua/v-ukraini-zareiestrovano-14-prorosijskykh-partij/ (accessed: 10.09.2024).

Mayboroda, O. (2023), Struktura politychnoho polya – oznaky novykh liniy rozmezhuvannya, [in:] Politychna bezpeka Ukrayiny: problemy politychnoho i derzhavnoho pravlinnya. Prohnozna otsinka, mekhanizmy zabezpechennya: analitychna zapyska. Kyyiv, 19-27. [Майборода, О. (2023), Структура політичного поля – ознаки нових ліній розмежування, [in:] Політична безпека України: проблеми політичного і державного правління. Прогнозна оцінка, механізми забезпечення: аналітична записка. Київ, 19-27.]

Mazurenko, A. (2019), U Radi stvoryly 5 fraktsiy i deputats'ku hrupu. Spysok kerivnykiv, [Мазуренко, А. (2019), У Раді створили 5 фракцій і депутатську групу. Список керівників,] [in:] https://www.pravda.com.ua/news/2019/08/29/7224755/ (accessed: 11.09.2024).

Min`yust… (2014a), Min`yust: Partiyu „Rus'kyy blok" zaboroneno, [Мін`юст: Партію „Руський блок" заборонено,] [in:] https://www.kmu.gov.ua/news/247295855 (accessed: 10.09.2024).

Min'yust… (2014b), Min'yust hotovyy sudytysya za zaboronu KPU, ale khoche bachyty dokazy zlochynu, [Мін'юст готовий судитися за заборону КПУ, але хоче бачити докази злочину,] [in:] https://www.pravda.com.ua/news/2014/05/14/7025336/ (accessed: 16.09.2024).

Min'yust… (2014c), Min'yust prynis do sudu 120 storinok dokaziv provyny KPU, [Мін'юст приніс до суду 120 сторінок доказів провини КПУ,] [in:] https://www.pravda.com.ua/news/2014/07/8/7031332/ (accessed: 16.09.2024).

Min'yust… (2015), Min'yust zaboronyv KPU braty uchast' u vyborakh, [Мін'юст заборонив КПУ брати участь у виборах,] [in:] https://www.unian.ua/politics/1104539-minyust-zaboroniv-kpu-brati-uchast-u-viborah.html (accessed: 16.09.2024).

Nakaz… (2015), Nakaz Ministerstva yustytsiyi Ukrayiny № 1312/5 Pro zatverdzhennya Pravovoho vysnovku Komisiyi z pytan' dotrymannya Zakonu Ukrayiny „Pro zasudzhennya komunistychnoho

ta natsional-sotsialistychnoho (natsysts'koho) totalitarnykh rezhymiv v Ukrayini ta zaboronu propahandy yikhn'oyi symvoliky" vid 23 lypnya 2015 r., [Наказ Міністерства юстиції України № 1312/5 Про затвердження Правового висновку Комісії з питань дотримання Закону України „Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки" від 23 липня 2015 р.,] [in:] https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1312323-15#Text (accessed: 16.09.2024).

Peredvyborna… (2014), Peredvyborna prohrama politychnoyi partiyi „Opozytsiynyy blok", [Передвиборна програма політичної партії „Опозиційний блок",] [in:] http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2014/WP502?PT001F01=910&pf7171=199 (accessed: 15.10.2014).

Peredvyborna… (2019b), Peredvyborna prohrama politychnoyi partiyi „Sluha narodu", [Передвиборна програма політичної партії „Слуга народу",] [in:] https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2019/wp502pt001f01=919pf7171=403.html (accessed: 12.06.2020)

Peredvyborna…, (2019a), Peredvyborna prohrama Politychnoyi partiyi „Opozytsiyna platforma – za zhyttya" „Myr! Vidpovidal'nist'! Turbota!", [Передвиборна програма Політичної партії „Опозиційна платформа – за життя" „Мир! Відповідальність! Турбота!",] [in:] https://www.cvk.gov.ua/pls/ vnd2019/wp502pt001f01=919pf7171=393.html (accessed: 11.02.2021).

Pietnoczka, P. (2014), Elekcja parlamentarna 2012 roku na Ukrainie, [w:] Przegląd Wschodnioeuropejski V/1, 91-110.

Pietnoczka, P. (2015), Ukraińska scena polityczna w przededniu przedterminowych wyborów parlamentarnych 2014 r., [w:] Ambroziak, T. | Czwołek, A. | Gajewski, S. | Nowak-Paralusz, M. (red.), Solidarność a demokracja. 25 lat transformacji postkomunistycznej. Toruń, 154-174.

Pietnoczka, P. (2023), Ukraińskie partie polityczne wobec polityki zagranicznej Ukrainy (1991--2019). Poznań.

Poimenne… (2022), Poimenne holosuvannya pro proekt Zakonu pro vnesennya zmin do deyakykh zakonodavchykh aktiv Ukrayiny shchodo zaborony politychnykh partiy (№7172-1) – u druhomu chytanni ta v tsilomu 03.05.2022, [Поіменне голосування про проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо заборони політичних партій (№7172-1) – у другому читанні та в цілому 03.05.2022,] [in:] http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/radan_gs09/ns_golos?g_id=19541 (accessed: 14.09.2024).

Polishchuk, O. (2019), Verkhovna Rada 9-hosklykannya: molodi ta zavzyati, [Поліщук, О. (2019), Верховна Рада 9-го скликання: молоді та завзяті,] [in:] https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/2769623-verhovna-rada-9go-sklikanna-vjo-do-roboti.html (accessed: 16.09.2024).

Postanova… (2015), Postanova Okruzhnoho administratyvnoho sudu mista Kyyeva vid 16 hrudnya 2015 r., sprava No 826/15408/15, [Постанова Окружного адміністративного суду міста Києва від 16 грудня 2015 р., справа № 826/15408/15,] [in:] https://reyestr.court.gov.ua/Review/54392066 (accessed: 16.09.2024).

Rezul'taty… (2014), Rezul'taty holosuvannya po Ukrayini. Pozacherhovi vybory Prezydenta Ukrayiny 25.05.2014, [Результати голосування по Україні. Позачергові вибори Президента України 25.05.2014,] [in:] http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2014/wp001 (accessed: 26.09.2014).

Rishennya… (2022a), Rishennya Vos'moho apelyatsiynoho administratyvnoho sudu vid 05 lypnya 2022 r., sprava No 26/9751/14, [Рішення Восьмого апеляційного адміністративного суду від 05 липня 2022 року, справа № 826/9751/14,] [in:] https://reyestr.court.gov.ua/Review/105109793 (accessed: 16.09.2024).

Rishennya… (2022b), Rishennya Rady Natsional'noyi Bezpeky i Oborony Shchodo pryzupynennya diyal'nosti okremykh politychnykh partiy vid 18 bereznya 2022 r., [Рішення Ради Національної Безпеки і Оборони Щодо призупинення діяльності окремих політичних партій від 18 березня 2022 р.,] [in:] https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0005525-22#Text (accessed: 26.10.2024).

Rymarenko, S. Yu. (2019), Kontseptsiyi natsional'noho rozvytku u prohramakh uchasnykiv parlaments'kykh vyboriv v Ukrayini, [in:] Mayboroda, O. M. (eds.), Vyborchyy protses 2019 roku v Ukrayini u svitli suspil'nykh ochikuvan'. Kyyiv, 68-82. [Римаренко, С. Ю. (2019), Концепції

національного розвитку у програмах учасників парламентських виборів в Україні, [in:] Майборода, О. М. (ред.), Виборчий процес 2019 року в Україні у світлі суспільних очікувань. Київ, 68-82.]

Shayhorods'kyy, Yu. (2023), Suspil'na konsolidatsiya v umovakh viyny: vnutrishn'opolitychni vyklyky ta vidpovidal'nist' elit, [in:] Shayhorods'kyy, Yu. (eds.), Ukrayins'kyy sotsium: polityko-psykholohichnyy vymir zminy pokolin'. Materialy Vseukr. nauk.-prakt. konf., m. Kyyiv, 15 hrud. 2023 roku. Kyyiv-Nizhyn, 67-82. [Шайгородський, Ю. (2023), Суспільна консолідація в умовах війни: внутрішньополітичні виклики та відповідальність еліт, [in:] Шайгородський, Ю. (ред.), Український соціум: політико-психологічний вимір зміни поколінь. Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., м. Київ, 15 груд. 2023 року. Київ-Ніжин 2023, 67-82.]

Socis (2024), Zahal'na sytuatsiya v Ukrayini, [Socis (2024), Загальна ситуація в Україні,] [in:] https://socis.kiev.ua/ua/2024-03-05/ (accessed: 28.10.2024).

Sud… (2024), Sud zaboronyv politychnu partiyu „Slava" – vsi aktyvy peredaly derzhavi, [Суд заборонив політичну партію „Слава" – всі активи передали державі,] [in:] https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3929598-sud-zaboroniv-politicnu-partiu-slava-vsi-aktivi-peredali-derzavi.html (accessed: 5.12.2024).

Tyshchenko, K. (2022), VR ostatochno zaboronyla diyal'nist' prorosiys'kykh partiy, [Тищенко, К. (2022), ВР остаточно заборонила діяльність проросійських партій,] [in:] https://www.pravda.com.ua/news/2022/05/3/7343743/ (accessed: 12.09.2024).

U Verkhovniy… (2014), U Verkhovniy Radi Ukrayiny utvoreno koalitsiyu „Yevropeys'kyy vybir", [У Верховній Раді України утворено коаліцію „Європейський вибір",] [in:] https://www.rada.gov.ua/news/Povidomlennya/88617.html (accessed: 6.09.2024).

Vidomosti… (2014), Vidomosti pro pidrakhunok holosiv vybortsiv po zahal'noderzhavnomu bahatomandatnomu vyborchomu okruchu, [Відомості про підрахунок голосів виборців по загальнодержавному багатомандатному виборчому округу,] [in:] http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2014/wp300?PT001F01=910 (accessed: 08.07.2015).

Vybory… (2019), Vybory narodnykh deputativ Ukrayiny, [Вибори народних депутатів України,] [in:] https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2019/wp300pt001f01=919.html (accessed: 12 VI 2020].

Yak l'vivs'kyy… (2022), Yak l'vivs'kyy sud zaboronyav prorosiys'ki politychni partiyi. Analiz 16 sudovykh protsesiv, [Як львівський суд заборонив проросійські політичні партії. Аналіз 16 судових процесів,] [in:] https://www.oporaua.org/vybory/iak-lvivskii-sud-zaboroniav-prorosiiski-politichni-partiyi-analiz-16-sudovikh-protsesiv-24260 (accessed: 26.10.2024).

Yavir, V. A. (2016), Dyskredytatsiya komunistychnoyi ideolohiyi v Ukrayini, [in:] Kresina, I. O. (eds.), Politychni partiyi i vybory v Ukrayini. Materialy mizhnarodnoho kruhloho stolu za uchastyu ukrayins'kykh i pol's'kykh naukovtsiv (Kyyiv, 26 chervnya 2015 r.). Kyyiv, 182-188. [Явір, В. А. (2016), Дискредитація комуністичної ідеології в Україні, [in:] Кресіна, І. О. (ред.), Політичні партії і вибори в Україні. Матеріали міжнародного круглого столу за участю українських і польських науковців (Київ, 26 червня 2015 р.). Київ, 182-188.]

Zakon… (2002), Zakon Ukrayiny Pro vnesennya zmin do deyakykh zakonodavchykh aktiv Ukrayiny shchodo zaborony politychnykh partiy vid 3 travnya 2022 r., dokument 2243-IX, [Закон України Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо заборони політичних партій від 3 травня 2022 р., документ 2243-IX,] [in:] https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2243-20#Text (accessed: 14.09.2024).

Zhyty… (2014), Zhyty po-novomu! Peredvyborna prohrama kandydata na post Prezydenta Ukrayiny Petra Poroshenka. [Жити по-новому! Передвиборна програма кандидата на пост Президента України Петра Порошенка], [in:] http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2014/wp001 (accessed: 09.09.2015).

DOI: 10.31648/pw.12830

Katarzyna Nosidlak
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8315-2525
University of the National Education Commission, Krakow
Agata Wolanin
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8513-2154
University of the National Education Commission, Krakow

ENGLISH LANGUAGE TEACHERS' ONLINE COMMUNITY OF PRACTICE DURING THE UKRAINIAN REFUGEE CRISIS: A THEMATIC ANALYSIS OF FACEBOOK GROUP DISCUSSIONS

Abstract: The Russian invasion of Ukraine in February 2022 resulted in a sudden influx of refugee learners into Polish schools, placing teachers under significant pedagogical and emotional pressure. This study examines how Polish teachers of English as a foreign language (EFL) sought support and articulated professional challenges within a virtual community of practice, using a Facebook group as their platform, during this crisis. The analysis is based on 67 Facebook posts and 838 comments published between February 2022 and September 2023 in the largest Polish EFL teachers' Facebook group. Using thematic analysis, the study identifies key challenges related to the emotional burden, language barriers, assessment, and curriculum adaptation. The findings show that this virtual community fulfilled core functions of a community of practice, including problem solving, experience sharing, and emotional reassurance, compensating for limited institutional guidance.

Keywords: refugee crisis, EFL teachers, (online) community of practice

Introduction

Poland has remained linguistically homogenous for an extensive period. According to the census conducted in 2001, an overwhelming 99.7% of Poland's population embraced Polish national identity and used Polish as their primary language (Komorowska | Krajka 2016). As noted by J. Rokita-Jaśkow et al. (2023, 395), it is only in the past two decades that the Polish linguistic landscape has begun to evolve gradually. This shift can be primarily attributed to Poland's accession to the European Union, ensuing the opening of borders, with consequent heightened migration to and from the country. Despite these transformations, the presence of multilingual students in Polish schools was, until recently, uncommon. Consequently, the prevalent didactic approaches were far from the diversity-focused teaching methods already popularised in the West (Gębal 2014, 11ff.).

As a result of the conflict in Ukraine, which begun in late February 2022, Poland has experienced a notable and sudden influx of refugees, leading to persistent challenges across various aspects of social life, particularly affecting the primarily monolingually biased education system. Due to Poland's long-standing linguistic homogeneity, teachers had limited access to practical guidelines for working with pupils with a migration background. Although publications on migrant education existed before 2022, targeted, policy-oriented guidance on refugee learners and crisis-driven schooling emerged only gradually after the outbreak of war (e.g., Klisowska et al. 2023; Tędziagolska et al. 2023). Consequently, teachers entered the post-2022 educational context without clear, context-specific reference points for responding to this sudden large-scale disruption.

By the end of the 2021/2022 school year, approximately 140,000 Ukrainian refugee students had been enrolled in Polish schools, only a few months after the outbreak of war (Chrostowska 2023). As schools across Poland admitted increasing numbers of Ukrainian pupils, teachers faced unprecedented didactic and psychological challenges. While integrating newcomers into school communities, they often relied on intuition and peer support rather than formal guidance, a tendency particularly visible in online spaces bringing together Polish teachers, including the largest social media group for teachers of English as a foreign language.

The main assumption behind our research project is that in this new and dynamic transmodern reality, teachers more and more often seek help and support in the virtual reality, where they can ask questions and articulate their needs freely. Moreover, it appears that various social media groups for educators are currently assuming the role traditionally held by the communities of practice.

A thematic analysis of social media posts published in a Facebook group for English as a foreign language (henceforth EFL) teachers would allow for a closer examination of the most urgent and real challenges that the teachers have had to face working with refugee students. This sudden shift has increased the potential of social media platforms for the teachers to look for support and possible temporary solutions. The main aim of this study was to investigate the Polish EFL teachers' community of practice in the digital reality. We hope that the results of the analysis will help in better tailoring policies and regulations for working with refugee EFL learners in Poland, and other school communities facing similar struggles.

1. Social Media Groups as Communities of Practice in Teaching

The concept of a community of practice (CoP), introduced by an anthropologist J. Lave and a social learning theorist E. Wenger in the early 1990s, refers to a gathering of individuals who share a genuine interest in similar real-world issues or trending

topics, and who consequently engage in regular interactions to collectively learn and exchange knowledge (Wenger et al. 2002, 4).

Wenger (1998, 5 ff.) identifies three key elements that condition the existence of CoPs: (1) domain, which refers to a shared area of interest, representing a common ground on which a given CoP is built; (2) community, representing social connections and interactions of CoP members, who engage in discussions, support each other and share information; and (3) practice, which involves the development of the shared repertoire of resources, tools and experiences. Pyrko et al. (2016, 389) comment on this definition by explaining that "mutual engagement is an essential element of these social structures".

As emphasised by Wenger-Trayner and Wenger-Trayner (2015), while all CoPs share these three essential components, they exhibit notable variations across several dimensions. These differences encompass aspects such as size, scope (ranging from global to local), modes of interaction (including both face-to-face and online platforms), membership dynamics (from open to all to restricted within specific organisations), levels of formality and funding (whether they receive financial support and recognition or operate informally). Irrespective of their specific characteristics, CoPs cultivate their expertise through a range of different activities. These may comprise, for example, problem solving, information seeking, sharing experience, reusing assets, identifying gaps in competence, discussing new developments and boosting confidence (Wenger-Trayner | Wenger-Trayner 2015).

Communities of Practice (CoPs) are prevalent across various contexts and domains, spanning business enterprises, governmental organisations, professional associations, social sectors, international arenas, and the realm of education (Wenger, 2000). In the educational field, CoPs are occasionally referred to as 'learning networks', 'knowledge communities', 'occupational communities', or 'learning communities/communities of learning' (cf. Penfold 2010, 2). As hinted by P. Penfold (2010, 2), academics and educators have generally excelled in participating within such communities, benefiting from their environment's conducive nature for sharing knowledge and collaborating on various projects.

As pointed out by Wenger-Trayner and Wenger-Trayner (2015), educational institutions function as independent entities and encounter growing challenges related to knowledge management. Initially, in this particular field, CoPs were primarily employed in teacher training initiatives and in facilitating communication among isolated administrators. However, there is currently a surge of interest in peer-to-peer professional development endeavours. This enthusiasm may arise from the recognition that, unlike business organisations, schools are not isolated environments where students merely gather knowledge; instead, they are integral components of a larger learning ecosystem, typically subject to official regulation (cf. Wenger-Trayner | Wenger-Trayner 2015). This context leads to to examine more

closely universality of challenges experienced by teachers within a given educational reality and opens doors for mutual support and exchange of experiences.

Before the widespread adoption of online platforms, CoPs for teachers primarily existed in non-digital forms, relying mostly on face-to-face interactions and traditional communication methods. These CoPs typically consisted of teachers from a specific circle, such as those gathered from a particular geographic area. Traditionally, educators have convened through various means, including participation in professional associations and organisations, attendance at workshops and professional development sessions, engagement in faculty meetings and departmental gatherings, formation of more or less formal teacher support and study groups, involvement in various teacher networks and mentoring programs, and participation in collaborative projects. Still, recent technological developments have greatly influenced their functioning, including, for instance, the possibility of forming CoPs within social media groups (Penfold 2010, 4).

Such virtual teachers' associations also fall within the definition of 'virtual communities', which are described by H. Rheingold (1993, 6) as "social aggregations that emerge from the Internet when enough people carry on public discussions long enough and with sufficient human feeling to form webs of personal relationships in cyberspace". An online or virtual community closely resembles a physical community, despite different development processes. For instance, as explained by Penfold (2010, 4), to address the absence of a physical environment, a member of the community, known as the 'technology steward', establishes a digital platform where other community members can engage. The specific virtual space and modes of interaction that need to be developed are determined by the nature and goals of the community. According to Wenger et al. (2009, 27ff.), technology stewards are individuals with sufficient familiarity with a community's operations to identify its technological requirements, along with sufficient technological experience required to take charge of those needs.

Based on the definitions provided above, social media groups gathering teachers can be considered examples of virtual communities of practice. An exploration of educational platforms and online resources reveals various types of these communities. Firstly, subject-specific groups offer resources and strategies tailored to specific fields and disciplines, while regional or national groups foster local networking and collaboration. Grade or level-specific communities provide support and insights aligned with educators' specific teaching contexts. Professional development groups facilitate continuous learning and growth, while special interest gatherings focus on specific areas of expertise. Additionally, support and mentorship networks offer guidance and encouragement to educators at all career stages.

Such groups also function in the specific field of foreign language education. These communities typically unite educators proficient in a shared language, facilitating smoother communication within these specialised CoPs. Moreover, there

are groups specifically gathering teachers of a particular language who work within the same educational context, enabling a deeper understanding of the challenges and issues typically encountered in this specific setting, fostering more targeted discussions and support among peers. On top of that, due to their constant and common availability, such groups appear to have the potential to serve as platforms in times of crisis. This role may become particularly visible in educational settings marked by rapid systemic change and constrained formal support structures.

Evidence from multiple national contexts shows that in response to large-scale migration or crisis situations, educational systems have often relied on school- and teacher-level responses developed under conditions of limited systematic coordination. Studies from Sweden, Switzerland, Canada, Italy, and Turkey consistently point to increased emotional burden on teachers, unclear institutional roles, insufficient training, and a frequent reliance on informal peer support when working with migrant or refugee learners (e.g., Biasutti et al. 2019; McDiarmid et al. 2021; Sanchez-Mazas et al. 2018; Tweedie et al. 2017; Ünsal | Başkan 2021). In Poland, post-2022 analyses similarly indicate that teachers supporting refugee students have had to respond to rapid systemic change under conditions of limited preparedness, evolving legal frameworks, and insufficient institutional guidance. These circumstances have been associated with heightened emotional and organisational strain, language-related challenges, and increased reliance on informal, peer-based professional collaboration (e.g., Duszczyk | Kaczmarczyk 2022; Jacewicz 2023; Tędziagolska et al. 2023).

Research from the COVID-19 pandemic further suggests that in crisis situations teachers often turn to informal online groups functioning as professional communities, which provide peer support and rapid, experience-based guidance (Al-Jarf 2021; Shriki 2021). However, research explicitly addressing refugee-related educational crises at the school level remains limited, underscoring the need for context-sensitive analyses of teacher-led, digitally mediated support structures in emergency settings.

2. Research design

After years of struggling with online education and its repercussions during the pandemic, Polish teachers were once again confronted with an emergency. Many teachers in Poland were left unsupported in the face of the Russian invasion on Ukraine, which resulted in a massive influx of refugee students entering the Polish school system. Having to navigate this complex and sensitive issue on their own, the teachers often resorted to looking for support and assistance within their communities of practice, including social media groups gathering language teachers in Poland. This is why the main aim of the study was to examine more closely

their communication and interactions within one of the largest language teachers groups on Facebook since the outbreak of the war in Ukraine. We were interested in exploring the perspective of the teachers seeking help in working with refugee primary school pupils in interaction with their peers, who were members of this group. As a result we decided to find answers to the following research questions:

- RQ1: What kind of issues and didactic challenges concerning the Ukrainian refugee crisis were raised within the biggest social media group for EFL teachers in Poland?
- RQ2: In the face of the refugee crisis, what specific functions did this virtual community of practice fulfil?

The source material has been collected through an analysis of content posted in the biggest social media group on Facebook, gathering over 36,000 teachers of English as a foreign language in Poland. All of the posts published in the group between February 24, 2022 and September 30, 2023 have been examined with the aim to find posts that included references to the war in Ukraine, the Ukrainian refugee crisis and/or Ukrainian refugee students in Polish schools. This data span allowed the study to capture the evolving challenges and responses rather than only short-term reactions to the crisis.

The first step in data collection was to look for posts with hashtags "Ukraine", "Ukrainian", "refugees". Next, the posts were examined for the second time, manually, searching for posts that also referred to the context of working with Ukrainian students, but did not include any hashtags. Since the data represents social media posts and interactions between members of a large Facebook group, it provides an insight into authentic concerns, practices and shared experiences of active teachers of English.

The total number of posts selected for analysis was 67. Each post was labelled with the letter P and a consecutive number, e.g. P01, P02, etc. All personal data of the group members were carefully removed prior to the analysis. The group administrator was informed about the research aims and agenda. Together with the posts, we registered a total number of 1201 reactions and 838 comments, which were also subject to analysis. The posts, the reactions and the comments were transcribed from the social media platform to an editable file, which was later transferred to the NVivo software for a qualitative analysis. The linguistic corpus of the analysed social media posts comprised 36,697 words. The length of each analysed post differed significantly, with the shortest post having only 7 words, and the longest thread, i.e. a post together with the comments below, being 4,941 words long.

Thematic analysis was chosen as the most suitable method for data analysis, with a set of themes that emerged in the process of coding the data. There were three stages of qualitative data analysis. First, posts were categorised by purpose (i.e. advertising, information sharing, awareness raising, help seeking, or initiating discussion). Second, posts and their comments were analysed in terms of the didactic

challenges and needs the teachers communicated in those threads. There emerged 13 codes in the didactic challenges category and 5 codes in the needs category. The third stage involved the analysis of the teachers' comments to each post. At this stage, the teachers' responses were analysed using 5 codes representing different categories of responses to a given issue in each post. Due to the qualitative, interpretive nature of the study, validation was approached in terms of trustworthiness rather than traditional validity.

A qualitative research design based on thematic analysis of naturally occurring online discourse was adopted due to the exploratory, authentic, context-sensitive, and socially situated nature of social media interactions. First, the study aims to capture teachers' perspectives as they are spontaneously articulated in response to an unfolding crisis. Second, the research problem is embedded in a community of practice framework, which emphasizes learning, meaning-making, and support as emerging through interaction. Third, the complexity and sensitivity of the refugee crisis require a method capable of accommodating heterogeneity, ambiguity, and emotionality in the data. Thematic analysis enables the identification of recurring patterns across diverse contributions while remaining flexible enough to capture unexpected themes.

Still, the research design is has its limitations. The study findings are limited to those teachers who are active members of the Facebook group, and are not representative of the whole population of English teachers in Poland. However, the study does not aim for representativeness in a statistical sense, but it achieves strong contextual and analytical representativeness for understanding teachers' professional knowledge construction during a crisis. As only 67 posts met the inclusion criteria, this further limits statistical representativeness and supports an interpretive rather than generalizable reading of the results.

3. Ukrainian refugee crisis in Polish schools – findings

Among the analysed posts, those addressing specific problems that arose in the new school reality and the resulting needs of teachers were at the forefront of our attention. The data examination revealed that Polish teachers of English who worked with Ukrainian refugee students faced a multitude of challenges, each highlighting the complex nature of accommodating the newcomers in the educational system. The thematic analysis of the posts revealed eight common threads that reoccurred in many posts and appeared to have drawn the most attention from the group members, namely:

- emotional issues;
- students' poor L2 proficiency;
- language barrier;

- double-tracking;
- formal issues and regulations;
- assessment and exams;
- unexpected arrivals;
- attendance issues.

First and foremost, the theme that appeared most often was connected with the emotional load of working with refugee students, particularly emphasising the difficulty of talking to young pupils about such sensitive topics as war and seeking refuge. The teachers discussed the importance of the emotional support they are expected to provide to both the newcomers and the rest of the class, as well as the emotional toll it had on them. The teachers reported lacking knowledge of how to address such an emotional and sensitive issue with their students, especially when a refugee student is in the group. Some teachers also admitted that they were scared and worried, which affected their professionalism in the classroom. The emotional factor also often appeared in questions about how to welcome a refugee student in a new school environment. Many teachers offered support by advising their colleagues to be more empathetic, patient and less demanding, making sure that the emotional comfort of the students was secured.

The second most popular theme in the didactic challenges that appeared in the analysis concerned the refugee students' poor academic proficiency in English hindered by their poor proficiency in the language of the host country. Additionally, as Ukrainian students mostly rely on the Cyrillic alphabet, the foreign language instruction at primary school level was even more demanding for the Polish teachers. The students' lower level of English proficiency was not the only concern – many of the teachers reported having faced communication issues with their students caused by the language barrier. There were eleven references in the analysis which pointed to refugee students who spoke neither English nor Polish.

The language barrier was additionally compounded by curriculum differences between Ukraine and Poland, leading to notable disparities in academic levels among students. Consequently, the teachers were concerned about the possibility of Polish students being affected by the need to adjust their teaching pace and level of the classes to accommodate the newcomers, posing a challenge for educators in maintaining a cohesive classroom environment, which they often referred to as 'double-tracking'. Some of these concerns were aptly expressed by the teachers as the necessity to prepare and conduct two lessons in one: one for the newcomers, addressing their needs, and another one for the rest of the group – following the planned curriculum.

Furthermore, the absence of standardised procedures hindered the accurate diagnosis of language levels, complicating the development of tailored learning plans. This challenge was exacerbated by the lack of official regulations on how to handle the influx of refugee students, making the navigation of educational requirements

and student classification a daunting task. This issue was also highly emphasised by the teachers who struggled with summative assessment and examination. The assessment component was particularly challenging for the teachers not only due to the students' limited language competence or poor linguistic performance – the teachers very often struggled with the unpredictable and dynamic situations of the refugee students and their families. It was difficult for the teachers to properly assess a student who joined a class in the middle of the semester or who departed early with little probability of coming back. The examination pressure was also a frustrating factor for the teachers, who pointed to the futility of grading a student who is in shock of entering a new school environment. The teachers' educational efforts were also impeded by a lack of information on the learning history and experiences of refugee students, making it challenging to provide adequate support for their academic and socio-emotional needs.

4. Inside the community of practice – teachers' comments and reactions

Group engagement, measured by the sum of reactions and comments to each post, is illustrated in Figure 1 below. As can be seen on the timeline, the group engagement concerning the issues of Ukraine and Ukrainian refugee learners was the most intense at the very beginning of the invasion. The teachers were active in posting, reacting and commenting on the content published in the group. The second 'wave' of engagement appeared in September 2022, which can be explained by the beginning of the school year – welcoming new students and preparing for the winter semester, focusing on matters such as the syllabi, didactic aids and assessment criteria. The two most popular posts, published on March 2, 2022, six days after the invasion, both referred to the war and possible ways of handling the emotional aspect in a classroom: P39 with 14 comments and 454 reactions, and P40 with 101 comments and 58 reactions.

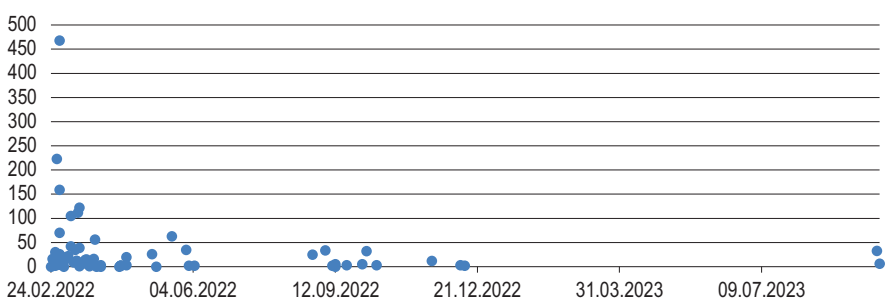

Fig. 1. The group engagement timeline

Our research interest also revolved around the interaction within the social media group. We were curious to explore the extent to which this group could serve as a networking space for the teachers to help one another solve didactic problems and offer advice. Out of the total of 838 comments published under the 67 posts, 156 comments were considered valuable for further analysis, as they served other purposes than just expressing politeness or engaging in conversational discourse. In the process of coding, 5 categories of codes emerged in the data analysis.

Within the selected comments for analysis, the most common (94 occurrences) belonged to the pragmatic category. These comments focused on offering practical solutions and tips, often providing useful links to resources and materials. The teachers also expressed support and sympathy in the comments section (21 occurrences), usually reacting to posts that illustrated their colleagues' didactic problems or fear of not being able to cope with the emergency situation well enough. These comments often offered emotional support for the teachers in need.

However, there were also comments (18 occurrences) expressing frustration with the ongoing situation. The vast majority of those comments reflected the teachers' frustration with the political decisions of the Ministry of Education at that time, compounded by the feelings of abandonment coupled with high societal expectations and low salaries. The teachers felt unsupported and left on their own in dealing with bigger groups of students. Many of those teachers also pointed to the educational system in Poland, specifically the core curriculum and teaching objectives, which are not adjusted to working with immigrant/refugee students without the knowledge of Polish or English.

Another recurring theme in the comments section, though not as frequently (8 occurrences), were comments triggering escalation and trolling. Usually, once such a comment was published under a post, the initial discussion addressing the issue raised in the post drifted towards other, often political, topics, unrelated to the issue at hand. Whether intentional or not, those comments almost always had the effect of triggering an intense exchange in the comments section.

Finally, the fifth category of comments represents responses which adopted a more critical approach towards a discussed issue, with teachers critically reflecting on the situation they found themselves in. This critical reflection often concerned the hierarchy of values when confronted with a refugee learner in a classroom – instead of prioritising language learning, those teachers pointed to other, in their opinion, more important matters, such as emotional comfort and well-being.

5. Discussion

As regards the first research question, several major issues verbalised by the teachers as urgent reoccurred in many of the analysed posts. The first and foremost challenge concerned having to deal with the emotional load of working with refugee students. Many of the teachers expressed experiencing difficult time coming to terms with how to talk to their students about war and its repercussions. Similar emotional and ethical dilemmas have been reported in international research on refugee education, where teachers are often required to address traumatic experiences without adequate psychological preparation or institutional support (e.g., Sanchez-Mazas et al. 2018; Tweedie et al. 2017).

The second most frequently communicated challenge was the language barrier and the need to communicate effectively with the newcomers (see also Chiofalo et al. 2019, Shamim et al. 2020). This problem was compounded by the organizational issues: the teachers reported they had little knowledge of their refugee students, which made it difficult to plan learning objectives and attend to their needs as language learners. Students' low proficiency of their target language was also stemming from the curricular differences between their home and host countries (see also Free et al. 2014), which contributed to what the teachers called 'double-tracking', i.e. having to navigate between the needs of the refugee student and the rest of the class. Comparable tensions between curricular demands and learner diversity have been observed in other migration-affected educational systems, where teachers report role overload and uncertainty regarding instructional priorities (Biasutti et al. 2019; Ünsal | Başkan 2021).

This issue was very much connected with the lack of effective systemic solutions; the teachers seemed to be in dire need of official guidelines and regulations which would help, not hinder, the socialization and academic success of refugee students. Polish teachers appear not to be alone in this respect, as this problem was observed in other cultural contexts as well (see Biasutti et al. 2019). Notably, similar patterns were observed during the COVID-19 pandemic, when teachers relied on online professional communities to address new pedagogical challenges through resource sharing, peer advice, and mutual support (Al-Jarf 2021; Shriki 2021).

Addressing the second research question that concerns the specific functions the Facebook group fulfilled, it should be first stated that the analysed social media group indeed met all the criteria defining a community of practice (see Wenger 1998). In this group, the teachers engaged predominantly in three types of activities (Wenger-Trayner | Wenger-Trayner 2015):

1) problem solving – the group was oriented towards practical solutions that would, at least temporarily, help the teachers mediate their didactic challenges in working with refugee students;

2) sharing experience – the group also served as a platform for sharing resources, materials and tips from other practitioners, who were willing to share their expertise based on their own experience;
3) boosting confidence – many of the teachers in the comments section were ready to offer support, sympathy, and words of encouragement; the teachers created a support network where they could freely express their worries and frustrations and were met with understanding.

These functions closely resemble those identified in studies of online teacher communities during pandemic-related disruptions, where social media groups operated as ad hoc communities of practice providing emotional reassurance, pedagogical advice, and professional validation (Al-Jarf 2021; Shriki 2021).

The group engagement with the topic of working with refugee learners of English as a foreign language was highly dependent on the two major 'events' marked on the presented timeline: the first one being the outbreak of war and the second one – preparing for the new school year. All of the collected and analysed posts revolve mostly around those two points on the timeline. The group offered continuous peer support for the teachers in need. More importantly, however, the teachers actively participated in the creation and maintenance of their virtual community by posting, commenting and sometimes just reacting to the meaningful content published by the group members. It could be observed that the teachers sought comfort and found support in this social media group, which suggests that, in crisis conditions, such online communities may function as compensatory professional spaces when formal support mechanisms are perceived as insufficient or delayed, pointing to its great potential for professional development.

Conclusion

The above presentation of the results highlights several needs of Polish EFL teachers of English when working with Ukrainian refugee students. Initially, they sought support in assessing language proficiency levels and selecting appropriate instructional materials, especially in areas such as writing skills. Moreover, the importance of access to tailored coursebooks and resources for students with limited proficiency in Polish or English was emphasised. Furthermore, assistance was required in navigating curriculum disparities between Ukraine and Poland and adapting teaching methods to accommodate the newcomers. Clarity on standardised procedures for evaluating language proficiency and developing personalised learning plans was also sought. Additionally, there was a demand for official regulations and guidelines to address the influx of refugee students. Moreover, teachers struggled with the lack of information on the learning history and experiences of the refugee students, which would help to better understand their academic and socio-emotional

needs. Peer support and shared experiences from other educators who had worked with Ukrainian refugee students were also essential. Finally, reassurance and encouragement were needed to overcome uncertainties and challenges in teaching refugee students, particularly in classroom management and maintaining a cohesive learning environment.

From a practical perspective, the findings suggest that social media groups can function as a valuable supplementary form of professional support in crisis situations, facilitating rapid information exchange, emotional support, and context--sensitive solutions. Although they cannot replace systemic interventions, such groups may help identify teachers' immediate needs and inform more responsive institutional policies and training. There are numerous ways of looking forward as regards future research. Future studies could complement the online data with interviews and classroom observations, to ensure triangulation, as well as address the comparative and cross-national practices regarding the teachers' needs and experience facing crises in language education across contexts.

Bibliography

Al-Jarf, R. (2021), ESL Teachers' professional development on Facebook during the Covid-19 pandemic, [in:] European Journal of Education and Pedagogy 2 (6), 75-81.

Biasutti, M. | Concina, E. | Frate, S. (2019), Working in the classroom with migrant and refugee students: the practices and needs of Italian primary and middle school teachers, [in:] Pedagogy, Culture & Society 28 (1), 113-129.

Chiofalo, T. A. | Fernández-Martínez, M. D. M. | Luque-De La Rosa, A. et al. (2019), The role of L2 and cultural mediation in the inclusion of immigrant students in Italian schools, [in:] Education Sciences 9 (4), 1-13.

Chrostowska, P. (2023), Uczniowie uchodźczy z Ukrainy w polskim systemie edukacji. Stan na październik 2023 r. Warszawa, Centrum Edukacji Obywatelskiej, [in:] https://ceo.org.pl/ (accessed: 08.04.2024).

Duszczyk, M. | Kaczmarczyk, P. (2022), Wojna i migracja: napływ uchodźców wojennych z Ukrainy i możliwe scenariusze na przyszłość, [in:] CMR Spotlight 4 (39).

Free, J. L. | Križ, K. | Konecnik, J. (2014), Harvesting hardships: Educators' views on the challenges of migrant students and their consequences on education, [in:] Children and Youth Services Review 47, 187-197.

Gębal, P. E. (2014), Krakowska szkoła glottodydaktyki porównawczej na tle rozwoju glottodydaktyki ogólnej i polonistycznej. Kraków.

Jacewicz, Z. (2023), Wyzwania związane z włączaniem dzieci ukraińskich do polskiego systemu edukacji po 24 lutego 2022 roku. Praca dyplomowa. Uniwersytet Warszawski.

Klisowska, I. | Grabowska, B. | Twardak, I. et al. (2023), Education of Ukrainian children in Poland – basic information, [in:] E-Methodology 9 (9), 1-7.

Komorowska, H. | Krajka, J. (2016), Monoligualism-bilingualism-multilingualism. The teachers' perspective. Bern.

Mcdiarmid, S. | Durbeej, N. | Sarkadi, A. et al. (2021), Schools' and teachers' roles and challenges in supporting the mental wellbeing of refugee youths: a qualitative study with Swedish teachers, [in:] International Journal of Qualitative Studies on Health and Well-being 17 (1).

Penfold, P. (2010), Virtual communities of practice: collaborative learning and knowledge management, [in:] Conference proceedings of the 2010 Third International Conference on Knowledge Discovery and Data Mining, 482-485.

Pyrko, I. | Dörfler, V. | Eden, C. (2016), Thinking together: What makes Communities of Practice work?, [in:] Human Relations 70 (4), 389-409.

Rheingold, H. (1993), The virtual community: Homesteading on the electronic frontier. Reading, Mass.

Rokita-Jaśkow, J. | Wolanin, A. | Król-Gierat, W. et al. (2023), Bridging the 'dual lives': school socialization of young bi/multilinguals in the eyes of EFL teachers, [in]: International Journal of Bilingual Education and Bilingualism 26 (4), 395-410.

Sanchez-mazas, M. | Changkakoti, N. | Mottet, G. (2018), Scolarisation des enfants de demandeurs d'asile: Nouvelles pratiques, nouveaux dispositifs, nouveaux « métiers » sous le signe de l'incertitude, [in:] Raisons Éducatives 22 (1), 223-248.

Shamim, A. | Lindner, K. | Hipfner-Boucher, K. et al. (2020), The experiences of Syrian refugee children at school in Canada and Germany: Interviews with children, parents and educators, [in:] Diversité Canadienne 17 (2), 28-31.

Shriki, a. (2021), Facebook groups as a space for responding professional needs of teachers during the COVID-19 period, [in:] EDULEARN21 Proceedings. 13th International Conference on Education and New Learning Technologies. Online Conference, 1361-1370.

Tędziagolska, M. | Walczak, B. | Wielecki, K. M. (2023), Refugee students in Polish schools. Warszawa, Centrum Edukacji Obywatelskiej, [in:] https://ceo.org.pl/wpcontent/uploads/2023/09/Report_Refugee_Students_In_Polish_Schools_CEO_09_2023.pdf (accessed: 08.04.2024).

Tweedie, M. G. | Belanger, C. | Rezazadeh, K. et al. (2017), Trauma-informed teaching practice and refugee children: A hopeful reflection on welcoming our new neighbours to Canadian schools, [in:] BC Teal Journal 2 (1), 36-45.

Ünsal, Y. | Başkan, G. A. (2021), The problems of teachers who have immigrant students in their classes and solutions, [in:] Journal of Computer and Education Research 9 (17), 199-224.

Wenger, É. (1998), Communities of practice: learning, meaning, and identity. Cambridge.

Wenger, É. (2000), Communities of Practice and social learning systems, [in:] Organization 7 (2), 225-246.

Wenger, É. | Mcdermott, R. | Snyder, W. (2002), Cultivating communities of practice: A guide to managing knowledge. Boston.

Wenger-Trayner, É. | Wenger-Trayner, B. (2015), An introduction to communities of practice: a brief overview of the concept and its uses, [in:] https://www.wenger-trayner.com/introduction-to-communities-of-practice/ (accessed: 08.04.2024).

Wenger, E. | White, N. | Smith, J. D. (2009), Digital habitats: Stewarding technology for communities. Portland.

DOI: 10.31648/pw.12831

Vitalii Telvak
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2445-968X
Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University
Viktoria Telvak
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4671-743X
Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University
Oleh Radchenko
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1313-5396
Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University

ПОЛЬСЬКІ СТУДЕНТИ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО У ЛЬВІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ: КІЛЬКІСНА ДИНАМІКА ТА ДИДАКТИЧНІ ПРЕФЕРЕНЦІЇ

Polish students of Mykhailo Hrushevsky at the Lviv University: Quantitative dynamics and didactic preferences

Abstract: The article reconstructs the student audience of M. Hrushevsky of Polish origin, namely, its quantitative parameters and didactic preferences. The study has revealed that the dean's catalogs portray Hrushevsky as a sought-after professor for Polish youth, who, along with Jews, were the largest group among the scientist's non-Ukrainian students. When choosing the historian's courses, Polish students pursued the goal of deepening and diversifying their professional interests in the field of history and culture of lands that, in their ideas, were an integral part of the Polish-Lithuanian civilizational space. We have concluded that the knowledge acquired by Polish students at the lectures of Hrushevsky on deconstructing imperial narratives contributed to their rethinking of the past of their people. Communication with the professor also prompted them to understand the cultural and political demands of Ukrainians, which contributed to the establishment of an interethnic dialogue.

Keywords: Mykhailo Hrushevsky, Lviv University, Polish students, quantitative parameters, didactic preferences

1. Вступ

Львівське двадцятиліття (1894-1914) життя та діяльності Михайла Грушевського традиційно вважається ключовим у його творчій біографії. Йдеться про те, що саме у цей час амбітний випускник Київського університету завдяки вродженим талантам і феноменальній працездатності перетворився

на визнаного лідера українознавства й авторитетного публічного інтелектуала. При цьому при з'ясуванні його різнопланового національного служіння історіографи головно фокусувалися на найбільш значущих для модернізації тогочасного життя українців наукових, культурно-просвітницьких і організаційних здобутках історика. За такого дослідницького акценту педагогічна праця Грушевського у Львівському університеті протягом XX ст. зазвичай маргіналізувалася, незважаючи на ту очевидну обставину, що саме вона була метою переїзду учня В. Антоновича до столиці Королівства Ґаліції і Лодомерії.

Лише протягом першої половини 2020-х рр. такий проблемно-тематичний дисбаланс почав поступово вирівнюватися. Завдяки інтенсивному опрацюванню багатих колекцій Львівського університету, що відклалися в Державному архіві Львівської області (далі – ДАЛО), а також публікації об'ємного щоденника Грушевського, дедалі повніше приходить усвідомлення чималої вагомості для нього професорської праці, яка займала помітну частину щоденного життя. Це дозволило суттєво нюансувати, а подекуди й деконструювати численні стереотипи, які завдяки мемуаристці першої третини XX ст. утвердилися в історіографії (Telvak 2021). Передусім згадаємо поширені тези про хронічне протистояння вченого з польською адміністрацією навчального закладу, його активне занурення в боротьбу української молоді за право послуговуватися рідною мовою в університетських стінах чи труднощі з підготовкою нового покоління гуманітаріїв (Adamski 2011, 94-112; Telvak 2017; Telvak | Yanyshyn | Telvak 2023).

Успішне переосмислення щойно згаданих історіографічних штампів підштовхнуло дослідників до вдалої спроби деконструювати найбільш укорінений в літературі стереотип про Грушевського-професора. Йдеться про поширений у мемуаристиці його визначним вихованцем, а згодом ідейним опонентом С. Томашівським образ учителя як нібито непопулярного викладача, який зануджував своїх студентів монотонним читанням на лекціях верстки чергових томів *Історії України-Руси* (Khalak 2021). А оскільки, як відомо, університетська кафедра Грушевського була за статусом додатковою (офіційна назва – „друга кафедра всесвітньої історії з особливим оглядом Сходу Європи з українською викладовою мовою") (Telvak | Telvak 2024) і предмети по ній фактично факультативними, то історик, мовляв, мав хронічні проблеми з відвідуваністю своїх курсів. Багаторічне методичне опрацювання нами діловодної документації Львівського університету дозволило переконливо спростувати цей стереотип і довести чисельність студентської аудиторії автора *Історії України-Руси* та чималу запитаність у середовищі молоді його дидактичними пропозиціями (Telvak | Kachmar | Zhuravlov 2023; Telvak | Hubytskyi 2024).

Звернення до діловодної документації Львівського університету змусило засумніватися і в поширеному до нашого часу стереотипі про специ-

фіку етнічного складу молодіжної аудиторії Грушевського. Йдеться про те, що внаслідок дедалі гострішого міжнаціонального протистояння в стінах головної вищої школи Східної Галичини виклади професора нібито систематично ігнорували представники найчисельнішої студентської етнічної групи – поляки. Ця теза настільки укоренилася в історіографії ХХ ст., що надалі некритично поширюється в присвячених Львівському університету розвідках (Jakubowska 1991, 100; Stopka 2011, 245). Тож нижче ми спробуємо реконструювати динаміку відвідування польською молоддю курсів Грушевського та з'ясувати специфіку її дидактичних преференцій.

2. Джерелознавчий огляд

З-посеред різнопланової документації Львівського університету, що відклалася в ДАЛО, для нас найбільшу інформативну цінність має таке надзвичайно об'ємне, а тому надалі малознане серед дослідників джерело, як студентські каталоги. Вони формувалися за ініціативи деканатів факультетів посеместрово та містили заповнену студентами своєрідну анкету під назвою *Реєстраційна картка для використання деканатом*. У ній здобувачі освіти повідомляли про себе чимало цікавої інформації, яка в такій послідовності не зустрічається в жодних інших джерелах. При цьому номенклатура рубрик *Реєстраційної картки* варіювалася: у студентських каталогах до зимового півріччя 1908-1909 навчального року включно наводилися прізвище й ім'я, віровизнання, національність, дата та місце народження студента, його адреса проживання у Львові, ім'я, прізвище та фах батька чи опікуна, а також перелік запланованих для відвідування протягом семестру курсів. Починаючи з літнього півріччя 1908-1909 навчального року і до початку Першої світової війни, студенти повинні були повідомити про себе наступну інформацію: прізвище й ім'я, віровизнання, рідна мова, дата та місце народження студента, його громадянство, адреса проживання, ім'я, прізвище та фах батька чи опікуна, попереднє місце навчання, статус як військовозобов'язаного, факт призначення стипендії, відвідані курси.

Як бачимо зі щойно наведеного переліку обов'язкових для заповнення пунктів *Реєстраційної картки*, зміни зазнала запитувана адміністрацією інформація про етнічну самоідентифікацію студента: якщо раніше він мав прямо вказати приналежність до певної національної спільноти, то згодом просто зазначити мову щоденного вжитку. Причину такої зміни сам Грушевський вважав маніпуляцією з боку польської адміністрації Львівського університету, що не бажала визнавати факт дедалі більшої присутності в його стінах української та єврейської молоді, яка нерідко в побуті послуговувалася

польською. Про це він відверто написав у голосній статті *Із польсько-українських стосунків Галичини*, присвяченій проблемі налагодження міжсусідського діалогу. Грушевський твердив:

> Тепер кількість студентів-русинів Львівського університету сягає тисячі чи й більше, точних цифр не можемо подати, оскільки з 1908 р. рубрику національності взагалі вилучили зі звітів Львівського університету. Очевидно, ця статистика національностей стає декому незручною (Hrushevskyi 2002, 504).

Тож з огляду на таку метаморфозу рубрики, в якій визначалася етнічна самоідентифікація студентів, у випадку групи каталогів після зимового півріччя 1908-1909 навчального року ми встановлювали цей факт за поданими даними стосовно рідної мови. Інакше ми чинили лише у випадку студентів, які сповідували юдаїзм і подекуди вказували своєю рідною мовою польську чи українську. Етнічне походження таких студентів ми визначали за віросповідним критерієм. Відтак у поле зору нашого аналізу потрапили студенти, які назвали себе поляками чи вказали польську рідною мовою (крім молоді юдейського віросповідання).

Виходячи з таких засад, аналіз польської студентської аудиторії автора *Історії України-Руси* ми здійснимо пофакультетно, сфокусувавшись на філософському та правничому відділеннях. Як відомо, поряд з ними у Львівському університеті були ще теологічний і медичний факультети. Утім, молодь теологічного факультету могла записуватися на курси інших професорів лише за дозволом своєї духовної влади, тож курси Грушевського обирали винятково українці. Своєю чергою, студенти найменшого за кількістю студентів медичного факультету, з огляду на складність отримуваного фаху, практично не цікавилися гуманітарними предметами, тож заняття українського професора відвідували лише його поодинокі співвітчизники.

3. Філософський факультет

Вивчення студентських каталогів рідного для Грушевського філософського факультету виявило, що протягом двадцяти років його курси відвідали 66 студентів польського походження. Таким чином, серед усієї факультетської аудиторії історика, яка нараховувала 504 студенти (Telvak 2023, 291), поляки становили 13 %. Відзначимо, що це була друга за чисельністю група етнічних акторів дидактичної сцени Грушевського після українців. Аналізуючи динаміку записів польських студентів на запропоновані українським професором курси, можемо зауважити, що протягом перших п’яти років перебування у Львові його вибір як професора був радше епізодичним. Ця обставина

найбільш правдоподібно пояснюється тим, що у той час Грушевський був малознаним поза українським культурно-інтелектуальним середовищем. Натомість вихід на зламі XIX-XX ст. перших томів фундаментальної *Історії України-Руси* приніс ученому, за словами його німецьких колег, славу „першого історичного авторитету України" (Telvak | Yanyshyn 2021; Telvak | Yanyshyn | Telvak 2021). Відтак протягом 1901-1914 рр. кількість записів студентів польського походження поступово зростала, а у 1905-1906 (17), 1907-1908 (11) та 1912-1913 (10) навчальних роках сягала свого максимуму. Визначити, наскільки скромними чи вагомими є ці показники, можна буде тільки після порівняння польських аудиторій Грушевського та його колег-українців (приміром, К. Студинського та О. Колеси). Але студентські аудиторії цих професорів ніхто наразі не вивчав. Утім, навіть у випадку проведення таких підрахунків порівняння не буде зовсім коректним з огляду на факультативний статус курсів українського історика, про що йшлося вище. Незважаючи на це, отримані нами дані спростовують укорінений в історіографії стереотип, що внаслідок наростання міжнаціонального конфлікту в Східній Галичині на початку XX ст. польська молодь нібито повністю відмовлялася пізнавати українську історію під керівництвом Грушевського.

З'ясовуючи динаміку відвідування курсів Грушевського, ми не завжди можемо пояснити відсутність у нього польської молоді у тих чи інших навчальних роках і семестрах. Утім, такі причини нам напевно відомі у випадку зимових семестрів 1901-1902 та 1910-1911 навчального року, коли український професор не викладав з огляду на студентські заворушення. У першому із згаданих півріч відсутність студентів викликав спротив української молоді галопуючій полонізації Львівського університету. Його результатом стала студентська сецесія, унаслідок якої українці масово виписалися з навчального закладу та вирушили на студії до інших університетів Австро-Угорської імперії. У той час польські студенти очікувано ігнорували виклади Грушевського, адже адміністрація Львівського університету вирішила саме його зробити відповідальним за вчинок української молоді. Про це дізнаємося з листа Студинського до депутата Віденського парламенту О. Барвінського:

> Додам також, що поляки вказують на Грушевського, яко провокатора (Войцеховський сказав се публично при Колессі), хоть Грушевський якнайбільше був противний сецесії молодіжи. Прошу се евентуально вияснити міністрови, бо тут раді би вижерти Грушевського (Telvak 2023, 293).

Міжнаціональне протистояння стало причиною призупинення Грушевським своїх викладів і в зимовому семестрі 1910-1911 навчального року. Цього разу йдеться про вбивство А. Коцка 1 липня 1910 р. у черговій сутичці польських та українських студентів у стінах Львівського університету. Зі щоденника

українського професора ми дізнаємося, що, остерігаючись провокацій з боку агресивно налаштованої польської молоді, у той час він приходив до університету, маючи в кишені револьвер (Hrushevskyi 2021, 261, 470)! Очікувано, що в таких неспокійних обставинах годі було викладати. З епістолярію Грушевського дізнаємося, що в часи міжнаціонального протистояння на його лекції записалися поодинокі російські студенти, але історик відмовився викладати для кількох осіб. Про це львівський професор написав до Києва брату Олександру:

> Я сьогодні мав виклад. […] Було двоє – оден росіянин, а оден кацап, по рутенському кажучи (москвофіл). Сказали, що будуть ходити, але я читати для двох не буду 5 годин на тиждень, якось то уложиться (Telvak | Pedych 2016, 68).

Ще одне важливе питання, відповідь на яке дають деканатські каталоги, пов'язане зі з'ясуванням дидактичних смаків польських студентів Грушевського філософського факультету. У цьому контексті можемо вказати на відмінність у виборах студентів-українців та їхніх польських колег. Так, у першому випадку очікувано переважав вибір лекційного курсу історії України, який професор читав протягом кількох семестрів поспіль за періодами від найдавнішої доби до ранньомодерного періоду. Натомість студентам польського походження до смаку більше припали лекції Грушевського з курсу „Вибрані питання з історії Східної Європи", який учений хронологічно узгоджував з викладами з історії України. Як нам відомо з листування на той час магістранта Київського університету, необхідність викладати такий предмет з огляду на згадувану вище дисциплінарну специфіку кафедри засмутила його. Утім, як свідчить каталог, власне завдяки курсу з історії Східної Європи до викладацької орбіти українського професора і потрапляли студенти польського походження. Тож варто вповні погодитися з віденським дослідником С. Пахолківим, що сприйняте спочатку Грушевським за прикрий обов'язок викладання самостійного курсу східноєвропейської історії згодом показало чималі можливості для української історіографії та дидактики вищої школи (Pakholkiv 2014, 279).

Деканатські каталоги також довели, що поряд зі згаданим лекційним курсом Грушевського, студенти-поляки філософського факультету записувалися і на його науковий семінар *Історичні вправи*, що був однією з інституційних підвалин львівської історичної школи (Telvak | Pedych | Telvak 2021). Популярними у середовищі польської молоді були й такі спецкурси українського професора, як *Історіографія руська, період давній*, *Історія устрою і побут Великого Новгороду*, *Огляд джерел до історії Руси XII-XIII ст.*, *Українсько-руська палеографія*, *Великий рух народів* та ін. Як свідчить каталог, студенти польського походження протягом семестру зазвичай записувалися

на один курс Грушевського і тільки деякі з них обирали всі запропоновані ученим виклади. Серед таких студентів, про що згадаємо нижче, бачимо імена знаних дослідників історії Центрально-Східної Європи.

Помітною особливістю філософського факультету, яка відрізняла його від решти структурних одиниць Львівського університету, була наявність серед його молоді жінок. Як відомо, на зламі XIX-XX ст. вони поступово добивалися права на здобуття вищої освіти й найбільше цікавилися гуманітарними дисциплінами з огляду на майбутню педагогічну кар'єру. Цікаво, що серед загальної кількості студенток Грушевського (50 осіб), були й польки. Їх ми нарахували 5 осіб, що становило другу за кількістю етнічну жіночу групу після українок. Осмислюючи ці дані, укотре згадаємо про потребу враховувати факультативний статус курсів автора *Історії України-Руси*.

4. Правничий факультет

Особливістю правничого факультету Львівського університету було кількісне домінування його студентської аудиторії. Як відомо, цей структурний підрозділ був одним із найчисельніших у всій Австро-Угорській імперії. Дослідники зазвичай пояснюють цю обставину столичним статусом Львова, в якому перебували намісник та його від року до року зростаючий бюрократичний апарат. З огляду на це, столиця Східної Галичини потребувала дедалі більше чиновників (урядників, адвокатів, суддів та под.). П. Жуковський довів, що студентська аудиторія правничого факультету за добу галицької автономії зросла майже втричі – до 3000 здобувачів річно (Żukowski 2011, 412). Ба більше: у деякі навчальні роки студенти-юристи становили мало не половину всієї студіюючої молоді Львівського університету.

Вивчення студентських каталогів юридичного факультету виявило, що протягом 1894-1914 рр. на курси Грушевського записалося 3490 здобувачів освіти (Telvak 2023, 295). Серед них студентів польського походження нараховувалося 163 особи, тобто майже 4,7 % його загальнофакультетської аудиторії. На відміну від філософського факультету, поляки становили третю за чисельністю етнічну групу студентів-правників Грушевського, поступившись українцям і євреям. Останніх було аж 282 особи (8 %). За гендерною ознакою всі студенти-правники українського професора були чоловіками.

Динаміка молодіжної аудиторії Грушевського польського походження на правничому факультеті була подібною до філософського. Як свідчать студентські каталоги, від переїзду українського вченого до Львова і до початку XX ст. кількість його студентів-поляків не була значною. Згодом, від 1906-1907 навчального року і до вибуху Великої війни, його студентська аудиторія

поступово зростала, набуваючи пікових значень у 1907-1908 (21), 1909-1910 (38) та 1911-1912 (22) навчальних роках. Це зайвий раз підважує укорінений стереотип, що польсько-український конфлікт у передвоєнному Львові знеохотив студентів польського походження записуватися на виклади Грушевського.

Подібною до філософського була й специфіка дидактичних преференцій студентів-юристів польського походження. Вони цікавилися винятково курсом Грушевського з історії Східної Європи від найдавніших часів до ранньомодерного періоду включно. Це вкотре доводить слушність згаданого вище спостереження Пахолківа про важливість викладання українським професором курсу „Вибрані питання з історії Східної Європи" для залучення до його викладацької орбіти молоді неісторичних спеціальностей та студентів неукраїнського походження.

Отримані пофакультетно дані дають змогу відтворити студентську аудиторію Грушевського польського походження в загальноуніверситетському вимірі. Таким чином, протягом двадцяти років педагогічної праці на запропоновані Грушевським курси записалося 229 осіб польського походження, які обирали його як свого викладача 254 рази. Це становило майже 6 % від загальної кількості (4005 осіб (Telvak 2023, 299)) його студентів Львівського університету за 1894-1914 рр. Студенти польського походження були третьою за кількістю етнічною групою викладацької аудиторії історика після українців і євреїв. Зведені кількісні дані записів молоді польського походження на курси Грушевського за факультетами і роками на підставі студентських каталогів ми наводимо у таблиці нижче. Вона демонструє поступове кількісне зростання студентської аудиторії автора *Історії України-Руси* з піковими значеннями в останнє передвоєнне десятиліття. З огляду на згадуваний вище факультативний характер курсів Грушевського, а також зростання міжнаціональної напруги у Львові, ці цифри виглядають поважно.

Таблиця 1. Кількість записів студентів Львівського університету польського походження на запропоновані Грушевським курси

Навчальний рік	1894-1895	1895-1896	1896-1897	1897-1898	1898-1899	1899-1900	1900-1901	1901-1902	1902-1903	1903-1904	1904-1905	1905-1906	1906-1907	1907-1908	1908-1909	1909-1910	1910-1911	1911-1912	1912-1913	1913-1914
ФФ*	2	0	2	0	0	0	1	2	4	3	5	17	5	11	9	6	0	4	10	4
ПФ	4	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	2	17	21	12	38	19	22	19	13
загальна кількість записів	6	0	2	0	0	2	1	2	4	3	5	19	22	32	21	44	19	26	29	17

*ФФ – філософський факультет, ПФ – правничий факультет

5. Визначні вихованці

Поряд із проаналізованими вище кількісними характеристиками польської молодіжної аудиторії Грушевського, не менш цікавими є і її „якісні" параметри. У випадку українських студентів ми вказували, що деканатські каталоги свідчать про чималу запитаність його викладами, адже чи не всі знакові діячі, які навчалися у Львівському університеті в „добу Грушевського", неодмінно відвідували його курси. Серед польських студентів українського професора також бачимо чимало імен знакових польських інтелектуалів і громадсько-політичних діячів першої половини XX ст.

Осмислюючи причини відвідування польською молоддю викладів Грушевського, можемо припустити, що вона керувалася двома головними мотивами. Перший був властивим для тих студентів Грушевського філософського факультету, які свідомо обрали спеціалізацією історичне минуле Центрально-Східної Європи і хотіли отримати докладні знання про історію українського народу від найбільш знаного у той час фахівця. До цього кола польських студентів належать, приміром, такі видатні постаті східноєвропейської соціогуманітаристики, як А. Гавронський, Ю. Я. Сємєнський, А. Шельонговський, Я. Рутковський, Н. Гонсьоровська чи Т. Е. Модельський. З них останній, наприклад, тричі записувався на різні виклади українського вченого.

Інший мотив мав культурно-просвітницький характер. Йдеться про те, що більшість студентів Грушевського польського походження, як про це свідчить обраний ними предмет з історії Східної Європи та подальша професійна кар'єра, хотіли краще запізнатися з минулим колишніх східних річпосполитських теренів, адже це був єдиний курс із такою проблемно-тематичною специфікою. Згодом деякі з цих студентів стали талановитими популяризаторами минулого й ініціативними краєзнавцями. Тут для прикладу згадаємо знаного галицького педагога М. Гавліка, котрий протягом кількох семестрів записувався аж сім разів на різні виклади українського професора. На нашу думку, важливим видається не тільки з'ясувати вплив ідей Грушевського на історіографічну практику своїх студентів (насамперед в аспекті осмислення ними минулого польсько-українських взаємин), але й ставлення до ідей свого вчителя у пізнішій професійній діяльності. Приміром, щойно згаданий Гавлік у своїх рецензіях підкреслено шанобливо оцінював історіографічні гіпотези колишнього професора, що загалом контрастувало з гостро-критичним тоном тогочасної польської грушевськіани (Telvak | Yanyshyn | Telvak 2023).

Висновки

Досліджені деканатські каталоги доводять, що Грушевський був затребуваним професором не лише для української молоді, але й для студентів польського походження. Серед неукраїнських вихованців ученого вони домінували разом з представниками іншої етнічної меншини Східної Галичини – євреями. При виборі факультативних за статусом курсів автора *Історії України-Руси* польська молодь мала за мету поглиблення й урізноманітнення фахових інтересів в галузі історії та культури земель, які в її уявленнях були інтегральною складовою річпосполитського цивілізаційного простору. Залишається відкритим питання, наскільки переконливими для польських студентів були почуті на викладах Грушевського історичні гіпотези, сконструйовані з погляду українського історіографічного інтересу. Утім, набутий польською молоддю на лекціях визначного україніста досвід деконструкції імперських наративів сприяв їхньому переосмисленню минулого власного народу, який подібно до українців на початку XX ст. боровся за повернення політичної суб'єктності. Також спілкування з Грушевським поглиблювало у свідомості польських студентів, як пізніших публічних інтелектуалів, розуміння складності етнічної палітри східноєвропейського регіону та підштовхувало якщо не прийняти політичні вимоги українців, то принаймні спробувати розібратися в їхніх незалежницьких аспіраціях. З огляду на це, педагогічна діяльність Грушевського сприяла налагодженню польсько-українського міжкультурного діалогу. З'ясування впливу вченого на міжнаціональні взаємини протягом перших десятиліть XX ст. є перспективною проблемою інтелектуальної історії Центрально-Східної Європи.

Бібліографія

Adamski, Ł. (2011), Nacjonalista postępowy. Mychajło Hruszewski i jego poglądy na Polskę i Polaków. Warszawa.

Hrushevskyi, M. S. (2002), Tvory: U 50 t., t. 1. Lviv.

Hrushevskyi, M. S. (2021), Shchodennyk (1902-1914 rr.): U dvokh tomakh, t. 1 (1902-1907). Kyiv.

Jakubowska, U. (1991), Lwów na przełomie XIX i XX wieku. Przegląd środowisk prasotwórczych. Warszawa.

Khalak, N. (2021), Svidchennia z kryminalnoi spravy proty Mykhaila Hrushevskoho v Avstro-Uhorshchyni 1916 r.: oryhinal ta interpretatsii, [in:] Mykhailo Hrushevskyi. Studii ta dzherela 3, 265-297.

Pakholkiv, S. (2014), Ukrainska intelihentsiia u Habsburzkii Halychyni: osvichena verstva y emansypatsiia natsii. Lviv.

Stopka, Krz. (2011), Nauki historyczne na Uniwersytecie Lwowskim, [in:] Uniwersytetowi Lwowskiemu dla upamiętnienia trzysta pięćdziesiątej rocznicy jego fundacji. Materiały sesji zorganizowanej w dniach 14-15 stycznia 2011 w Krakowie. Kraków, 225-266.

Telvak, V. (2017), Mykhailo Hrushevskyi ta polsko-ukrainskyi konflikt u Lvivskomu universyteti: sproba rekonstruktsii, [in:] East European Historical Bulletin 4, 28-35.
Telvak, V. (2021). Suchasne hrushevskoznavstvo: zdobutky, vtraty, perspektyvy, [in:] Ukrainskyi istorychnyi zhurnal 5, 4-16.
Telvak, V. (2023), Studentska audytoriia Mykhaila Hrushevskoho Lvivskoho universytetu: kilkisna dynamika, etnichnyi sklad, dydaktychni preferentsii, [in:] Ukrainskyi istorychnyi zhurnal 6, 288-304.
Telvak, V. | Hubytskyi, L. (2024), Mykhailo Hrushevskyi yak profesor Lvivskoho universytetu: kursy, navantazhennia, rozklad zaniat, [in:] Eminak 3 (47), 82-96.
Telvak, V. | Kachmar, V. | Zhuravlov, S. (2023), Kataloh studentiv Mykhaila Hrushevskoho Lvivskoho universytetu. Lviv.
Telvak, V. | Pedych, V. (2016), Lvivska istorychna shkola Mykhaila Hrushevskoho. Lviv.
Telvak, V. | Pedych, V. | Telvak, V. (2021), Historical school of Mykhailo Hrushevsky in Lviv: formation, structure, personal contribution, [in:] Studia Historiae Scientiarum 20, 239-261.
Telvak, V. | Telvak, V. (2024), Mykhailo Hrushevskyi's path to the chair of Ukrainian history at Lviv University: an attempt at reconstruction, [in:] East European Historical Bulletin 33, 51-62.
Telvak, V. | Yanyshyn, B. (2021), „Geschichte des Ukrainischen (Ruthenischen) Volkes" of Mykhailo Hrushevsky in the discussions of the beginning of the XXth century, [in:] Studia Historica Nitriensia 1, 71-90.
Telvak, V. | Yanyshyn, B. | Telvak, V. (2021), Between history and politics: the image of Mykhailo Hrushevsky in German Slavic studies of the first third of the 20th century, [in:] Przegląd Nauk Historycznych 2, 103-125.
Telvak, V. | Yanyshyn, B. | Telvak, V. (2023), Between cooperation and conflict: Mykhailo Hrushevskyi through the eyes of Polish intellectuals of the late 19th and early 20th centuries, [in:] Echa Przeszłości XXIV/2, 89-104.
Żukowski, P. M. (2011). Młodzież Uniwersytetu we Lwowie na przełomie XIX i XX wieku, [in:] Uniwersytetowi Lwowskiemu dla upamiętnienia trzysta pięćdziesiątej rocznicy jego fundacji. Kraków, 409-434.

Kultura, literatura, media

DOI: 10.31648/pw.12832

Piotr Fast
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4158-671X
University of Silesia in Katowice

SPORY O WIERSZ JOSIFA BRODSKIEGO *НА НЕЗАВИСИМОСТЬ УКРАИНЫ*. CZĘŚĆ 2

Dispute about a poem *On the Independence of Ukraine* by Joseph Brodsky. Part 2

Abstract: The article attempts to reconstruct the premises that led to Joseph Brodsky's writing of the (anti)elegy *On the Independence of Ukraine*. According to critics' opinions that accuse the poet and justify his attitude, Brodsky was influenced by many external factors (e.g., the ideological pressure of the culture in which he was formed) and often unconscious psychological stimuli, which were a realisation of the social unawareness of Russian culture. In the article, opinions of famous intellectuals, writers and literary critics (Czesław Miłosz, Bengt Jangfeld, Oksana Zabużhko, Aleksander Fiut, and others) were taken into account.

Keywords: Joseph Brodsky's poem *On the Independence of Ukraine*, critical opinions, imperial approach, colonial way of thinking

Polaryzacja opinii dotyczących pozycji ideowej podmiotu wiersza Brodskiego *Na niepodległość Ukrainy*, którą przedstawiłem w poprzedniej części tego szkicu, oraz bezkompromisowość ocen poety i jego postawy dostrzeżona przez wielu pisarzy, krytyków czy eseistów każą po pierwsze podjąć próbę zrekonstruowania tego, jak wszyscy ci komentatorzy rozumieli znaczenie wiersza Brodskiego, a po drugie rozpatrzyć zasadność stawianych poecie zarzutów. Chcę przez to powiedzieć, że w drugiej część tego szkicu podejmę próbę skonceptualizowania zawartych w tych wypowiedziach diagnoz (czy raczej hipotez) dotyczących motywacji i przyczyn negatywnego stosunku Brodskiego do Ukrainy, Ukraińców i ich kultury – tak jak je postrzegają jego oponenci, ale też (nieliczni) autorzy podejmujący próbę korzystnej dla poety interpretacji jego utworu. Pisząc o „stosunku Brodskiego do Ukrainy", pozwalam sobie na uproszczenie analogiczne do tego, jakim posłużyli się jego oponenci, traktujący poszczególne sformułowania tego utworu jak bezpośrednie, obdarzone asercją autorską tezy dotyczące nie tyle świata przedstawionego w tym tekście, ile rzeczywistości realnej. Tak się bowiem stało, że kolejne akty agresji

Federacji Rosyjskiej najpierw zagarniającej Krym, potem wschodnie obwody Ukrainy, a w końcu prowadzącej regularną wojnę z tym niezawisłym państwem diametralnie zmieniły perspektywę oglądu utworu Brodskiego. Nawet jeśli uznać (jak czynią to niemal wszyscy komentatorzy), że rosyjski noblista napisał w 1992 r. wiersz w sposób oczywisty antyukraiński, odróżnić należy ewentualną osobistą idiosynkrazję Brodskiego od ideologicznego uzasadnienia politycznych działań imperium rosyjskiego wobec Ukrainy. Niezależnie od woli czy intencji autora tekst ten stał się w powszechnym odczuciu nie tylko elementem artystycznego świata poezji Brodskiego, lecz także faktem rzeczywistości społeczno-polityczno-kulturowej. Nie proponując szczegółowej analizy utworu ani jego „niezależnej" interpretacji, zajmę się w tej części szkicu rekonstrukcją sposobów postrzegania go przez komentatorów, usiłujących odtwarzać jawne i ukryte motywacje stojące za tekstowymi – a pośrednio również ideowymi – decyzjami poety. Nie stawiam więc sobie zadania sensu stricto hermeneutycznego. Postrzegam je raczej jako próbę badania wybranego elementu recepcji tekstu literackiego w jego silnym powiązaniu z kontekstem społeczno-psychologicznym.

* * *

Najczęstszą sugestią, która pojawia się w wypowiedziach o Brodskim w kontekście wiersza *Na niepodległość Ukrainy*, jest działanie pod wpływem resentymentu. W. Niedieogło, uczestnicząca w ankiecie poświęconej imperialności literatury rosyjskiej, konstatuje jaskrawe przejawy owego resentymentu, choć równocześnie podaje w wątpliwość bezpośrednie zamierzenie poety:

> Тяжело представить себе и то, что Бродский, который действительно не чурался воспевания империи, понимая под ней принадлежность к большой (не только русской) культуре, мог уравнивать свои соответствующие тексты с болезненной (и вообще-то довольно безжалостной) фиксацией ресентимента, реализующего себя в языке в не просто нелицеприятном, а достаточно уродливом изводе (Impierskij tekst… 2023, 250).

Znacznie mniej dyplomatycznie odnosi się do tego zagadnienia A. Fiut, który komentując odę Rosjanina, dostrzega w tym utworze wyraźne rozdrażnienie Brodskiego, manifestujące – zdaniem autora komentarza – z całą otwartością kolonialną postawę rosyjskiego poety. Krakowski badacz nie przebiera w słowach:

> Trudno nie odnieść wrażenia, że występuje w wierszu w roli brata, karcącego z gniewem, a nawet wybuchami wściekłości tego drugiego, który, krnąbrny, poważył się uwolnić od jego uciążliwej opieki i wybrał samodzielność (Fiut 2023, 200)[1].

[1] Fiut pisze także o „imperialnej dumie" Brodskiego (Fiut 2023, 192). Bardzo krytycznie do postawy Brodskiego odniósł się także Leszek Szaruga. Recenzujący jego książkę Adam Komorowski, który

Postawę tę usiłuje wyjaśnić L. Szaruga, identyfikujący stanowisko poety wobec Ukrainy z oczywistym dla niego utrwalonym w rosyjskim poczuciu narodowym stereotypem:

> Kompleks Rosji wobec Ukrainy wynika z faktycznego historycznego pierwszeństwa, starszeństwa Ukrainy: „Rosja jest tworem historycznie późniejszym, młodszym". […] Pojawia się kwestia kompleksu młodszego brata, który nie z ducha jest, lecz jedynie z ciała (Szaruga 2016, 118).

Sposób myślenia Brodskiego w tej sprawie znajduje przekonujące uzasadnienie w znanej wypowiedzi Czesława Miłosza z listu do Jerzego Giedroycia. Polski noblista, niezależnie od wielokrotnie manifestowanych sympatii i uznania dla wielkiego rosyjskiego poety, również sugeruje tożsamość postawy Brodskiego ze wskazanym przez Szarugę sposobem myślenia:

> Brodski miał wszelkie cechy Rosjanina, a żadna siła nie zmusi Rosjanina do tego, żeby uznał Ukraińców za odrębną narodowość. Najbardziej nawet liberalni, jak choćby Isaiah Berlin, uważają ukraiński nie za język, a za dialekt rosyjskiego. Tak samo traktują białoruski (Giedroyc | Miłosz 2012, 450).

Mogłoby się wydawać, że przytoczona tu charakterystyka imperialnej postawy Rosjan nie powinna dotyczyć Brodskiego, który jest przecież, i widać to w wielu jego utworach, jednoznacznie antyimperialny[2]. Jak jednak wiemy, wielu intelektualistów, pisarzy, poetów wprost zarzucało Brodskiemu imperialność. Tak pisze o tym J. Margolis:

> Сохранились также стенограммы и свидетельства того, как Чеслав Милош, Адам Загаевский, Томас Венцлова, а также Дерек Уолкотт и Сюзан Зонтаг – выдающиеся писатели, мыслители, поэты, личные близкие друзья и единомышленники Бродского, – на общих выступлениях, фестивалях, конференциях, вступали с ним в довольно резкую полемику именно на тему империи и ответственности русской культуры. «[…] Совесть писателя, например, русского писателя, обязана как-то реагировать на такие факты, как, скажем, оккупация Балтики, откуда я родом. Но боюсь, что в русской литературе существует определенное табу,

napisał dosadnie: „Zdaniem Szarugi […] Brodski dostał szału, ponieważ ogłoszenie przez Ukrainę suwerenności uznał za pozbawienie go, jako poety rosyjskiego, prawa bycia prawomocnym dziedzicem wielkiej kultury Rusi Kijowskiej" (Komorowski 2023).

2 W takich na przykład wierszach jak *Прощайте, мадемуазель Вероника* (Brodski 1994 | 2, 53), *Anno Domini* (Brodski 1994 | 2, 66) czy może przede wszystkim *Post aetetem nostram* (Brodski 1994 | 2, 245 i n.). Zagadnienie to analizuje Joanna Madloch w artykule *Motyw Imperium w poezji Josifa Brodskiego* (Madloch 1994). Rozważaniu na temat Brodskiego wizji imperium poświęciłem także swego czasu artykuł *„Kapadocja" z detali odtworzona* (Fast 2003).

> и табу это – империя», – говорит в одной из реплик нобелевский лауреат польский поэт Милош (Margolis 2022)[3].

Imperialność postawy poety niuansuje I. Grudzińska-Gross, stwierdzająca, że „odrzucenie imperium sowieckiego z całą jego brzydotą i szarością nie oznaczało dla Brodskiego odrzucenia imperium rosyjskiego, a przede wszystkim jego kultury" (Grudzińska 2007, 87). Nad wyraz życzliwy dla Rosjanina B. Jangfeldt, jego szwedzki przyjaciel, sprowadza owo imperialne poczucie do smutnej refleksji towarzyszącej myśleniu Brodskiego o rozpadzie imperium:

> В разговоре со мной в декабре того же года он опять употребил термин «викторианский» – с заметной меланхолической интонацией: «А жаль: последнее викторианское государство». Мне показалось, что в этих словах слышна некоторая тоска по поводу того, что исчезла последняя страна с четкими – хотя и провалившимися – идеалами, страна с оставшимся, и очень сильным, запахом девятнадцатого века; единственная Россия к тому же, которую Бродский знал. Возможно, именно поэтому в голосе его звучала грусть: навсегда исчезала часть его самого (Jangfeldt 2012, 122).

Niezależnie od słuszności poglądów Grudzińskiej i Jangfeldta Brodskiemu zarzucano (i dotyczy to nie tylko omawianego wiersza, lecz także znanej polemiki z Milanem Kunderą) postawę wielkoruską. Fiut komentuje głos poety w tym sporze tak:

> W gwałtownym ataku na Kunderę przemówiła przez Brodskiego nie tylko, ocierająca się o bałwochwalstwo, duma z narodowej literatury, ale także pycha Wielkorusa. Nie przypadkiem nazywał później Europę Środkową „zachodnią Azją". […] Pysznienie się znaczeniem narodowej literatury, podobnie jak w starciu z Kunderą, wyraża nade wszystko afirmację potęgi imperialnej Rosji wobec narodu jej podległego (Fiut 2023, 192 i n.).

Wypowiedzi, które tu przytoczyłem, pozwalają na dość oczywistą, ale też nieco zaskakującą diagnozę. Brodski – co było o nim wiadomo od zawsze – mimo że w okresie przedemigracyjnym (zresztą później też) nie prowadził jawnej działalności antysowieckiej, był wszak zdecydowanym wrogiem panującego w ZSRR układu politycznego. Jego postawę należy potraktować jako manifestacyjne *désintéressement*, formę biernego oporu przeciwko uroszczeniom systemu politycznego i polityki kulturalnej.

---

[3] Margolis, pisząc o imperialności postawy Brodskiego, używa „aforystycznego" sformułowania: „можно быть выкинутым из империи, но выкинуть «имперскость» из себя намного сложнее" Margolis). A tak komentuje emocje poety w stosunku do Ukrainy: „Ярость от потрери контроля и обладания".

Jakkolwiek o tym myśleć, nie przypadkiem w większości komentarzy dotyczących antyukraińskiej ody z 1992 r. powtarza się motyw wielkoruskiej, mocarstwowej dumy. Trudno orzec, czy rzeczywiście uczucie to stanowiło fundament konstrukcji intelektualnej (czy raczej emocjonalnej) poety, niemniej nie da się nie zauważyć tego motywu w wierszu, podobnie jak nie sposób nie skojarzyć go z jednym z podstawowych składników świadomości (a czasami nieświadomości) narodowej „statystycznego Rosjanina". Jego istotność potwierdza tzw. literatura przedmiotu. Za jedno z ciekawszych świadectw tego rodzaju uznać można zachowanie Rosjan podczas dyskusji, która odbyła się w Lizbonie w 1988 r. (The Lisbon Conference… 1990). Wspomina o tym Adam Zagajewski (2020), a szerzej komentuje sprawę A. Skotnicka (2025, 296 i n.). Krakowska badaczka podsumowuje zachowanie rosyjskich pisarzy (niezależnie od tego, czy byli emigrantami, czy też reprezentowali Związek Radziecki) w sposób następujący:

> Twórcy nawiązywali porozumienie, jeśli chodzi o problem i doświadczenie totalitaryzmu, ale kiedy mowa była o imperialności, rosyjscy pisarze nie rozumieli, dlaczego na spotkaniu poświęconym literaturze porusza się takie kwestie. Co za tym idzie, nie zauważali, jak bardzo ich zachowanie i wypowiedzi były upokarzające dla kolegów z małych krajów sąsiadujących z Rosją (Skotnicka 2025, 296).

Problem stosunku rosyjskich pisarzy do literatur małych narodów często powraca w kontekście imperialności kultury rosyjskiej i w szczególności utworów Brodskiego. Szaruga zauważa, że

> w wielu wypadkach utożsamianie się z imperialną Rosją nie tylko dawało artystom poczucie satysfakcji, ale też prowadziło do demonstrowania mniej lub bardziej zjadliwej arogancji wobec obcych, w szczególności zaś wobec ludów zniewolonych przez Rosję (2016, 118).

Fiut (2023, 201) utożsamia natomiast postawę Brodskiego z wielosetletnią rosyjską tradycją kulturową, z mitem wielkiej rosyjskiej kultury:

> Brodski stał się tutaj bowiem [w omawianym wierszu], poza wszystkim, kontynuatorem długowiecznej rosyjskiej tradycji. Tych wielu poetów, pisarzy, myślicieli, którzy walcząc, nieraz heroicznie, z opresyjnym państwem caratu, a następnie Związku Sowieckiego, godzili się na katorgę, tułaczkę, cierpienie, nawet śmierć, ale nigdy nie sprzeniewierzyli się kultowi imperialnej Rosji, promiennej wizji III Rzymu, który zapanuje nad światem, niosąc mu duchowe ocalenie (Fiut 2023, 201).

Analogicznie kolonialność postawy Brodskiego opisuje uczestniczący w dyskusji o imperialności kultury rosyjskiej D. Kuzmin, który dostrzega w poglądach poety świadectwo traktowania przez niego literatur małych narodów jako specyficznie

niepełnowartościowych. Odnosząc się do omawianej antyukraińskiej ody oraz *Litewskiego divertismentu* Brodskiego, pisze on tak:

> В этих текстах [mowa o „imperialnych" wierszach poety] Бродский разнообразно разрабатывает тему недостаточности малой страны и малой культуры […] – *недостаточности*, которая может быть восполнена только включением в нечто большое, в ту или иную империю в том или ином смысле слова (Impierskij tekst… 2023, 254).

Wszystkie te zarzuty są bez wątpienia uzasadnione, niezależnie od tego, że opinie komentatorów wydają się niejednokrotnie przerysowane. Gdyby sprowadzić je do zobiektywizowanych kategorii, wielu z nich trzeba by przyznać rację. Brodski w tych komentarzach to twórca i intelektualista podtrzymujący imperialny stereotyp Rosji jako kulturowego kolonizatora. I niewiele pomogą tu opinie obrońców poety. Cóż bowiem z tego, że – jak pisze Zagajewski – „Josif był człowiekiem nadzwyczaj złożonym" (2020) czy też że był zajadłym polemistą (to prawda! doświadczyłem tego osobiście) w niekonwencjonalny niejednokrotnie sposób prowokującym interlokutorów[4]. Owa polemiczna zajadłość to jednak tylko zewnętrzny przejaw „burzy zmysłów". Istotę rzeczy stanowi sens, fundament i znaczenie owych polemicznie wyostrzonych wypowiedzi. Najwyraźniej Brodski – obywatel świata i „безродный космополит" – nie dostrzegał u siebie owej „wielkoruskiej skazy".

Bardzo rozumnie podsumowuje ów splot agresywnej retoryki antyukraińskiej ody i jej kolonialnej semantyki szukający remedium na to schorzenie Margolis:

> Причины же удивительной страстности в одном случае – более чем на поверхности, во втором же – куда глубже, но и то, и другое потребует десятилетий огромной целительной (психо?)аналитической работы целой культуры, которая пока об этом не подозревает и продолжает кичиться собой под разговоры о «бабах», насилие, крики, стоны, взрывы и гром канонад, настаивая на собственной невинности (Margolis 2022).

* * *

Na tle przytoczonych opinii, oskarżeń i prób diagnozy, które miałyby określać źródła antyukraińskiej postawy Brodskiego, szczególnie wyraziście prezentuje się agresywny atak O. Zabużko. Dostrzega ona w omawianym wierszu

---

4 Jangfeldt pisze tak: „Выступления Бродского отличались захлебывающимся напором и часто даже агрессивностью. Это было выражением не только нервного склада его характера, но и другой черты его личности: тяги к провокации, стремления бросить выбор" (Jangfeldt 2012, 162).

> pogardliwy ton przedrzeźniania, a tak naprawdę obrzydzenia, przepełniony żółcią ton całego masywu rosyjskiej kultury […] masy, z której wiersz Brodskiego również korzysta, jak z gotowca, cały w pożyczonych znakach, kliszach, prawie bez zapładniającego udziału indywidualnego ducha (Zabużko 2001, 199).

Ukraińska pisarka nie potrafi ukryć rozdrażnienia tekstem i postawą Rosjanina, które manifestują się w dość niewybrednej retoryce jej eseju. Jest przekonana, że podstawą jego niechęci do Ukrainy i jej kultury jest imperialna złość, uraza związana z dążeniem tego państwa do niezależności od „wielkiego brata". Uogólnia sens wypowiedzi Brodskiego, traktując *Na niepodległość Ukrainy* jako przejaw ogólnonarodowej, podszytej imperialnymi przekonaniami tendencji:

> To, co się nie zmieniało i nadal uparcie demonstrowało swoją nierozpuszczalną osobność, każdorazowo wywoływało w imperialnym żołądku rozzłoszczone burczenie, […] to po prostu reakcja wzburzenia białek, którą prowokuje, jak się zdaje, w najbardziej inteligenckich i wyrozumiałych rosyjskich intelektualistach samo tylko niewinne brzmienie ukraińskiego języka (Zabużko 2001, 198-199).

Zabużko traktuje omawianą antyodę jako symptom obezwładniającego rosyjską kulturę fantazmatu. Według niej „[…] kultura, nawet zdawałoby się ab definitione akratyczna, dysydencka, okazuje się takim samym zaciekłym wytwórcą fantomów, jak i oficjalna propaganda, a to już choroba ducha (Zabużko 2001, 202).

W tym zakresie jej ocena i interpretacja wiersza w znacznym stopniu pokrywają się z przytoczonymi wcześniej opiniami. Zabużko podrzuca jednak dodatkowy argument. Wydaje się jej, że upadek radzieckiego imperium odbierze rosyjskim twórcom światowy rezonans i że brak politycznego wsparcia stanie się początkiem końca popularności także samego Brodskiego. Eseistka uważa, że autor ody

> jako pierwszy, jeszcze przed rozpadem ZSRR, zrozumiał to, na co koledzy z jego pokolenia w Rosji, upojeni idącymi w setki tysięcy nakładami i ogólnym „literaturocentryzmem" pieriestrojki, potrzebowali kolejnych dwudziestu z górką lat – że tylko imperium jest stuprocentowo skutecznym gwarantem konkurencyjności ich utworów na rynku międzynarodowym (Zabużko 2001, 210).

Pierwszym potwierdzeniem tej diagnozy jest zdaniem pisarki fakt, że po rozpadzie ZSRR zainteresowanie rusycystyką na całym świecie radykalnie spadło. Zabużko dopisuje więc do tego „stanu rzeczy" ciąg dalszy:

> Podejrzewam, że dla Brodskiego stało się to życiową katastrofą, której już nie zdołał wytrzymać: wszystkie wysiłki włożył w budowanie sobie *monumentum aere perennius* w literaturze, którą od najmłodszych lat zwykł był postrzegać jako absolutną, bezwarunkową i niezaprzeczalną wartość dla wszystkich czasów i narodów […], a tu nagle okazało się, że pomnik swój budował na piasku i że „bez czołgów" pomnik

> automatycznie traci zarówno monumentalność, jak i, kto wie, samą szansę przetrwania dużo dłużej niż jego twórca (Zabużko 2001, 211i n.).

Ukraińska pisarka ma prawo wygłaszać jakiekolwiek sądy, jak każdy zresztą. Wydaje mi się jednak, że ten ostatni zarzut jest przede wszystkim świadectwem jej niechęci do Brodskiego i raczej wyrazem emocji niż efektem zdroworozsądkowej analizy. Brodski – o ile potrafię to ocenić, a wydaje mi się, że mam sporo przesłanek takiej oceny wynikających z osobistych kontaktów z poetą – nawet jeśli uznać go za kogoś przesiąkniętego „rosyjskim duchem", nigdy nie zaakceptowałby myśli, że popularność jego poezji i eseistyki zależy od politycznych wpływów państwa, które co prawda go ukształtowało, ale z którego emigrował. Chociaż myślał o Rosji jako o wielkiej kulturze, to nigdy nie utożsamiał się z nią jako z politycznie opresyjną kulturą Związku Sowieckiego.

* * *

Przytoczone wypowiedzi wprost diagnozują imperialność rosyjskiej mentalności, głęboko zakorzenionej w świadomości Rosjan ukształtowanych w systemie sowieckim, niezależnie od ich poglądów politycznych czy ideologicznych. Za wielkoruską dumą, o której była mowa również w odniesieniu do Brodskiego – i którą Fiut łączy ze specyficznie pojętą rosyjskością poety[5] – stoją niechęć do kultur mniejszych, od dawna zdominowanych przez kulturę rosyjską, i pogardliwe komentarze dotyczące nieuzasadnionego przekonania o wielkości twórców tych kultur. To oczywiście przejawy imperialnej i kolonialnej postawy Rosjan. Brodski jawi się w tym opisie jako nieodrodny spadkobierca owego imperialnego samopoczucia Rosjan, niedostrzegających własnej imperialności i nieprzyjmujących do wiadomości opinii o kolonialności nie tylko ich systemów politycznych (bo rzecz dotyczy przecież także Rosji z czasów caratu), lecz także ich kultury, która, zafiksowana na własnej wielkości, siłą narzuca swoje standardy kolonizowanym narodom.

Komentatorzy wiersza Brodskiego niemal jednym głosem dostrzegają w odzie *Na niepodległość Ukrainy* wszystkie te cechy – widzą wiersz i wpisaną w jego tkankę semantykę imperialnej dumy i pogardy dla wszystkiego, co wielkość kultury rosyjskiej może umniejszać. Opisują zademonstrowaną w tej odzie postawę poety jako rodzaj *pars pro toto* „wielkiej kultury rosyjskiej". Bez wątpienia rację ma więc Margolis, dostrzegający potrzebą ogromnej oczyszczającej pracy, która mogłaby wyeliminować z rosyjskiej mentalności te groźne fantazmaty. Praca ta czeka co najmniej dwa pokolenia Rosjan. Ale będą mogli się za nią zabrać tylko

---

[5] Zob. „Brodski ze swoim rodakiem zaczął rozmawiać po rosyjsku. Przemknęła mi wtedy przez głowę myśl, za którą się od razu zbeształem, uznając ją za dowód głupiego ulegania zbyt łatwym stereotypom: «Mój Boże, ten kosmopolita, profesor, swobodnie poruszający się w kręgu amerykańskiej elity, czy również taką Rosją jest podszyty?»" (Fiut 2023, 91).

pod warunkiem, że owe schorzenia w psychospołecznej tkance narodu dostrzegą. A dostrzegą je tylko wówczas, kiedy władza konstytuująca system polityczny i ideologiczny w tym kraju zrezygnuje z trującej świadomość społeczną propagandy. Jak na razie trudno uwierzyć, aby w najbliższym czasie taki proces miał szansę się rozpocząć.

Bibliografia

A vy uchilis'… (2025), Stenogramma suda nad Iosifom Brodskim, [in:] https://tvrain.tv/teleshow/archive/a_vy_uchilis_etomu_stenogramma_suda_nad_iosifom_brodskim–378906/.

Bertelsen, O. (2015), Joseph Brodsky's Imperial Consciousness, [in:] Scripta Historica 21, 263-289.

Brodsky, J. (1992a), Bosnia Tune, [in:] https://www.spiritofbosnia.org/volume–2-no-3-2007-july/bosnia-tune–1992/.

Brodski, I. (1992b), Na nezavisimost' Ukrainy, [in:] https://www.youtube.com/watch?v=grFRN-nPePJw/.

Brodski, I. (1994), Sočinenija Iosifa Brodskogo, t. 2. Sankt-Peterburg.

Brodsky, J. (1983), A Martial law carrol. „The New York Review" March 17, 1983, [in:] https://www.nybooks.com/articles/1983/03/17/a-martial-law-carol/.

Brejdo, J. (2023), Kommentarij k sticham Brodskogo „Na nezavisimost' Ukrainy", [in:] Novoe literaturnoe obozrenie, 5, [in:] https://magazines.gorky.media/wp-content/uploads/2023/10/15.-brejdo.pdf.

Fast, P. (2003), „Kapadocja" z detali odtworzona, [w:] Nawarecki, A. (red.), Miniatura i mikrologia literacka, t. 3. Katowice, 91-113.

Fiut, A. (2023), Wyglądy i wglądy. Kraków.

Giedroyc, J. | Miłosz, C. (2012), Listy 1973-2000. Warszawa .

Grudzińska-Gros, I. (2009), Czesław Miłosz and Joseph Brodsky. Fellowships of poets. New Haven | London.

Grudzińska-Gros, I. (2012), Horror, terror i klasycy. Sejny.

Grudzińska-Gros, I. (2007), Miłosz i Brodski. Pole magnetyczne. Kraków.

Impierskij tekst… (2023), Imperskij tekst v russkoj poezji, [w:] Novoe literaturnoe obozrenie, 5, [in:] https://magazines.gorky.media/wp-content/uploads/2023/10/16.-imperskij-tekst-v-russkoj-poezii.pdf.

Jangfeldt, B. (2012), Jazyk est' Bog. Zametki ob Iosife Brodskom. Moskva.

Komorowski, A. (2023), „Bez tom wieche z pawich piór", [w:] Twórczość, 2, [w:] https://tworczosc.com.pl/artykul/bez-tom-wieche-z-pawich-pior/.

Madloch, J. (1994), Motyw Imperium w poezji Josifa Brodskiego, [w:] Mucha, B. (red.), Pisarz i władza (Od Awwakuma do Sołżenicyna). Łódź, 234-241.

Margolis, E. (2022), Esli vypalo v imperii rodit'sja. Brodkisj i kolonializmrusskoj kultury, [in:] https://novayagazeta.eu/articles/2022/07/09/esli-vypalo-v-imperii-roditsia.

Podgorskaja, I. (2018), Obraz Rossii v tvorčestve Iosifa Brodskogo, [in:] Filologičeskie nauki 3-2 (81), 243-245.

Polak-Pałkiewicz, E. (b.d.), Ukraina – gdzie to jest?, [w:] http://ewapolak-palkiewicz.pl/ukraina-gdzie-to-jest/.

Skotnicka, A. (2025), Pisarze rosyjscy wobec autokolonialności, [w:] Przegląd Rusycystyczny 1, 294-310.

Szaruga, L. (2016), Przetwarzanie międzymorza. Zarys problematyki. Kraków | Warszawa.

The Lisbon Conference… (1990), „The Lisbon Conference on Literature: A Round Table of Central European and Russian Writers", Cross Currents: A Yearbook of Central European Culture, [in:] https://quod.lib.umich.edu/c/crossc/anw0935.1990.001/85:29?page=root;size=100;view=text.

Venclova, T. (2009), Foreword, [in:] Grudzińska-Gros I., Czesław Miłosz and Joseph Brodsky. Fellowships of poets. New Haven | London, IX-XII.

Zabużko, O. (2001), Planeta Piołun. Warszawa.

Zagajewski, A. (2020), O Josifie Brodskim, chaotycznie, [w:] Zeszyty Literackie, [w:] htttps://zeszytyliterackie.pl/adam.zagajewski-o-josfie-brodskim-chaotycznie/.

DOI: 10.31648/pw.12833

Jolanta Brzykcy
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9563-0723
Nicolaus Copernicus University in Toruń

ROSYJSKOJĘZYCZNE ŚRODOWISKO LITERACKIE PRZECIWKO WOJNIE ROSJI Z UKRAINĄ. PRÓBA REKONESANSU

Russian-speaking literary community against Russia's war with Ukraine. An attempt at reconnaissance

Abstract: The article reviews the attitudes of Russian writers towards Russia's war against Ukraine, which has been going on since 2014 and has taken a full-scale form since 2022. It focuses on the anti-war wing of the contemporary Russian-language literary scene. The following issues were discussed: the impact of the war on the psychological condition of writers and poets openly opposing the Kremlin's policy (declared feelings of anger, indignation, shock, shame at Russia's aggression against Ukraine), the forms of protest they undertake (charity work for Ukrainians, participation in fund-raisers, emigration from the country), creative strategies, the conditions of artistic activity in exile (confrontation with anti-Russian sentiments present in the Western community) and in Russia (Vladimir Putin's repressive cultural policy) are discussed. The context for the analysis of the part of the Russian literary scene in opposition to the Kremlin is Emmanuel Lévinas's thought on war as an ontological condition.

Keywords: literature and war, literature and policy, contemporary Russian literary scene, Russia's war against Ukraine, Putin's regime

Atak Rosji na Ukrainę 24 lutego 2022 r. i trwająca od ponad czterech lat pełnoskalowa wojna stały się dla współczesnych Europejczyków jednym z najtrudniejszych doświadczeń, dobitnie pokazującym, że żyjemy w czasach wielowymiarowego kryzysu. Rozpętany przez Rosję kataklizm, określany „największą i najkrwawszą rzezią w Europie od czasów II wojny światowej" (Miedwiediew 2024, 9), spowodował poważne i długofalowe reperkusje humanitarne, ekonomiczne i psychologiczne, których rozmiarów nie sposób w pełni określić, gdy działania na froncie wciąż się toczą i nic nie wskazuje na ich szybkie zakończenie.

Wojna gwałtownie podniosła poziom zagrożenia bezpieczeństwa międzynarodowego i silnie wpłynęła na dobrostan psychofizyczny milionów mieszkańców

Starego Kontynentu. Konsekwencje psychiczne w pierwszej kolejności i w największym wymiarze dotknęły, rzecz jasna, Ukraińców, ale zmagają się z nimi także mieszkańcy państw ościennych i Europy Zachodniej, obawiający się eskalacji konfliktu zbrojnego (Scharbert | Humberg | Kroencke 2024). Jego koszty psychiczne ponoszą także Rosjanie, o czym nie zawsze się pamięta, gdy bowiem mowa o wywołanym wojną cierpieniu, uwaga zachodnich mediów i opinii publicznej koncentruje się, co zrozumiałe, na ofiarach, nie agresorze. W Rosji zaś temat ten jest tabuizowany, ponieważ nie odpowiada oficjalnemu dyskursowi, zgodnie z którym Rosjanie masowo popierają „specjalną operację wojskową", rozumiejąc jej dziejową konieczność i przedkładając rację stanu nad własne dobro.

Tymczasem sondaże prowadzone przez Centrum im. Jurija Lewady w okresie III.2022-VI.2024 roku wskazują, że działania armii rosyjskiej w Ukrainie wywoływały w Rosjanach, poza notowaną najwyżej dumą z własnego kraju (odsetek odpowiedzi od początku wojny waha się od 38 do 51%), szereg emocji negatywnych. W odpowiedzi na pytanie „Jakie odczucia wzbudzają w Panu/Pani działania wojskowe Rosji w Ukrainie?" respondenci wymieniali strach, przerażenie, trwogę (31-35%), gniew, oburzenie (8-14%), szok (9-12%), przygnębienie (5-8%) i wstyd (4-8%). Bardzo wysoki był również odsetek Rosjan zaniepokojonych ryzykiem rozprzestrzenienia się konfliktu na tereny rosyjskie graniczące z Ukrainą (93%), użycia broni jądrowej (86%) i zwiększenia pomocy wojskowej udzielanej Ukrainie przez państwa zachodnie (86%) (Konflikt… 2024).

Jakkolwiek słuszne nie byłyby oskarżenia o uległość Rosjan wobec władzy, podatność na narrację Kremla itp., trudno zaprzeczyć, że wojna także i na nich odciska negatywne piętno, niezależnie od tego, że perspektywa postrzegania samego konfliktu, jego genezy, przyczyn, konsekwencji, moralnej odpowiedzialności za niego itd., różni się diametralnie od zachodnioeuropejskiej[1]. Zdaniem rosyjskiego politologa Siergieja Miedwiediewa Rosja

> Spowodowała tragedię Ukrainy, ale też własną lokalną katastrofę, oderwała się bowiem od globalnego świata i weszła w stan swobodnego spadania. Nikt nie miał szans przewidzieć rozmiarów tego kataklizmu. Lecimy w dół razem z lawiną, próbując utrzymać się na powierzchni, nie dać się pogrzebać żywcem (Miedwiediew 2024, 9).

Analogiczne nastroje panują w rosyjskim środowisku literackim, podobnie jak społeczeństwo rosyjskie silnie spolaryzowanym na tych, którzy otwarcie popierają działania Rosji w Ukrainie, tzw. zetników, i tych, którzy się jej sprzeciwiają. W wypowiedziach tych ostatnich, nazywanych niekiedy „niet-wojniaszkami" lub „ja-za-mirszczikami" (neologizmy utworzone od haseł „Нет войне" [Nie dla

[1] Na pytanie „Kto ponosi główną odpowiedzialność za śmierć ludzi i zniszczenia na Ukrainie?" Rosjanie w pierwszej kolejności wskazywali USA i państwa NATO (57% w ankiecie z IV.2022 r., 65% w VI.2024 r.), następnie Ukrainę (odpowiednio 17 i 11%) i Rosję (7 i 6%). (Konflikt… 2024).

wojny] i „Я за мир" [Jestem za pokojem]), dominuje skrajne zagubienie i bezradność wobec istniejącego stanu rzeczy, poczucie gniewu, wstydu za ojczyznę i współwiny za wyrządzone Ukraińcom zło. Cytowany już Miedwiediew przyznaje: „Dla mnie bycie Rosjaninem wiąże się teraz wyłącznie z poczuciem winy. Nie mam innej definicji rosyjskości. Rosjanin oznacza winny. Do końca życia będę nosił na sobie to piętno rosyjskości" (Siegień 2024). Wtóruje mu Michaił Szyszkin, od lat mieszkający na emigracji i aktywnie występujący przeciwko Putinowi: „Wojna na Ukrainie całkowicie mnie załamała. Bycie Rosjaninem boli, strasznie mi wstyd" (Szyszkin… 2022).

Poeta Igor Biełow uogólnia tę myśl: „Większość myślących Rosjan czuje teraz gniew. A zaraz potem wstyd" (Gruszka-Zych 2022), a poetka Maria Wołoszczuk przenosi ją na płaszczyznę literacką:

> W naszych czasach być Rosjaninem oznacza i winę, i nieszczęście, i hańbę, i wygnanie, i groźby, i odpowiedzialność, i zmagania. Być Rosjaninem jest trudno; być rosyjskim poetą, który nazywa wojnę wojną jest w dodatku niebezpiecznie (Voloshchuk 2023)[2].

Napaść Rosji na Ukrainę zmotywowała wielu literatów do działania przeciwko wojnie, zarówno w znaczeniu *stricte* literackim, jak i szerszym. Pierwszą reakcją, ujawniającą szok na wieść o agresji i potrzebę jej natychmiastowego potępienia, stały się zbiorowe i indywidualne listy protestacyjne, publikowane w prasie tradycyjnej i cyfrowej oraz na profilach społecznościowych. Na początku marca 2022 r. na opozycyjnym wobec Kremla portalu „Meduza" opublikowano list otwarty, następnie przedrukowany w kilku czołowych pismach europejskich („The Guardian", „Aftenposten", „El Mundo"). Jego autorzy wzywali wszystkich posługujących się językiem rosyjskim do demaskowania propagandowej machiny Kremla i rozpowszechniania prawdy o wojnie w Ukrainie (Mezhdunarodnoye… 2022). Pod listem podpisali się koryfeusze literatury rosyjskiej: Ludmiła Ulicka, Władimir Sorokin, Boris Akunin, Michaił Szyszkin i in.

Z podobnym apelem wystąpił mieszkający na Łotwie od czasu aneksji Krymu poeta Dmitrij Kuzmin. Na swoim profilu na Facebooku wystosował dwa pisma: jedno do swoich czytelników, drugie – do ukraińskich kolegów po fachu. W pierwszym pisał:

> Żadne wielkie osiągnięcia [kultury rosyjskiej – J. B.], wysublimowane poszukiwania prawdy o świecie i człowieku, namiętne wezwania do dobra nie zasypią tej przepaści, ku której, z woli polityków i przy bierności szerokich rzesz ludzi, zmierza naród rosyjski, ciągnąc za sobą sąsiadów i prawie cały świat (Kuz'min 2022a).

---

[2] Ten i pozostałe cytaty z języka rosyjskiego podaję, o ile nie zaznaczono inaczej, w tłumaczeniu własnym.

Pod listem tym podpisało się kilkudziesięciu literatów, przy czym ze względów bezpieczeństwa, z którymi musi się teraz liczyć każdy nastawiony opozycyjnie wobec polityki Kremla Rosjanin, Kuzmin upublicznił nazwiska tylko tych, którzy nie mieszkają w Rosji, m.in. Wiery Pawłowej, Linor Goralik i Poliny Barskowej.

W drugim liście poeta zwracał się do Ukraińców:

> Nasza literatura złożyła daninę imperializmowi, ksenofobii i serwilizmowi. […] Naród rosyjski ponosi dziś najstraszliwszą w swojej historii klęskę i musimy wziąć odpowiedzialność za nią. Nie uratowaliśmy was i jest to dług nie do udźwignięcia, który pozostanie z nami na zawsze. Z całego serca życzymy wam zwycięstwa (Kuz'min 2022b).

Od pierwszych tygodni pełnowymiarowej wojny przeciwni jej literaci rosyjscy konsolidowali się w różnych przedsięwzięciach literackich. Szczególnie aktywni okazali się pod tym względem poeci, co wydaje się wynikać z samego charakteru liryki, z reguły szybciej niż proza i dramaturgia reagującej na przełomowe wydarzenia historyczne. W kręgach diaspory rosyjskojęzycznej organizowano spotkania, na których recytowano powstające w pierwszych wojennych tygodniach i miesiącach wiersze. Już 27 marca 2022 r. w Nowym Jorku odbyła się charytatywna akcja poetycka mająca na celu wsparcie Ukrainy (Gkatsov 2022). W Rydze 23 maja 2022 r. deklamowano antywojenne utwory z okna teatru Kanuti Gildi SAAl położonego naprzeciw ambasady Federacji Rosyjskiej w Łotwie (Skryabin 2022). W pierwszą rocznicę napaści Rosji na Ukrainę Rosyjskojęzyczne Towarzystwo w Cambridge „CamRuss" zorganizowało wieczór poezji online *Nie dla wojny* (Nyet voyne… 2023). 28 lutego 2023 r. w paryskiej Bibliotece BULAC odbyło się spotkanie *Rosyjskojęzyczni poeci przeciwko wojnie* (Bulac 2023). 5 lipca 2023 r. na antywojennym wieczorze spotkali się poeci w Erewaniu (Lava Media Armenia 2023).

Twórcy występowali także w audycjach radiowych. 25 lutego 2023 r. stacja Łotewskie Radio 4 wyemitowała program *365. lutego. Wiersze przeciw wojnie*. Zamiarem autorów było pokazanie, że

> nosiciele języka rosyjskiego […] potrafią, pomimo prześladowań autorytarnego reżimu i jego ideologicznych 'rozkazów', nazwać wojnę po imieniu, […] zachować honor i godność – zarówno swoją własną, jak i ojczystego języka rosyjskiego (Stroy 2023).

25 stycznia 2024 r. mołdawska stacja Teleradio Moldova wyemitowała dyskusję pt. *Poezja i poeci podczas wojny* z udziałem Aleksandra Delfinowa, Leny Berson i Konstantina Rubinowa (Teleradio Moldova 2024). Warto wspomnieć także o filmie dokumentalnym *Poeci przeciwko wojnie* nakręconym jesienią 2023 r. przez Grigorija Arosiewa. Jego uczestnicy, m.in. Dmitrij Bykow, Aleksandr Kabanow,

Irina Jewsa i Ala Chajtlina, rozmawiali o roli liryki w przełomowych momentach historii i zadaniach poezji rosyjskiej w obliczu putinowskiego reżimu (Novyy fi'lm 2023).

Literaci zaczęli także zakładać czasopisma internetowe. Jednym z nich jest „Resistance and Opposition Arts Review" („Zwiastun Kultury Opozycyjnej i Antywojennej"), którego pomysłodawczynią i redaktorką jest mieszkająca od wielu lat w Izraelu poetka Linor Goralik. Dwumiesięcznik ukazuje się od kwietnia 2022 r., na jego łamach publikowane są utwory niemieszczące się w ramach „lojalnej, serwilistycznej i zlewającej się w jedną masę z otwartą propagandą kultury oficjalnej, jaka obsługuje obecną przestępczą władzę rosyjską" (Goralik 2022).

Znaczący jest także internetowy projekt *No War – poeci przeciwko wojnie* zainicjowany w marcu 2022 r. przez Giennadija i Rikę Kacowów. Kacow, urodzony na Krymie w 1956 r. i przebywający od 1989 na emigracji w USA, należy do liczących się literatów tamtejszej diaspory rosyjskiej. Jest znany jako poeta, pisarz, krytyk literacki, publicysta i wydawca (właściciel domu wydawniczego KRiK Publishing House), *spiritus movens* kilku projektów kulturalnych. Na założonej przez niego stronie rosyjskojęzyczni poeci przeciwni wojnie mogą zamieszczać swoje wiersze. Z możliwości tej skorzystało dotąd 140 autorów z całego świata, a liczba upublicznionych tekstów sięga kilkuset.

Pokłosiem aktywności literackiej antywojennego sektora rosyjskojęzycznej sceny poetyckiej stały się także tomiki wierszy, opublikowane w Izraelu (Golovinskaya 2022), Wielkiej Brytanii (Nemirovskaya 2022), Francji (Non à la guerre… 2022), Niemczech (Machina 2022) i Rosji (Leving 2022a; Frolov 2022).

Aktywny sprzeciw wobec wojny pisarze wyrażają także w działalności charytatywnej. Przykład stanowi fundacja „Prawdziwa Rosja" założona w marcu 2022 r. przez Borisa Akunina, Michaiła Baryszнikowa i ekonomistę Siergieja Guriewa i mająca na celu pomoc dla Ukraińców i Rosjan, zmuszonych do emigracji politycznej, oraz wsparcie antywojennych przedsięwzięć organizowanych przez rosyjską diasporę. Szczególnie intensywnie fundacja działała w pierwszych miesiącach istnienia, zebrawszy ponad 1 300 000 dolarów (Boleye… 2022). Akunin, włączając się w jej pracę, uczestniczył w kilku charytatywnych spotkaniach z czytelnikami, podczas których mogli oni przekazać datki na rzecz Ukrainy. Niekiedy rezygnował również z honorariów autorskich. Tak stało się w przypadku noweli *Адвокат беса*, którą w polskim tłumaczeniu (*Adwokat biesa*) opublikowało wydawnictwo MAJ Media. Pisarz, autor rysunków, Siergiej Jołkin, oraz właściciel praw do ilustracji, spółka eBook Applications, przekazali wydawnictwu bezpłatną licencję na wydanie polskiej wersji utworu i zrzekli się honorariów. Również polski zespół (wydawca, redaktor i tłumacz) pracował w formule non-profit. Całkowity dochód ze sprzedaży książki trafił do fundacji wspierających walczącą Ukrainę i wolną Białoruś (Nowela… 2022).

Na polityczny kurs Rosji reaguje także mieszkający od lat w Polsce dramaturg i reżyser Iwan Wyrypajew. Jeszcze w 2017 r., broniąc w liście otwartym prześladowanego przez władze reżysera Kiriłła Sieriebriennikowa, zarzucał twórczym środowiskom Rosji obojętność, strach, lenistwo i egoizm, a podejmowane przez nich próby pogodzenia konformizmu z nieśmiałym sprzeciwem wobec narastającego reżimu nazwał infantylnymi (Otkrytoye pis'mo… 2017). Po 24 lutego dramaturg zrezygnował z wynagrodzenia za współpracę z rosyjskimi teatrami wystawiającymi jego sztuki (zanim zostały one objęte cenzurą). Przekazywał je na rzecz Ukraińców, pisząc: „Cieszę się, że w ten sposób pieniądze z budżetu kultury Federacji Rosyjskiej będą sprawiedliwie zwrócone tym, którzy cierpieli i nadal cierpią z powodu barbarzyńskiej napaści Rosji" (Pis'mo… 2022). Pomocy ukraińskim ofiarom wojny udziela również działająca w Warszawie fundacja Wyrypajewa Teal House.

Pisząc o antywojennych inicjatywach rosyjskojęzycznych twórców, nie sposób pominąć ich uwarunkowań zewnętrznych. Zarówno pisarze, którzy pozostali w Rosji, jak i ci, którzy z niej wyjechali, mierzą się z represyjną polityką kulturalną Putina. W ciągu ostatnich 20 lat wypracował on szereg instrumentów legislacyjnych do walki z przeciwnikami, w tym m.in. ustawę o przeciwdziałaniu działalności ekstremistycznej z 2002 r., o przeciwdziałaniu terroryzmowi (2006), o organizacjach pozarządowych – agentach zagranicznych (2012), o „niepożądanych organizacjach" (2015) oraz nowelizację Kodeksu karnego nazwaną przez Rosjan ustawą o fake-newsach/ wojennej cenzurze, która weszła w życie w pierwszych dniach agresji, w marcu 2022 r. Na ich mocy zaostrzono w Rosji kary za rozpowszechnianie wiadomości o działaniach armii rosyjskiej w Ukrainie niezgodnych z oficjalnym przekazem państwowym, niwelując w praktyce do zera i tak już ograniczoną wolność słowa. Literaci potępiający działania władzy muszą się liczyć z postępowaniem administracyjnym bądź karnym, ponoszą także konsekwencje zawodowe swoich czynów: tracą kontrakty z wydawnictwami, ich książki są wycofywane z bibliotek i księgarń, a przygotowywane do publikacji nakłady konfiskowane (V Rossii… 2024).

Wymownym, choć mało znanym, przykładem prześladowań politycznych jest Aleksandr Bywszew, poeta z miasteczka Kromy w obwodzie orłowskim, od 2014 r. represjonowany za wiersze potępiające politykę Rosji względem Ukrainy. W jego liryce politycznej sądowi eksperci językowi dostrzegli różne przejawy naruszenia artykułu 282. Kodeksu karnego FR: wezwania do nienawiści wobec Rosjan i do zamachu na Putina, ataki na konstytucję FR, propagowanie terroryzmu, dyskredytację armii rosyjskiej i rozpowszechnianie nieprawdziwych informacji o „specjalnej operacji wojskowej". Od 2014 r. wszczęto przeciwko Bywszewowi kilkanaście procesów sądowych. Na ich mocy skazywano go na grzywny i prace społeczne, wyrzucono z pracy i objęto dożywotnim zakazem wykonywania zawodu nauczyciela, z którego się utrzymywał, wpisano na listę ekstremistów i terrorystów, zaś wiosną 2024 r. zasądzono karę siedmiu lat więzienia (Orlovskogo… 2024).

Stosowany przez Kreml mechanizm wymazywania niewygodnych twórców z przestrzeni publicznej i represje polityczne dotykają również emigrantów. Gdy Akunin, najbardziej chyba rozpoznawalny na Zachodzie pisarz opozycyjny wobec Kremla, został pod koniec 2023 r. oskarżony o dyskredytację rosyjskich sił zbrojnych, największe moskiewskie księgarnie usunęły jego książki z półek, a sklepy internetowe – ze swoich platform. Funkcjonariusze organów ścigania dokonali nalotu na wydawnictwo Zacharow, które jest właścicielem praw wydawniczych do wielu książek Akunina, konfiskując wszystkie wydania przechowywane w siedzibie. Na początku 2024 r. pisarz został ujęty w spisie ekstremistów i terrorystów prowadzonym przez Federalną Służbę Monitoringu Finansowego (Росфинмониторинг), wpisany na listę osób poszukiwanych i zaocznie aresztowany (Sud v Moskve… 2024). Analogiczne postępowanie karne toczyło się także przeciwko Wyrypajewowi i Dmitrijowi Głuchowskiemu, obaj w 2023 r. zostali zaocznie skazani na osiem lat kolonii karnej (Sud prigovoril… 2024).

Walka putinowskiego reżimu z nieprzychylnymi mu twórcami spowodowała ich nasiloną emigrację. Jako jeden z pierwszych wyjechał w 2014 r. Akunin, swoją decyzję o opuszczeniu kraju ogarniętego wówczas falą „krymnaszyzmu" tłumacząc słowami: „Komuś, kto jest trzeźwy, źle się mieszka w jednym domu z pijanymi" (Akunin… 2014). Aneksja Krymu stała się także powodem przenosin Kuzmina z Moskwy na Łotwę. Obecnie wielu czołowych pisarzy i poetów nieakceptujących polityki Putina mieszka i tworzy poza Rosją. Rosyjska diaspora literacka wzięła na swoje barki działalność antywojenną i antyputinowską, skutecznie blokowaną w Rosji.

Przebywający na emigracji literaci cieszą się możliwością swobodnego rozwijania działalności twórczej w stopniu, który dla ich pozostających w Rosji kolegów po fachu stał się nieosiągalny, ale nie zostali zwolnieni z kosztów polityki Putina, stali się bowiem stroną w sporze o prawo kultury i języka rosyjskiego do obecności w przestrzeni międzynarodowej, jaki rozgorzał po 24 lutego. Epizody wojny kulturowej toczącej się równolegle do działań wojskowych w Ukrainie (Możgin 2022) rozegrały się m.in. w maju 2023 r. na festiwalu literackim Prima Vista w Tartu. Organizatorzy w ostatniej chwili odwołali spotkania autorskie z Goralik pod naciskiem dwóch zaproszonych do udziału w nim poetek z Ukrainy i fali nieprzychylnych twórczyni komentarzy internetowych (Titova 2023b). Do podobnego incydentu doszło na festiwalu World Voices Festival w USA (Otstavka… 2023). Oba wydarzenia, na których Rosjanie okazali się *persona non grata*, dowodzą, że współistnienie kultury rosyjskiej i ukraińskiej przez twórców tej ostatniej jest obecnie postrzegane jako niemożliwe.

Hasła wykreślenia z międzynarodowej przestrzeni kulturalnej kultury rosyjskiej uwikłanej od wieków w imperialną politykę Rosji, legitymizującej ją i współodpowiedzialnej za nią, zmuszają rosyjskich literatów do zajęcia konkretnego stanowiska

wobec tych zarzutów. Ich opinie są różne. Przed samokrytyką nie wzbraniał się cytowany już Kuzmin oraz Siergiej Lebiediew, który przyznał:

> Wojna przeciwko Ukrainie to także moralny i humanistyczny krach rosyjskiej kultury. Kultury, której liczni przedstawiciele, od Dostojewskiego i Bułhakowa po Sołżenicyna i Brodskiego, byli dotknięci tym wirusem imperializmu, wyobrażeniem na temat ‘starszeństwa’ języka rosyjskiego i jego szczególnych praw (Siergiej… 2024).

Pisarz podczas pobytu w Polsce w kwietniu 2022 r. mówił o odpowiedzialności rosyjskich elit intelektualnych za kurs polityczny kraju po upadku ZSRS, stwierdził również, że „[…] rozmowy o rosyjskiej kulturze nie są dziś na miejscu", ponieważ ta, m.in. za sprawą tabuizowania tematu obu wojen czeczeńskich, sama siebie skazuje na niebyt i jest to sprawiedliwa kara dla niej (Rosyjski… 2024).

Również Miedwiediew przyznał, że nie należy dziś rozmawiać o rosyjskiej kulturze. Według niego dywagacje na temat jej przyszłości są przedwczesne, nadrzędne jest zakończenie wojny i obalenie reżimu Putina. Pytany o losy Rosji po zakończeniu wojny pisarz odpowiedział, sięgając po znamienną analogię historyczną: „To tak, jakbym był Niemcem i w 1941 roku zastanawiał się, jakie będą Niemcy po wojnie. To zupełnie nieważne, ważne jest, że trzeba zniszczyć Hitlera" (Siegień 2024).

Odmiennego zdania jest Szyszkin, mówiący, że kulturę rosyjską należy zachować jako immanentną część światowego dziedzictwa kulturowego i wzywający do tego zadania międzynarodową społeczność rusycystów:

> To, co stało się z językiem rosyjskim, to bezdyskusyjna tragedia i dla języka, i dla kultury. A historia zna przecież takie sytuacje, to samo działo się z niemieckim po II wojnie światowej. […] Teraz my, nosiciele rosyjskiego, musimy dźwigać ten bagaż i z tym żyć. Uważam jednak, że nie mamy prawa się poddawać i naszym obowiązkiem jest zrobić wszystko, by go [język rosyjski – J. B.] chronić jako część światowej kultury. […] Ale potrzebujemy pomocy. […] Teraz musimy go chronić poza granicami Rosji i powinny się tym zająć wspierane finansowo katedry slawistyki na państwowych uniwersytetach na całym świecie. To one powinny być tymi wysepkami, które stworzą archipelag rosyjskiej kultury na świecie. To one muszą podtrzymywać rosyjską kulturę i język. Jako emigranci staramy się to robić, jednak to wszystko za mało. Potrzebujemy wsparcia od stabilnych instytucji (Budzisz 2024).

Istotnym zagadnieniem w tej dyskusji jest imposybilizm literatury i jej (nie)przydatność w czasach konfliktu zbrojnego. Szyszkin, nie kwestionując wielkomocarstwowego charakteru literatury rosyjskiej i widząc potrzebę jej głębokiej reinterpretacji, zarazem uznał ją za niezdolną do kształtowania opinii publicznej, czym niejako zdejmował z niej brzemię odpowiedzialności za agresywną politykę zagraniczną Rosji. Na pytanie o udział literatury w ewentualnym uznaniu przez Rosjan własnej

winy wobec podbijanych narodowości pisarz odpowiedział: „Ona nie ma takiej mocy, bo trafia do niewielkiego procenta ludzi i tylko na nich ma szansę wpłynąć" (Budzisz 2024).

Literatom nieobce jest także poczucie niestosowności i bezsensowności zajmowania się fachem literackim w czasie działań zbrojnych, o czym świadczy np. apel redaktorów internetowego czasopisma literackiego „Горький" skierowany do czytelników:

> Wczesnym ranem 24 lutego 2022 roku […] wszyscy stanęliśmy w obliczu prawdziwej katastrofy, otwartej przemocy oraz triumfującego, cynicznego kłamstwa. Jak wielu innych w tych dniach myślimy o tym, co robić dalej i czy kultura jest w stanie przeciwdziałać przemocy. […] Czy książki ochronią nas przed śmiercią i zniszczeniem? Czy czytanie można przeciwstawić barbarzyństwu? (Obrashchenye… 2022).

Remedium na tę niepewność autorzy listu odnaleźli w analogii do II wojny światowej:

> Wielu wspomina dziś słowa Theodora Adorno o wierszach po Oświęcimiu, wszyscy jednak pamiętamy, że poezja, literatura, odrodziły się nawet po koszmarze II wojny światowej. Właśnie dlatego sądzimy, że obecnie szczególnie ważne jest ocalenie za wszelką cenę choćby resztek kultury i wsparcie wartości humanitarnych. Książki, niezależnie od swej tematyki, w większości hołdują tym wartościom, jest więc sens w tym, by je czytać i rozmawiać o nich nawet dziś. […] Redakcja „Gorkiego" będzie nadal mówić o książkach, przypominając naszym czytelnikom, że myśl i wyobraźnia nadal mają swoje miejsce w świecie (Obrashchenye… 2022).

Nazwisko niemieckiego filozofa i jego znane słowa o barbarzyństwie uprawiania poezji po Oświęcimiu pojawiają się także w wypowiedziach innych twórców. Pytanie „Jak pisać wiersze po Buczy?" stało się tematem przewodnim rozmowy Aleksandra Gienisa, pisarza i literaturoznawcy, z poetką Wierą Pawłową o kulturologicznych aspektach rozpętanego przez Rosję konfliktu zbrojnego. Gienis ujął Adornowską konkluzję w perspektywie relacji wojny i literatury jako dwóch przeciwstawnych sobie porządków. Z jednej strony wojna jest więc czynnikiem kulturotwórczym, ponieważ wprowadza do literatury nowe pierwiastki i ożywcze tendencje, co krytyk zilustrował najnowszą poezją Pawłowej, której poziom artystyczny i siła wyrazu wzrosły, jego zdaniem, właśnie pod wpływem wojny Rosji z Ukrainą. Z drugiej strony wojna zawsze obnaża bezbronność słowa wobec paroksyzmów ludzkiego okrucieństwa, detronizuje swoje kanoniczne autoreprezentacje i zbiorowe mity, co Gienis ujął w optyce osobistej: „[…] Zbrodnie rosyjskich żołnierzy popełnione w Buczy przyćmiły […] całe piękno wojennej sztuki, na której wyrastałem. *Do widzenia, chłopcy* Okudżawy czy *Ballada o żołnierzu* Czuchraja nijak się mają do tego, co się teraz dzieje na Ukrainie" (Genis 2022).

Do Adorno nawiązał także Kuzmin w recenzji tomu antywojennych wierszy *Поэзия последнего времени. Хроника*: „Pamiętamy, że po Oświęcimiu poezja musiała wymyślić siebie na nowo – czy nie tego samego należy oczekiwać od niej po Mariupolu?" (Kuz'min 2022c). Dostrzegając wysoką wartość artystyczną zamieszczonych w tomie wierszy, Kuzmin zarazem widzi ich tragiczną, niezawinioną przez autorów nieprzydatność. O poemacie Warwary Niedieogło pod tytułem *¡ѣбудь рꙋсской+ой+ѣой/на/рѳ̃ссию!* pisze:

> W czasie pokoju byłoby to poetyckie wydarzenie roku. Ale gdy toczy się wojna, człowiek mimo woli zadaje sobie pytanie: […] Ile są warte te deklaracje, gdy zaczyna się kolejny rakietowy ostrzał i mieszkająca teraz we Lwowie Galina Rymbu, tropami której idzie w swojej poezji Niedieogło, chowa się w schronie. Nie, poetka nie jest winna temu, że wiersze nie chronią przed bombami, ale my nie możemy ich czytać, nie myśląc co chwila o tych bombach i nie oczekując, że wiersze staną się zupełnie inne niż były dotychczas. A nie są inne, są takie same (Kuz'min 2022c).

Literatura i wojna przynależą według Kuzmina do dwóch nieprzystających do siebie porządków, pierwsza jest bezbronna wobec drugiej, druga unieważnia pierwszą, niszczy dotychczasowy system wartości, redukuje wszystko do kwestii fizycznego przetrwania. „Co można temu przeciwstawić? Czy nie uczciwiej jest milczeć?" (Kuz'min 2022c) – pyta krytyk. Wydźwięk tego pytania jest pesymistyczny, Kuzmin zdaje się sugerować, że muzy powinny milczeć pośród szczęku broni, w rzeczywistości jednak bezsilność artystów jest według niego pozorna czy też chwilowa. Krytyk zestawia obecną sytuację polityczną Rosji i kondycję literatury rosyjskiej z Niemcami hitlerowskimi w czasie II wojny światowej: „Jakie działania w łonie literatury niemieckiej uznalibyśmy za sensowne w 1943 roku? […] O szczegółach przyjdzie nam rozmawiać w 1945 roku" (Kuz'min 2022c). Powołuje się także na słowa angielskiego poety Wystana Hugh Audena „Nic się nie zdarza za sprawą poezji. Ona przeżywa" (Deane 2022). Intencja tych zdań wydaje się jasna: Audenowska maksyma o poezji, pozbawionej mocy sprawczej, ale zarazem niezbywalnej, wespół z analogią historyczną, mają nieść nadzieję na lepsze czasy.

Inni literaci również nie tracą wiary w sens swojej profesji. Poetka Milena Makarowa widzi w niej formę sprzeciwu wobec polityki Kremla:

> Każda antywojenna wypowiedź jest lepsza niż milczenie, przecież właśnie tego się od nas oczekuje: ciszy, głuchoty, eskapizmu, ucieczki od problemu. […] Każda antywojenna opinia – artysty, pisarza, człowieka zajmującego się sztuką, tym bardziej człowieka znanego, jest szalenie aktualna i cenna (Titova 2023c).

Zdaniem Goralik bezradność poezji wobec polityki nie przekreśla jej całościowo, ponieważ spełnia ona inne zadania:

> Nie znam żadnego wiersza, który powstrzymałby choćby jedną bombę. Poezja nie jest w stanie zakończyć wojny. Wierzę jednak w to, że pomaga ludziom zrozumieć zachodzące wokół wydarzenia, a niekiedy pomaga je przetrwać. A także – że dobra poezja daje język do rozmów o tym, o czym bardzo trudno jest mówić (Titova 2023a).

Pawłowa o swoich wierszach mówi podobnie: „Jako poetce dają mi one […] możliwość przezwyciężenia treści za pomocy formy, pokonania chaosu harmonią, rozpaczy – muzyką" (Genis 2022). Zajmowanie się literaturą bywa także postrzegane w kategoriach wywodzących się z estetyki romantyzmu: jako spontaniczna, niekalkulowana reakcja na rzeczywistość, pozostająca poza kontrolą samego autora. Urodzony na Krymie Kacow przyznaje: „Nie mogę nie pisać. Wszystkie te części mojej biografii, jak rozsypane puzzle, żyją we mnie, każdy oddzielnie, i krwawią. I zmieniają się w wersy. Nie umiem inaczej" (Polonskiy 2022).

Redaktorzy antywojennych antologii poetyckich akcentują z kolei ich walory dokumentatorskie. Jurij Lewing, redaktor tomu *Поэзия последнего времени. Хроника*, nazywa zmieszczone w nim wiersze „zdjęciem rentgenowskim", na którym utrwalił się stan głębokiego szoku, w jaki wpadła współczesna literatura rosyjska. Krytyk sięga również po metaforę antycznego chóru, głosu *polis*, który posłuży w przyszłości jako oskarżenie w procesie o zbrodnie wojenne popełnione przez Rosjan na Ukraińcach (Leving 2022b). Jewgienij Kogan, który przygotował do druku wydaną w Izraelu antologię *Понятые и свидетели*, nazywa ją wprost „zbiorem dokumentów dla przyszłej Hagi [Międzynarodowego Trybunału Karnego – J. B.]" (Pevzner 2022). Wydawcy i redaktorzy rezygnują z wartości artystycznej antywojennych wierszy, tłumacząc, że „Najważniejsze było utrwalenie stanu współczesnej poezji w charakterze świadectwa" (Leving 2022b).

Przyjęta przez część rosyjskich literatów antywojenna postawa i jej wielorakie koszty, podejmowane w obliczu konfliktu zbrojnego wybory życiowe i twórcze, represje polityczne i ostracyzm społeczny, którym pisarze są poddawani, istotne przemodelowania, jakie zachodzą w ich twórczości – wszystko to pozwala odwołać się do filozofii Emmanuela Lévinasa, według którego wojna „rzuca cień na ludzkie działania", „ustanawia porządek, wobec którego nikt nie może się zdystansować", jest obecnością, od której nie można uciec ani przed którą nie można się schronić (Levinas 2002, 3 i n.). Z kolei w publicznym wizerunku antywojennych literatów, którzy w Rosji są postrzegani jako zdrajcy, a na Zachodzie jako przedstawiciele narodu najeźdźcy, obarczani współodpowiedzialnością za polityczne decyzje Kremla, dostrzegam potwierdzenie przekonania francuskiego myśliciela o totalizującym charakterze wojny, która pozbawia człowieka jego indywidualności i czyni go anonimową częścią ogółu. Aktywny sprzeciw pisarzy i poetów wobec konfliktu zbrojnego w Ukrainie jest zarazem protestem wobec wyrastającej z wojny „ontologii całości" (Levinas 2002, 5), niezgodą na podporządkowanie się jej obiektywizującym prawom, próbą ocalenia własnej subiektywności.

Bibliografia

Akunin… (2014), Akunin uyezzhayet iz „putinskoy" Rossii: trezvomu s pyanymi v odnom dome neuyutno, [in:] https://news.obozrevatel.com/abroad/76543-akunin-uezzhaet-iz-putinskoj-rossii-trezvomu-s-pyanyimi-v-odnom-dome-neuyutno.html.

Boleye… (2022), Boleye 1 000 000 funtov sterlingov na pomoshch' Ukrainye, [in:] https://truerussia.org/projects/dec-truerussia/.

Budzisz, S. (2024), „Jesteśmy zakładnikami we własnym kraju". Czy można pomóc Rosjanom uwolnić się od cara?, [w:] https://new.org.pl/3615,jestesmy_narodem_niewolnikow.html.

Bulac (2023), Russkoyazychnyye poety protiv voyny, [in:] https://www.youtube.com/watch?v=-CYX2xos7SE0.

Deane, J. F. (2022), Piosenka szczygła, [w:] https://www.miesiecznik.znak.com.pl/piosenka-szczygla/.

Dorogiye… (2022), Dorogiye druzya, [in:] https://nowarpoetry.com/about-the-project/.

Frolov, A. (ed.) (2022), Gor'kaya med'. Stikhi sovremennykh russkikh poetov. T. I-II. Sankt-Peterburg.

Genis, A. (2022), Voyna i poeziya. Ukrainskiye dnevniki Very Pavlovoy, [in:] https://www.svoboda.org/a/voyna-i-poeziya-ukrainskie-dnevniki-very-pavlovoy/31882110.html.

Gkatsov (2022), Blagotvoritel'naya poeticheskaya aktsiya v podderzhku poetov Ukrainy, [in:] http://www.runyweb.com/print/articles/17/no-war-poets-against-war-at-samovar.html.

Golovinskaya, I. (ed.) (2022), Ponyatye i svideteli. Khronika voyennogo vremeni. T. I-II. Tel'-Aviv.

Goralik, L. (2022), Pro ROAR, [in:] https://roar-review.com/ROAR-0b9be678c7bd45c8a56b0c4762bc1611?pvs=25.

Gruszka-Zych, B. (2022), Niełatwo być Rosjaninem, [w:] https://www.gosc.pl/doc/7396678.Nielatwo-byc-Rosjaninem (accessed: 27.09.2024).

Konflikt… (2024), Konflikt s Ukrainoj, [in:] https://www.levada.ru/2024/07/04/konflikt-s-ukrainoj-osnovnye-indikatory-otvetstvennost-povody-dlya-bespokojstva-ugroza-stolknoveniya-s-nato-i-primeneniya-yadernogo-oruzhiya/.

Kuz'min, D. (2022a), K nashim chitatelyam, [in:] https://www.facebook.com/dmitry.kuzmin.566/posts/5159289247466766.

Kuz'min, D. (2022b), K nashim ukrainskim kollegam, [in:] https://www.facebook.com/dmitry.kuzmin.566/posts/5159281400800884.

Kuz'min, D. (2022c), Oni vyzhyvayut. Ekho voyennykh deystviy v russkoy poezii 2022 goda, [in:] https://www.svoboda.org/a/oni-vyzhivayut-eho-voennyh-deystviy-v-russkoy-poezii-2022-goda/32195546.html.

Lava Media Armenia (2023), Poety protiv voyny – zapis' pryamogo efira, [in:] https://www.youtube.com/watch?v=2nf-9WcFcxE (accessed: 27.09.2024).

Levinas, E. (2002), Całość i nieskończoność. Warszawa.

Leving, Y. (ed.) (2022a), Poeziya poslednyego vremeni. Khronika. Sankt-Peterburg.

Leving, Y. (2022b), Khor siren, [in:] https://limbakh.ru/index.php?id=9081.

Machina, L. (ed.) (2022), Voyna: Stikhotvoreniya. 24.02.2022-24.05.2022. Neukirchen-Vluyn.

Mezhdunarodnoye… (2022), Mezhdunarodnoye obrashcheniye pisateley po povodu voyny – k tem, kto govorit na russkom yazyke, [in:] https://meduza.io/feature/2022/03/05/mezhdunarodnoe-obraschenie-pisateley-po-povodu-voyny-k-tem-kto-govorit-na-russkom-yazyke.

Miedwiediew, S. (2024), Wojna „made in Russia". Warszawa.

Możgin, W. (2022), Wojna kulturowa między Rosją i Ukrainą. Sposób na osłabienie rosyjskiego kulturowego imperializmu, [w:] Politeja 3, 17-33.

Nemirovskaya, Yu. (ed.) (2022), Disbelief: 100 Russian Anti-War Poems | Nyemyslimo: 100 russkikh antivoyennykh stikhotvoreniy. Thirks.

Net voyne… (2023), „Net voyne": vecher poezii – onlayn, [in:] https://www.camruss.com/ru/events/anti-war-poetry-evening-online/.

Non à la guerre… (2022), Non à la guerre! Poètes contre la guerre. Poèmes traduits du russe par Zeytounian-Beloüs, Ch. | Bonaque, M.-L. | Rimaz, E. Paris.

Novyy fil'm… (2023), Novyy fil'm – „Poety protiv voyny", [in:] https://ostwest.tv/news/novyj-film-poety-protiv-vojny/.

Nowela… (2022), Advokat Besa, [w:] https://adwokatbiesa.pl/o-projekcie/.

Obrashchenye… (2022), Obrashchenye k chitatelyam "Gor'kogo", [in:] https://gorky.media/context/obrashhenie-k-chitatelyam-gorkogo/.

Orlovskogo… (2024), Orlovskogo poeta Aleksandra Byvsheva prigovorili k 7 godam kolonii po delu o voyennykh feykakh i prizyvakh k terrorizmu, [in:] https://www.currenttime.tv/a/byvshev-prigovor/32871646.html.

Otkrytoye pismo… (2017), Otkrytoye pis'mo dramaturga i rezhissora Ivana Vyrypayeva v podderzhku Kirilla Serebrennikova, [in:] https://telegra.ph/Otkrytoe-pismo-dramaturga-i-rezhissera-Ivana-Vyrypaeva-v-podderzhku-Kirilla-Serebrennikova-08-24.

Otstavka… (2023), Otstavka Mashi Gessen: k chemu privol skandal v „PEN Amerika" iz-za priglasheniya pisateley-emigrantov iz Rossii, [in:] https://www.bbc.com/russian/news-65615448.

Pevzner, G. (2022), Izdatel' sbornika antivoyennykh stikhov „Ponyatyye i svideteli": „Eto poeticheskiye svidetel'stva dla budushchego suda, [in:] https://www.rfi.fr/ru/культура-стиль-жизни/20220611-издатель-сборника-антивоенных-стихов-понятые-и-свидетели-это-поэтические-свидетельства-для-будущего-суда.

Pis'mo… (2022), Pis'mo rossiyskim teatram, [in:] https://vyrypaev.com/ru/posts/.

Polonskiy, S. (2022), Boynya nomer odin: stikhi voyennogo vremeni, [in:] https://kontinentusa.com/boinya-nomer-odin-stihi-voennogo-vremeni/.

Rosyjski… (2022), Rosyjski pisarz Siergiej Lebiediew o sytuacji w Ukrainie: „Ukraina oddaje wiele istnień, by Rosja się obudziła", [w:] https://www.rmfclassic.pl/informacje/Slowo,11/Rosyjski-pisarz-Siergiej-Lebiediew-o-sytuacji-w-Ukrainie-Ukraina-oddaje-wiele-istnien-by-Rosja-sie-obudzila,47052.html.

Scharbert, J. | Humberg, S. | Kroencke, L. et al. (2024), Psychological well-being in Europe after the outbreak of war in Ukraine, [in:] https://doi.org/10.1038/s41467-024-44693-6.

Siegień, P. (2024), Rosjanie zaakceptowali wojnę, [w:] https://new.org.pl/3964,rosjanie_zaakceptowali_wojne.html.

Siergiej… (2022), Siergiej Lebiediew: Rosja jest państwem rasistowskim. To nie zniknie z odejściem Putina, [in:] https://wyborcza.pl/7,75517,28173593,siergiej-lebiediew-federacja-rosyjska-jest-krajem-rasistowskim.html

Skryabin, I. (2022), „Kak bol'no dumat' po-russki segodnya". Poety iz Tallinna i Rossii vystupili protiv voyny, [in:] https://rus.postimees.ee/7529461/foto-kak-bolno-dumat-po-russki-segodnya-poety-iz-tallinna-i-rossii-vystupili-protiv-voyny.

Stroy, A. (2023), „365-oye fevralya". Stikhi protiv voyny. Spetsvypusk latviyskogo radio 4, [in:] https://rus.lsm.lv/statja/kultura/kultura/365-e-fevralya-stixi-protiv-voiny-specvypusk-latviiskogo-radio-4.a498173/.

Sud prigovoril… (2024), Sud prigovoril pisatela Dmitriya Glukhovskogo k 8 godam zaochno, [in:] https://www.svoboda.org/a/prokuror-zaprosil-9-letniy-srok-dlya-pisatelya-dmitriya-gluhovskogo/32537848.html.

Sud v Moskve… (2024), Sud v Moskve zaochno arestoval pisatela Borisa Akunina, [in:] https://www.svoboda.org/a/sud-v-moskve-zaochno-arestoval-pisatelya-borisa-akunina/32807166.html.

Szyszkin… (2022), Szyszkin: Myślenie, że Rosja bez Putina będzie bardziej demokratyczna jest naiwnością, [in:] https://forsal.pl/swiat/rosja/artykuly/8414412,rosja-bez-putina-bardziej-demokratyczna-naiwnoscia.html.

Teleradio Moldova (2024), Poeziya i poety protiv voyny, [in:] https://www.youtube.com/watch?v=2NLVF1Ofyvc.

Titova, O. (2023a), Linor Goralik: „Zhurnal ROAR – nekoye lekarstvo, kotoroye deystvuyet pryamo seychas. On ne ostanovit bomby etoy ili sleduyushchey voyny". Interv'yu s glavredom vestnika antivoyennoy kul'tury, [in:] https://novayagazeta.ee/articles/2023/05/16/linor-goralik-zhurnal-roar-nekoe-lekarstvo-kotoroe-deistvuet-priamo-seichas-on-ne-ostanovit-bomby-etoi-ili-sleduiushchei-voiny.

Titova, O. (2023b), „Ya lichno ne podderzhivayu resheniye vycherknut' Linor Goralik iz programmy" – kurator russkoyazychnoy chasti festivalya Prima Vista v Tartu, [in:] https://novayagazeta.ee/articles/2023/05/10/ia-lichno-ne-podderzhivaiu-reshenie-vycherknut-linor-goralik-iz-programmy-kurator-russkoiazychnoi-chasti-literaturnogo-festivalia-prima-vista-v-tartu.

Titova, O. (2023c), „Lyuboye antivoyennoye vyskazyvaniye luchshe, chem zvenyashchaya tishina" – poetessa i perevodchitsa Milena Makarova, [in:] https://novayagazeta.ee/articles/2023/09/20/liuboe-antivoennoe-vyskazyvanie-luchshe-chem-zveniashchaia-tishina-poetessa-i-perevodchitsa-milena-makarova.

V Rosii… (2024), V Rossii snova presleduyut samykh izvestnykh pisateley. Na nikh zavodyat dela, ikh knigi snimayut s prodazhi, u nikh dazhe pytayutsya ukrast' ikh tvorchestvo, [in:] https://meduza.io/feature/2024/02/02/v-rossii-snova-presleduyut-samyh-izvestnyh-pisateley-na-nih-zavodyat-dela-ih-knigi-snimayut-s-prodazhi-u-nih-dazhe-pytayutsya-ukrast-ih-tvorchestvo.

Voloshchuk, M. (2023), #Ves'MirZaMir (10): Al'manakh „Gor'kaya med'" (Sankt-Peterburg, 2022), [in:] https://litpoint.org/2023/07/25/7589/.

DOI: 10.31648/pw.12834

Wojciech Kajtoch
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3000-2384
Krakow

ПРИКЛЮЧЕНИЯ ШЕСТИ ЛЕЙТЕНАНТОВ, ИЛИ О НОВОМ ГИПОТЕТИЧЕСКОМ ПОДЖАНРЕ СОВРЕМЕННОГО РОССИЙСКОГО ВОЕННО-ИСТОРИЧЕСКОГО ФИЛЬМА О ВТОРОЙ МИРОВОЙ (ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ) ВОЙНЕ

The adventures of six lieutenants, or on a new hypothetical subgenre of contemporary Russian war films about the Second (Great Patriotic) War

Abstract: The article identifies the emergence of a new subgenre in contemporary Russian war cinema – the *"modern allegorical-symbolic tale of a lieutenant"*. Its origin is traced to Jaropolk Lapshin's 1989 film *Before Dawn*, in which a young NKVD officer undergoes an ideological transformation: he loses faith in Stalinism and discovers the moral heroism of the persecuted. Kajtoch argues that this work refers to the so-called *"lieutenant's prose"* of the 1960s – literature portraying war through the eyes of young officers – but employs its narrative scheme for new, post-totalitarian purposes. The author discusses subsequent films – *The Forty-Five*, *A Local Engagement*, *Lieutenant Suvorov*, *The Demoted*, and *Three Days of Lieutenant Kravtsov* – which depict the maturation of young commanders and their confrontation with the absurdity of war. In these films, a simple didactic plot gradually acquires an allegorical dimension. In the best examples, it becomes enriched with moral and existential meanings: war turns into a space of trial, death into an experience of purification, and the protagonists' fate into a metaphor of spiritual redemption. Kajtoch emphasizes that the recurrence of motifs, narrative structures, and character types creates a recognizable set of generic features. At the same time, the increasingly evident symbolism – religious, moral, and metaphysical – distinguishes these films from traditional realist war cinema. Thus, the new subgenre of Russian war film combines the framework of a popular action narrative with a deeper reflection on faith, the meaning of life, and human responsibility in the face of history.

Keywords: film genology, Russian war film, Russian World War II film, Perestroika cinema, lieutenant's prose, Jaropolk Lapshin, Vyacheslav Afonin, Alexander Daruga, Alexey Kozlov, Vladimir Tumayev

1

В 1989 году зрители всего мира наслаждались *Киборгом* Альберта Пьюна, *Индианой Джонсом и последним крестовым походом* Стивена Спилберга, пятой частью *Кошмара на улице Вязов* Стивена Хопкинса, *Кладбищем домашних животных* Мэри Ламберт, *Бэтменом* Тима Бёртона, шестнадцатой *Бондианой – Лицензией на убийство* Джона Гленна, *Карателем* Марка Голдблатта, *Войной супругов Роуз* Дэнни Де Вито, *Шофером мисс Дэйзи* Брюса Бересфорда и многими другими хитами. Польское кино в это время пополнилось обличающими реальность ПНР фильмами: *300 миль до неба* Мацея Дейчера, *Мартовский миндаль* Радослава Пивоварского, *Последний звонок* Магдалены Лазаркевич, *Последний паром* Вальдемара Кшистека, а также *Лава* Тадеуша Конвицкого. Зритель из Советского Союза имел возможность познакомиться с кинофильмами, появление которых стало возможным благодаря горбачевской политике гласности.

Перестроечное советское кино предложило зрителю прежде всего *Интердевочку* (более 41 миллиона зрителей) Петра Тодоровского (Belen'kiy 2019, 205) – пожалуй, первый советский фильм, где речь шла о проститутке, а также двухсерийный *Сталинград* Юрия Озерова – классическую советскую баталику, содержащую, однако, нетипичную для более ранних фильмов информацию, например, о существовании заградительных отрядов НКВД. В свою очередь двухсерийный фильм *Гу-га* Виллена Новака как бы официально рассказал о судьбе солдат штрафных батальонов[1].

В тени этих постановок оказался военный драматический фильм *Перед рассветом* Ярополка Лапшина, родившегося в 1920 г., но не принимавшего участия в Великой Отечественной войне, режиссера из Свердловска, автора сериалов и историко-приключенческих фильмов[2], не особо выделявшихся среди соцреалистической стандартной продукции, хорошо укорененного в советском провинциальном кинематографическом истеблишменте.

Действие фильма происходит летом 1941 г. на территории, занятой наступающим Вермахтом: молодой лейтенант НКВД конвоирует политического заключенного, пойманного после побега из лагеря. Поезд, на котором они едут,

---

[1] Другие известные фильмы – это *Маленькая Вера* Василия Пичула, *Ближний круг* Андрея Кончаловского, *Десять лет без права переписки* Владимира Наумова, *Афганский излом* Владимира Бортко, Голод-33 Олеся Янчука, *Мой лучший друг – генерал Василий, сын Иосифа* Виктора Садовского, *Покаяние* Тенгиза Абуладзе. Главной амбицией этих фильмов было либо указание на ранее замалчиваемые социальные проблемы, либо напоминание о фактах, вытравливаемых из исторической памяти общества, таких, как существование лагерной системы, сталинские репрессии, голод на Украине, неудачная война в Афганистане (Mucha 2002, 298 и др.; Zorkaya 2014, 435 и др.).

[2] Например, *Игра без правил* (1965), *Угрюм-река* (1968), *Приваловские миллионы* (1972), *Назначаешься внучкой* (1975), *Дым отечества* (1980), *Демидовы* (1983).

попадает под бомбежку. В результате в живых остаются только лейтенант, политзаключенный и перевозимый уголовник. К удивлению лейтенанта, не очень долго служившего в НКВД и считавшего всех заключенных опасными предателями, «политический» и вор помогают ему отразить нападение немцев.

Офицер все же старается выполнить свою задачу – доставить конвоируемых в ближайшую тюрьму, а конвоируемые, вместо того чтобы бежать, заботятся о нем, спасают от немцев, несут его после ранения. Лейтенант убеждается, что его фанатичная вера в непогрешимость КПСС не имеет смысла, причем процесс понимания происходит постепенно. Зритель наблюдает, как молодой лейтенант НКВД в ходе приключений в немецком тылу видит героизм «политического преступника», великодушие некогда раскулаченного крестьянина, моральную слепоту оставленного в тылу партийного функционера и последствия сталинских репрессий, ломавших людей. Офицер утрачивает свой фанатизм и, осознав, что служил злу, стремится к искуплению. Сначала вместе с заключенным он спасает двух младенцев, а затем они жертвуют, чтобы спасти гражданских заложников. Немцы собираются их расстрелять из мести за атаку партизан, если только виновные не вызовутся сами, – лейтенант и заключенный вызываются, зная, что их ждет смерть. Заключенный – тот, который, прежде чем его настигли репрессии, устанавливал на этой земле советскую власть, таким образом искупает вину, а лейтенант идет на смерть, потому что, как он говорит, без веры жить не может.

Эти слова звучат двусмысленно: ибо в их свете сталинский коммунизм, с одной стороны, не заслуживает веры, но с другой – герою вера в идеалы жизненно необходима, а иных идеалов, кроме коммунизма, он не видит. Значит ли это, что их нет? Может быть, эту веру нужно вернуть? Ведь если бы лейтенант вновь обрел веру в коммунизм, то, быть может, захотел бы жить дальше.

Такой вывод соотносится с соцреалистической традицией изображения идеологической дискуссии между двумя идеями, сталкивающимися в душе главного героя. В случае этого фильма одна сторона спора – это сталинские фанатики, к которым лейтенант первоначально принадлежит, другую представляет политический заключенный, отличающийся подлинным патриотизмом и верой в коммунистические идеалы. Кажется, таким образом фильм противопоставляет «плохой» и «хороший» коммунизм, повторяя известную, например, в Польше периода «постоктябрьского» оттепельного времени концепцию, кратко выраженную лозунгом: «Социализм – да, извращения – нет», в отличие от упомянутых выше польских фильмов 1989 г., которые не видели в социалистическом строе никаких позитивов.

Фильм *Перед рассветом* сосредоточивался также на информировании публики о фактах либо скрывавшихся, либо, по крайней мере, не распространявшихся до 1986 года в послехрущевском СССР, таких, как масштаб катастрофы СССР в 1941 г., террор раскулачивания, жестокие и бессмысленные сталинские репрессии (в том числе направленные против элиты армии и старых большевиков), по существу проигранная война с Финляндией в 1940 г. – и именно в этом заключалась его очевидная новизна.

2

Вопреки видимости фильм был новаторским и формально, потому что для пропаганды перестроечных политических тезисов использовал схемы, которые не выполняли пропагандистской функции (по крайней мере, по замыслу своих создателей и не должны были ее выполнять). Сюжетная схема *Перед рассветом* происходит из так называемой «лейтенантской прозы», составлявшей в советской баталистике шестидесятых годов в каком-то смысле контестаторское направление (Mingazheva 2016, 101 и др.; Shchelokova 2012, 26 и др.).

В сороковые и пятидесятые годы, как известно, в литературной баталистике СССР доминировало направление больших, реалистических (разумеется, лишь формально, так как с реальными военными переживаниями СССР они имели мало общего) эпопей, которые старались показать образ сражающегося народа, всех его слоев, а прежде всего светлых героев; имею в виду *Молодую гвардию* Александра Фадеева, *Повесть о настоящем человеке* Бориса Полевого, *Бурю* Ильи Эренбурга, *За правое дело* Василия Гроссмана, *Костер* Константина Федина (Poręba | Porębina 1996, 275 и др.).

В следующем десятилетии, однако, проявилось иное течение[3], стремившееся показать войну с личной точки зрения ее участника. Имеется в виду, например, повесть *Двое в степи* Эммануила Казакевича, *Живые и мертвые*, *Солдатами не рождаются*, *Последнее лето* Константина Симонова, *Батальоны просят огня* Юрия Бондарева, *Мертвые сраму не имут*, *Июль сорок первого* Григория Бакланова, *Будь здоров, школяр!* Булата Окуджавы, *Третья ракета* Василя Быкова (Poręba | Porębina 1996, 79 и др.; Drawicz 1997, 452 и др.).

[3] Предтечами этого направления были повести *В окопах Сталинграда* Виктора Некрасова и *Спутники* Веры Пановой, еще 1946 г., представляющие направление, называемое литературой «окопной правды», а также *Двое в степи* Эммануила Казакевича 1948 г. (Poręba | Porębina 1996, 277 и др.).

Термин лейтенантская *проза*[4] появился потому, что авторы этого направления участвовали в войне не как военные корреспонденты, подобно писателям старшего поколения, а как молодые офицеры, которых сразу после военных училищ отправили на фронт (Mingazheva 2016, 101 и др.; Shchelokova 2012, 26 и др.). Они видели смерть товарищей (гибли целые выпуски), но прежде всего столкнулись с проявлениями радикального сталинизма, в духе которого их воспитывали, а также с тем, что происходило на фронте – с мешавшим бою террором НКВД, с некомпетентностью назначенных партией командиров и комиссаров. Им приходилось быстро принимать решения, тяжелые в моральном отношении. Поэтому в их произведениях (и в их экранизациях) часто повторяется мотив первого ужаса, разочарования, морального выбора, а также критики армии и страны – насколько позволяла цензура[5].

Но все-таки по цензурным причинам в этих фильмах не было открытого политического спора. Кажется, именно поэтому одна из характерных для «лейтенантской прозы» сюжетных схем – приключения молодого, наивного офицера после прибытия на фронт, была заимствована режиссером фильма *Перед рассветом* и использована в целях, до тех пор не свойственных этой схеме. С похожей ситуацией мы столкнемся и в других фильмах, в которых этот сюжетный ход использовался либо в сенсационно-развлекательных, либо идеологических целях, либо – что самое интересное – для того, чтобы с его помощью обращать внимание на специфические экзистенциальные проблемы.

3

Сюжетная схема фильма о лейтенанте содержит следующий ряд эпизодов: 1) прибытие в часть офицера, который только что окончил училище и наивно полагает, что выученные уставы и идеология сработают на практике; 2) вхождение в конфликт с непосредственным командованием и/или

---

[4] В польской русистике используется реже. Вместо него чаще встречаются обозначения «новая волна баталистики» (см. Poręba, | Porębina 1996, 331); в учебнике А. Дравича говорится о «прозе военного реализма» (Drawicz 1997, 453).

[5] Она не позволяла ничего или почти ничего. До 1956 года возможно было только кино сталинской эпохи (Łęcicki 2017, 83); личные интонации, указывавшие на подлинные драмы, стали возможны лишь с 1957 года (*Летят журавли* Михаила Калатозова, *Баллада о солдате* Григория Чухрая, *Иваново детство* Андрея Тарковского), а легкая и, как правило, почти незаметная для неподготовленного зрителя критика ошибочной политики военных и послевоенных лет – с 1959 года (*Судьба человека* Сергея Бондарчука). Экранизации «лейтенантской прозы» и произведений, ее предвосхищавших, начались в 1960-е годы: *Двое в степи* Анатолия Эфроса, *Живые и мертвые* Александра Столпера, *Третья ракета* Ричарда Викторова, *Весна на Одре* Льва Саакова. Разумеется, не только советской прозе, но и советскому кино был хорошо известен образ юного и простого офицера, пришедшего после училища на фронт и обучавшегося военному делу – вроде героя фильма *На войне как на войне* в постановке Виктора Трегубовича.

подчиненными; 3) последующие этапы жизненных уроков, происходящие либо в ходе повседневной службы, либо во время отрыва от подразделения; 4) после получения необходимых уроков следует возвращение к своим или завершение инициации – т. е. первого периода службы, – либо же смерть в бою. Этап жизненных уроков либо повторяет схему романа воспитания (герой взрослеет и умнеет в ходе испытаний), либо пропповскую схему волшебной сказки – о приключениях во время путешествия, в которое герой отправился, чтобы что-то получить. На пути он встречает помощников или препятствия, добывает то, за чем пошел, – и возвращается. Возможно также одновременное обращение к названным образцам.

Эта схема была известна и советскому военному кино. Однако современная (с 1989 г.) эволюция жанра заключалась в том, что эта схема начала, причем очень интенсивно и выразительно, выполнять до тех пор не свойственные ей идеологические функции[6], что сначала было новшеством, но постепенно превращалось в шаблон.

Чтобы это наглядно показать, я кратко изложу сюжеты фильмов.

Сорокопятка[7]. Накануне войны выпускник офицерского училища лейтенант Гусев прибывает в часть, дислоцирующуюся у советско-германской границы. Надеясь на службу в дивизионе гаубиц, он выражает недовольство, когда командование части назначает его во взвод противотанковых пушек сорок пятого калибра. В результате герой вызывает недоброжелательность командира и комиссара части. На следующий день начинается война. Чудом уцелевший после бомбардировки лейтенант собирает горстку людей и вооружение, в том числе единственную уцелевшую пушку, и они отправляются на поиски своих. По дороге подбирают упомянутого политрука, врача и штабного, который оказывается немецким диверсантом. Политрук не верит в это, что приводит к гибели почти всего отряда. Лейтенант с одним солдатом и врачом, потеряв надежду добраться до своих, останавливают колонну противника, обстреливая ее из пушки. Когда уже вот-вот они должны были погибнуть в бою, их спасает пробивающийся к своим более крупный советский отряд.

---

6 Разумеется, история молодого, наивного офицера, который попадает в окопы, всегда является носителем идеологии – иначе и быть не может. Но подобные советские фильмы не были предназначены для провозглашения спорных истин, для поднятия идейных дискуссий. Они утверждали истины достаточно однозначные и такие, с которыми, по крайней мере официально, соглашались. Эти истины также не могли быть слишком загадочными.

7 *Сорокапятка* (2008), Украина, реж. Вячеслав Афонин, премьера 22 марта 2009 (Интер, Украина), 9 мая 2010 (Россия-1), в ролях Дмитрий Кубасов, Сергей Удовик, Ян Цапник, Наталия Лесниковская, производство – *Новая студия*, двухсерийный телефильм. Следует также отметить, что, хотя местом производства этого и следующего рассматриваемого здесь фильма является Украина, из-за отсутствия существенных украинских мотивов и использованного языка я рассматриваю их как российские.

Три дня лейтенанта Кравцова[8]. В 1944 г. лейтенант Николай Кравцов прибывает на фронт в качестве командира взвода. По дороге в часть он узнает, что средняя продолжительность жизни на фронте в такой должности составляет три дня, и в этом он не сомневается, оставшись в живых единственным из всех, кто ехал в разбомбленной машине. Прибыв во взвод, он сталкивается с пренебрежением солдат, и в результате ему не удается поднять их в атаку. Крикнув «Вперед!», он побежал сам, а за ним только один солдат, который хотел его остановить. Остальные в конце концов к ним присоединились (дело дошло даже до рукопашного боя с немецким подразделением), но лишь затем, чтобы спасти товарища, пытавшегося удержать командира. Перелом наступает только во время следующей атаки. На верную смерть их послал энкавэдэшник, а пьяный командир роты не смог отменить приказ. Лейтенант, прислушиваясь к опыту подчиненных, направляет действия таким образом, чтобы формально выполнить приказ, но никем не пожертвовать. Ему удается сблизиться с отрядом, он смотрит на поступки своих солдат сквозь пальцы (те при выполнении приказов руководствуются не уставом, а здравым смыслом). Он также устанавливает лучшие отношения со старым крестьянином, которого поначалу считал предателем (тот жил под немецкой оккупацией), влюбляется в его дочь. Основное действие завершается выполнением задания в тылу противника, чему способствовала помощь крестьянина – как оказалось, храброго солдата Первой мировой войны. В финале все герои погибают, в живых остаются только лейтенант и двое его солдат. В конце фильма мы узнаем, что он благополучно дошел до Берлина, а погиб в бою через три дня после окончания войны.

Бой местного значения[9]. В последний день 1943 г. отряд красноармейцев, рыщущих по полям сражений в поисках всякой добычи, появляется в захолустной, почти пустой деревне. Они становятся свидетелями возвращения монахинь в монастырь, расположенный рядом с деревней. Солдаты – отнюдь не элита армии – собираются встретить Новый год в компании старого крестьянина и его привлекательной родственницы. Лейтенант, зеленый новичок, вступает с ними в конфликт, пытаясь навязать уставные порядки, и это заканчивается тем, что он сам вынужден стоять на карауле, пока его подчиненные весело гуляют. Лишь необходимость выпить традиционный

---

[8] *Три дня лейтенанта Кравцова* (2012), Украина, реж. Александр Даруга, премьера состоялась 9 мая 2012 года на телеканале «Россия-1» и на телеканале «Интер». Релиз на DVD компании Lizard Cinema Trade вышел 5 июня 2012 года. В ролях Алексей Воробьев, Владимир Гостюхин, Ксения Суркова. Производство – Star Media, четырехсерийный телефильм.

[9] *Бой местного значения* (2008), Россия, реж. Алексей Козлов, «Феникс-Фильм», в ролях Кристина Бабушкина, Николай Добрынин, Алексей Бардуков и др. Фильм вместе с *Лейтенантом Суворовым* и *Разжалованным* составляет первую часть цикла, поставленного Алексеем Козловым, который объединяет картины с действием, сосредоточенным вокруг, казалось бы, незначительных стычек.

тост за Сталина заставляет его присоединиться к новогоднему застолью. Утром в деревне появляется отряд СС, намеревающийся взорвать близлежащий мост; завязывается бой, солдаты показывают себя вполне боеспособными, они побеждают немцев, но в живых остается только лейтенант. В последней сцене, когда он покидает деревню, везя в повозке собранное оружие, к нему присоединяется молодая монахиня. Одна из ретроспекций фильма указывает на то, что это была его невеста, которую он когда-то бросил, испугавшись ареста.

Лейтенант Суворов[10]. Накануне войны в полку появляется молодой офицер – застенчивый, интеллигентный, вежливый, и он сразу же выставляет себя неудачником и недотепой. Во время первой бомбежки, словно современный Дон Кихот, он убегает с котелком на голове. Однако позже он собирает отряд и, веря обещаниям советской пропаганды, что Смоленск выстоит, направляется туда. По дороге он задерживается в своем родном городе, уничтожает немецкий патруль и, благодаря вдохновенным речам, становится во главе народного ополчения, готовясь к обороне города (при этом завоевывает любовь девушки). Случайно встреченный командир разгромленной дивизии (который в итоге кончает с собой) уговаривает его отступить, но Суворов (фамилия с ироническим подтекстом) решает вступить в бой, в результате чего могут погибнуть все жители. Ситуацию спасает бывший капитан царской армии, живущий в почти полной социальной изоляции (он ухаживает за разрушенной церковью, превращенной в музей). Фанатичный лейтенант считает его классовым врагом, предателем и, вероятно, шпионом. Он показывает молодому офицеру, как на самом деле нужно воевать, они организуют засаду, сдерживают немцев, благодаря чему население городка успевает эвакуироваться. Царский офицер погибает, а повзрослевший Суворов продолжает борьбу.

Разжалованный[11]. Молодой лейтенант, ссылаясь на отсутствие предусмотренной уставом артиллерийской подготовки, отказывается отправлять солдат своего взвода в практически самоубийственную атаку. Шантажируемый политруком, командир батальона объявляет о разжаловании и хочет расстрелять лейтенанта на месте (к счастью, у него оказывается незаряженный пистолет). В конце концов он все же отправляет его в штаб дивизии, в распоряжение Военного трибунала (тем самым отсрочив приговор), поручив командование конвоем молодому лейтенанту из военной прокуратуры. Он также приказывает включить в конвой в качестве проводника и конвоира

---

[10] *Лейтенант Суворов* (2008), Россия, реж. Алексей Козлов, «Феникс-Фильм», в ролях Александр Ляпин, Светлана Смирнова-Марцинкевич, Алексей Козлов, Сергей Паршин.

[11] *Разжалованный* (2009), реж. Владимир Тумаев, Россия, сценарий Натальи Портновой, прод. *Феникс*. Фильм награжден Фондом «Академия российского телевидения» (премия ТЭФИ) в 2010 году в категориях «Лучший сценарий» и «Лучший телевизионный фильм года», но имевший проблемы с дистрибуцией. Несмотря на награду, общегосударственные каналы не захотели его показывать, что объяснялось экономическими причинами, ожидаемо низкими рейтингами (Nekrasova 2010). Последний фильм цикла Алексея Козлова.

пожилого рядового. Лейтенант из прокуратуры – трусливый, фанатичный и смешной – «по уставу» с презрением относится к узнику. Узник надеется на справедливый суд (подобные иллюзии есть и у конвоирующего его лейтенанта-прокурора). Лишь рядовой (как позже выяснится, это старший командир, приговоренный к смерти, которому чудом удалось избежать расстрела и скрываться под чужим именем) не сомневается в финале дела.

Втроем они ищут штаб на прифронтовых территориях, сталкиваясь с ужасами войны: конвоируемый заключенный, который, несмотря на первоначальные колебания, все же решается на побег, сначала попадает в бункер к каннибалу, едва спасается от него, затем встречает женщину, сошедшую с ума после того, как красноармейцы несправедливо повесили ее мужа. В итоге побег конвоируемому не удается. Прокурор пытается расстрелять узника, ранит его, но под тяжестью угрызений совести сдается, и тогда фактическое командование берет на себя рядовой. Добравшись до разрушенной церкви, где должен был находиться штаб, они обнаруживают, что его там уже нет, зато остались врач и тяжелораненые без лекарств (только с запасом спирта). К церкви подходит заблудившийся немецкий отряд, герои вместе с врачом и способными стрелять ранеными отбивают атаку, при этом оба лейтенанта погибают. Оказывается, что у обоих были одни и то же имя и фамилия. В последней сцене рядовой, словно Харон, плывет по реке в лодке с их телами.

4

Из этих пересказов ясно следует, что все фильмы, кроме последнего, имеют довольно схематичный сюжет, причем повторяющий один и тот же сценарий – развитие событий в линии главного героя соответствует типичным характеристикам романа становления. Таким образом, можно считать, что благодаря повторяемости типа времени и места действия, типа героев, характера испытаний, которым они подвергаются, и т. д., сложился и утвердился набор конститутивных жанровых черт (о жанровом образце см. Wojtak 2004, 16), характерных для «военных фильмов о молодых лейтенантах».

Эти фильмы имеют одного главного героя, а значит, и одну основную сюжетную линию. *Разжалованный* же модифицирует этот набор. В его фабуле мы имеем двух героев: разочарованного лейтенанта, «вина» которого главным образом в том, что он слишком добр и благороден, чтобы выжить на фронте. Наивность прокурора заключается в том, что, как в традиционной схеме фильма о молодых лейтенантах, он слишком верит в идеологию, в которую уже никто, кроме него, не верит.

Последний из упомянутых фильмов вводит в жанровую схему вариацию, основанную на удвоении сюжетной линии и удвоении по принципу

зеркального отражения. Два лейтенанта, оба неопытные, оказываются как бы по разные стороны закона и демонстрируют два противоположных мировоззрения: сталинский фанатизм и нормальное, гибкое, соответствующее нравственным стандартам отношение к жизни (разжалованный лейтенант лишь формально следует уставу ведения боя, а в реальных ситуациях действует здраво и разумно). Лейтенант-прокурор поначалу все-таки верит в сталинскую идеологию, раз готов ради нее убить конвоируемого.

Как уже было сказано выше, в совокупность четырех названных конститутивных признаков жанра входит не только сюжетная схема, но и необходимость надстройки над ней определенного идейного содержания – картины мира. Причем эта картина не обязательно вытекает прямо из фабулы[12]. Фабула, конечно, всегда имеет свои идейные смыслы, какой-то моральный вывод из нее следует. Но в современных фильмах о лейтенантах важно, чтобы эпизоды имели и аллегорическое значение, чтобы эти фильмы можно было интерпретировать «двухступенчато»: чтобы помимо очевидных выводов из рассказанных событий можно было увидеть в них и какой-то более глубокий смысл. При этом степень этой аллегоричности, даже символичности, надстроенной над событиями сюжета, может быть разной.

В *Сорокапятке* искать символичность трудно. Общая мораль фильма – видимость обманчива; тот, кто кажется разумным, ответственным, преданным, может оказаться легковерным или предателем, а тот, кто не слишком умен, проявляет себя на высоте. Всё это является просто выводом из фабулы. Никакого смысла над ней не надстроено, вся история служит, как я думаю, главным образом для развлечения: сюжетные повороты неожиданны, батальные сцены и любовная линия позволяют зрителям пережить эмоции.

Лейтенант Суворов – это фильм, в котором благодаря сугубо художественным приемам, фабула приобретает характер идейной дискуссии. Напыщенные, пропагандистские речи незрелого Суворова слишком явно перекликаются с его донкихотовскими поступками и самоубийством командира дивизии, чтобы не связать их в единое целое, которому, с другой стороны, противопоставлены тишина разрушенной церкви и спокойное, зрелое муже-

[12] Стоит отметить, что рассматриваемый фильм полемически отсылал к упомянутой выше картине «Двое в степи». В том советском фильме разжалованный и отданный под трибунал офицер уже самостоятельно, после смерти конвоира, отправлялся в штаб, являлся на трибунал и, разумеется, получал прощение. Действительно, простейший и в данном случае маловероятный вывод, что в Красной армии справедливость торжествует, вытекал прямо из фабулы и не надстраивался ни какой-либо серьёзной идейной дискуссией, ни символическим или даже мистическим содержанием. Однако это не умаляет заслуг автора романа и режиссёра фильма, которые осмелились упомянуть, что случались несправедливые разжалования, а трибуналы приговаривали к смерти. В советские времена это было большим мужеством.

ство старого царского офицера. Можно сказать, что над простой фабулой в духе романа воспитания возникает некая надстройка.

Следующим этапом кристаллизации принципов нового жанра (поджанра?) представляется фильм «Бой местного значения». Сюжет картины уже можно считывать двояко: с одной стороны, это история о том, как молодой офицер взрослеет и сдает экзамен, с другой – на нее накладывается мифологическое повествование. Если за начало сюжета принять самое раннее, упомянутое в фильме событие – разлука с девушкой лейтенанта после проведенной вместе ночи, в результате чего девушка оказалась в монастыре, а за конец – их повторное соединение уже после боя, то можно сказать, что простой истории взросления приданы рамки своеобразного путешествия, во время которого герой покидает страну любви, попадает в страну смерти (то есть на войну), чтобы вновь вернуться в страну любви. А это уже мифологический сюжет – именно в нем заключаются истинные ориентиры добра и зла, и по сравнению с ним взросление офицера для смысла фильма почти не имеет значения.

В *Бою…* мифологические смыслы не были явно обозначены, и, вероятно, мало кто их сумел разглядеть. Гораздо более отчетливы они в *Разжалованном.* Вся военная действительность, в которой оказались оба прибывших на фронт лейтенанта, – это царство смерти. Командир, карающий лейтенанта, болен (туберкулез или воспаление легких – а на фронте это приговор), и, вероятно, поэтому ему так легко убивать. Взвод, временно спасенный разжалованным, скорее всего, погибнет в следующей атаке. Направляясь в штаб, герои как будто спускаются в ад. Отсюда появляется эпизод с каннибалом, напоминающий мотив Уголино, и, пожалуй, он является самым безобидным. Молодые офицеры уже не покинут царство смерти, на что указывает финальная сцена. Может быть, они лишь обретут посмертное спокойствие, перевезенные через реку рядовым-Хароном. При этом их история кажется значимой. То, что оба лейтенанта носят одни и те же имя и фамилию, указывает на то, что русские называют связью времен, или что-то вроде вмешательства высшей силы. Комментарием к происходящему становятся кадры разрушенной церкви, иногда снятые особым образом – камерой, направленной вверх так, чтобы сквозь пробоины в сводах было видно небо[13].

Таким образом, создается впечатление, что эволюция интересующего меня гипотетического поджанра заключается в заимствовании старой, простой сюжетной схемы и постепенном ее обновлении так, чтобы можно было усилить сферу идеологических и мировоззренческих смыслов, надстраиваемых над фабулой. Смыслов, не столько из нее вытекающих, сколько именно над ней надстраива-

---

[13] Амбициозное российское кино обладает немалым умением показывать сакрализованное пространство – символическое, скрытое указание на присутствие Бога (ср., напр., Jaszewska 2017; Piętas 2004). Оказывается, что это умение не чуждо и более популярным фильмам.

емых с помощью введения мотивов, которые можно трактовать как аллегории и символы, полные значений, касающихся важнейших экзистенциальных проблем: смысла жизни и смерти, а также возможного устройства мира. Примечательное явление, если учитывать, что речь идет о кино популярном, жанровом, оперирующем повторяющимися, даже стереотипными фабульными мотивами.

5

Последний фильм, на который стоит обратить внимание, это *Три дня лейтенанта Кравцова*. Он очевидным образом соответствует критериям принадлежности новому поджанру, который мы могли бы назвать «современной аллегорико-символической повестью о лейтенанте». Здесь снова возвращается характерная сюжетная схема, но в ней уже можно без труда прочитать аллегорический замысел картины. Нам не нужно вдумываться в символические интерпретации движений камеры или придавать особое значение отдельным эпизодам – на этот раз мораль вытекает просто из самого переплетения событий, совершенно, а порой и гротескно непредсказуемых. Удача лейтенанта, его случайные спасения в самых опасных ситуациях были бы вполне достойны комедии, если бы не последнее событие – смерть через три дня после войны, указывающая на существование в мире некоего высшего и несправедливого порядка, не имеющего, однако, ничего общего с виной или заслугой, с абсурдом, ассоциирующимся (хотя и лишь отдаленно) с категорией иронии судьбы. *Три дня…*, таким образом, являются притчей о непредсказуемости человеческой судьбы, причем выражающей свои смыслы через простые элементы фабулы.

Три дня лейтенанта Кравцова свидетельствуют, что экзистенциальные смыслы в повести о лейтенанте выражены несложными средствами. Как видно, новый жанровый образец, еще только формирующийся в *Бое местного значения*, за несколько лет успел окрепнуть и отвердеть, а значит, если он не окажется эфемерным, его ожидают новые воплощения.

Литература

Belen'kiy, I. (2019), Istorija kino. Kinos''jomki, kinopromyshlennost', kinoiskusstvo. Moskva.

Drawicz, A. (ред.) (1997), Historia literatury rosyjskiej XX wieku. Warszawa.

Golubkov, M. M. (2015), Vojennaja proza: kratkij istoricheskij ocherk, [in:] http://godliteratury.msu.ru/?p=163.

Jaszewska, D. (2017), Film jako medium (nie)obecności Boga. Ukryta teologia w „Niemiłości" Andrieja Zwiagincewa, [in:] Kultura – Media – Teologia 31, 39-57.

Łęcicki, G. (2017), Ewolucja obrazów totalitaryzmów XX wieku na przykładzie filmów fabularnych oraz seriali telewizyjnych, [in:] Studia Theologica Varsaviensia UKSW 1, 76-106.
Malyshev, V. S. | Kapterev, S. K. | Karavayev, D. L. (2020), Na ekrane – istoriya Otechestva. Istoricheskie fil'my Rossii i SSSR 1908-2019 gg. Moskva.
Mingazheva, L. M. (2016), Otrazhenie principov dramaturgii russkogo klassitsizma v „lejtnantskoj proze", [in:] Vestnik Bashkirskogo universiteta 21 (1), 101-108.
Mucha, B. (2002), Sztuka filmowa w Rosji 1896-1996. Piotrków Trybunalski.
Nekrasova, E. (2010), Kartinu, poluchivshuju dve TEFI, nigde ne pokazyvajut, [in:] Gorod 812. Petersburgskij zhurnal 14.10, [in:] https://gorod-812.ru/kartinu-poluchivshuyu-dve-tefi-nigde-ne-pokazyivayut/.
Piętas, M. (2004), Biblijny wymiar „Ofiarowania" Andrieja Tarkowskiego, [in:] Kwartalnik Filmowy 45, 70-89.
Poręba, S. | Porębina, G. (1996), Historia literatury rosyjskiej 1917-1991. Katowice.
Shchelokova, L. I. (2012), K voprosu ob istokach „lejtenantskoj prozy" (povest' K. D. Vorob'jova „Eto my, Gospodi!.."), [in:] Vestnik RUDN. Literaturovedeniye, zhurnalistika 2, 26-33.
Wojtak, M. (2004), Gatunki prasowe. Lublin.
Zorkaja, N. M. (2014), Istorija otechestvennogo kino XX veka. Moskva.

DOI: 10.31648/pw.12835

Kristina Vorontsova
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9230-1043
Jagiellonian University in Kraków

AIGEL'S SONG *GAS* AS AN ANTI-WAR MANIFESTO: POETICAL, MUSICAL AND FOLKLORE ASPECTS[1]

Abstract: This paper analyzes the song *Gas* by Aigel Gaisina as a contemporary reinterpretation of the folkloristic genre of lamentations. The core research question addresses how the song utilizes traditional poetics while subverting and deconstructing them to reflect collective trauma and anti-war sentiment following 2022. The theoretical framework combines folkloristic studies with musical analysis, drawing on Baroque symbolism and song studies. Methodologically, the study employs textual analysis, intertextual comparisons, and musical semiotics. The paper argues that *Gas* incorporates ritualistic syntax, tabooed lexemes, and archetypal imagery, adapting them to a modern context. It highlights the song's duality, drawing from both Slavic and Tatar lament traditions while rejecting their consolatory functions. Instead, the song portrays death as omnipresent and inescapable. This bleak imagery critiques war, framing it as senseless violence that eradicates hope and humanity. These findings contribute to understanding contemporary folklore-inspired art as a medium for expressing societal despair, political critique, and anti-war messages.

Keywords: anti-war agenda, poetry, Aigel Gaisina, song, Russian invasion, lament

Introduction

Since the onset of the full-scale Russian invasion of Ukraine, numerous musicians, singers, and songwriters in Russia have adopted an anti-war stance and have openly opposed Putin's authoritarian regime. The repercussions of their outspoken views were swift for many: their concerts and festival performances were cancelled, they were officially labelled "traitors" blacklisted by government authorities, and they were subjected to harassment by online "bots" and self-proclaimed "patriots". The Russian Ministry of Culture excluded them from all initiatives, including cultural projects involving minority groups. Predictably, many musicians have opted to leave Russia at the earliest opportunity to continue expressing their anti-war and anti-Putin sentiments without the fear of censorship or criminal prosecution.

[1] This publication has been supported by a grant from Philological Faculty under the Strategic Programme Excellence Initiative at Jagiellonian University.

This decision has been made despite the fact that a significant number of their peers have felt pressured to change their stance, publicly repent, and seek absolution by performing concerts in the occupied territories of Ukraine.

Resistance, defence against enemies, and unity with other members of the community who share the same values are very old functions of singing, especially choral, as can be seen today during concerts by Russian musicians with an anti-war agenda who are in exile. J. Jordania, the anthropologist, notes:

> We could ask this question in other words as well: what was the survival value of polyphonic group singing? According to the proposed model, vocal polyphony (more precisely, the inseparable unity of group singing and dancing) was born primarily as a strategy for the group defence of their lives and their territories from the major predators of Africa. […] Choral singing at this stage (before the advance of articulated speech) must have been a means of social bonding and stress relief as well, but I suggest that the primary evolutionary function of choral singing was a strategic defence against major African predators (Jordania 2006, 298).

It is logical that Russian musicians play such a significant role for anti-war Russians and those opposed to Putinism, serving as their recognizable and influential voices on a large scale. A song today simultaneously becomes a form of group psychotherapy, a political statement, and a cultural code that helps identify "kindred spirits" in a world of enemies. At concerts abroad, it also becomes an attempt to recreate, for a few hours, the cultural space of a forsaken homeland. Moreover, since February 2022, a significant body of texts and musical compositions has begun to emerge. These works capture the reality of war with documentary precision and a distinctly journalistic focus, aiming to foster a critical perspective on the events and influence the listener. These texts give rise to a unique phenomenon of a genuinely mass pacifist narrative, seemingly appearing for the first time in the Russian-speaking culture. To some extent, it is comparable to the song movement in the United States opposing the Vietnam War (Clegg 2013, 145-161) and "singing resistance | revolutions" in many countries in the 20th and 21st centuries (see: Brokaw | Brokaw 2001, 17-29; Payerhin 2013, 291-310). This phenomenon still requires thorough research, but initial attempts at analysis have already been emerging (see: Vorontsova 2025, 215-232). A noteworthy example of a systematic approach is the podcast titled *Antiwar Music* (*Антивоенная музыка*) by musicologist A. Vilenskaya and journalist M. Zagovor. The podcast examines both the lyrics and the musical aspects of these songs within a broad historical perspective.

The artist I am going to focus on is Aigel Gaisina (born in 1987 in Naberezhnye Chelny, the Russian Federation), a Tatar poet who writes in both Tatar and Russian. She is the frontwoman of the electronic hip-hop indie band Aigel, in collaboration with a musician Ilya Baramia, and she is also a professional voice actor. Following the events of February 24, 2022, immediate protests against the Russian invasion

of Ukraine appeared in the band's social media. Facing pressure from the authorities, members of the group left Russia; Gaisina is currently residing in Berlin, Germany, while Baramia was living in Montenegro (in January 2026, he was granted a talent visa in France). Despite censorship attempts, Aigel became even more popular in the Russian-speaking world after emigrating. A film director, Zhora Kryzhovnikov, used one of the band's compositions in the Tatar language, *Pyala*, in his acclaimed series *The Boy's Word: Blood on the Asphalt* without crediting them, but people identified the authors thanks to the service and application Shazam. However, Aigel's creative works have not been studied by scholars yet, specifically as a distinct poetical or musical phenomenon. Some papers examine Aigel alongside other Russian rap artists, analyzing key motifs in their creative work (Yeremenko 2019, 214-217), feminist themes (Diveyeva 2022, 281-289), and the impact on listeners' sub-consciousness (Klochkov 2020, 107-112). Some scholars emphasize Gaisina's role as an activist supporting and developing the Tatar language (see: Baranova 2023, 91, 124-125). Anti-war songs have not been the subject of scientific research yet.

Gaisina's reaction to the events of February 24, 2022, had a long-term impact on her mental health, creativity, as well as her composing skills. As she confesses in an interview conducted by the independent journalist and renowned Russian interviewer Yuri Dud in 2023, she experienced a loss of self-confidence and managed to write only one non-commercial song *Gas* since the onset of the full-scale Russian invasion of Ukraine (AIGEL… 2023). After a long hiatus, the group finally released two albums in 2025: *Tatar Rave* (in Tatar and German) and *HUMAN* (*ЧЕЛОВЕК*) (in Russian). She admits in the mentioned interview that she is still unable to evaluate the song examined in this paper aesthetically from either a literary or musical standpoint. *Gas* reflects Aigel's tragic worldview and her resolute opposition to war.

The main aim of this paper is to analyse *Gas* (2022) in the context of its lyrics, music, and long-standing folklore traditions of funeral lamentations and to reveal the stylistic and formal techniques the author of the song uses to convey an anti-war message.

1. *Gas* as a Woman's Perspective on the Horrors of War: Lyrics

The focal point of these lyrics[2] is undeniably the repeated mention of "gas" throughout the song's verses and refrains. This imagery can be interpreted on several distinct semiotic levels. On the one hand, the phrase "the 200th gas" phonetically and semantically evokes the idiomatic Russian expression *Груз 200* (lit. Cargo 200), referring to Soviet and post-Soviet soldiers who were repatriated in zinc

[2] For quotes in Russian and English the official subtitles from Aigel's YouTube channel were used. See: (Aigel 2022). Original spelling and punctuation have been preserved.

coffins (Braithwaite 2010, 253-257; Korovuškin 2000, 80). This military slang gained widespread recognition among civilians, largely due to the 2007 neo-noir thriller *Cargo 200* directed by A. Balabanov. On the other hand, "gas" could serve as a metaphor for Putinism itself. Natural resources have long been associated with this regime, which has secured deals with Western partners for discounted rates and low gas prices. This imagery, central to the song, conveys an anti-war agenda indirectly. While the current geopolitical situation is not explicitly mentioned, the underlying message is unmistakable:

> A neighbor's son in a foreign soil
> Will decompose to gas and gas
> And travel up the pipeline to check up on us[3].

Furthermore, in the Russian version, the line "The homeland will sell you out of a song,"[4] without a fixed object, can be interpreted in various ways.

Firstly, it reflects a bitterly ironic commentary on the toxic relationship between the homeland and its "sons". Gaisina chooses the lexeme *Fatherland* (*Отечество*), which is more fitting in the wartime context and evokes the masculine world of violence and aggression: all the men mentioned in *Gas* are victims of the war unleashed by the Fatherland.

Secondly, this message may be understood more directly, considering Russian gas supplies. The lyrical subject, a feminine figure – a detail that underscores the personal and human perspective – exists in a dystopian world, where dead soldiers return home not in coffins but through gas pipes, symbolizing how the war infiltrates every apartment. By highlighting both possible interpretations of the imagery of gas, one might speculate that the state's resources are metaphorically built on the dead bodies of its soldiers.

Moreover, the gender of the lyrical subject is intentional: Gaisina gained fame through her play and debut album *1190* (2017), which focuses on the theme of Russian prisons, and prominently employs the artistic technique of focalization. She performed all compositions herself, using a range of voices and timbres. In *Gas*, however, there is a single lyrical subject who, according to feminist criticism, exemplifies the experience of traumatic historical events through the female body (see, for instance: Feminist Trauma Theologies… 2020; Harel-Shalev 2020, 55-72; March 2017).

The entire song portrays a heroine's inner dialogue, presumably with her beloved, who is later revealed to be synonymous with the 200th gas, which she references throughout the song. A gas stove in the kitchen becomes as a medium for

---

3 "Соседский сын в чужой земле / Разложится на газ и газ / И вверх по газовой трубе / Поднимется проведать нас" (Aigel 2022).

4 „Отчизна задарма продаст" (Aigel 2022).

communicating with the afterlife: "Do you read me? It's Hell, over / a soldier missing in action".[5] This dialogue structurally resembles military radio communication: "I'll turn the gas stove knob / to pick up the right frequency".[6] It is evident that the heroine attempts to connect with her beloved man in hell, suggesting there is no absolution for the soldiers who died in this war. She recounts a story about a neighbor's son, a narrative that parallels her own tragedy.

Through numerous repetitions of significant lines such as "The cozy blue light", "keep us warm", "Oh God oh God, everything's in blood", and "the 200th gas",[7] delivered in a rather subdued tone, the intention is to induce a trance-like state in the listeners and to depict this dystopian world and massacre as a tragically common occurrence.

The imagery of gas pipes connecting apartments in multi-story buildings allows listeners to speculate that similar situations unfold in every kitchen throughout the country, with death being as pervasive as the gas itself. The heroine even uses the plural pronoun *we* signifying a communal bond among women who have lost their men, but they remain tied together through the pervasive presence of gas: "to check up on us", "Whom will the guy warm up this winter? / Which one of them? Which one of us?"[8] This manifestation underscores her belonging to a community of lonely women and their men.

In this doomed world, restless souls do not appear as ghosts but take the form of gas after their massacre in a senseless war. Interestingly, in *Gas*, Gaisina avoids depicting militaristic imagery, unlike many of her colleagues in their songs. Instead, her use of omission resonates more deeply with listeners, opening alternative paths for interpretation and evoking personal experiences, especially in the context of events after February 24, 2022.

2. *Gas* as a Baroque Cross Melody: Music[9]

The musical aspect of the song perfectly complements the grim world depicted in the lyrics. The melody at the beginning, which then loops, is partially a reversed variation of the cross motif from Baroque music, especially Bach[10]. Generally, the theme of the cross consists of two descending seconds forming dissonant, unstable,

---

5 „Прием! Как слышно? Это Ад / Пропавший без вести солдат" (Aigel 2022).

6 „Плиты я ручку поверну, / Поймаю нужную волну" (Aigel 2022).

7 „Уютный синий огонек", „согрей", „О Боже! Боже! Все в крови", „двухсотый газ" (Aigel 2022).

8 „проведать нас", „Зимой согреет паренек, / кого из них, кого из нас" (Aigel 2022).

9 The author of the paper expresses sincere gratitude to Irina Utienkowa-Szalapak, a musicologist, for her insightful comments used that informed the analysis in this sub-section.

10 It is worth mentioning that many researchers have noted the orientation of contemporary Russian-language performers toward Baroque traditions (Belobrov 2016; 2017; 2018; Vilenskaya 2021).

and anxious intervals (see: Newman 1995; Walter 1949, 345-354). In *Gas*, the latter second is ascending, and the limiting interval is not a dissonance but a consonance – a minor sixth (equivalent to the folklore genre of lament, or Russian romance), which imbues it with a shade of melancholy and hopelessness, surpassing the standard Baroque sense of tragedy and anxiety. In the development of the musical plot, the cross motif gradually dissolves into layers of pulsations, explosions, and percussive waves, only to suddenly reemerge briefly as a flicker in the background during the words "Oh God, Oh God, everything's in blood" and instantly fading into the sounds of sirens.

The melodic line of the textual part is also interesting: its tedious, monotonous, looping motion within the confines of a minor third primarily evokes the "tune-formulas" of Russian folk ritual laments and lamentations; a connection that will be analyzed further. However, in comparison with the original genre, where the melody often intertwines with physiological crying, the impression here is one of being frozen in time and indifferent. This effect seems to represent the highest expression of the heroine's horror and despair after losing her beloved man during the dreadful and unnecessary war.

Also noteworthy is the direction of the motion: not descending, as in laments, but ascending – an endlessly repeating a question without an answer as the lyrical subject engages in a dialogue with the dead. Another allusion is to Chopin's famous funeral march, but in a distorted and reversed form, accompanied by a heartbeat-like pulsation. In turn, in Baroque symbolism, ascending intervals traditionally evoke resurrection and spiritual elevation, in contrast to descending ones, which signify the abyss, crucifixion, and atonement (Nosina 1997, 16-24). The reversed direction of motifs in both the theme of the cross and the main melody suggests reflections on the ephemeral spirit – existing beyond corporeality, time, and life – as the image of gas and dead soldiers is rendered musically.

The last noteworthy aspect is the stratification of three texture layers. The theme of the cross, the melody with the text, and the accompaniment – they exist somewhat independently and make the impression of being rhythmically unrelated. This can be treated as a metaphor of chaos dominating in the artistic space. The voice enters unexpectedly, loops, and varies only through a formal increase in dynamics at the climax.

The cross motif in the lower voice begins as a melody, attempts to develop, but quickly loops and gradually dissolves. Interestingly, the sounds of war, which conventionally would function as a background element, become the primary layer of texture, which exhibits movement, development, and climax. This layer starts with random sounds, intensifying through persistent pulsations, and culminates in "explosions", imitations of percussive waves, and sirens.

To sum up, the war is more evident in the music than in the lyrics; it serves as the constant background for the heroine's lament and depressing perception of the world.

3. *Gas* as a Funeral Lamentation: Folklore

As suggested even by the musical aspect of the song, *Gas* can be identified as a contemporary variation of the folklore genre known as lamentations (Rus. *плач*, *причёт*, *причитание*, *вой*, *жаль*, *голошение*). Studies have shown that lamentations should be understood as elegiac improvisations created by women (the gender aspect is particularly significant in this context) for a wide variety of occasions and diverse themes. These lamentations arose predominantly in connection with sad, sorrowful, or tragic events in life, such as: fires, crop failures, famine, illness, family discord, various manifestations of social oppression, the hardships of orphans or widows, army conscription, death, and so on (Chistov 1960, 6). This genre is so ancient and universal across cultures that it has permeated the literary traditions of many nations (see: Weinbaum 2001, 20-39).

Lamentations do not have fixed texts or specific plots; the performer's emotions are expressed through a familiar repertoire of poetic imagery and phrases, the use and selection of which were individualized for each occasion. Forced marriage, the departure of a husband, father, or brother to military service, and the death of a loved one were three of the most significant sorrowful events experienced by mourners and lamenters in the past – events that disrupted their entire lives. The recurrence of these events, along with the development of established rituals surrounding them, contributed to the relative stability of certain types of lamentations: wedding, conscription, and funeral laments (see: Al'tšuler 2007).

In these three cases, lamentations (not only the act of lamenting but also their themes, imagery, and vocabulary) became ritualistically obligatory elements of the ceremony, creating a tradition that greatly influenced the poetics of lamentations as a whole – both ritualistic and non-ritualistic (Chistov 1960, 6). The primary functions of this genre are its ritualistic role and a non-ritualistic therapeutical function, emphasizing importance of expressing emotions tied to traumatic loss.

Tatar culture has its own forms of lamentations – marsiyas or *елау-сыктау* – which are characterized by less improvisation and a stronger religious focus compared to Slavic examples. These laments are often performed in Old Tatar, lending them an archetypal significance (Mähdiev 1997, 25-50).

Gas incorporates both traditions and develops the folklore genre using contemporary tools. This song can be classified as a funeral lament, even though it thematically also connects to a conscription lament. The narrative about the

neighbors and their son, who shares the same fate as the heroine's beloved, is deliberate and borrowed from the traditional folklore genre.

As K. Chistov notes, funeral rituals, along with their associated lamentations, were vividly collective ceremonial actions in which all members of the clan or tribe participated, and later, members of the family and local community (referred to in lament terminology as *kinfolk* and *neighbors* or *fellow villagers*) (Chistov 1960, 12).

Gaisina's lamentation is not individual; it addresses the collective trauma following 2022. Scholars emphasize that the analyzed folkloristic genre has always been tied to relevant social issues, reflecting them and highlighting the bleak future of the survivors (Andreyev | Vinogradov 1937, XIII).

The song also employs the distinctive syntax of lamentations, marked by an abundance of interrogative-exclamatory constructions, rhetorical appeals, and exchanges of remarks. The ritualistic nature of this contemporary lamentation is underscored by the use of trance-inducing repetitions. The dialogue with the deceased is both traditional and typical of the genre.

At the same time, the grim world depicted in *Gas* is hopeless in contrast to the archaic beliefs of the ancestors: traditional funeral rituals aimed to frighten death, confuse it, and make it forget the path to the home it visited (Andreyev | Vinogradov 1937, VII). However, in the song, it becomes clear that such efforts are fruitless and meaningless: death invades every apartment through gas pipes.

In traditional laments, direct reference to the deceased as a "corpse", "dead", or with similar terms is taboo. The heroine of the song also employs a figure of omission, addressing her beloved simply as "you" while using substitutes like "cozy blue flame" and "the 200th gas". The heroine narrates a parallel story of the decomposing neighbor's son and her own attempt to connect with hell, subtly hinting at what happened.

The song begins with the words: "I'll scoop / the ashes from the gas oven / and put in an urn – that's you".[11] The choice of lexemes evokes the image of the cremation urn and introduces the motif of death, leaving no room for alternative interpretations. Thus, the terms *gas*, *ash*, and *flame* replace the tabooed words *corpse* and *death*. The only detail listeners learn about the soldier's fate in a foreign land is that he went missing in action, placing him in a liminal state between life and death. Presumably, this liminality enables the continuation of the dialogue with him.

Undoubtedly, *Gas* draws on both folkloristic and literary resources. An example of lamentations arising in similar circumstances can be found in the famous *Lament of Russian Women* featured in *The Tale of Igor's Campaign*, as well as in the remarkable *Yaroslavna's Lament*.

When it comes to Tatar lamentations, it is evident that Gaisina deviates from and deconstructs this tradition. Tatar laments typically include the remembrance of the

[11] „Сгребу из печки газовой золу, / засыплю в урну – это ты" (Aigel 2022).

deceased's good qualities, expression of the family's grief and loss and prayers to Allah, asking for mercy for the deceased's soul. None of these elements is present in the song, leading to the conclusion that the deceased was not a virtuous man, but rather someone who came with a weapon to a foreign land, making it futile to ask Allah for mercy and forgiveness. One of the last lines in the song, "Oh God, Oh God, everything's in blood", underscores the horror and hopelessness surrounding the soul's fate and the fate of the heroine.

In Tatar folk culture, which Gaisina follows, lamentations also situate between speech and song, where the musical component is deliberately restrained and subordinate to verbal expression and emotional intensity. Rather than functioning as fully developed songs, Tatar lamentations are best described as intonationally organized recitative or melodized speech, closely tied to mourning practices and rites of passage (Muhamedzânov 1976, 106-110). Melodically, lamentations employ a narrow pitch range, often limited to several tones, typically structured around pentatonic principles, which are characteristic of many Turkic musical traditions (Levin 1999, 242-245). Pauses, repetitions, elongation of syllables, and broken phrases are common, reinforcing the improvisational nature. Thus, the musical and vocal dimensions of the song under analysis are also shaped by the influence of this tradition.

Conclusions

To sum up, this paper marks the preliminary stages of a comprehensive investigation into anti-war lyrical compositions written in Russian after the beginning of the full-scale Russian invasion of Ukraine. This study aimed to identify key anti-war motifs in the song *Gas* by Aigel Gaisina and examine them in a broader context. The song's musical accompaniment reinforces its lyrical themes and provides a wide spectrum of interpretative avenues. *Gas* can be considered an example of lamentations originating from folklore bridges with contemporary anti-war sentiment.

Its synthesis of lyrical poetics, baroque musical motifs, and lamentation traditions crafts a multidimensional narrative of loss, despair, and women's loneliness. Through its innovative reinterpretation of funeral laments, the song transcends individual grief to encapsulate collective trauma and critique systemic violence. The haunting imagery of gas as both a metaphor for death and a symbol of modern sociopolitical oppression underscores the inextricable link between personal tragedy and societal decay. This work amplifies the voices of marginalized and traumatized individuals and redefines folklore-inspired art as a powerful medium for 21st-century political and cultural expression. Baroque symbolism in Gaisina's song enhances the anti-war message by emphasizing the contrasts between life

and death, light and darkness, which are central to Baroque aesthetics. Images of decay, loss, and spiritual purification, characteristic of Baroque art, underscore both personal grief and the widespread destruction caused by war. This approach intertwines deeply emotional experiences with a philosophical reflection on the inevitability of human suffering and its transcendence. In other words, all aspects of the song – poetic, musical, and folkloristic – contribute to its anti-war message.

The anti-war works of poet-songwriters creating in Russian and responding to current events require closer attention from researchers. These works stand as unique documents of the epoch, forms of group therapeutic practice, and records of the trauma witnessed by opposition-minded Russians. This research can be expanded by incorporating texts from other authors created during the same period, as well as by providing a more detailed analysis of each motif highlighted in the study.

Bibliography

Aigel (2022), Gas [English subtitles], [in:] https://www.youtube.com/watch?v=LxW3yypRjVw.

AIGEL… (2023), AIGEL – kak sozdaetsâ muzyka, [in:] https://www.youtube.com/watch?v=e-r5dXL29rc&t=7028s.

Al'tšuler, M. (2007), Russkie pohoronnye pričitaniâ. Vidy, formy, genezis, bytowanie (avtoreferat dissertacii). Moskva.

Andreyev, N. | Vinogradov, G. (1937), Russkiye plachi. Vstupitel'naya stat'ya, [in:] Andreyev, N. (red.), Russkiye plachi (prichitaniya). Leningrad, VI-XXXVI.

Baranova, V. (2023), Yazykovaya politika bez politikov: yazykovoy aktivizm i minoritarnyye yazyki v Rossii. Moskva.

Belobrov, A. (2016), Reprezentatsiya kul'turnykh form barokko v sovremennom muzykal'nom i teatral'nom iskusstve Rossii, [in:] Vestnik MGUKI 5 (73), 109-114.

Belobrov, A. (2017), Problema barokko v sovremennoy kul'ture Rossii, [in:] Vestnik Kemguki 39, 66-72.

Belobrov, A. (2018), Interes rossiyan k barokko v sovremennoy muzykal'noy kul'ture, [in:] Yevraziyskiy Soyuz Uchenykh 4 (65), 20-23.

Braithwaite, R. (2010), Afgantsy: The Russians in Afghanistan 1979-1989. Oxford.

Brokaw, J. | Brokaw, M. (2001), Identity Marketing: The Case of the Singing Revolution, [in:] Journal of Nonprofit and Public Sector Marketing 8 (4), 17-29.

Chistov, K. (1960), Russkaya prichet', [in:] Chistova, B. | Chistov, K. (eds.), Prichitaniya. Leningrad, 5-45.

Clegg, N. (2013), Anti-Vietnam War Protest Music, [in:] Rojas, E. | Michie, L. (eds.), Sounds of Resistance: The Role of Music in Multicultural Activism. Westport, 145-161.

Diveyeva, A. (2022), Istoriya, kotoraya yest': tematika i pragmatika russkoyazychnogo zhenskogo repa, [in:] Russkaya rok-poeziya: tekst i kontekst 22, 281-289.

Emery, W. (1949), Bach's Symbolic Language, [in:] Music & Letters 30 (4), 345-354.

Harel-Shalev, A. | Daphna-Tekoah, S. (2020), The Politics of Trauma, Gender, and War, [in:] Harel-Shalev, A. | Daphna-Tekoah, S. (eds.), Breaking the Binaries in Security Studies. Oxford, 55-72.

Jordania, J. (2006), Who Asked the First Question?: The Origins of Human Choral Singing, Intelligence, Language and Speech. Tbilisi.

Klochkov, M. (2020), K voprosu populyarnosti repa v sovremennoy rossiyskoy kul'ture s pozitsiy psikhoanaliza, [in:] Obshchestvo: filosofiya, istoriya, kul'tura 4, 107-112.
Korovuškin, V. (2000), Slovar' russkogo voennogo žargona: nestandartnaâ leksika i frazeologiâ vooružënnyh sil i voenizirovannyh organizacij Rossijskoj imperii, SSSR i Rossijskoj Federacii XVIII-XX vekov. Ekaterinburg.
Levin, T. (1999), The Hundred Thousand Fools of God: Musical Travels in Central Asia. Bloomington.
Mähdiev, M. (1987), Yola folklory, [in:] Bakirov, M. | Mähdiev, M. (eds.), Folklor zhanrlaryn sistema itep tiksheryu. Kazan, 25-50.
March, R. C. (2017), Trauma and the female body: An exploration of representations of women in contemporary women's writing, [in:] BrightOnline 7, [in:] http://arts.brighton.ac.uk/projects/brightonline/issue-number-seven/in-those-eyes2.
Muhamedzanov, R. (1976), Rekrutskie i soldatskie pesni tatar Baškirii, [in:] Akimova, T. | Barag, L. (eds.), Fol'klor narodov RSFSR. Ufa, 106-110.
Newman, A. (1995), Bach and the Baroque: European Source Materials from the Baroque and Early Classical Periods with Special Emphasis on the Music of J. S. Bach. New York.
Nosina, V. (1997), Simvolika muzyki I. S. Baha. Sankt-Peterburg.
O'Donnell, K. | Cross K. (eds.) (2020), Feminist Trauma Theologies. Body, Scripture & Church in Critical Perspective. London.
Payerhin, M. (2013), This Rocks Will Roll. Songs and Resistance in Communist Poland, [in:] Rojas, E. | Michie, L. (eds.), Sounds of Resistance: The Role of Music in Multicultural Activism. Westport, 291-310.
Vilenskaya, A. (2021), Ot barokko do Morgenshterna. Lektsiya Anny Vilenskoy, [in:] https://www.youtube.com/watch?v=0SftUyPkyjE&t=1666s.
Vorontsova, K. (2025), Rosyjska liryka pieśniowa jako antywojenny manifest: obrazowe i tematyczne narzędzia „Roku wojny 22/23", [in:] Przegląd Rusycystyczny 1 (189), 215-232.
Weinbaum, B. (2001), Lament Ritual Transformed into Literature: Positing Women's Prayer as Cornerstone in Western Classical Literature, [in:] Journal of American Folklore 114 (451), 20-39.
Yeremenko, Y. (2019), Motiv ognya v russkoyazychnykh sovremennykh muzykal'nykh tekstakh 2015-2019 gg., [in:] Snigireva, T. | Nazarova, L. (eds.), Khudozhestvennaya literatura: opyt sovremennogo prochteniya: sbornik statey molodykh uchenykh. Yekaterinburg, 214-217.

Język

DOI: 10.31648/pw.12836

Aleksander Kiklewicz
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6140-6368
University of Warmia and Mazury
Michail L. Kotin
ORCID: https://orcid.org/ 0000-0003-0604-5464
University of Zielona Góra

DIE KOMPLEMENTSÄTZE MIT DEN SUBJUNKTOREN *ČTO* 'DASS' UND *KAK* 'WIE' IM GEGENWARTSRUSSISCHEN UNTER EINEM PARTIELLEN VERGLEICH MIT IHREN DEUTSCHEN ENTSPRECHUNGEN

The object sentences with the subjunctors *ČTO* 'that' and *KAK* 'how' in contemporary Russian under a partial comparison with their German equivalents

Abstract: The subject of the study are the object clauses with the complementizers *ČTO* 'that' and *KAK* 'how' in modern Russian, with a partial comparison to their German counterparts. The study concerns the alternations of syntactic actants, implemented in the form of a dependent clause. The authors focus on one type of such semantically conditioned alternations. For this purpose, the authors compare alternative syntactic forms of sentential actants with the Russian complementizers *ČTO* | *KAK* and the German equivalents *DASS* | *WIE*. The analysis shows that each type of sentential actant allows for different valency classes, and there are also differences between the studied languages: German and Russian.

Keywords: syntax, complementizer, compound sentence, sentential actant, valence, government pattern, syntactic alternations, periphrastic class

Einführung

Die semantisch-explikative Syntax von S. Karolak (1984; 2002) basiert auf der Annahme, dass oberflächensyntaktische Strukturen die Realisierung bzw. Repräsentation grundlegender propositional-semantischer Schemata als komplexe Konzepte, d.h. Formen mentaler Informationsverarbeitung, darstellen. Die syntaktische Beschreibung basiert daher auf dem Prinzip „von der Bedeutung zur Form", das in allen Theorien funktionaler Syntax gilt. Die Beziehung zwischen

Inhaltsseite (Proposition[1]) und Ausdrucksseite (morphosyntaktische Struktur) der Satzsyntagmen ist symmetrisch und asymmetrisch zugleich. Einerseits basiert die Oberflächenstruktur, wie oben erwähnt, im Wesentlichen auf einem propositionalen Schema, andererseits ermöglicht das Sprachsystem eine alternative Besetzung von Argumentpositionen, die durch das propositionale Prädikat bedingt werden. Somit erkennt die Theorie der semantisch-explikativen Syntax (Karolak 2002, 178; Kiklewicz 2021, 221; Szumska 2006, 73ff.) die Existenz einer Reihe von Positionsvarianten an, die entsprechend der Valenz des Matrixprädikats austauschbar sind. So realisiert das russische Verb *подумать* als zweistelliges Matrixprädikat die propositionale Struktur *P* (*x, p*), in der das erste Argument auf das Subjekt mentaler Reflexion referiert, während das zweite (propositionales Argument) die Situation, den Zustand oder den Prozess als Gegenstand der Reflexion kodiert. Abhängig von der lexikalischen Bedeutung des Matrixprädikats (siehe Grimshaw 1979, 302) kann ein propositionales Argument in verschiedenen Formen realisiert werden, d.h. sowohl in Form eines Komplementsatzes als auch in Form von Nominalgruppen.[2]

Darüber hinaus ist eine Nullrealisierung möglich, d.h. das Ausbleiben der lexikalischen Besetzung der propositionalen Argumentposition, vgl.:

(1) Петр подумал, что Маше сейчас очень тяжело.[3]
(2) Я подумал об этом совпадении.
(3) Он подумал о сне как высшем благе.
(4) Я подумал о своей библиотеке.
(5) Я немного подумал и ответил.

Alle Repräsentationsformen von Argumenten werden in primäre und sekundäre Formen unterteilt. Den Status der Primärformen haben sententielle Aktanten, d.h.

---

1 In Einklang mit Karolaks Theorie verstehen wir die Proposition als eine grundlegende (konzeptionelle) Prädikat-Argument-Struktur (Karolak 2002, 27f.), d.h. als schematische mentale Repräsentation einer Situation in einer der möglichen Welten, vgl. Proposition als "an intensional entity" (Corcoran 2009, 72) und Proposition als „abstraktes Urteil, semantischer Inhalt einer bestimmten Aussage" (Ivin | Pereverzev | Petrov 1994, 196). Der Unterschied zwischen dem, was K. Boye (2012, 281) als 'proposition' und 'states-of-affairs' bezeichnet, wird nicht extra berücksichtigt.

2 Anna A. Zaliznjak (2006, 447) merkt an, die Nominalgruppe mit Gegenstandssemantik in der Position des propositionalen Arguments nenne den Akteur der dargestellten Situation, welcher aus der Sicht der Informationsstruktur der Äußerung die Hauptrolle übernehme. Dabei weise die Nominalgruppe in Sätzen mit einigen Verben, darunter 'sagen' (ibidem, 179), nicht auf die Sachlage schlechthin, sondern lediglich auf das Thema der Äußerung hin.

3 Die Beispiele – sowohl selbst konstruierte Sätze als auch Objektbeispiele aus dem Korpus sowie deren Periphrasen – werden grundsätzlich weder glossiert noch ins Deutsche übersetzt, da die Autoren davon ausgehen, dass die Leser*innen hinreichende Kenntnisse slavischer Sprachen besitzen, sodass ein durch durchgehende Glossierung und Übersetzung entstehendes zusätzliches Textvolumen entbehrlich sein dürfte. Eine Ausnahme bilden jedoch Beispiele und Belege, die unmittelbar miteinander konfrontiert werden oder aber aus Parallelkorpora stammen. Außerdem sind sämtliche Beispielsätze im Schlusskapitel, die die aufgestellten Thesen verallgemeinernd veranschaulichen sollen, ins Deutsche übersetzt worden.

Komplementsätze, die als vollständige, diskrete Exponenten eines propositionalen Arguments behandelt werden, deren morphosyntaktische Struktur der Relationsstruktur der Proposition entspricht. Alle anderen Ausdrucksformen eines propositionalen Arguments haben sekundären, abgeleiteten Charakter, und die meisten davon sind das Ergebnis von 'Implizitation' (Karolak 2002, 13). Ein Sonderfall der Implizitation ist Nominalisierung (vgl. Korytkowska | Małdżiewa 2002, 19ff.), welche auch von S. Dik (1997, 157ff.) erwähnt wird. In der semantisch-explikativen Syntax ist der Umfang der Nominalisierung jedoch weiter: Darunter werden nämlich nicht nur abstrakte, von Verben abgeleitete Substantive verstanden, die die Position des Komplementsatzes besetzten, wie z. B. im Satz (2), sondern auch Substantive mit Gegenstandsbedeutung, wie z. B. in den Sätzen (4) und (5).

Die Existenz unterschiedlicher Formen der Besetzung der durch das Matrixprädikat konnotierten syntaktischen Aktantenpositionen erklärt sich unter anderem dadurch, dass es alternative syntaktische Konnotationen gibt. Karolak (2002, 178) unterscheidet drei solche Typen. Eine bedingungslose Alternation (poln. *alternacja bezwarunkowa*) hängt nicht mit zusätzlichen strukturellen Bedingungen zusammen, obwohl die Varianten unterschiedliche Verwendungshäufigkeit demonstrieren können. Derartigen Charakter haben u.a. die polnischen Ausdrücke *chronić od zakażenia | przed zakażeniem*.

Die kategorial bedingte Alternation hängt vom Charakter der konstitutiven Komponente ab, die die Struktur der syntaktischen Ergänzung bestimmt. So entspricht das polnische Verb *obiecać* 'versprechen' einem dreistelligen Prädikat *P* (*x, y, p*), wobei sein drittes (propositionales) Argument mithilfe verschiedener, mehr oder minder diskreter Formen realisiert werden kann (vgl. Karolak 2002, 180):

(6) Dyrektor obiecał załodze, że uwzględni jej postulaty.
(7) Andrzej obiecał nam zabrać głos w naszej obronie.
(8) Ojciec obiecał nam wycieczkę w góry.
(9) Premier wciąż tylko obiecuje.

Ferner erwähnt Karolak (ibidem, 118) die semantisch bedingte Alternation, bei der der Typ der Realisierung der Argumentstelle von ihrem Inhalt abhängt. Solche Alternationen betreffen auch Ergänzungen in Satzform (siehe Grimshaw 1979, 279), einschließlich die Komplementsätze mit Subjunktoren *ЧТО | KAK* im Russischen und *DASS | WIE* im Deutschen. Die ersteren (*ЧТО | DASS*) werden als 'basic complementizer', während die zweiten (*KAK | WIE*) als 'process complementizer' bezeichnet (Hansen et al. 2016, 178[4]). Diese Begriffe tragen der Tatsache Rechnung, dass Complementizer kraft ihrer eigenen – semantischen oder pragmatischen –

[4] Das Konzept von A. B. Letučij wurde bereits in Kiklewicz 2022a, 82ff. diskutiert, daher verzichten wir hier auf seine detaillierte Analyse.

Funktionsgeltung die propositionale Semantik der jeweiligen Einbettung vorbestimmen (vgl. Boye | Kehayov 2016, 1ff.), vgl.:

(10) Я вижу, что отец идет по аллее.
(11) Я вижу, как отец идет по алее.

Die semantischen Unterschiede zwischen diesen Subjunktoren spiegeln sich in alternativen Ausdrucksformen eines propositionalen Arguments wider. Dass zumindest einige alternative Formen von *ЧТО*- und *KAK*-Sätzen nicht zusammenfallen, kann am Vergleich syntaktischer Varianten mit gespaltenen propositionalen Ergänzungen beobachtet werden: $p \rightarrow N_p\, S_p$. Lediglich die Sätze mit *KAK* | *WIE* lassen derartige Varianten uneingeschränkt zu:

(12) Я вижу отца, как он идет по аллее.
(13) *Я вижу отца, что он идет по аллее.

Im Beitrag werden verschiedene Typen der syntaktischen Realisierung der propositionalen Ergänzung aus der Sicht ihres Status als Varianten der Komplementsätze mit den Subjunktoren *ЧТО* | *DASS* und *KAK* | *WIE* im Russischen im partiellen Vergleich mit dem Deutschen untersucht. Diese Problematik wurde in der Literatur bisher eher randständig behandelt, und zwar sowohl aus typologischer Sicht als auch an Korpora einzelner Sprachen (vgl. Umbach et al. 2022, 318). Die vorliegende Studie hat nun zum Zweck, theoretische wie empirische Defizite in diesem Bereich durch eine angemessene syntaktisch-semantische Analyse am Korpusstoff des modernen Russisch (einschließlich eines Parallelkorpus) unter partieller Berücksichtigung des Deutschen zu beheben.

Im vorliegenden Beitrag wird ein propositionaler Aktant als invariante semantische Kategorie betrachtet, d.h. komplexes Konzept einer Situation, die vom Sprecher aus interner oder externer Perspektive betrachtet wird. Die prototypische, diskrete Ausdrucksform dieses Aktanten sind untergeordnete Komplementsätze mit den Subjunktoren *ЧТО* | *DASS* und *KAK* | *WIE*; allerdings gibt es auch in der russischen und deutschen Sprache alternative Möglichkeiten der formalen Kodierung eines propositionalen Arguments. Diese alternativen syntaktischen Repräsentationen sind ebenfalls Gegenstand der vorliegenden Studie.

1. Zur Semantik der Subjunktoren *ЧТО* | *DASS* und *KAK* | *WIE*

Subjunktoren konstituieren kraft ihres relationalen Charakters die Beziehungen zwischen Gliedern des zusammengesetzten Satzes, und zwar bestimmen sie die Funktion des abhängigen Elements im Verhältnis zum Hauptelement. Die Funktion

des Subjunktors ist dabei mehr oder weniger spezifiziert. Der Subjunktor *ЧТО* | *DASS* weist lediglich auf den syntaktischen Status des Nebensatzes (als Komplement des Matrixprädikats) hin, ohne dabei vom Inhalt der Einbettung zu informieren. Das Erklärende Wörterbuch der russischen Sprache von S. I. Ožegov und N. J. Švedova erwähnt zum Beispiel den Subjunktor *ЧТО* als Mittel der Einleitung von Komplementsätzen überhaupt nicht: Es wird somit indirekt suggeriert, diese Entität besitze keine Semantik und sei daher kein angemessener Deutungsgegenstand. Diese Besonderheit des Subjunktors *ЧТО* | *DASS* wurde von M. J. Dymarskij (2008, 87) hervorgehoben. Nach seiner Auffassung stimmt in Sätzen mit Verba dicendi, cogitandi und sentiendi der Objekt des Sprechens, Denkens oder Fühlens mit dem Inhalt des Komplementsatzes zusammen, der eine ganzheitliche Tatsache beschreibt. Ein Beispiel ist die Interpretation des Satzes:

(14) Я видел, что Ольга села в машину.
'Olga stieg ins Auto; das habe ich gesehen'.

Die Konjunktion *КАК* in Sätzen wie

(15) Я видел, как Ольга села в машину.

informiert darüber hinaus darüber, dass das sensorisch-mentale Bild (d.h. das, was das Subjekt gesehen und durch Wahrnehmung wahrgenommen hat) umfassendere Informationen enthält, die über die im Inhalt des Nebensatzes enthaltenen hinausgehen – dies bezieht sich auf die wesentlichen Details der beobachteten Situation:

(16) 'Ich habe gesehen, dass Olga ins Auto gestiegen ist, und auch, was in der Situation passiert ist, als Olga ins Auto gestiegen ist'.

In Satz (37) interpretiert das Subjekt nicht nur das, was im Nebensatz beschrieben wird, als ganzheitlichen Sachverhalt, sondern nimmt auch bestimmte Details wahr – zum Beispiel, wie Olga aussah, was für ein Auto es war, wo Olga saß, wo alles das und wie schnell es passierte.

B. Hansen, A. Letuchiy und I. Błaszczyk (2016, 186) unterscheiden zwischen Einbettungen mit *ЧТО* | *DASS*, welche Objekte indirekter Perzeption[5] bezeichnen, und Einbettungen mit *КАК* | *WIE*, welche auf Objekte direkter Perzeption referieren. Diese Funktionsgeltung des Complementizers *КАК* | *WIE* bedinge nach ihrer Auffassung die Einschränkung der Matrixprädikate auf perzeptive Verben, während *ЧТО* | *DASS* ein Defaultfall sei, da indirekte Perzeption unter bestimmten

[5] Diese Autoren erklären das Konzept der „indirekten Perzeption" als die vermittelte Aufnahme von Informationen, z.B. durch Kommunikation (Hansen et al. 2016, 186), vgl. *I heard that in the future there will be no more countries.*

Voraussetzungen als direkt umgedeutet werden könne, wohingegen die umgekehrte Deutung von *КАК* | *WIE* – wohl wegen seiner Merkmalhaftigkeit – ausgeschlossen sei. Grundlegend dabei sei, dass bei *КАК* | *WIE* die Sprecherinstanz die Situation in ihrer Abwicklung unmittelbar observiere, während bei *ЧТО* | *DASS* die Möglichkeit bestehe, dass sie lediglich einige Teile davon betrachte (vgl. ibidem, 186f.).

Laut K. Boye (2012, 192) könne den *ЧТО* | *DASS*-Ergänzungen, welche Propositionen denotieren, Wahrheitswert zugewiesen werden, während die Komplemente mit *КАК* | *WIE*, denen kein Wahrheitswert zugesprochen werde, Sachverhalte bezeichnen. Anna A. Zaliznjak (2006: 451) stellt fest, dass in den Sätzen mit dem Subjunktor *ЧТО* | *DASS* Informationen über den Fakt kodiert werden, während in den Sätzen mit dem Subjunktor *КАК* | *WIE* das sensorische Bild der Situation zum Ausdruck gebracht wird, deren Teilnehmer oder Beobachter das Subjekt ist. Laut der Auffassung, die von Kiklewicz (2022a, 83ff.) vorgeschlagen wurde, weist der Subjunktor *как* auf die Spezifizierung des Denotats des Nebensatzes hin: Das mentale Bild des Denotats schließt Informationen über einzelne Episoden oder Umstände der beschriebenen Situation ein, vgl.:

(17) Я помню, как они были маленькие.
(18) Я вижу, как она сидит на террасе.
(19) Он чувствует, как по телу растекается жар.

In allen oben angeführten Sätzen wird mitgeteilt, dass das Subjekt über eine mehr oder weniger ausführliche Information über Ereignisse oder Zustände verfügt, welche im Nebensatzteil genannt werden, vgl. eine der möglichen Periphrasen von (17):

(20) Помню события и обстоятельства, которые имели место, когда они были маленькие.

Die Spezifik der Semantik des Subjunktors *КАК* | *WIE* wird durch seine adverbiale Herkunft erklärt. N. D. Arutjunova (1988, 116) stellt zu Recht fest, dass dieser Subjunktor nicht in Nebensätzen vorkommt, in denen das Prädikat keine syntaktische Position für Modaladverbiale vorsieht. Dies gilt u.a. für Verben des Wissens.[6] In Subjunktor-Funktion weist *КАК* | *WIE* zwar nicht direkt auf die Art und Weise der Handlung hin und hat keinen Satzgliedstatus in der Struktur des Komplementsatzes. Doch seine genuine Bedeutung wird beibehalten, und zwar als Information über Spezifizierung des im Komplementsatz beschriebenen Sachverhalts. Diese semantische Spezifizierung wird meist in Glied-sätzen realisiert, die vorgangsbezogene bzw. dynamische Situationen beschreiben (vgl. Arutjunova 1988, 115ff.; Letučij 2021, 281ff.; Maksimov 2011, 179ff.). C. Umbach, S. Hinterwimmer und H. Gust (2022) weisen jedoch darauf hin, dass die *WIE*-Gliedätze

6 In Kiklewicz 2022a sind einige Ausnahmen aus dieser Regel aufgeführt worden.

neben eventiver Semantik ('events in progress') auch die Semantik der Art und Weise ('manner of events') haben können, vgl. *Anna sah, wie Berta ihre Tasche packte* in der Lesart vom Typ 'schnell', 'hastig', 'in einer bestimmten Reihenfolge' etc. (vgl. Umbach et al. 2022, 308). In diesem Fall kann *WIE* – im Gegensatz zur eventiven Lesart – akzentuiert werden. Außerdem gibt es weitere Tests, die beide Lesarten differenzieren können, u.a. Blockade von Verba dicendi in der Matrix bei eventiven Lesarten des Komplementsatzes etc. (ibidem, 309). In den Begriffen der Generativen Grammatik heißt es, dass das 'manner'-*wie* innerhalb der Verbalphrase, während das eventive *wie* in der Linksperipherie des Satzes basisgeneriert sind. Das 'manner'-*wie* ist folglich der Modifikator des Event-Typs, während das eventive *wie* der Modifikator des eventiven Tokens ist (vgl. Frey 2003; Umbach et al. 2022, 309). Trotzdem gehen Umbach et al. davon aus, dass beide *WIE*-Einbettungen miteinander zusammenhängen, und zwar auf Grund des gemeinsamen semantischen Merkmals der Simultaneität von Verlauf eines Prozesses (Einbettung) und seiner Beobachtung (Matrix). Dabei reflektieren die 'manner'-Lesarten arbiträre Eigenschaften von Vorgängen, während die 'event'-Lesarten den gesamten Vorgangsverlauf sozusagen 'ungeteilt' kodieren (ibidem, 340-341).

Die Opposition von *KAK* | *WIE* vs. *ЧТО* | *DASS* basiert auf einer gegensätzlichen Perspektivierung der dargestellten Sachverhalte. In den durch *KAK* | *WIE* eingeleiteten Komplementsätzen ist die Situation aus der inneren Perspektive der sprechenden Person dargestellt, während *ЧТО* | *DASS* Sätze einleitet, die den Sachverhalt aus der äußeren Perspektive der sprechenden Person darstellen (vgl. Kotin 2018, 150; zur allgemeinen Definition der Perspektivierung bei der Kodierung von Sachverhalten vgl. Leiss 1992, 12).

Die Markiertheit von *KAK* | *WIE* beschränkt seine Kompatibilität, während *ЧТО* | *DASS* weniger Einschränkungen aufweist (vgl. Hansen et al. 2016, 179ff.). *KAK* | *WIE* wird gewöhnlich in Sätzen mit Wahrnehmungs-, Rede-, Gefühls- Empfindungs-, Einbildungs- und Gedächtnisverben als Matrixprädikaten verwendet, die unter dem Oberbegriff 'perzeptiv' subsummiert werden (Hansen et al. 2016, 186f.); seltener sind es kontextbedingte Verwendungen von Verben des Wissens und affektiven Verben vom Typ *показаться, привидеться*, *послышаться, почудиться* (ausführlicher hierzu vgl. Kiklewicz 2022a, 97 u.a.), die ebenfalls grosso modo als perzeptiv eingeordnet werden können.

3. Syntaktische Periphrasen und syntaktische Reihe

In der slavischen Linguistik existiert eine Tradition der Beschreibung syntaktischer Varianten. In der Sinn – Text-Theorie wurde der Begriff des Rektionsmodells als einer Menge von sprachlichen (lexikalischen oder satzwertigen) Formen eingeführt, die vom prädikativen Hauptwort syntaktisch abhängig sind, und zwar

unter Berücksichtigung von drei Typen linguistischer Informationen: (i) welcher syntaktische Aktant drückt den jeweiligen semantischen Aktanten des prädikativen Hauptwortes aus; (ii) in welcher Form soll der entsprechende syntaktische Aktant an der Satzoberfläche erscheinen und (iii) welche syntaktischen Aktanten sind unter welchen Bedingungen inkompatibel oder umgekehrt treten stets gemeinsam auf (vgl. Mel'čuk 1984, 77). Mel'čuk behaupt:

> Языковая компетенция есть не что иное, как способность построить для заданного смысла […] все возможные для этого смысла перифразы – и выбрать среди них ту или те, что лучше всего подходят к данной ситуации в данном контексте» (2012, 28).[7]

Laut J. D. Apresjan (2014, 25f.) stellt das Rektionsmodell eine Entsprechung zwischen den semantischen Aktanten des Lexems und seinen syntaktischen Aktanten oder, was fast dasselbe ist, der Art und Weise ihrer Bezeichnung durch Wörter bzw. Wortgruppen her. Es sei betont, dass praktisch in jedem Fall mehrere Ausdrucksformen existieren und der Charakter ihrer Variierbarkeit, wie in der Einleitung bereits erwähnt wurde, von verschiedenen Faktoren abhängt. In den Arbeiten der Moskauer semantischen Schule wird zwischen syntaktischen Haupt- und Nebenformen unterschieden (Sannikov 2010, 44). Laut Melčuk (1999, 148) haben diejenigen syntaktischen Strukturen Basischarakter, welche den Forderungen minimaler Idiomatizität, maximaler Transparenz und maximaler Einfachheit der Transformation entsprechen.

Das Rektionsmodell setzt, wie auch die Valenzklasse, keine semantische Identität der alternativen Ausdrücke voraus. Es wird lediglich der Tatsache Rechnung getragen, dass dasselbe Verb unterschiedliche formale Realisierungen seiner Komplemente zulässt. In diesem Zusammenhang hat N. J. Švedova (2005, 227ff.) den Begriff der syntaktischen Reihe eingeführt. Laut ihrer These gibt es in der Sprache Elemente, die miteinander durch Relation wechselseitiger Ersetzbarkeit verbunden sind. Unter Ersetzbarkeit syntaktischer Konstruktionen wird dabei die durch Gemeinsamkeit ihrer grammatischen Bedeutung bedingte Fähigkeit verstanden, in identischer Funktion verwendet zu werden. Diese Fähigkeit zu wechselseitiger Ersetzbarkeit, welche auf funktionaler Identität basiert, kann als funktional-semantische Korrelation bezeichnet werden (ibidem, 227).

In der Literatur werden auch andere, semantisch nahe Termini verwendet: periphrastische Klasse (engl. *periphrastic class*, vgl. Lee | Ziegler 2006, 127; Knoob 2017, 69), periphrastisches Modell (engl. *periphrastic pattern*, vgl. Spencer 2006), periphrastisches Paradigma (engl. *periphrastic paradigm*, vgl. Spencer 2003).[8]

---

[7] Einige Regeln des Austauschs einer Konstruktion durch eine andere sind in der Arbeit von I. A. Melčuk (1999, 164) beschrieben.

[8] Es gibt auch das Konzept einer Valenzklasse als Gruppe von Wörtern mit ähnlichen syntaktischen Distributionsmerkmalen, vgl.: „Zwei Lexeme (bes. Verben) fallen in dieselbe Valenzklasse genau

Dieses Herangehen setzt eine gewisse Hierarchie alternativer Formen voraus. Die Hauptrealisierungsformen propositionaler Argumente sind sententielle Aktanten (Komplementsätze), da sie den Inhalt der Proposition auf die vollständigste und diskreteste Weise (in Form eines Verbsatzes) ausdrücken (vgl. Weirich 2010, 90). Alle anderen Repräsentationsformen des propositionalen Arguments gelten als abgeleitet: Manche davon sind Ergebnis struktureller Erweiterung bzw. Spaltung, während sich andere aus Implizitheits-Prozeduren ergeben. So kann die Valenzklasse des russischen Verbs *обещать* – allein unter Berücksichtigung der Variierung syntaktischer Formen des propositionalen Arguments – wie folgt dargestellt werden:

$V\ N_x\ N_y\ S_p$	Чехов обещал ему, что они вместе будут строить этот театр.
$V\ N_x\ N_y\ VI_p$	Вы обещали мне вступиться.
$V\ N_x\ N_y\ NV_p$	Не обещаю тебе путешествия на верблюдах.
$V\ N_x\ N_y\ NS_p$	Вы обещали мне чудо.
$V\ N_x\ N_y\ N_p$	Дед обещал внуку автомобиль.
$V\ N_x\ \varnothing_y\ \varnothing_p$	Начальник только обещает.

Unter allen diesen Formen ist die erste prioritär: Der Komplementsatz entspricht nämlich als syntaktische Prädikationseinheit am meisten dem Inhalt des propositionalen Arguments, das auf ein Ereignis, einen Zustand, einen Vorgang, eine Relation oder eine Eigenschaft hinweist.

Mel'čuk (2012, 29) deutet syntaktische Reihe als Relation der Synonymie und wechselseitigen Substitution von Phrasen, obgleich er auch eine andere Deutung der Periphrase zulässt, und zwar als äquivalente Transformationen semantischer Strukturen (ibidem, 27). Als Elemente einer syntaktischen Reihe können Konstruktionen von unterschiedlichem Format auftreten: Sätze, Wortverbindungen oder Wortformen (Syntaxeme). V. S. Sannikov (2010, 58) verwendet den Begriff der syntaktischen Alternation von Syntaxemen:

> Синтаксические чередования – это мена синтаксической единицы на единицу того же уровня, обусловленная либо единицами синтаксического уровня, либо единицами других уровней – в первую очередь лексического и поверхностно-семантического.

Bei diesem Herangehen stellen syntaktische Alternationen eine Art Ersatzdistribution dar: Die Wahl einer alternativen Form ist durch syntagmatischen Kontext bedingt, wie z.B. im Fall der Verwendung von Akkusativ vs. Genitiv in folgenden Sätzen:

---

dann, wenn sie dieselbe Valenz haben. Valenzklassen sind z.B. die Klassen der transitiven Verben, der Verben mit präpositionalem Komplement, der Verben, die ein indirektes Objekt nehmen, usw." (Lehmann 2024).

(21) Доклад имел успех.
| Доклад не имел успеха.

In der Syntax ist aber auch ein freier, d.h. kontextunabhängiger Austausch vertreten. Diese Relation weisen Elemente derselben Valenzklasse auf:

(22) Фирма обещает клиентам, что вернет деньги.
| Фирма обещает клиентам вернуть деньги.
| Фирма обещает клиентам возврат денег.

Es ist zu beachten, dass, obzwar partielle variierende Formen nicht durch Veränderungen der syntaktischen Struktur des Matrixsatzes bedingt sind,[9] die Auswahl von Varianten nicht völlig arbiträr ist. Sie hängt, wie in der Einleitung bereits erwähnt wurde, vom Matrixverb ab, speziell von seiner Zugehörigkeit zu einer bestimmten lexikalisch-semantischen Klasse.[10] Ferner gehören syntaktische Varianten – gegen Sannikovs Behauptung – nicht unbedingt zu derselben Ebene des Sprachsystems. Bei freier Variierung fungieren Infinitiv-, Gerundium- und Nominalgruppen als alternative (lexikalische) Formen, um dieselbe argumentative Position in Bezug auf den Nebensatz zu füllen. Außerdem ist auch Nullrealisierung des propositionalen Arguments möglich.

4. Syntaktische Repräsentationen propositionaler Argumente

Wie oben bereits erwähnt wurde, gibt es eine Reihe alternativer Formen der Repräsentation desselben propositionalen Arguments. Sie können unterschiedlichen Klassen zugewiesen werden, und zwar: 1) volle, diskrete Form: sententieller Aktant; 2) gespaltene propositionale Ergänzung (*думал о друге, что тот*...); 3) nicht volle, indiskrete Form als Ergebnis einer implikativen Nullrealisierung gewisser Elemente der propositionalen Ergänzung; sie ist durch eine Infinitiv- bzw. Nominalgruppe vertreten, wobei Nominalgruppen Substantive von drei Typen enthalten: Deverbativa (*думал о возвращении*), propositionale Nomina (*думал о свадьбе*) sowie Gegenstandsbezeichnungen (*думал о конфетах*); 4) nicht volle nominale Form mit abhängigem Partizip (*думал о предстоящей свадьбе* ‘ich dachte an

[9] Sie sind eher auf Faktoren pragmatischer bzw. stilistischer Natur zurückzuführen: Volle, diskrete Formen werden häufiger in der Amtssprache verwendet, während kurze, nicht diskrete Formen die Domäne der Alltagssprache und der Berichterstattung sind. J. S. Stepanov (1987, 673) schreibt, syntaktische Transformationen würden mit dem Zweck eingesetzt, die Struktur der Äußerungen vielfältiger zu gestalten, um dadurch die formalen Forderungen des Textaufbaus zu erfüllen und die Textkohäsion zu gewährleisten.

[10] Apresjan (1999) hat z.B. Unterschiede in der syntaktischen Kompatibilität faktiver und putativer Verben gezeigt.

die bevorstehende Hochzeit', *думал о недостроенном доме*); 5) Nullform (*Иван сидит в комнате и думает*).

Bei einer linguistischen Deskription syntaktischer Varianten werden die Begriffe Transformation bzw. Periphrase verwendet, obzwar aus der Sicht der Sprachtätigkeit der Prozess der Generierung einer Phrase nicht in der Form der Transformation einer syntaktischen Struktur in einer andere verläuft. Realisiert die Sprecherperson den Inhalt des propositionalen Arguments als sententiellen Aktanten, der die diskrete und angemessenste Ausdrucksform dieses Inhalts darstellt, liegt eine Explikation des propositionalen Arguments vor. Wird derselbe Inhalt dagegen in einer anderen – darunter kondensierten – Form realisiert, haben wir mit Implikation des propositionalen Arguments zu tun.

In weiteren Abschnitten des Beitrags werden nun syntaktische Alternationen sententieller Aktanten mit den Subjunktoren *ЧТО* | *КАК* resp. (partiell) *DASS* | *WIE* behandelt. Dabei wird der Tatsache Rechnung getragen, dass die Verwendung jedes Subjunktors durch seine Kompatibilität mit dem Matrixverb eingeschränkt ist. Es werden daher lediglich Sätze mit Verben der Wahrnehmung, der Rede (des Sprechens), der Gefühle bzw. Empfindungen, der Einbildung und des Gedächtnisses analysiert, welche die Verwendung beider Subjunktoren zulassen.[11]

4.1. Asyndetische Hypotaxe

Die sententielle Ergänzung kann syndetisch oder asyndetisch realisiert werden; die zweite Realisierungsform ist dabei merkmalhaft: Der Subjunktor darf nämlich bei Negation des Matrixprädikats oder im Imperativsatz nicht fehlen (ausführlicher hierzu vgl. Serdobol'skaja 2017). Empirische Daten lassen darüber hinaus behaupten, dass die asyndetische Form der sententiellen Ergänzung von ihrer Semantik abhängt sowie von der damit verbundenen Möglichkeit, diese durch Nebensätze mit den Subjunktoren *ЧТО* | *КАК* zu bezeichnen. Vergleichen wir hierzu zwei Beispiele:

(23) Игорь увидел, что горит дом.
(24) Игорь смотрел, как горит дом.

Sie unterscheiden sich in der Art und Weise der Perspektivierung als Darstellungsart der Referenzsituation: Im ersten Fall ist sie nämlich aus der Außenperspektive der Sprecherperson, als Fakt, und im letzteren aus ihrer Innenperspektive, als Prozess dargestellt (vgl. Kotin 2018, 152). Dieser Unterschied zeigt sich u.a. darin, dass nur der erste Satz eine asyndetische Variante zulässt:

[11] Gegen die Behauptung von D. Clement (1971) und H. Vater (1975) wird hier u.a. gezeigt, dass beide Subjunktoren – also auch *wie* – nicht nur mit perzeptiven Matrixverben kompatibel sind.

(25) Игорь увидел: горит дом.
(26) *Игорь смотрел: горит дом.

Im Deutschen kann das Verb *sehen* kontextbedingt sowohl punktuell als auch durativ gelesen werden, während das russische Verb *смотреть* ‘sehen’, ‘schauen’ durativ und somit stets imperfektiv ist, und *видеть* ‘sehen’ zwar auch imperfektiv ist, aber kontextbedingt inhärente Perfektivität bezeichnen kann, wobei *увидеть* ‘zu sehen bekommen’, ‘erblicken’ perfektiv ist. Das Verb *посмотреть* ‘einmal bzw. kurz schauen’ ist auch perfektiv, seine Aktionsart (semelfaktiv) ist jedoch eine andere als bei *увидеть* (punktuell). Außerdem sind russ. *смотреть, посмотреть* Handlungsverben: Sie bezeichnen ein bewusst gerichtetes Schauen auf bestimmte Objekte, wohingegen die Verben *видеть* bzw. *увидеть* ein ‘passives’ Sehen kodieren, d.h. ein Zu-Sehen-Bekommen.

Die Verwendung des Verbs *смотреть* ‘schauen’ in einem asyndetischen Nebensatz ist nur unter der Bedingung möglich, dass es in nicht eigentlicher Bedeutung erscheint, vgl.:

(27) Я смотрю – ты очень дерзкая.

Eine andere semantische Modifikation tritt in den Sätzen folgenden Typs auf:

(28) Я выхожу с собакой погулять, смотрю – Елена Николаевна идет к Лидии.

In derartigen Konstruktionen (ausführlicher hierzu vgl. Kiklewicz 2021, 226) hat das sensorische Verb die punktuelle Lesart ‘ich schaue und bekomme in einem bestimmten Moment zu sehen’, was die Möglichkeit der Verwendung des Subjunktors *ЧТО* erklärt:

(29) … смотрю и вижу, что Елена Николаевна идет к Лидии.

Zu beachten ist ferner, dass in den angeführten Belegsätzen die Tempusform des Praesens historicum verwendet wird, bei dem einige formal imperfektive bzw. – in aspektlosen Sprachen – durative bzw. atelische – Verben in aller Regel perfektive resp. telische oder punktuelle Lesarten bekommen, was beim damit korrelierenden Vergangenheitstempus nicht möglich ist (vgl. Kotin 2015):

(30) Иду я вчера по лесу и вдруг *вижу* волка.
(31) Шёл я вчера по лесу и вдруг *увидел* | **видел* волка.

Anders sehen syntaktische Alternativen in den Äußerungen mit den Verben des Gedächtnisses bzw. der Einbildung aus. So kommt der Komplementsatz beim

Verb *вспоминать* 'sich erinnern-Impf.'| *вспомнить* 'sich erinnern-Perf.' in drei syntaktischen Formen vor, und zwar:

(32) Он вспомнил, что они познакомились в 2006 году.
(33) Он вспомнил | вспоминал, как они познакомились в 2006 году.
(34) Он вспомнил: они познакомились в 2006 году.
(35) ?Он вспоминал: они познакомились в 2006 году.

Der asyndetische Satz entspricht dem Satz mit dem Subjunktor *ЧТО*: In beiden Sätzen stellt der eingebettete Teilsatz die Situation aus der äußeren Perspektive dar. Die nicht eingeleitete Version des Nebensatzes mit dem Subjunktor КАК 'wie' ist dabei unter der Bedingung möglich, dass die Satzform bzw. -struktur die dargestellte Situation spezifizieren, indem sie ihre Details oder Umstände nennen. Hierzu wird gewöhnlich eine erweiterte koordinierende Konstruktion eingesetzt, wie im folgenden Beleg aus dem Nationalen Korpus der Russischen Sprache (NKRS):

(36) Вдруг вспоминаю: мы с Лосевым на Пироговской, идем пешком через город, он почти ничего не видит, я его веду, он домашний, теплый, сам целый город воспоминаний, о своих университетских экзаменах, о людях, грустный, но все же словно отпущенный со мной на свободу, с безусловно не допытывающимся, никаким ничего не искателем.

Periphrasiert man diesen Satz, passt für diese Prozedur am besten der Subjunktor *KAK* als Marker der inneren Perspektive und der Denotat-Spezifizierung:

(37) Вдруг вспоминаю, как мы с Лосевым на Пироговской, идем пешком через город …

Man kann auch andere Belege dieser Art aus dem NKRS anführen:

(38 Помню, как встречает меня однажды курсант высшей школы и хватает за руку. | Помню: встречает меня однажды курсант высшей школы и хватает за руку.
(39) А помнишь, как один раз ты посоветовал выпятить челюсть, изображая страсть? | А помнишь: один раз ты посоветовал выпятить челюсть, изображая страсть.

4.2. Spaltung

Die Sätze mit dem Subjunktor *KAK* 'wie' lassen eine Spaltung des propositionalen Arguments zu. Konstruktionen, die dem Schema $N_p\ Conj_{KAK}\ S_p$ entsprechen, sind im NKRS-Korpus vertreten:

(40) Видел Андрюшу, как он умирал под елкой.
N_p S_p

In jedem der angeführten Sätze gibt es jeweils drei syntaktische Ergänzungen, z.B. in (40):

$$\text{ВИДЕЛ ‘sehe’} \left\{ \begin{array}{l} \text{A1} – \varnothing \\ \text{A2} – \text{Андрюшу} \\ \text{A3} – \text{как он умирал под елкой} \end{array} \right\}$$

Dabei kodieren das Substantiv in Ergänzungsposition und der Nebensatz den Inhalt desselben Arguments, worauf die Basisform seiner Repräsentation hinweist:

(41) Видел, как Андрюша умирал под елкой.

Eine wichtige Bedingung derartiger Transformation ist, dass das Substantiv in Ergänzungsposition auf ein Element der dargestellten Situation hinweisen muss, das die Eigenschaft ‘Primärer Zuständigkeit’ („Primary Responsibility“, vgl. Lakoff 1977, 280) besitzt; gewöhnlich ist dies die Agens- oder Experiencersemantik, vgl.:

(42) Он смотрел, как парень перебирает свои костюмы.
| Он смотрел на парня, как тот перебирает свои костюмы.
| *Он смотрел на костюмы, как парень перебирает их.

In der Terminologie der generativen Syntax geht es um weit verstandene Subjektkontrolle, die prototypisch an Agentivität gebunden ist (vgl. Chomsky 1973, 98; Fujinawa 2008, 101; Kotin 2019, 85ff.; Vendler 1964, 67), aber metonymisch auf die thematische Rolle des Experiencers übertragen werden kann, wenn es sich um bewusstes Beobachten einer Situation handelt.

Die Primäre Zuständigkeit bzw. Kontrolle betrifft nicht nur aktive Handlungen, sondern auch Zustände. Die Spaltung ist dann nur im Fall möglich, wenn der Zustand, in dem sich das Objekt freiwillig befindet, das Ergebnis einer bewussten Wahl ist, vgl.:

(43) Я смотрел, как парень лежит на кровати с включенной фронтальной камерой.
| Я смотрел на парня, как тот лежит на кровати …
(44) Я вижу, как на комоде лежит красивый свиток розовой бумаги.
| *Я вижу красивый свиток розовой бумаги, как он лежит на комоде.

Die Spaltung des propositionalen Arguments ist ferner durch die lexikalische Bedeutung des Matrixverbs bedingt. So lässt das Verb *видеть* ‘sehen’ eine Spaltung in perzeptiver, nicht jedoch in mentaler Lesart zu, vgl.:

(45) Я вижу, как Иван сидит на крыльце и курит.
| Я вижу Ивана, как он сидит на крыльце и курит.

(46) Я вижу, как отношения между ними постепенно ухудшаются.
| *Я вижу отношения между ними, как они постепенно ухудшаются.

Was nun Sätze mit dem Subjunktor *ЧТО* betrifft, ist deren Transformation mit Spaltung in vielen Fällen nicht möglich. So sind folgende Sätze mit Verben der Wahrnehmung ungrammatisch:

(47) Все видели, что он убежал в лес.
| *Все видели его, что он убежал в лес.
(48) Увидел, что жена идет в сопровождении другого мужчины.
| *Увидел жену, что она идет в сопровождении другого мужчины.

Im NKRS sind dennoch einige wenige Belege für Spaltung in Sätzen mit dem Subjunktor *ЧТО* verzeichnet:

(49) Видела маму, что они сидят с ней за столом в Покрове и пьют чай.
(50) Я сегодня днем задремал и видел маму, что она кормит нас с тобой пельменями.
(51) Один посмотрел вверх и увидел меня, что я в окно гляжу.

Die syntaktische Basisform hat nur eine ausgefüllte Position neben dem Matrixverb:

(52) Видела, что они сидят с мамой за столом и пьют чай.

Die meisten Konstruktionen mit *ЧТО* enthalten Verben der Rede und Erinnerung, wobei die Position der Ergänzung ein Präpositionalobjekt besetzt:

(53) Образцов рассказал о Гердте, что у него один недостаток.
(54) Дуня рассказала о Грише, что его ждали двадцать лет.
(55) О них я помнил только то, что они вечно были завалены работой.

Im Russischen findet sich in den Sätzen mit Verben der Wahrnehmung, Erinnerung und Einbildung eine besondere Form der Spaltung, und zwar die Nominalgruppe im Akkusativ + Partizip im Instrumentalkasus. Bezeichnet das Partizip eine abgeschlossene Handlung, ist die Konstruktion als Periphrase einer satzwertigen Ergänzung mit dem Subjunktor *ЧТО* zu behandeln, vgl.:

(56) Мы увидим Капри застроенным небоскребами.
| Мы увидим, что Капри застроен небоскребами.

Bezeichnet das Partizip dagegen eine dauernde Handlung, kann die Konstruktion zweierlei gelesen werden, und zwar als Darstellung der Situation aus innerer oder äußerer Perspektive. Unten ein Beleg hierfür:

(57) Я представил ее курящей.
| Я представил, что она курит | что она курящая.
| Я представил, как она курит.

Die Interpretation derartiger Konstruktionen mit Spaltung hängt im Wesentlichen auch vom Matrixverb ab. Bezeichnet es eine dauernde Handlung, wird die Situation im Satz mit Spaltung aus innerer Perspektive dargestellt, z.B.:

(58) Я всё ещё вижу его сидящим в проёме чердачного окна.
| Я всё еще вижу, как он сидит в проеме окна.

Wenn aber das Matrixverb eine einmalige Handlung kodiert, ist die Periphrase mit dem Subjunktor *ЧТО* zulässig:

(59) Маша впервые увидела соседа смеющимся.
| Маша впервые увидела, что сосед смеется.

In den germanischen Sprachen ist die Spaltung des sententiellen Aktanten wesentlich stärker vertreten. Im Englischen wird die Konstruktion mit der Nominalgruppe verwendet, die die – ihrem Wesen nach partizipiale bzw. gerundivische – *ing*-Form enthält. Diese Form erfüllt dabei die Funktion eines eingebetteten Prädikats. Derartige Fügungen entsprechen den russischen Komplementsätzen mit dem Subjunktor *КАК*, vgl. folgenden Beleg aus dem NKRS-Parallelkorpus:

(60) I see him jumping over the fence.
Я вижу, как он прыгает через забор.
| Я вижу его, как он прыгает через забор.

Im Deutschen wird die *aci*-Konstruktion verwendet, in der das propositionale Argument in der Form von zwei syntaktischen Aktanten erscheint, und zwar der Nominalgruppe und dem Infinitiv, wobei beide unmittelbar vom Matrixverb mit der Semantik der sinnlichen Wahrnehmung gebunden sind, vgl.:

(61) Ich höre die Vögel singen.
| Ich höre, wie die Vögel singen.
| Ich höre die Vögel, wie sie singen.
Я слышу пение птиц.
| Я слышу, как поют птицы.
| Я слышу птиц, как они поют.

Die *aci*-Konstruktion lässt sich als *WIE*-Nebensatz periphrasieren, da hier der Sachverhalt aus der inneren Perspektive dargestellt wird, die sich mit der durativen bzw. „additiven" (vgl. Leiss 1992, 47) Lesart beider Verben deckt: *Ich höre* [*lange*], *wie* [*zu derselber Zeit*] *die Vögel singen* [*lange*].[12] Gerade deshalb postulieren Umbach et al. (2022, 340ff.) Simultaneität in der Verlaufszeit beider Prozesse in der Matrix (Observation) und in der Einbettung ('event in progress'), welche durch den Äquitätsmarker *WIE* kodiert wird.[13] Wird das sensorische Verb dagegen in nicht additiver (nicht teilbarer) Lesart verwendet, ist der *DASS*-Nebensatz anzuschließen, aber eine *aci*-Periphrase oder eine nominale Verbableitung sind in diesem Fall keine funktionalen Äquivalente des *DASS*-Satzes. Was die Semantik sensorischer Verben betrifft, so werden sie in derartigen Fällen am häufigsten in der Bedeutung '[durch Sehen oder Hören] erfahren' verwendet, vgl.

(62) Ich habe gehört, dass die Vögel auch bei Regen singen.
Я слышал, что птицы поют и во время дождя.

H. Vater (1976, 215) erwähnt darüber hinaus die deutsche Konstruktion *beim* + Inf. als eine der möglichen Periphrasen der *WIE*-Sätze, vgl.:

(63) Ich sah, wie Hans das Fahrrad stahl.
Я видел, как Ганс украл велосипед.
| Ich sah Hans, wie er das Fahrrad stahl.
Я видел Ганса, как он украл велосипед.
| Ich sah Hans das Fahrrad stehlen.
Я видел Ганса, ворующего велосипед.
| Ich sah Hans beim Fahrradstehlen.
Я видел Ганса при воровстве велосипеда.

4.3. Deverbativa

Das präpositionale Argument kann als Substantiv mit der Bedeutung einer Handlung, eines Prozesses, einer Relation oder einer Eigenschaft realisiert werden, und zwar als Nominalisierung des eingebetteten Prädikats: *Schlag* (< *schlagen*)*, Verspätung* (< *sich verspäten*)*, Schluss* (< *schließen*) u.a. (vgl. Korytkowska | Małdzijewa

---

[12] Darauf deutet auch das parallele russisch-deutsche Korpus hin, vgl. den ursprünglichen russischen Satz und seine Übersetzung ins Deutsche: *Толпа слушает, как он кричит. – Die Menge hört ihn schreien*.

[13] Dabei werden zur Illustration zwei Typen von Kodierungsformen der Äquität herangezogen, nämlich (i) indizierte Äquität von Merkmalen, Eigenschaften oder Handlungen: *Anna ist so groß wie Berta* | *hat einen so großen Tisch wie Berta* | *tanzt so wie Berta* (vgl. Umbach et al. 2022, 325f.) und (ii) indizierte temporale Äquität von Hauptsatz und eingeleitetem Temporalsatz: *Anna sah Berta, wie sie gerade ihre Tasche packte* | *... als sie gerade ihre Tasche packte* (ibidem, 314).

2002, 11ff.). S. Dik ordnet diese Art der Nominalisierung als „non-headed" ein und stellt in diesem Zusammenhang fest: „In the case of non-headed nominalization it is the predicate itself which takes on certain nominal properties" (1997, 157). E. V. Padučeva (1991, 21) bezeichnet solche syntaktischen Komponenten als *предикатные имена* 'prädikative Nomina'.

Eine derartige Realisierung ist im Fall beider Basisformen mit *ЧТО* und *КАК* möglich, vgl.:

(64) Я почувствовал, что | как кровь жарко пульсирует в висках.
| Я почувствовал жаркое пульсирование крови в висках.

In Sätzen mit Verben der Erinnerung, Einbildung und Mitteilung wird die nominale Ergänzung im Akkusativ ohne Präposition (NV_{acc}) als Darstellung einer Situation aus innerer Perspektive interpretiert und entspricht dem Nebensatz mit *КАК* 'wie':

(65) Всю жизнь он помнил эту встречу с мастером.
| Всю жизнь он помнил, как встречался с мастером.

Ein Präpositionalobjekt weist in der Regel auf eine Außenperspektive hin und entspricht dem sententiellen Aktanten mit der Konjunktion *ЧТО* 'dass'. Ein ähnliches Muster ist auch bei Sätzen mit propositionalen Nomina zu beobachten, vgl.:

(66) Я слышал про ограбление банка.
| Я слышал, что ограбили банк.

4.4. Propositionale Nomina

Propositionale Nomina vom Typ *Konzert, Hochzeit, Sturm, Krise, Herbst* u. ä. stellen eine Sonderform lexikalischer Nomination von Ereignissen, Zuständen oder Prozessen dar, die synchron nicht von Verben abgeleitet ist. Umgekehrt werden von einigen Substantiven dieser Art Verben abgeleitet, z.B. *концертировать* < *концерт*.

Da es sich hierbei um Namen für Situationen, Ereignisse und Sachverhalte handelt, können sie als alternative Repräsentationsformen propositionaler Argumente, d.h. als Varianten der Komplementsätze, erscheinen. So wird in den Sätzen

(67) Игорь увидел, что горит дом.
(68) Игорь видел, что горит дом.

ungeachtet des Unterschieds von Aspektformen der Matrixverben dieselbe – momentane bzw. non-addidive – Aktionsart kodiert, indem die bloße Feststellung einer

Tatsache zum Ausdruck gebracht wird, was die durative bzw. additive Lesart per definitionem ausschließt (vgl. Kotin 2018, 152). Die Periphrase ist dabei in beiden Fällen

(69) Игорь увидел | видел, что на улице пожар.
| Игорь увидел | видел пожар.

Diese Realisierungsform des propositionalen Arguments ist auch möglich, wenn der Komplementsatz mit dem Subjunktor *КАК* eingeleitet wird, vgl.:

(70) Я смотрел, как горит электростанция.
| Я смотрел пожар на электростанции.
(71) Степан чувствовал, как слипаются глаза.
| Степан чувствовал усталость.

Derartige Periphrasen weisen keine syntaktischen Einschränkungen auf. Die einzige Bedingung ist das Vorhandensein des entsprechenden propositionalen Nomens im lexikalischen System der Sprache. In einigen Fällen kann das propositionale Nomen als Variante der Nebensätze mit *ЧТО* resp. *КАК* interpretiert werden. Bei der Deutung solcher Konstruktionen wird die Semantik des Matrixverbs berücksichtigt: Bezeichnet es eine dauernde Handlung (insbesondere betrifft dies sensorische Verben), wird das propositionale Nomen als Periphrase des *КАК* 'wie'-Satzes gelesen. Bezeichnet es dagegen eine atomare Handlung, ist die passende Periphrase der Satz mit *ЧТО*, vgl.:

(72) Иван увидел потасовку одноклассников.
| Иван увидел, что одноклассники дерутся.
(73) Иван наблюдал потасовку одноклассников.
| Иван наблюдал, как одноклассники дерутся.

Die grammatischen Formen mit Präpositionen bezeichnen dagegen vorwiegend Fakten und entsprechen daher in aller Regel den Periphrasen mit dem Subjunktor *ЧТО*, vgl.:

(74) Леонид вспомнил о концерте в Монтре, который обернулся для него провалом.
| Леонид вспомнил, что выступление в Монтре обернулось для него провалом.
(75) Вспомнил про концерт 2005 года в школе.
| Вспомнил, что в 2005 году в школе был концерт.

Drittens wird die Interpretation des propositionalen Arguments durch seine lexikalische Bedeutung beeinflusst. So bedeutet das Substantiv *Fakt*, dass eine gewisse

Situation aus der Außenperspektive dargestellt wird. Daher ist seine prototypische Periphrase ein Satz mit dem Subjunktor *ЧТО*, vgl.:

(76) Она со свидетелем ездила к директору МУП Роману Фильчушкину для обсуждения вопроса о строительстве здания для Торгово-промышленной палаты. После выступления Алексеевой свидетель тоже вспомнил этот факт.
| Свидетель тоже вспомнил, что она ездила к директору …

Dagegen weisen die Substantive *Fall, Geschichte, Ereignis, Episode* etc. auf Ereignisse und Prozesse hin, die aus der Innenperspektive betrachtet werden, daher entsprechen sie den Periphrasen der Satzgefüge mit *КАК*, vgl.:

(77) Когда группа активистов с красным знаменем и огромным транспарантом подбежала к Мавзолею, чтобы забраться на его трибуну, тот милиционер просто зашел в Мавзолей и заперся изнутри. Активисты остановились у запертых дверей. Я вспомнил эту историю, читая сводки из зала суда над полковником Квачковым (Олег Кашин).
| Я вспомнил, как группа активистов подбежала к Мавзолею, чтобы забраться на его трибуну, и как милиционер заперся изнутри …

Es gibt eine weitere Variante der Realisierung von propositionalen Nomina dieser Art, wenn dem Substantiv abhängige Komponenten beigefügt werden, darunter der Nebensatz mit dem Subjunktor КАК (die Verwendung des Subjunktors *ЧТО* ist ausgeschlossen):

(78) Он вспомнил случай, как боец «получил» пулю в бронежилет сбоку.
| *Он вспомнил случай, что боец «получил» пулю в бронежилет сбоку.
(79) Я вспомнил историю, как один чудак добивался дамы несколько месяцев.
| *Я вспомнил историю, что один чудак добивался дамы несколько месяцев.
(80) Вспомнил эпизод, как Остап Бендер дрался с любителями шахмат.
| *Вспомнил эпизод, что Остап Бендер дрался с любителями шахмат.

Die angeführten Konstruktionen haben unbestimmten syntaktischen Status. Einerseits hängt der Nebensatz (Relativsatz) vom Substantiv ab, das kraft seiner lexikalischen Bedeutung ein Attribut fordert. Darauf weist u.a. die Möglichkeit der Verwendung eines Korrelats hin, vgl.:

(81) Я вспомнил историю о том, как один чудак добивался дамы несколько месяцев.

Diese Interpretation stützen auch die Tatsachen, dass eine Alternative zum Subjunktor *КАК* ‘wie’ der Subjunktor *КОГДА* ‘als’ ist, sowie die ‘Natürlichkeit’ der Fügungen vom Typ *ein Vorfall, als…*

(82) Он вспомнил случай, когда боец «получил» пулю в бронежилет сбоку.
| *Он вспомнил, когда боец «получил» пулю в бронежилет сбоку.
(83) Я вспомнил историю, когда один чудак добивался дамы несколько месяцев.
| *Я вспомнил, когда один чудак добивался дамы несколько месяцев.
(84) Вспомнил эпизод, когда Остап Бендер дрался с любителями шахмат.
| *Вспомнил, когда Остап Бендер дрался с любителями шахмат.

Andererseits stellt eine Konstruktion, die aus Substantiv und Nebensatz besteht, keine typische Wortverbindung dar und kann u.a. nicht als freies Syntagma verwendet werden:

(85) *Случай, как боец получил пулю в бронежилет.

Die Position des propositionalen Nomens kann in derartigen Sätzen unbesetzt bleiben, was ein Indiz für direkte syntaktische Beziehung zwischen Matrixverb und Nebensatz ist:

(86) Он вспомнил, как боец «получил» пулю в бронежилет сбоку.

Es ist schwer festzustellen, welche Interpretation korrekt ist. Möglicherweise sind sogar beide Lesarten gültig. In diesem Fall hätten wir mit doppelter Abhängigkeit des sententiellen Arguments zu tun, und zwar vom Matrixverb und vom Objekt.

4.5. Gegenstandsbezeichnungen

Im Ergebnis der Implikation des propositionalen Arguments kann seine Position durch ein Substantiv oder eine Nominalgruppe mit Gegenstandssemantik (*N*) besetzt werden. Dies betrifft vor allem Nebensätze mit *ЧТО*, vgl.:

(87) Он помнил, что около ворот стояла будка.
| Он помнил про будку (у ворот).
| Он помнил будку (у ворот).
(88) Костя увидел, что на столе стоит стакан с минеральной водой.
| Костя увидел стакан (с минеральной водой).
(89) Он представил, что на его шее висит зеленый галстук.
| Он представил зеленый галстук на шее.

In derartigen Sätzen entspricht die Nominalgruppe in Objektfunktion in der Regel der Komponente der eingebetteten Proposition mit der Semantik des existentiellen Subjekts. Dieses Phänomen behandelt am Material der polnischen Sprache A. Dobaczewski (2002, 64). Diese syntaktische Realisierung des propositionalen

Arguments wird durch einen kurzzeitigen oder momentanen Charakter der Handlung ausgelöst, welche das Matrixverb bezeichnet, vgl. folgendes Beispiel aus dem Buch von E. V. Padučeva (2004, 224):

(90) Я заметил там одни развалины.

In diesem Fall liegt die Außenperspektive der Sprecherperson vor, und zwar der Feststellung einer existentiellen Tatsache. Daher ist die Periphrase mit einem *KAK*-Komplementsatz ausgeschlossen:

(91) Я заметил, что там были одни развалины.
| *Я заметил, как там были одни развалины.
| *Я смотрел | наблюдал, как там были одни развалины.

Die Alternation (*KAK*) *S* | *N* ist unter der Voraussetzung möglich, dass das Matrixverb eine dauernde Handlung bezeichnet und die Situation aus der inneren Sprecherperspektive dargestellt wird. So sind die Sätze

(92) У меня мурашки по спине бегут, когда я слышу волка.
(93) Я часто вспоминаю Париж.
(94) Он воображал море, отражающее прожектор.

wohl als Periphrasen der syntaktischen Basiskonstruktion mit dem Subjunktor *KAK* einzuordnen:

(95) У меня мурашки по спине бегут, когда я слышу, как воет волк.
(96) Я часто вспоминаю, как мы жили в Париже.
(97) Он воображал, как море отражает прожектор.

Im Korpusmaterial sind ferner Nominalgruppen mit Gegenstandssemantik enthalten, in denen die Attributstelle von Partizipien besetzt ist. Einer dieser Belege wird im Buch von Arutjunova (1988, 115) angeführt:

(98) Я видел едущего верхом мальчика.
| Я видел мальчика. Он ехал верхом.
| Я видел, как мальчик ехал верхом.

Arutjunova hält also die Periphrase mit dem Subjunktor *KAK* für angemessen. Diese Interpretation ergibt sich wohl aus dem dynamischen Charakter der Prädikat-Semantik im abhängigen Nebensatz.

4.6. Die Nullform

Die meisten Verben lassen die Realisierung des propositionalen Arguments in Nullform zu. Derartige Sätze (und Verben) werden als objektlos bezeichnet. Dabei können zwei Verwendungsarten unterschieden werden. Erstens kann die Nullform eine denotativ unbestimmte bzw. existentielle Bedeutung haben, vgl. die Sätze mit dem Verb *вспоминать* 'sich erinnern':

(99) Жэка записывает очередную историю про Петьку и смешно пыхтит. А я вспоминаю.
= Я вспоминаю о том, что было раньше | о чем-то своем.

(100) Приедет ночью, встанет на том месте, и стоит, думает, вспоминает (Александра Маринина).
= Стоит, думает, вспоминает о том, что было раньше | о чем-то своем.

Zweitens kann eine generische bzw. typisierende oder habituelle Bedeutung ausgedrückt werden, was im Deutschen oft durch unpersönliches Passiv wiedergegeben wird, was die Argumenttilgung auf natürliche Weise bewerkstelligt, vgl.:

(101) В дороге не только исследуют, но и вспоминают. (Василий Аксенов)
| Вспоминают события из прошлого.

(102) В дороге хорошо вспоминается. (Галина Шестакова)
| (Хорошо) вспоминается о прошлом.

Die Objekttilgung in transitiver Konstruktion bedeutet, dass die Individualität des Objekts bzw. sein Unterschied von anderen vergleichbaren Instanzen nicht wichtig ist (vgl. Zel'dovič 2012, 356). Davon kann geschlussfolgert werden, dass in Sätzen mit Nullform des propositionalen Arguments die Spezifizierung der denotativen Situation (Innenperspektive) nicht ausgedrückt wird. In der Literatur wird in diesem Zusammenhang von der essentiellen Opposition zwischen respektive Klassen- und Individuum-Begriff (Guillaume 1975), Type und Token (Pierce 1982-1993) und Konzept vs. Perzept (Zemb 1978) gesprochen (vgl. hierzu auch die Ausführungen von Leiss (2000, 254). Die Objekttilgung liegt nun im Falle von Klassen-, Type- bzw. Konzeptzuweisung der kodierten Sachverhalte vor, wodurch Nullrealisierungen *per definitionem* als Periphrasen pronominal-relativer Sätze mit dem Relativpronomen *ЧТО*[14] einzuordnen sind.

[14] Im Russischen ist ЧТО als einleitendes Element bei Nebensätzen polyfunktional. Es kann als Subjunktor (= dt. *dass*) oder als Relativpronomen (= dt. *was*) eingesetzt werden: *Я вспомнил, что потерял ключ.* „Ich erinnerte mich daran, dass ich den Schlüssel verloren hatte." vs. *Я вспомнил, что случилось вчера.* „Ich erinnerte mich daran, was gestern passiert war."

Bilanz

Die oben behandelten Realisierungsformen der propositionalen Ergänzung bilden syntaktische Reihen. Für Sätze, die eine Variierung von sententiellen Basisaktanten mit den Subjunktoren *ЧТО* ‘dass’ und *КАК* ‘wie’ zulassen, können zwei Listen alternativer syntaktischer Formen aufgestellt werden, und zwar abhängig von der inneren resp. äußeren Perspektivierung bei der Darstellung des kodierten Sachverhalts:

Varianten der Nebensätze mit *ЧТО*

Con S	Ника помнит, что из окон летели вещи.
	Cor Con S Ника помнит о том, что из окон летели вещи.
S	Ника помнит: из окон летели вещи.
N – Con S	Рассказал о Гердте, что у него один недостаток.
	| Рассказал, что у Гердта один недостаток.
N Part	Он увидел Наташу стоящей возле окна.
	| Он увидел, что Наташа стоит возле окна.
NS	Я слышал о его лекции.
	| Я слышал, что он выступил | выступит с лекцией.
NV	Я слышал о его приезде.
	| Я слышал, что он приехал | приедет.
N	Ника запомнила горы.
	| Ника запомнила, что там были горы.
N N	Я увидел на пороге голубей.
	| Я увидел, что на пороге были голуби.
N > S	Увидел бабушку, которая упала со стула.
	| Увидел, что бабушка упала со стула.
Part < N	Он увидел ее взволнованное лицо.
	| Он увидел, что ее лицо было взволновано.
∅	Сидит на ступеньках, вспоминает.
	| Сидит на ступеньках, вспоминает то, что было в прошлом.

Varianten der Nebensätze mit *КАК*

Con S	Ника помнит, как она впервые увидела их.
Cor – Con S	Ника помнит о том, как она впервые увидела их.
S	Помню: встречает меня однажды бывший курсант и говорит…
	| Помню, как встречает меня однажды бывший курсант и говорит..
N – Con S	Он смотрел на нее, как она перелезает через перила.
	| Он смотрел, как она перелезает через перила.
N Part	Он помнил его только что привезенным на шарашку.
	| Он помнил, как его только что привезли на шарашку.
NS	Я смотрел на процессию.
	| Я смотрел, как по улице торжественно идет многочисленная толпа.

NV	Я слышал рокот строительной техники.
	| Я слышал, как рокочет строительная техника.
N	Я слушал детей.
	| Я слушал, как пели дети.
N N	Я ее видел в роли Карениной.
	| Я видел, как она выступала в роли Карениной.
Part < N	Я смотрел на летящую стружку.
	| Я смотрел, как летит стружка.
N > S	Старик смотрел на птиц, которые стаями кружили в небе.
	| Старик смотрел, как в небе стаями кружили птицы.

Aus dem Vergleich beider Listen folgt nun, dass die syntaktischen Varianten sententieller Ergänzungen, die die Situation aus innerer oder aus äußerer Perspektive darstellen, meist zusammenfallen. Die Unterschiede betreffen vor allem die Nullform des propositionalen Arguments, welche als Variante der Nebensätze mit *ЧТО* erscheinen kann, wohingegen die Variante mit KAK nicht bezeugt ist. Zweitens unterscheiden sich einige syntaktische Varianten voneinander in der Regularität ihrer Einzelformen. So sind die Kompressionsformen *NV, NS, N* der Nebensätze mit dem Subjunktor *ЧТО* stärker im Sprachsystem verankert und kommen daher häufiger vor, während die durch *KAK* eingeleiteten Nebensätze stärker kontextbedingt sind bzw. von der Semantik des jeweiligen Matrixverbs abhängen.

Die allgemeine theoretische Schlussfolgerung, die sich aus der vorliegenden Untersuchung ergibt, ist, dass alternative syntaktische Darstellungen propositionaler Aktanten durch mehrere Faktoren bestimmt werden. Zu den immanenten sprachlichen Faktoren sind zunächst die grammatischen und lexikalisch-semantischen Eigenschaften des Matrixprädikats zu zählen, die nicht nur die Anzahl und den Inhalt der damit kompatiblen Aktanten bestimmen, sondern auch die Möglichkeit ihrer alternativen Umsetzung (in Form eines Satzes, einer Nominalphrase, eines Infinitivs, eines Gerundiums, in Nullform usw.). Periphrasen syntaktischer Aktanten hängen jedoch auch von der typisierten Bedeutung des propositionalen Aktanten ab. Die interne oder externe Perspektive des Sprechers (d.h. der Grad der semantischen Spezifikation der Referenzsituation) ist mit der Verwendung von Nebensätzen mit den Subjunktoren *ЧТО* oder *KAK* verbunden, denen verschiedene Valenzklassen entsprechen.

Literaturverzeichnis

Apresjan, J. D. (1999), Semantičeskaja motivacija nesemantičeskich svojstv leksem, [in:] Tošović, B. (Hrsg.), Die grammatischen Korrelationen. Graz, 81-96.

Apresjan, J. D. (2014), Ob aktivnom slovare russkogo jazyka, [in:] Apresjan, J. D. (ed.), Aktivnyj slovar' russkogo jazyka. T. A-B. Moskva, 5-36.

Arutjunova, N. D. (1988), Tipy jazykovych značenij. Ocenka. Sobytie. Fakt. Moskva.

Boye, K. (2012), Epistemic meaning. A cross-linguistic and functional-cognitive study. Berlin.

Boye, K. | Kehayov, P. (eds.) (2016), Complementizer Semantics in European Languages. Berlin | Boston.
Chomsky, N. (1973), Sprache und Geist [Originaltitel: Language and Mind]. Frankfurt a.M.
Clement, D. (1971), Satzeinbettungen nach Verben der Sinneswahrnehmung, [in:] Wunderlich, D. (Hrsg.), Probleme und Fortschritte der Transformationsgrammatik. München, 245-265.
Corcoran, J. (2009), Sentence, Proposition, Judgment, Statement, and Fact: Speaking about the Written English Used in Logic, [in:] Carnielli, W. A. | Coniglio, M. | Loffredo D'Ottaviano, I. (eds.), The Many Sides of Logic. London, 71-103.
Dik, S. (1997), The Theory of Functional Grammar. Berlin | New York.
Dobaczewski, A. (2002), Zjawiska percepcji wzrokowej. Studium semantyczne. Warszawa.
Dymarskij, M. J. (2008), Funkcionirovanie sootnositel'nych slov v iż''jasnitel'nych konstrukcjach, [in:] Il'enko, S. G. (ed.), Složnopodčinennoe predloženie v leksikografičeskom aspekte. Sankt-Peterburg, 84-117.
Frey, W. (2003), Syntactic conditions on adjunct classes, [in:] Lang, E. | Maienborn, C. | Fabricius-Hansen, C. (eds.), Modifying Adjuncts. Berlin | Boston, 163-209.
Fujinawa, Y. (2008), Valenzalternation bei infiniter Komplementation und damit vergleichbare Phänomene, [in:] Mikołajczyk, B. | Kotin, M. L. (Hrsg.), Terra grammatica. Ideen – Metoden – Modelle. Festschrift für Józef Darski zum 65. Geburtstag. Frankfurt a.M., 101-116.
Grimshaw, J. (1979), Complement selection and the lexicon, [in:] Linguistic Inquiry 10 (2), 279-326.
Guillaume, G. (1975), Le problème de l'article et sa solution dans la langue française. Réédition avec préface de Roch Valin. Paris | Québec.
Hansen, B. | Letuchiy, A. | Błaszczyk, I. (2016), Complementizers in Slavonic (Russian, Polish, and Bulgarian), [in:] Boye, K. | Kehayov, P. (eds.), Complementizer Semantics in European Languages. Berlin, 175-223.
Ivin, A. A. | Pereverzev, V. N. | Petrov, V. V. (Hrsg.) (1994), Logičeskij slovar'. Defort. Moskva.
Karolak, S. (1984), Składnia wyrażeń predykatywnych, [w:] Topolińska, Z. (red.), Gramatyka współczesnego języka polskiego. Składnia. Warszawa, 11-212.
Karolak, S. (2002), Podstawowe struktury składniowe języka polskiego. Warszawa.
Kiklewicz, A. (2021), Bessojuznyj sentencial'nyj aktant v svete ėksplikativnogo sintaksisa, [in:]. Slavia 90 (2), 220-239.
Kiklewicz, A. (2022a), Iz''jasnitel'nyj sojuz KAK v russkom – JAK v pol'skom: semantika i sočetaemost', [in:] Russkij jazyk v naučnom osveščenii 1, 77-112.
Kiklewicz, A. (2022b), O pewnym typie rozszczepienia argumentu propozycjonalnego, [w:] Biuletyn PTJ LXXVIII, 113-133.
Kiklewicz, A. | Korytkowska, M. (2010), Podstawowe struktury zdaniowe współczesnych języków słowiańskich: białoruski, bułgarski, polski. Olsztyn.
Knoob, S. L. (2017), Animacy, agency and causality in Korean voice and diathesis. A cognitive-semiotic usage-based perspective. London.
Korytkowska, M. | Małdżiewa, W. (2002), Od zdania złożonego do zdania pojedynczego (nominalizacja argumentu propozycjonalnego w języku polskim i bułgarskim). Toruń.
Kotin, M. L. (2015), Plötzlich sehe ich einen Wolf! Über die Verwendung des historischen Präsens als eine Temporalität-Aspektualität-Schnittstelle, [in:] Kwartalnik Neofilologiczny LXII (1), 3-16.
Kotin, M. L. (2018), Jazyk i vremja. Očerk teorii jazykovych izmenenij. Moskva.
Kotin, M. L. (2019), (Coverte) Modalität und Kontrollwechsel, [in:] Studia Germanica Gedanensia 41, 84-93.
Lakoff, G. (1977), Linguistic Gestalts, [in:] Papers from the Thirtieth Regional Meeting Chicago Linguistic Society 13, 236-287.
Lee, S. | Ziegler, D. (2006), Analysing a semantic corpus study across English dialects: Searching for paradigmatic parallels, [in:] Willson, A. A. | Archer, D. | Rayson, P. (eds.), Corpus linguistics around the world. Amsterdam | New York, 121-139.

Lehmann, C. (2024), Morphologie und Syntax. Online-resource, [in:] https://www.christianlehmann.eu/ling/lg_system/grammar/morph_syn/index.html?https://www.christianlehmann.eu/ling/lg_system/grammar/morph_syn/valenz.php.
Leiss, E. (1992), Die Verbalkategorien des Deutschen. Ein Beitrag zur Theorie des sprachlichen Kategorisierung. Berlin | New York.
Leiss, E. (2000), Artikel und Aspekt. Die grammatischen Muster von Definitheit. Berlin | New York.
Letučij, A. B. (2021), Russkij jazyk o situacijach. Konstrukcii s sentencial'nymi aktantami v russkom jazyke. Moskva.
Maksimov, L. J. (2011), Mnogomernaja klassifikacija složnopodčinennych predloženij (na materiale sovremennogo russkogo jazyka). Stavropol' | Pjatigorsk.
Mel'čuk, I. A. (1984), Vvedenie, [in:] Mel'čuk, I. A. | Žolkovskij, A. K. (eds.), Tolkovo-kombinatornyj slovar' sovremennogo russkogo jazyka. Opyt semantiko-sintaksičeskogo opisanija russkoj leksyki. Vena, 69-102.
Mel'čuk, I. A. (1999), Opyt teorii lingvističeskich modelej „smysl – tekst". Moskva.
Mel'čuk, I. A. (2012), Jazyk: ot smysla k tekstu. Moskva.
Padučeva, E. V. (1991), Predikatnye imena v leksikografičeskom aspekte, [in:] NTI 2 (5), 21-31.
Padučeva, E. V. (2004), Dinamičeskie modeli v semantike leksyki. Moskva.
Peirce, C. S. (1982-1993), Writings. A Chronological Edition. Vol. 1-5 (1857-1886). Bloomington.
Sannikov, V. Z. (2010), Čeredovanija v sintaksise (k probleme al'ternatologii), [in:] Apresjan, J. D. (ed.), Teoretičeskie problemy russkogo sintaksisa. Vzaimodejstvie grammatiki i slovarja. Moskva, 43-58.
Serdobol'skaja, N. V. (2017), Bessojuznye aktantnye predloženija s glagolom dumat' v russkom jazyke, [in:] Voprosy jazykoznanija 5, 7-35.
Spencer, A. (2003), Periphrastic paradigms in Bulgarian, [in:] Junghanns, U. | Szucsich, L. (eds.), Syntactic structures and morphological information. Berlin, 249-282.
Spencer, A. (2006), Periphrasis, [in:] Brown, K. (ed.), Encyclopedia of Language and Linguistics. Amsterdam | Boston | Heidelberg etc., 287-294.
Švedova, N. J. (2005), Russkij jazyk. Izbrannye raboty. Moskva.
Szumska, D. (2006), Przymiotnik jako przyłączone wyrażenie predykatywne. Kraków.
Umbach, C. | Hinterwimmer, S. | Gust, H. (2022), German wie-complements. Manners, methods and events in progress, [in:] Natural Language and Linguistic Theory 40, 307-343.
Vater, H. (1976.), Wie-Sätze, [in:] Braunmüller, K. | Kürschner, W. (Hrsg.), Grammatik: Akten des 10. Linguistischen Kollegs. Bd. 2. Tübingen, 209-222.
Vendler, Z. (1964.), Nominalizations. Philadelphia. [Transformations and Discourse Analysis Papers 55.]
Weirich, P. (2010), Utility and framing, [in:] Synthese 176 (1), 83-103.
Zaliznjak, A. A. (2006), Mnogoznačnost' v jazyke i sposoby ee predstavlenija. Moskva.
Zel'dovič, G. M. (2012), Pragmatika grammatiki. Moskva.
Zemb, J.-M. (1978), Vergleichende Grammatik Französisch-Deutsch. Teil 1: Comparaison de deux systèmes. Mannheim | Wien | Zürich.

DOI: 10.31648/pw.12837

Piotr Zemszał
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0822-8937.
Nicolaus Copernicus University in Toruń

PRAGMATYKA WYBRANYCH ORIENTALIZMÓW W DYSKURSIE WSPÓŁCZESNEGO ROSYJSKIEGO ULTRAPRAWOSŁAWIA

Pragmatics of selected orientalisms in the discourse of contemporary Russian ultra-orthodoxy

Abstract: The presented analysis of the pragmatics of orientalisms in the discourse of radical orthodoxy makes it clear that the pragmatic dimension of oriental borrowings depends on the context and subject matter of the speech. In the studied discourse, historical borrowings reveal their pragmatic potential mainly in isolation from historical narratives. They then become a signal of danger, a sign of the possible return of what was considered bad in historical experience. Exoticisms, on the other hand, become pragmatically expressive only when they are abstracted from narratives about the territories and cultures from which they originate and used in statements about territories and cultures to which the sender believes they do not or should not belong. In both cases, the texts studied clearly show that the ensconced oriental borrowings quite often are an expression of the sender's worldview.

Keywords: pragmatics, orientalisms, radical orthodoxy, discourse

Podczas badań nad kolejnymi aspektami dyskursu współczesnego rosyjskiego ultraprawosławia w analizowanym materiale znalazł się następujący passus:

(1) Еврособлазнители и прочие либералы всех мастей давно обхаживают нас с целью склонить к «европейскому выбору» и принятию «европейских ценностей», якобы принятых во «всем цивилизованном мире». Параллельно этими же *ордами* ведется война против стержня Русской цивилизации – Православия.

w którym dla negatywnie waloryzującego określenia postępowych środowisk Zachodu użyto w liczbie mnogiej turkizmu орда[1]. Zestawienie oczywistej

[1] «1. *Ист*. Название крупных тюркских и монгольских феодальных государств и союзов кочевых племен в эпоху средневековья; местопребывание их правителей. 2. *Пренебр.* Вражеское войско; полчище. 3. *кого или какая*. *Разг*. Многолюдная, беспорядочная и шумная толпа, сборище кого-л.» (Kuznetsov 2000, 724).

informacji o zachodnim, europejskim pochodzeniu przedstawianego zagrożenia z tym pragmatycznie uwarunkowanym wyborem orientalizmu budzi pewne zdumienie, jednak dalsza analiza tekstów powstałych w środowisku rosyjskiego ultraprawosławia ujawnia pewną prawidłowość. Słowo орда ma się bowiem prawdopodobnie kojarzyć odbiorcy z jakąś orientalną „dzikością", przywoływać odległe (choć wciąż aktualizowane choćby w szkolnych kursach historii) echa najazdu tataro-mongolskiego, wywoływać poczucie zagrożenia. Przytoczone użycie nie jest w badanym dyskursie jedynym zastosowaniem orientalizmu o tak zarysowanej ogólnej funkcji perswazyjnej. To interesujące, ponieważ system leksykalny języka rosyjskiego jest w znacznej mierze zbudowany z zapożyczeń z języków orientalnych, zwłaszcza z języków turkijskich. W mniejszym stopniu składa się z arabizmów i zapożyczeń perskich (odpowiednio: znacznie ponad 300 i niemal 300, Vasmer 1986-1987). Należy też pamiętać o tym, że znacząca ich część weszła do ruszczyzny zapośredniczona przez języki zachodnioeuropejskie. Słownik N. Chusainowa (Khusainov 2012) jest kolekcją 4 tys. słów, których rdzenie weszły do ruszczyzny z języków turkijskich (również z arabskiego i perskiego za ich pośrednictwem), słownik turkijskich zapożyczeń E. Szypowej[2] (Shipova 1976) obejmuje 2 tys. jednostek. Nic zatem dziwnego, że temat tych zapożyczeń od dziesięcioleci cieszy się zainteresowaniem lingwistów, zarówno w perspektywie diachronicznej (np. Baskakov 1985; Kundrotas | Akai 2017), synchronicznej (El'-Sultani 2018), leksykograficznej (Khusainov 2012), formalnej (Karimullina 2003), dialektologicznej (Shchitova 2011) itd.[3] Element pragmatyczny bywa w nich jakoś zaznaczany, jednak niewele jest opracowań, które w jakiś szczególny sposób by go uwzględniały (np. Bolgarova | Islamova 2017). W literaturze przedmiotu spotykamy na ogół dość ogólne stwierdzenia dotyczące pragmatyki omawianych zapożyczeń w rodzaju: „Значительная часть тюркизмов со временем приобретает стилистическую окраску, другая часть порождает варианты русских параллелей эмоционально-уничижительного характера, следующие же приобретают отрицательно-оценочное значение" (Buribayeva 2014, 156).

Problematyka pragmatyki orientalizmów (zwłaszcza arabizmów) nabrała pewnej aktualności w związku z tematyką zagrożenia radykalnymi nurtami islamu, ponieważ w narracjach tego typu regularnie pojawiają się negatywnie waloryzujące jednostki typu *джихад*, *моджахед*, *хиджаб* – w ruszczyźnie zaczynają funkcjonować, w odróżnieniu od języka, z którego pochodzą, jako nacechowane negatywnie (Sen'ko 2019, 114).

---

2 Ten słownik traktuję jako źródło z pewnym dystansem, ponieważ wszelkie wątpliwości, które znajdujemy w słownikach: Czernykh 1999; Krylov 2005; Vasmera 1986-1987, są tam rozstrzygane automatycznie na korzyść turkijskiego pochodzenia słów – np. *тюрьма*, *плеть*.

3 Dość szczegółowe omówienie historii badań turcyzmów (nie orientalizmów w ogóle) można znaleźć w artykule J. Kur-Kononowicz (2013).

Ponieważ większość orientalnych zapożyczeń plasuje się w warstwie leksyki związanej z życiem codziennym (Bolgarova | Islamova 2017, 25), to nie wykazują one silnego nacechowania pragmatycznego, a przynajmniej plan pragmatyki nie jest w ich przypadku najistotniejszy. Do takich zapożyczeń należą choćby słowa *товар* (ujg.)[4], *утюг* (tur.), *таз* (tur.). Występują one w ruszczyźnie na tyle powszechnie, że wydaje się, że świadomość ich obcego pochodzenia w jakiś sposób się zatarła. Szczególnie interesujące jest zapożyczenie słowa *таз* (miednica). Powszechnie przyjmuje się, że jednym z najważniejszych źródeł zapożyczeń jest potrzeba nazwania jakiegoś importu cywilizacyjno-kulturowego. Trudno przypuszczać, iż wschodni Słowianie zapożyczyli najprostszy sprzęt domowy, jakim jest miednica, a wraz z nim jego nazwę. Być może atrakcyjna okazała się ekonomiczna, krótka forma tego słowa. Jednak ruszczyzna z języków wschodnich zapożyczyła też słowo *лохань* (balia), co w skojarzeniu z zapożyczeniem *таз* może skłaniać ku przypuszczeniu, że pewne nawyki higieniczne, a wraz z nimi określone sprzęty i oznaczające je słowa, zostały zaimportowane.

Zdecydowana większość zapożyczeń orientalnych odnosi się do takich obiektów rzeczywistości, które tak czy inaczej związane są z etnicznie nierosyjskimi terytoriami, które najpierw sąsiadowały z Rusią, księstwami ruskimi i państwem moskiewskim, a później stopniowo wchodziły w skład Rosji[5] (np. lokalnie występujących roślin i zwierząt – *хурма* (persymona, kaki) (tur.), *сайгак* (suhak stepowy, czagat.), *малай* (zając stepowy, ałt., Shipova 1976, 304), nazw potraw lokalnych kuchni – *бешбармак* (tur.), *бурдук* (zakwaszany kisiel żytni, jak., Shipova 1976, 96), specyficznych dla regionu elementów odzieży – *ферязь* (pol. ferezja, rodzaj męskiego płaszcza, tur.), *шарпан* (nakrycie głowy maryjskich kobiet, mar.). Te zapożyczenia pojawiają się w rosyjskojęzycznych wypowiedziach głównie wtedy, gdy dotyczą one zjawisk bądź wydarzeń związanych z danym obszarem lub zamieszkującą go ludnością. Niemało jest jednak i takich, które w związku z upowszechnieniem jakiegoś importu (kulturowego, kulinarnego itd.) oderwały się od narracji lokalnych i weszły do codziennego słownika bez względu na tematyczne powiązanie wypowiedzi z etnicznie nierosyjskim regionem, np. *баклажан* (tur.), *чемодан* (pers.), *халат* (arab.) itd.

Duża część zapożyczeń orientalnych pochodzi z języków, których nosiciele najeżdżali i podporządkowywali Europę Wschodnią (okres przed najazdem mongolskim – np. Chazarzy, Pieczyngowie, Połowcy, potem Mongołowie i Tatarzy), walczyli o dominację na określonych terytoriach (Turcja), by następnie ulec ekspansji rosyjskiej. Część została przez nie zapośredniczona. O części, np. *киоск*, *магазин*, sądzi się, że odbyły drogę „okrężną" i do ruszczyzny weszły z Zachodu. Relacje te nie sprowadzają się tylko do wojny i podboju. Książęta ruscy chętnie

---

4 W nawiasach, o ile nie podano inaczej, podaję klasyfikację etymologiczną według M. Vasmera.

5 O periodyzacji zapożyczeń z języków turkijskich zob. Buribayeva 2013, 101-102.

zawierali sojusze z plemionami koczowniczymi i półkoczowniczymi, pieczętując je małżeństwem (z samymi Połowczankami Rurykowicze zawarli 10 lub 11 związków (Litvina | Uspenskiy 2013, 21-22). Kwitła wymiana handlowa. Język, zwłaszcza jego odmiany gwarowe, „pamięta" te relacje, szczególnie w ich aspekcie militarnym, handlowym i fiskalno-administracyjnym (głównie z okresu tataro-mongolskiego). Można wyróżnić kilka obszarów leksykalnych, gdzie orientalizmy widoczne są, lub historycznie były, w sposób bardzo wyraźny. Należy do nich obszar pojęć związanych ze sferą militarną – np. *адмирал* (arab.), *атаман* (tat.), *булат* (rodzaj białej broni, tur.), *гурда* (rodzaj czeczeńskiej szabli, pers.), *караул* (tat.), *кинжал* (tur.), *кобура* (tur., Shipova 1976, 188), *колчан* (tat., Shipova 1976, 193), *елмань* (rozszerzenie szabli u jej końca, tur., Shipova 1976, 132), *кистень* (tur.), *мишень* (tur.), *набат* (arab.), *тарабан* (tur.), *темляк* (tur.), *чекан* (tur.), *ятаган* (tur.), *янычар* (tur.). Niektóre z nich, np. *ятаган*, odnoszą się do rodzajów broni specyficznych dla określonych obszarów, są wśród nich również leksemy, których użycie jest od tego czynnika niezależne, np. *адмирал*, *колчан*, *темляк*. Zapożyczenia orientalne są lub były (np. archaiczne zapożyczenie *чага* – niewolnica, Baskakov 1985, 157) dość szeroko reprezentowane również wtedy, gdy mowa o sytuacjach związanych w pewien sposób z wojną, np. o sytuacji niewoli, opresji np. *ясырь* (tur., arab.), *кандалы* (tur.), *капкан* (tat.), *карбач* (tur.), *чага* (tur.), do tej grupy można też zaliczyć jednostkę *палач* (tur.). Tu również można wyróżnić takie, które odnoszą się do sytuacji zniewolenia przez mniej lub bardziej określony etnicznie podmiot – *ясырь*, *чага*, ale większość nie jest w ten sposób determinowana. Wyraźnie zarysowuje się również grupa słów z ogólnym znaczeniem 'wiele', które odnoszą się do grup ludzi – *ватага* (czuw.), *качага* (tur., Shipova 1976, 174), *орда* (tur.), *табор* (tur.), *туман* (tur., dziesięć tysięcy), *тьма* (tur.). Znaczna część z nich wciąż aktualizuje w wypowiedziach odcień ortientalny. Asocjacyjnie niedalekie od tego typu określeń są leksemy z ogólnym znaczeniem 'chaos' (tj. stan, który jest powodowany przez duże grupy ludzi), np. *булга* (tur.), *ералаш* (tur.), *кавардак* (tur.), *калабалык* (tur.), *кармагал* (tur.), *кутерьма* (tur.), *сумбур* (tur., Shipova 1976, 292), *томаша* (tat.), *шурдабурда* (tur.).

Kolejną grupę orientalizmów stanowią leksemy związane z relacjami handlowymi i daninami. Należą do nich słowa: *амбар* (tur.), *базар* (tur.), *бакалея* (arab.), *барыш* (dochód, tur.), *деньги* (tat.), *кабала* (tur.), *казна* (tur.), *матрабаз* (handlarz, pers.-tur., Shipova 1976, 231), *тавро* (tur.), *тамга* (znamię, cecha, tur.), *таможня* (derywat od тамга), *товар* (ujg.), *хабар* (tur.). Niektóre z nich należy zaliczyć do podstawowego zasobu leksykalnego obsługującego ten obszar w ruszczyźnie ogólnej również współcześnie (*базар*, *бакалея*, *деньги*, *казна*, *товар*, *таможня*). Zdecydowaną dominację zapożyczeń orientalnych obserwujemy w zakresie określeń tkanin (niemal 30 jednostek w słowniku Szypowej, m.in. *атлас* (arab.) *кумач* (tur.), *сафьян* (pers.), *тафта* (pers.)), stanowią zauważalną grupę wśród nazw kamieni szlachetnych (m.in. *алмаз* (z greckiego przez arabski i tatarski),

изумруд (z greki przez arabski i turecki), *заберзат* (z perskiego przez turecki), należy pamiętać również o orientalnym pochodzeniu słowa *жемчуг*). Z tego oglądu wyłania się kilka silnych asocjacji – z jednej strony skojarzenie z zagrożeniem, z wojną, niewolą, z drugiej – z handlem i luksusem (towary luksusowe przez długi czas były domeną kupców wschodnich – głównie tkaniny, wyroby złotnicze i in.).

Wszystkie te i pozostałe zapożyczenia pojawiały się w ruszczyźnie w różnych okresach jej rozwoju. Można je więc klasyfikować również na podstawie kryterium chronologicznego. Trzeba też pamiętać o tym, że nie wszystkie zapożyczenia mają charakter bezpośredni. Warto tu wspomnieć choćby o leksemie *адмирал* (Vasmer I, 62), który, co nie dziwi w przypadku leksykonu związanego z marynarką, dotarł do ruszczyzny przez Holandię. Tego typu rozróżnienia pozostają jednak w obszarze zainteresowania historyków języka i etymologów, autorowi niniejszego opracowania pozostaje zaufać ich ustaleniom. Dla analizy pragmatycznej (synchronicznej) istotny natomiast będzie inny podział. Chodzi o wyróżnienie takich zapożyczeń, które regularnie funkcjonując w wokabularzu języka rosyjskiego, utraciły swój egzotyczny wydźwięk[6] (np. *таз*, *утюг*, *таможня*, *товар*, *деньги*, *богатырь*, *кузов*, *лошадь* itd.), a być może ich orientalne pochodzenie w ogóle nie jest przez użytkowników języka uświadamiane, oraz takie, które wciąż aktualizują jakieś wyobrażenia o egzotycznym Wschodzie (np. *гарем*, *орда*, *ясырь*). L. Krysin kategoryzuje je jako przyswojone zapożyczenia i egzotyzmy (Krysin 2004, 61). Do drugiej z wymienionych kategorii należą głównie słowa odnoszące się do orientalnych realiów, np. *кишлак*, *мулла*, *паранджа*, oraz historyzmy, takie jak *ясырь*, *янычар*, *ятаган*. W obu tych grupach znajdujemy leksemy o pewnym potencjale pragmatycznym. W pierwszej z nich wynika on z semantyki, która wiąże się z negatywną lub pozytywną waloryzacją. Z negatywną oceną wiążą się choćby metaforyzowane użycia takich jednostek, jak *кандалы* czy *палач*, np.

(2) Творчество не может быть свободно от традиций, но не может и превращать традиции в *кандалы* (NKRYa[7])
(3) Я всегда отказывался от всех постов и никогда не вступал в партию, неужели я согласился бы быть цензурным *палачом* печати?» (NKRYa),

do pozytywnie waloryzujących należy zaś choćby również metaforyzowana jednostka *алмаз* (*глаз-алмаз*) czy *жемчужина*, np.

(4) Вера Богодухова не просто *алмаз* иль бриллиант, она, дорогой мой, человечек особой душевной стати (NKRYa)

---

6 Stało się to dosyć wcześnie. Już Łomonosow pisał, że charakteryzowało je „такое обыкновение, как будто сперва в российском родились" (cyt. za Valeyev 2014, 196).

7 NKRYa – Natsional'nyy korpus russkogo yazyka: https://ruscorpora.ru/. [Национальный корпус русского языка: https://ruscorpora.ru/.]

(5) Колокольня Баженова – настоящая *жемчужина* архитектуры XVIII века (NKRYa).

W grupie orientalizmów odnoszących się do kulturowo obcych realiów i historyzmów to wartościowanie oparte jest nie na silnym związku z semantyką, a na poczuciu obcości/ wyższości cywilizacyjnej[8] bądź stale aktualizowanej w podręcznikach historii i kulturze pamięci o wrogich relacjach między Rusinami i Rosjanami i „najeźdźcami" (potem ludami podbijanymi) ze Wschodu. W badanym dyskursie – tożsamościowym opartym na zasadzie wyznaniowej – jest to tym bardziej eksponowane, a orientalizmy stają się wyraźnym sygnałem obcości, która w wizji świata podzielonego na SWOICH i OBCYCH ma znaczenie pierwszorzędne.

Materiał badawczy obejmuje ok. 800 tekstów zaczerpniętych z portalu Москва – Третий Рим (https://3rm.info/), który jest ideologicznie uwarunkowanym agregatorem informacji obsługującym rosyjskie środowiska ultrakonserwatywne i ultraprawosławne. Badane teksty publikowane były w latach 2016-2018 i dotyczyły spraw społeczno-politycznych, obyczajowych i kulturalnych (pominięto teksty *stricte* religijne oraz obszerny zespół artykułów utrzymanych w konwencji tekstów poradniczych).

W badanych tekstach zaobserwowano 111 jednostek leksykalnych dających się jednoznacznie (według Vasmera) zaklasyfikować jako orientalizmy. Znaczna część z nich to zapożyczenia przyswojone (np. *таз*, *товар*, *жемчуг*, *карандаш*, *кузов*, *казна*, *таможня*). Część leksemów należących do tej kategorii ma dość silny potencjał pragmatyczny, który związany jest z ich semantyką (np. *палач*, *изъян*, *капкан*, *кабала*[9], *изюминка*, *тавро*, *мусор*, *набат*, *собака*, *сумбур*, *туман*, *ханжа*). Ta lista może sprawiać wrażenie, że większość z wymienionych jednostek może służyć przekazywaniu ocen negatywnych, jednak nie jest to zasadą w przypadku zapożyczeń przyswojonych (np. *алмаз*, *жемчужина*). W zebranym materiale szczególnie często pojawia się słowo *кабала* i jego derywaty. Oznacza ono za Kuzniecowem:

> 1. В древней и Московской Руси: долгое обязательство, ставившее заемщика в личную зависимость от заимодавца. *Заемная к. Закладная к.* 2. *только ед.* На Руси в 14 – 16 вв.: личное пожизненное или временное закрепощение вследствие неуплаты долга, недоимки или долговой неустойки. 3. *только ед.* Полная, крайне тяжелая экономическая зависимость (Kuznetsov 2000, 407).

---

8 Bardzo ciekawym przykładem tego, jak to poczucie wyższości wpłynęło również na semantykę zapożyczenia, jest słowo *сарай*, które w perskim znaczyło tyle co pałac, by następnie poprzez języki turkijskie wejść do ruszczyzny, ale już w znaczeniu „szopa", co należy chyba traktować jako pewien symboliczny „odwet" na azjatyckich najeźdźcach poprzez obniżenie rangi desygnatu (zob. Krylov 2005).

9 To słowo wymaga szczególnej uwagi, bo choć wydaje się wystarczająco przyswojone, to raczej funkcjonuje w dość szczególny sposób w związku z istnieniem homofonu *каббала* (często w pisowni *кабала*), który oznacza jeden z nurtów talmudycznego judaizmu.

W badanym masywie tekstów to słowo dość rzadko występuje jako historyzm (4 razy), ale wraz ze swoimi derywatami jest dość intensywnie (ponad 70 manifestacji) wyzyskiwane w narracjach o drapieżnym „Zachodzie" (kapitalizmie, wszelkich spiskach itd.), który usiłuje podporządkować sobie Rosję, przy czym orientalny odcień nie jest w ogóle odczuwalny, np.

(6) Искушайте их тратить, тратить и брать, брать в долг, брать многолетние кредиты и таким образом попадать в *кабалу* к банкам.
(7) Это произведение не только не утратило своей злободневности, но – наоборот – звучит более чем современно в нынешних условиях, когда торговая *кабала* обретает новые зловещие формы *кабалы* электронной.

Warto przy tym zauważyć, że derywaty jednostki *кабала* w samym dyskursie wiązane są z pojęciem talmudycznej kabały, co jest spójne w optyce badanego dyskursu – jawnie antysemickim i opartym również na przekonaniu o istnieniu światowego spisku żydowskiego, ale genetycznie zupełnie nietrafne. Jest kwestią otwartą, czy to świadome wyzyskanie tej homonimii/homofonii, czy wynika to z niewiedzy i tego, że takie sprzężenie pojęć idealnie oddaje ducha analizowanego dyskursu. Oto przykłady:

(8) В русском языке есть слово „*закабалить*", которое точно и полно, в том числе и в духовном значении, отражает смысл действия. Оно означает не просто подчинение, а абсолютное подавление и порабощение. Именно техниками к а б а л ы планирует работать с биометрией мировая жидократия в ожидании жертв.
(9) Эта программа будет использована в последней фазе массового *закабаления*. Биометрические данные - ДНК-материалы и персональные символы, стекающиеся в головной компьютер „зверь" из всех стран мира, подвергнутся обработке убойными техниками чёрной магии и кабалы.
(10) На самом деле цель этих всех сионистских реформ одна – уничтожение русской культуры и *закабалениее* русского народа, превращение русского народа в глупое и послушное стадо рабов.

To splecenie pojęć w pewien sposób aktualizuje wschodni charakter leksemu *кабала*. Podobnie jest w przypadku zaobserwowanej kolokacji *кабальное иго*:

(11) О чужеродном *кабальном иге*, опутавшем Россию, настоятельно предупреждали Святые отцы – христианские подвижники,

ponieważ słowo *иго* w ruszczyźnie jest silnie skojarzone z przymiotnikiem *татаро-монгольский*.

W podobnej funkcji występuje jednostka *тавро*, która poza narracjami dotyczącymi handlu (oznaczająca tam po prostu znak handlowy) staje się symbolem podporządkowania, np.

(12) Татуировка низводила человека до уровня животного: скот носит *тавро* владельца, а раб татуировку с именем своего хозяина.

Użycia pozostałych leksemów należących do kategorii przyswojonych zapożyczeń nie odbiegają od standardowego uzusu ruszczyzny, ich pragmatyka powiązana jest z warstwą semantyczną, przekazywane wartościowanie bywa zarówno negatywne, jak i pozytywne bądź są to użycia neutralne, np.

(13) Вокруг нас идет война, непрекращающаяся и жестокая, где нет перемирия или окончания, где нет победителей и побеждённых, а только *палачи* и их жертвы.
(14) Нужно информировать паству о происходящем, чтобы она не попала в *капкан*, последовав за простым большинством, руководствуясь ошибочными критериями.
(15) Воспитывайте детей в вере христианской, передайте им драгоценную *жемчужину* веры.
(16) Это превышает затраты на войну во Вьетнаме, когда месяц боевых действий обходился американцам в 5,1 миллиарда долларов, вся вьетнамская кампания обошлась *казне* США в 600 миллиардов долларов.

Drugą kategorię stanowią historyzmy. W badanym dyskursie, którego istotną determinantę stanowi resentyment historyczny, a przez to nasycony jest narracjami historycznymi, występują one dość często. Należą do nich: rzeczownik *басурманин* (*бусурман*) i jego derywaty, *ясырь*, *каганат*, *орда*, *янычар* i *янычарский*. Do historyzmów zaliczam również nazwy dawnych rodzajów broni i atrybutyki militarnej: *ятаган*, *кинжал*, *колчан*, *сабля*, *хоругвь*, *булат*. Rzecz jasna, występują one w narracjach historycznych i w takich kontekstach nie są (poza rzeczownikami *басурманин* i *ясырь*, które są negatywnie aksjologizowane w każdym kontekście) w szczególny sposób pragmatycznie nacechowane. Wyraźnego wymiaru aksjologicznego opartego na odwołaniu się do traumatycznych doświadczeń historycznych nabierają wówczas, gdy przenosi się je do narracji dotyczących współczesności. Aktualizują one wówczas pamięć o wielosetletnich zmaganiach Rusi i Rosji ze Wschodem, ale też w warstwie asocjacyjno-konotacyjnej wskazują na negatywnie odbierane cechy określanych zjawisk (przybliżam je w nawiasach kwadratowych), np.

(17) И тогда они *ордами* [wielka liczebność, chaotyczność, dzikość] потянулись на север, на те земли, уцелевших выходцев откуда они когда-то прогнали с земель, которые считали своими по праву (tekst dotyczy imigrantów z Azji Środkowej).

(18) Ярошевские *янычарские* [brutalność, bezwzględność] легионы готовы к воплощению тайных мечтаний украинства.
(19) Константинополь вновь, как и 600 лет назад, подписав унию с тогдашним Евросоюзом и коллективным Западомm – папистским Римом – предал Христа и вновь пал – но уже не перед турецкими *ятаганами*, а перед американскими долларами.
(20) Всё это пошатнуло доверие верующих к духовным лицам и наполнило ядовитыми стрелами *колчаны* врагов Церкви.

Co istotne, narracja wcale nie musi dotyczyć wschodnich terytoriów Eurazji, ujemnie nacechowane historyzmy pojawiają się również w tekstach dotyczących Zachodu. To szczególny sposób językowego wyrażenia jednej z istotnych idei determinujących badany dyskurs – koncepcji zmiany biegunów cywilizacyjnych, w myśl której Rosja stała się nosicielką wartości cywilizacji „oświeconej", a Zachód upadł pod cywilizacyjnym naciskiem „dzikiego" Wschodu, przejmując jego „antywartości". Oto przykłady:

(21) Еврособлазнители и прочие либералы всех мастей давно обхаживают нас с целью склонить к «европейскому выбору» и принятию «европейских ценностей», якобы принятых во «всем цивилизованном мире». Параллельно этими же *ордами* ведется война против стержня Русской цивилизации – Православия.
(22) Западенские *янычары* открыто грозят походом на сопредельные с Украиной российские территории и терактами в Москве.

Wśród tak używanych historyzmów na szczególną uwagę zasługuje jednostka *каганат* (bardzo często z przymiotnikami, wśród których na pierwsze miejsce wysuwa się adjektyw *хазарский*). Nominacja ta stosowana jest dla określenia każdej formy państwowości/administracji/władzy, którą nadawcy dyskursu uważają za bezprawną i/lub kontrolowaną przez Żydów. Samo określenie *каганат* w narracjach historycznych (również zupełnie neutralnych ideologicznie) odnosi się m.in. do państwa Chazarów (VIII-X w.), które sąsiadowało z Rusią, by w końcu zostać rozbite przez księcia Światosława. Chazarowie są dla nadawców badanego dyskursu o tyle interesujący jako prototyp wroga/obcego, że stanowią syntezę dwóch wektorów wrogości, był to bowiem lud turański, który przyjął judaizm. Już sama jednostka *Хазария* i jej derywaty w badanym dyskursie obciążona jest silną aksjologią negatywną, występuje bowiem w kolokacjach wskazujących cechy, które przypisywane są tradycyjnie „żydowskiemu spiskowi", np.

(23) Собственно Украиной останется Центральная Украина или *скрытая Хазария*, в которой на волне всех этих событий возможна массовая длительная зомби-экзальтация.

Odnotowano też ciekawy derywat *хазарократия*:

(24) Более того, он [Ватикан] зависит от них и ещё по этой причине стал одним из главных отрядов иллюминатов, созданных Ротшильдами – вождями *хазарократии*.

Dlatego również skojarzone z historycznym państwem Chazarów (w odbiorze nadawców dyskursu zarówno Żydów, jak i „dzikich" Azjatów) słowo *каганат* staje się określeniem o silnym nacechowaniu negatywnym, występując w narracjach o rzeczywistych lub tylko projektowanych wrogach „prawdziwej Rosji". Co interesujące, samo pojęcie kaganatu odrywa się w nich od historycznego terytorium Kaganatu Chazarskiego, a nawet w ogóle od koncepcji terytorium, stając się czymś nieuchwytnym, nieskonkretyzowanym, co w pełni odpowiada konstrukcji teorii spiskowej silnie obecnej w badanych tekstach, np.

(25) Путину и всему его *олигархическому каганату* было абсолютно плевать на то, что более 90 процентов населения страны было против этой людоедской меры.
(26) НОВОСТИ *ЦИФРОВОГО КАГАНАТА*… Проекты в рамках создания цифрового государства и чего нам ждать.

W pierwszym z przytoczonych wyżej przykładów jednostka *каганат* świetnie (o ile nie uwzględniać utraty odwołania do odpowiednio ukształtowanej pamięci historycznej) mogłaby być zastąpiona takimi delegitymizującymi słowami, jak *клика* czy *камарилья*, które nie mają wiele wspólnego z pojęciem terytorialności w znaczeniu państwowym. Drugi przykład rozmywa terytorialny sens pojęcia w idei o światowym spisku, który za pomocą narzędzi elektronicznych usiłuje zawładnąć światem.

Jednak pojęcie Kaganatu Chazarskiego jest w badanym dyskursie wiązane z jakimś terytorium i jest to obszar dzisiejszej Ukrainy (stąd znaczna intensyfikacja jego użyć w ostatnich latach), np.

(27) Жидосатанисты, как и сто лет назад, столкнули русских лбами, которые убивают друг друга, очищая землю для Нового Хазарского *каганата*, выстраиваемого богоубийцами на Русской земле. Через эту призму и нужно рассматривать все проблемы Крыма, Донбасса, России и Украины.
(28) Задача все та же – воссоздание Хазарского *каганата* на территории юга Украины и России, включая Крым.

Określenie nieuznawanej przez nadawców dyskursu jako *каганат* jest wyrazem pewnej szerszej ideologii – ideologii walki z niechrześcijanami, oraz czegoś, co określiłbym jako rosyjską rekonkwistę, przy czym w optyce badanego dyskursu

jest to walka nie tyle z niechrześcijanami, ile z najbardziej groźną ich kategorią – z Żydami (*жидосатанисты*). W nieco podobnej funkcji, jednak z utratą wydźwięku antysemickiego, pojawia się nominacja *меджлис*:

(29) И еще этот татарский *меджлис* на Украине сегодня формирует батальоны «для освобождения Крыма»…,

Leksem ten trudno traktować jako historyzm[10], ponieważ wciąż w niemal 20 państwach to określenie parlamentu (np. Pakistan, Liban, Turcja). Możliwe jest jednak i odniesienie tego leksemu do pojęcia rad plemiennych koczowniczych ludów turkijskich.

W ten sposób dochodzimy do kolejnej, dość licznie reprezentowanej w badanym masywie tekstowym kategorii orientalizmów, którą stanowią egzotyzmy. Zaliczają się do nich nazwy świąt (*Курбан-байрам*, *Ураза Байран*[11]*), nazwy jednostek podziału terytorialno-administracyjnego (аул, улус*, *кишлак*), określenia elementów odzieży (*хиджаб*, *паранджа*), określenia budowli religijnych i ich derywaty (*мечеть*, *минаретный*). Najliczniejszą grupę egzotyzmów stanowią określenia osób: *имам*, *мустасиб*, *мусульманин*, *хаджи*, *хазрат*, *дервиш*, *мулла*, *муфтий*, *муэдзин*, *шаман*). Poza jednym (*шаман*) wszystkie one odnoszą się do osób wyznających islam, w tym do osób duchownych. Do żadnej z tych kategorii nie sposób zaliczyć leksemu *гарем*.

Najogólniejszy wniosek, jaki można wysnuć z analizy użyć egzotyzmów w badanym dyskursie, jest taki, że kiedy pojawiają się one w wypowiedziach dotyczących społeczności i terytoriów, dla których są oczywiste, ich pragmatyka zmierza ku neutralności, np.

(30) А потом мы вышили на обратную окраину *кишлака* и я, опьяненный победой, что-то кричал и бестолково командовал, ведь я был лейтенант (wspomnienia weterana z Afganistanu).

(31) Буквально сюрреалистические кадры показывают, как в воскресенье, 2 июня, на территории *мечети* Аль-Акса в Иерусалиме вспыхнул массовый про-

[10] Pod tym względem podobnie funkcjonuje zapożyczony leksem *атаман*, który jako historyzm jest bliski pragmatycznej neutralności. Jeszcze w sowieckim dyskursie ideologicznym należy go zaliczyć do określeń o negatywnej aksjologii (*атаман Тимо*). Współcześnie ocena związana z tym leksemem bywa różna – zarówno negatywna, jak w przypadku metaforycznego użycia: Понятно, что США, верховный *атаман* Запада, со своими подельниками, включая российскую пятую колонну, обвинения признавать не желают […], jak i daleka od negatywnego wartościowania (w związku z próbą powrotu do tradycji rosyjskiej kozacczyzny), np. Призываем *атаманов* всех казачьих обществ России поддержать нашу позицию, организовать и провести по данному вопросу конференции, чтения или Казачьи Круги с привлечением общественности и известных богословов. Historyzm *атаман*, który stał się w pewnym momencie czymś w rodzaju obelgi, powraca zatem jako słowo przynajmniej neutralne.

[11] Pisownia zgodna z oryginalnym zapisem w badanym tekście – poprawna forma: *Ураза-байрам*.

тест, когда израильские силы безопасности штурмовали третий по святости в исламском мире обьект на вершине Храмовой Горы.

(32) В частности, женщины обязаны носить *паранджу*, а мужчины должны отращивать бороды.

(33) Так, бандиты для устрашения населения распространили очередные видеосвидетельства собственной дикой жестокости: в провинции Дейр-эз-Зор в поселке Хаджин были распяты двое мужчин, среди которых один – *муедзин* мечети.

(34) В январе 1995 года в разгар боев, когда в храме запас продуктов иссяк, отец Анатолий во спасение многих, обратился к *мулле*.

(35) В Трёх-Речье как-то народ соприкасался с монголами, среди которых были так называемые *шаманы*.

Analizowane jednostki nabierają pragmatycznej wyrazistości w momencie zmiany kontekstu na taki, który wskazuje na to, że ich desygnaty znajdują się z punktu widzenia nadawców dyskursu „nie na swoim miejscu". Wtedy stają się sygnałem obcości, co w optyce wyznaniowego (ale również zdeterminowanego cywilizacyjnie, bo analizowane jednostki nie ograniczają się tylko do pola semantycznego religii – np. *кишлак*) dyskursu tożsamościowego stanowić musi o ich ujemnym, często pogardliwym nacechowaniu, np.

(36) ДОСТИЖЕНИЯ ЭПОХИ ПУТИНА - КОЛОНИЗАЦИЯ СЕЛЬСКОЙ ГЛУБИНКИ РОССИИ… Нужны ли нам азиатские *кишлаки* вместо русских деревень.

(37) М Е Ч Е Т Ь ПАРИЖСКОЙ «БОГОМАТЕРИ»… Крыша Нотр-Дама будет стеклянной, а вместо шпиля сделают *минарет*.

(38) Европейских цивилизованных баб жалко, если так пойдет дальше, то им и остается только Коран учить, да *паранджу* примерять.

(39) Потому как, конечно, по умолчанию мы рады всем, и с мусульманами живем бок о бок уже которую сотню лет, но все-таки если над восстановленными храмами в Шумково и Рождествено зазолотятся не православные кресты, а полумесяцы, а вместо звона колоколов зазвучат призывы *муэдзинов*, то будет как-то грустно. Даже очень.

(40) Благодаря этому диску в звуковое пространство проникло плюс ко всему еще и *минаретное* блеянье м у л л , писки зурны и другие восточные звуки.

(41) Что тут порадовало, так это идея отправить психологов в один ряд к ведьмам и *шаманам*. Учитывая, что эти сетевые психологи порой вещают, тут с Зубаревым не поспоришь.

Warto przy tym zauważyć, że wśród egzotyzmów pojęciowo związanych z islamem jako doktryną religijną właściwie nie obserwujemy jakichś istotnych przesunięć, zmian semantycznych, metaforyzacji czy zauważalnej słowotwórczej produktywności tych jednostek. Ich pragmatyczny wymiar ujawnia się jedynie w narracjach

dotyczących niepożądanej z perspektywy nadawcy dyskursu ekspansji islamu. Inaczej jest z jednostką *шаман*, która konotuje takie negatywnie waloryzujące pojęcia, jak oszustwo czy kłamstwo, co widać na przykładzie odnotowanego derywatu *подшаманить*:

(42) Ладно, я лучше пороюсь у себя „в закромах" да поищу для ФСБ и управления «[…]» фото, последнее при жизни, В. Путина, нет не тех хохлов найденных на Украине Коломойским, которых в клинике ЦРУ «*подшаманили*» и выдают вместо покойного ВВП, а того самого, первого и настоящего фото, вот удивитесь, как он уже выглядел перед смертью, незадолго.

Widoczną warstwę konotacyjno-asocjacyjną ma również jednostka *гарем*, która pojawiła się w ruszczyźnie za pośrednictwem języka francuskiego w czasach Piotra I (Morozov 2018, 74). W słowniku etymologicznym A. Anikina czytamy następujące objaśnienie etymologii i znaczenia słowa:

'женская половина дома у мусульман (в странах где многоженство)', 'жены и наложницы мусульманина' (СРЯ; Д 1: *344*), *Харемы наши молчаливы* 1830 (Пушкин, «Стамбул гяуры нынче славят…»), *гарем* 1739, *харем* 1722, *гарам* 1763 (СлРЯ XVIII 5: *90*) // Источник слова в рус. и др. яз. – араб. *ḥarīm* 'женская часть дома; женщины (в семье), жена' или араб. *ḥarām* 'недоступный, запретный', 'запретное место, святыня, храм'. То и др. слово от глаг. *ḥarima* 'быть запретным'. Из арабского тур. *harem* 'женская половина дома, запретная для посторонних', 'жена', (позднéе) 'многоженство', перс. *häräm* 'запретное, священное место', 'гарем', курд. *haram*, *ḥaram* 'гарем' (Цабол. 1: *423*). Через тур. яз. слово пришло во франц. *harem*, нем. *Harem*, болг. *харéм*, с.-хорв. *harem*, польск. *harem*, венг. *hárem* и др. (Anikin 2016, 90).

Zapożyczenie to, zarówno w języku francuskim, jak i ruszczyźnie[12], wypacza pierwotną ideę tkwiącą w samym pojęciu, które pierwotnie oznaczało miejsce zakazane lub święte. Rosyjskie (i nie tylko) *гарем* obarczone jest całkowicie inną warstwą konotacyjno-asocjacyjną niż słowo źródłowe. O ile ḥarīm winno kojarzyć się z czystością (w sensie obyczajowo-erotycznym), ponieważ ideą pojęcia jest właśnie odgrodzenie kobiet od pokus świata, o tyle zapożyczenie *гарем* całkowicie odwraca

[12] Co ciekawe, w samej ruszczyźnie istniało pojęcie konceptualnie bliskie orientalnemu *ḥarīm*. Chodzi o pojęcie *терем*, które z architektonicznego punktu widzenia oznacza po prostu nadbudowaną, górną część budynku. Ta część budynku bywała jednak wydzielona dla kobiet. J. Krowiakow pisze: „XVI-XVII вв. были расцветом так называемой «теремной» жизни женщин. Развитие самодержавия и православной церкви в тот период времени приводят к усилению патриархальных отношений в русских семьях, особенно аристократических, в том числе и царских. На жену все чаще смотрят как на собственность мужа, который фактически запирает супругу в отдельной (чаще верхней) части дома, чтобы без ведома хозяина ее никто не мог увидеть. Женщина, в особенности молодая и привлекательная, могла стать источником соблазна, и поэтому ее держат взаперти" (Krovyakov 2018, 15).

wektor tej asocjacji w stronę idei rozpusty i erotycznego rozpasania. W badanym dyskursie, który jest jak najbardziej purystyczny, skutkuje to jednoznaczną negatywną aksjologizacją pojęcia, np.

(43) […] И заканчивая поиском конкретных людей для каких-то криминальных целей.
– Для отправки людей на органы, в публичные дома и *гаремы*?
– В том числе и для этого.
(44) Вырабатываются стойкие ассоциативные связи между сексом и обстоятельствами пользования вашим интернет-*гаремом*.

Derywowany od rzeczownika *гарем* przymiotnik *гаремный*, który w badanym dyskursie traci charakter relacyjny i staje się przymiotnikiem jakościowym o znaczeniu zbliżonym do *развратный*, całkowicie potwierdza tę konotację, np.

(45) Или записывают четырёхлетних малышек в школы «танцев живота» – *гаремных* танцев, призванных привлечь внимание повелителя и выбрать для своих утех на сегодня именно эту танцовщицу.
(46) Сексуализация детского сознания посредством рекламы, конкурсы красоты для маленьких детей, школы танцев живота для девочек с 4 лет (а это – *гаремные* танцы для возбуждения сладострастия), детские фото-сессии с использованием табуированных стимулов и тематики, «школы» стриптиза, чемпионаты по стриптизу (или «танцам на пилоне», как их сейчас стыдливо именуют), конкурсы красоты для младенцев становятся механизмом изменения традиционных ценностей, их девальвации и замены.

Choć zagadnienie orientalizmów, a zwłaszcza turcyzmów, których jest najwięcej, staje się przedmiotem naprawdę imponującej liczby opracowań, to jednak wciąż zdarzają się w nich twierdzenia, których trafność jest wątpliwa. W jednym z takich tekstów spotykamy następującą ocenę liczebności turcyzmów: „В современном русском языке немного заимствований из тюркских языков, тем не менее функционирование этих лексем достаточно интенсивно" (Mukhina | Chilingir 2021, 141). Należałoby zapytać, od jakich wartości dla autorów zaczyna się „wiele". Wydaje się jednak, że nie jest ich mało. Problem funkcjonowania turkijskich zapożyczeń sprowadza się w cytowanej pracy do stwierdzenia, że są intensywnie wykorzystywane ze względów socjokulturowych i komunikacyjno-pragmatycznych. Choć cytowane twierdzenie o niewielkiej liczebności zapożyczeń turkijskich należy do wyjątków w literaturze przedmiotu, to ogólnikowy charakter uwag na temat ich pragmatyki jest dla tego typu opracowań normą. Dotyczy to orientalizmów w ogóle, poza arabizmami, które analizowane bywają jako leksemy związane z narracją o zagrożeniu radykalnym islamem. Przytoczmy jeszcze raz ogólne twierdzenie autorki monografii na temat turkizmów M. Buribajewej: „Значительная часть тюркизмов со временем приобретает стилистическую окраску, другая часть

порождает варианты русских параллелей эмоционально-уничижительного характера, следующие же приобретают отрицательно-оценочное значение". Autorka popiera swój wniosek następującymi przykładami:

> „Например, бирюк – нелюдимый человек, о толстом человеке, ишак – упрямый, колпак – простак, тюфяк – о вялом, нерасторопном, безвольном человеке, баран – глупый человек, упрямый человек, кабак – о шуме, беспорядке, балахон – широкая не по размеру одежда и т.д." (Buribayeva 2014, 157).

Rzeczywiście, są takie słowa (*ишак*, *бирюк* - basior), które są zapożyczone, ale od samego początku razem z negatywną aksjologią. Jednak wśród tych przykładów jest również słowo *балахон*, które stało się już słowem całkiem neutralnym, o czym świadczy choćby rosyjski portal Ozon.ru oferujący sprzedaż *мужских балахонов*[13].

* * *

Przedstawione analizy pozwalają stwierdzić, że pragmatyczny wymiar orientalizmów w dyskursie współczesnego rosyjskiego ultraprawosławia jest zjawiskiem złożonym i nie poddaje się prostym uogólnieniom obecnym w dotychczasowych opracowaniach. Funkcjonowanie zapożyczeń orientalnych zależy przede wszystkim od kontekstu tematycznego oraz od ideologicznych założeń nadawców. Historyzmy aktualizują swój potencjał perswazyjny przede wszystkim w oderwaniu od narracji historycznych, stając się elementem konstruowania zagrożenia i nośnikiem negatywnej aksjologii. Z kolei egzotyzmy nabierają wyrazistości pragmatycznej wtedy, gdy używane są w opisach zjawisk, które w ocenie nadawcy pozostają „nie na swoim miejscu", co wzmacnia opozycję między tym, co „swoje", a tym, co „obce".

Zebrany materiał empiryczny pokazuje również, że orientalizmy – zarówno te całkowicie przyswojone, jak i zachowujące wyraźną egzotyczną konotację – mogą służyć jako narzędzia utrwalania światopoglądowych schematów właściwych analizowanemu środowisku. Ich pragmatyczne nacechowanie nie wynika wyłącznie z semantyki czy z etymologii, ale przede wszystkim z funkcji, jaką pełnią w tożsamościowym dyskursie o silnej orientacji ideologicznej. Tym samym orientalizmy okazują się nie tylko świadectwem dawnych kontaktów językowych, lecz także istotnym elementem współczesnych strategii komunikacyjnych i perswazyjnych.

---

[13] https://www.ozon.ru/category/balahony-muzhskie/?__rr=1&abt_att=1&origin_referer=www.google.com.

Bibliografia

Anikin, A. Ye. (2016), Russkiy etimologicheskiy slovar', vyp. 10. Moskva.
Baskakov, N. A. (1985), Tyurkskaya leksika v „Slove opolku Igoreve". Moskva.
Bolgarova, R. M. | Islamova, E. A. (2017), Osobennosti funktsionirovaniya tyurkizmov v sravneniyakh russkogo yazyka, [in:] Filologiya i kul'tura 2 (48), 24-31.
Buribayeva, M. A. (2013), Tyurkskiye slova v russkom yazyke kak rezul'tat yazykovykh kontaktov, [in:] Vestnik Irkutskogo gosudarstvennogo lingvisticheskogo universiteta 1 (22), 99-105.
Buribayeva, M. A. (2014), Tyurkizmy v russkom yazyke. Moskva. [Бурибаева, М. А. (2014), Тюркизмы в русском языке. Москва.]
Chernykh, P. Ya. (1999), Istoriko-etimologicheskiy slovar' sovremennogo russkogo yazyka. Moskva.
El'-Sultani, M. M. I. (2018), Arabskiye zaimstvovaniya v russkom yazyke i osobennosti ikh aktualizatsii v noveyshiy period, [in:] Prepodavatel' XXI vek 3, 373-384.
Karimullina, G. N. (2003), Lingvograficheskaya kharakteristika vostochnykh zaimstvovaniy russkogo yazyka (na materiale tolkovykh slovarey kontsa XX veka), [in:] Galiullin, K. R. | Nikolayev, G. A. (eds.), II Mezhdunarodnyye Boduenovskiye chteniya: Kazanskaya lingvisticheskaya shkola: traditsii i sovremennost', t. I. Kazan', 150-153.
Khusainov, N. N. (2012), Slovar' tyurkskikh osnov russkogo yazyka. Ufa.
Krovyakov, Ye. A. (2018), Ot teremnogo zatocheniya k yevropeyskim traditsiyam. Zhizn' i byt zhenshchin na trone i vokrug nego v Rossii XVII-XVIII vv., [in:] Yevraziyskiy Soyuz Uchenykh 4 (49), 15-18.
Krylov, G. A. (2005), Etimologicheskiy slovar' russkogo yazyka. Sankt-Peterburg.
Krysin, L. P. (2004), Russkoye slovo, svoye i chuzhoye: issledovaniya po sovremennomu russkomu yazyku i sotsiolingvistike. Moskva.
Kundrotas, G. | Akai, I. (2017), Nekotoryye osobennosti protsessa zaimstvovaniya v istorii turetskogo i russkogo yazykov, [in:] Językoznawstwo 11, 47-56. [Kundrotas, G. | Akai, I. (2017), Некоторые особенности процесса заимствования в истории турецкого и русского языков, [in:] Językoznawstwo 11, 47-56.]
Kur-Kononowicz, J. (2013), Nazwy napojów zapożyczone z języka tureckiego w języku rosyjskim, [w:] Rocznik Instytutu Polsko-Rosyjskiego 1, 95-110.
Kuznetsov, S. A. (ed.) (2000), Bol'shoy tolkovyy slovar' russkogo yazyka. Sankt-Peterburg, 528.
Litvina, A. F. | Uspenskiy, F. B. (2013), Russkiye imena polovetskikh knyazey. Mezhdinasticheskiye kontakty skvoz' prizmu antroponimiki. Moskva.
Morozov, N. V. (2018), Istoriya poyavleniya arabizmov v russkom yazyke, [in:] Teoreticheskaya i prikladnaya lingvistika 4 (2), 69-78.
Mukhina, N. N. | Chilingir, I. (2021), Tyurkskiye zaimstvovaniya v sovremennom russkom yazyke: osobennosti funktsionirovaniya, [in:] Nauchnyye mezhdistsiplinarnyye issledovaniya 2, 139-144.
Sen'ko, Ye. V. (2019), Konnotativno-pragmaticheskaya dinamika vostochnykh zaimstvovaniy v sovremennom russkom yazyke, [in:] Aktual'nyye problemy filologii i pedagogicheskoy lingvistiki 2, 111-119.
Shchitova, O. G. (2011), Tyurkizmy russkikh sredneobskikh govorov v aspekte problemysibirskogo frontira, [in:] Vestnik TGPU 3, 20-26.
Shipova, Ye. N. (1976), Slovar' tyurkizmov v russkom yazyke. Alma-Ata.
Valeyev, G. K. (2014), Tyurkskaya sostavlyayushchaya russkoy kul'tury v slovarnom sostave yazyka, [in:] Problemy istorii, filologii, kul'tury 3 (45), 195-197.
Vasmer, M. (1986-1987), Etimologicheskiy slovar' russkogo yazyka, t. I-IV. Moskva.

DOI: 10.31648/pw.12838

Ewa Kapela
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6215-9215
University of Silesia in Katowice

AGRESJA JĘZYKOWA W WYPOWIEDZIACH DMITRIJA MIEDWIEDIEWA

Verbal aggression in Dmitry Medvedev's statements

Abstract: Verbal aggression is a common feature of political discourse, especially in the communication styles of Russian politicians such as Putin, Lavrov, and Zhirinovsky. Dmitry Medvedev, once known as a liberal and soft-spoken politician, became more aggressive after the Russian-Ukrainian war began in 2022. Hostile and aggressive messages started appearing regularly on Medvedev's official social media accounts on Twitter and Telegram. The author of the article discusses the exponents of aggressive language in these messages, which often contain insults and threats. Furthermore, he points out potential reasons for Medvedev's shift in rhetoric, attributing it to a deliberate change in his communication strategy.

Keywords: political discourse, verbal aggression, brutalization of discourse, propaganda, Dmitry Medvedev, Russia

Wstęp

Immanentną cechą dyskursu politycznego jest jego agonistyczny charakter, który manifestuje się m.in. poprzez agresję słowną. Przyczyną zachowań konfliktowych jest dążenie uczestników tego dyskursu do zdobycia lub utrzymania władzy, co wiąże się z chęcią uzyskania dominacji nad przeciwnikiem politycznym zarówno w wymiarze realnym, jak i w przestrzeni dyskursywnej.

Badacze rosyjskiego dyskursu politycznego odnotowują, że agresja werbalna, stanowiąc naturalny przejaw jego agonistyczności, nie niszczy tkanki tego dyskursu (Sheygal 2005, 85) i nie jest w tej sferze komunikacji niczym nowym: ataki słowne stanowiły nieodłączny element obrad pierwszej rosyjskiej Dumy Państwowej już w 1906 r. (Gromyko 2012, 39-46). Wysoki poziom agresji językowej oraz rzadkie przejawy tolerancji bywają uważane za cechę narodową rosyjskiej komunikacji parlamentarnej (Gromyko 2012, 46).

Rozwój kanałów komunikacyjnych, w tym popularność mediów społecznościowych,

> zrewolucjonizowały możliwość oddziaływania słowem, również tym obelżywym […]. Szermierki słowne zostały wpisane w rytuał sprawowania władzy, w którym uczestniczą też mniej lub bardziej podekscytowani słuchacze, czytelnicy, widzowie, bo przecież dla nich te igrzyska są organizowane (Kamińska-Szmaj 2007, 7).

Celem niniejszego artykułu jest zaprezentowanie i opis językowych środków agresji używanych przez jednego ze znanych uczestników współczesnego rosyjskiego dyskursu politycznego oraz wskazanie na możliwe przyczyny brutalizacji jego retoryki. Obiektem badań są wypowiedzi Dmitrija Miedwiediewa publikowane na oficjalnych profilach w mediach społecznościowych. Badanie ma charakter pragmalingwistyczny, ponieważ łączy opis językowych eksponentów agresji z szeroko rozumianą sytuacją komunikacyjną.

1. Agresywna retoryka w rosyjskim dyskursie politycznym

Obecność agresywnej retoryki we współczesnym rosyjskim dyskursie politycznym można zobrazować kilkoma wypowiedziami prominentnych polityków. Opinii publicznej dobrze znane są słowa ówczesnego premiera W. Putina dotyczące sposobu rozprawiania się z terrorystami:

> (1) Мы будем преследовать террористов везде. В аэропорту – в аэропорту. Значит, вы уж меня извините, в туалете поймаем, мы и в сортире их замочим, в конце концов (Konferencja prasowa w Astanie, 24.08.1999) [Terrorystów będziemy ścigać wszędzie. [Będą] na lotnisku – [złapiemy ich] na lotnisku. Jeśli złapiemy ich, za przeproszeniem, w toalecie, to utopimy ich w kiblu][1].

Nierzadkie są mało dyplomatyczne wypowiedzi ministra spraw zagranicznych S. Ławrowa, który np. w jednym z wywiadów prasowych oskarżał łotewskich polityków o ułomność psychiczną:

> (2) До сих пор больные люди выставляют какие-то счета на 185 миллиардов евро. […] Считаю, что это люди с уже неисправимой психикой (Dagens Nyheter, 28.04.2016) [Cały czas chorzy ludzie wystawiają jakieś rachunki na 185 mld euro. Uważam, że są to ludzie z nieuleczalną psychiką].

Z agresywnego idiolektu znany był deputowany Dumy Państwowej, lider Liberalno-Demokratycznej Partii Rosji W. Żyrinowski. Pretendujący wówczas na urząd prezydenta polityk podczas debaty przedwyborczej transmitowanej na żywo

[1] Tu i dalej, jeśli nie podano inaczej, tłumaczenie własne. Zachowano nienormatywny zapis nazw własnych.

na Pierwszym Kanale rosyjskiej telewizji 28.02.2018 r. skierował pod adresem swojej kontrkandydatki K. Sobczak komunikat pełen grubiańskich określeń – wyzwisk związanych ze sferą prokreacji i seksualności człowieka, inwektyw sugerujących ułomność intelektualną oraz pogardliwych nominacji:

(3) Заткнись, ты, дура! Убирайся отсюда. С улицы не надо сюда приводить базарных девок. Грязь это всё. «Дом-2» – это там разврат. Пусть заткнется. Замолчи, дура. Она тупая. У нее мозгов нету. Вот видишь. Это идиотка, убери ее отсюда. Убери эту проститутку, эту грязь отсюда убери! Черная грязь. Отвратительная баба. Блядь последняя. Сумасшедшая дура [Zamknij się, głupia! Wynoś się stąd. Nie trzeba tu sprowadzać drących się przekupek z ulicy. To jest dno. „Dom-2" – to tam jest rozpusta. Niech się zamknie. Milcz, głupia. Ona jest tępa. Nie ma mózgu. Widzisz? To idiotka, zabierz ją stąd. Zabierz tę prostytutkę, weź stąd tę szmatę! Totalne dno. Odrażająca baba. Kurwa żałosna. Głupia wariatka].

M. Karwat zauważa, że „Obelgi, inwektywy i wyzwiska to dotkliwe i «wydajne» narzędzia psychicznego i moralnego rażenia, przeważnie również efektowne, służące przekształceniu ataku w swoisty spektakl symbolicznego nokautu […]" (Karwat 2007, 315). Są one atrakcyjne zarówno dla polityków (jako sposób osiągnięcia katharsis, zdeprecjonowania przeciwnika oraz autopromocji), jak i dla nadawców medialnych: „spektakularność [znieważania] i zwłaszcza tzw. medialność tej formy ataku daje pole do popisu […], a przy tym gwarantuje, że atmosfera sensacji, szoku, skandalu czy awantury przyciągnie opinię publiczną" (Karwat 2007, 293). Wydaje się, że właśnie tym można było tłumaczyć zapraszanie do programów telewizyjnych Żyrinowskiego znanego ze swoich skłonności awanturniczych[2].

[2] Krytycznej analizy i oceny idiostylu Żyrinowskiego już w latach 90. XX w. dokonały M. B. Kitaygorodskaya i N. N. Rozanova. Badaczki określiły Żyrinowskiego mianem aktora z wyrazistą indywidualnością, który zawsze gra samego siebie. To polityk, który wybrał jedną maskę komunikacyjną i pozostał jej więźniem. Jego wypowiedzi cechowały się ubogim słownictwem, monotonią stylistyczną, ale jednocześnie były barwne. Polityk mówił dużo, szybko, głośno, bez pauz i emocjonalnie. Ekspresywność jego wypowiedzi wynikała z ich skandalicznego i szokującego charakteru, była związana z naruszeniem maksym konwersacyjnych. Polityk miał tendencję do upraszczania i prymitywizacji treści, jednocześnie często używał hiperbol. W większości jego wypowiedzi pojawiały się nieprawdziwe twierdzenia, z założenia fałszywe i absurdalne dowody. Idiolekt wraz z manierą zachowywania się polityka badaczki podsumowały jednym słowem – chlestakowszczyzna (eponim utworzony od nazwiska Chlestakowa, bohatera komedii Nikołaja Gogola *Rewizor*, oznaczający bezwstydne i bez zahamowań przechwalanie się i kłamanie) (zob. Kitaygorodskaya | Rozanova 2003, 190-195). Ruzhentseva z kolei konstatuje, że wystąpienia Żyrinowskiego to swojego rodzaju wizerunkowe performance'y, w których polityk zakłada maski agitatora, artysty, prowokatora, skandalisty i błazna. Badaczka uważa stworzoną przez polityka legendę wizerunkową za efektywną, a dowodem na to jest wieloletnia popularność polityka (Ruzhentseva 2015, 52, 55).

2. Agresja językowa

Nie ulega wątpliwości, że w zmediatyzowane i steatralizowane życie polityczne na stałe wpisana jest agresja językowa. Za M. Peisert definiujemy ją jako

> interpersonalne działanie językowe i parajęzykowe, na które składają się (z punktu widzenia pragmatyki) w przeważającej części ekspresywy, wyrażające negatywny stan uczuciowy nadawcy wobec odbiorcy, aktualizowany w chwili realizacji działania językowego z intencją zdeprecjonowania odbiorcy, poniżenia jego godności itp. (Peisert 2004, 39).

Wśród cech konstytutywnych agresji językowej wymienia się jej celowy charakter, wyrażanie negatywnych uczuć/stosunku/oceny oraz zamiar wyrządzenia szkody temu, kto jest obiektem ataku słownego. Niektórzy badacze zwracają ponadto uwagę na perswazyjny lub też manipulacyjny potencjał agresji językowej, która – jako działanie językowe niepoparte (albo w niewystarczającym stopniu poparte) argumentami – może powodować zmianę punktu widzenia odbiorcy oraz pokonanie przeciwnika w sporze (por. Kopnina 2014, 94-96; Petrova | Ratsiburskaya 2013, 21-27).

Agresja językowa przybiera różne formy: bezpośrednia (wyrażanie negatywnej wobec odbiorcy treści *explicite* poprzez użycie słownictwa znieważającego lub z użyciem słownictwa neutralnego) i pośrednia, jawna i ukryta (mająca, np. postać plotki lub innych zniesławiających działań językowych) oraz implikowana, czyli taka, której nie da się odczytać z treści komunikatu, a która wynika z analizy kontekstu i sytuacji towarzyszącej aktowi komunikacji językowej (Peisert 2004, 31; por. Kopnina 2014, 97-98).

Warto podkreślić, że agresja werbalna w komunikacji politycznej ma najczęściej charakter instrumentalny. Nie jest ona jedynie spontaniczną reakcją słowną wywołaną negatywnymi emocjami, nastawioną wyłącznie na dominację nad partnerem interakcji. Nie zawsze też grozi „utratą twarzy" agresora. Napaści słowne są nierzadko działaniem nastawionym na realizację określonych celów politycznych, z których zasadniczym jest chęć zdobycia i/lub utrzymania władzy (por. Kamińska-Szmaj 2007, 53; Peisert 2004, 18 i n.; Sheygal 2005, 34 i n.). Wydaje się, że taką właśnie przemyślaną strategią jest brutalizacja zachowań językowych rosyjskiego polityka Dmitrija Miedwiediewa.

3. Styl komunikacji Dmitrija Miedwiediewa

Miedwiediew – uchodzący niegdyś za postępowego liberała – głosił, że „wolność jest lepsza niż brak wolności" („Свобода лучше, чем несвобода"). W czasie swojej prezydentury w latach 2008-2012 deklarował zamiar modernizacji Rosji. W odróżnieniu od Putina, którego na jedną kadencję zamienił na stanowisku głowy państwa, „kreował się […] na polityka otwartego, empatycznego, zafascynowanego nowymi technologiami (jego głównym kanałem komunikacji stał się wideoblog i Twitter), dla którego «społeczeństwo» było nie mniej ważne niż «państwo»" (Czachor 2023, 127).

Badacze analizujący wypowiedzi polityka z okresu kampanii przed wyborami prezydenckimi w 2008 r. ustalili, że były one klarowne, dobrze skomponowane, sprawiające wrażenie obiektywnych. Styl Miedwiediewa nazwali oficjalno-biznesowym, podkreślając stosowanie zwrotów kliszowanych, strony biernej i zdań bezosobowych oraz rzadkie używanie emocjonalnie ekspresywnych środków wyrazu. Zdaniem badaczy na idiostyl polityka wpłynęło jego wykształcenie prawnicze i doświadczenie w służbie publicznej (Baghana i in. 2020, 395).

Większość postów Miedwiediewa publikowanych w pierwszej dekadzie działania mikroblogu na Twitterze miała charakter oficjalny: były to informacje o spotkaniach i wyjazdach służbowych, krótkie sprawozdania z bieżących działań rządu, komentarze na temat kwestii gospodarczo-społecznych oraz życzenia z okazji świąt, np.

(4) Россия и США договорились о продлении ДСНВ-3 на пять лет без предварительных условий. Считаю это очень важным достижением российско-американских отношений, которые переживают сегодня трудные времена (27.01.2021) [Rosja i USA zawarły porozumienie dotyczące przedłużenia traktatu w sprawie ograniczenia zbrojeń strategicznych na pięć lat bez warunków wstępnych. Uważam to za bardzo ważne osiągnięcie w relacjach rosyjsko-amerykańskich, które przeżywają obecnie trudne chwile].

(5) Представил в Госдуме отчет о деятельности правительства за 6 лет. Было проделано много работы. Заметны результаты и в промышленности, и в сельском хозяйстве, и в социальной сфере. Строилось жилье, детские сады, школы. Главное, что мы научились превращать вызовы в стимулы развития (11.04.2018) [Przestawiłem w Dumie Państwowej sprawozdanie z działalności rządu za 6 lat. Wykonano wiele pracy. Efekty są widoczne w przemyśle, rolnictwie oraz sferze socjalnej. Były budowane mieszkania, przedszkola, szkoły. Najważniejsze, że nauczyliśmy się zamieniać wyzwania w bodźce do rozwoju].

M. Gavrilova, opisując wybrane aspekty „portretu komunikacyjnego" Miedwiediewa piastującego urząd prezydenta, odnotowała zmianę prezydenckiej retoryki w porównaniu z poprzednikiem – Putinem. Badaczka podkreśla przede wszystkim

wzrost znaczenia komunikacji wirtualnej, czego efektem jest większy udział społeczeństwa w dialogu z prezydentem, zmiana grupy docelowej odbiorców (adresatami wystąpień Putina byli głównie ludzie starsi, Miedwiediew z kolei często zwraca się do aktywnych ekonomicznie przedstawicieli młodszych pokoleń) oraz intymizacja komunikacji (Gavrilova 2011, 4-10).

Interesujące ustalenia poczyniła A. Alekseeva, która zrekonstruowała obraz Putina i Miedwiediewa na podstawie tekstów prasowych oraz eksperymentu asocjacyjnego przeprowadzonego wśród użytkowników języka rosyjskiego, angielskiego i francuskiego. Obrazy obu polityków mają zarówno cechy wspólne, jak i różnice. O ile obraz Putina jest spójny, o tyle nazwisko Miedwiediewa wywołuje niejednoznaczne reakcje. Z jednej strony wskazuje się na jego niezdecydowanie, słabą wolę, podporządkowanie, miękkość i pasywność, z drugiej – na zdecydowanie, aktywność i energiczność. Pozytywnie oceniane są odmienne od Putina cechy Miedwiediewa, takie jak miękki styl zarządzania, większy liberalizm, demokratyczność, otwartość na dialog z innymi państwami oraz sposób zarządzania państwem odpowiadający zachodnim standardom prowadzenia polityki (Alekseeva 2012, 75 i n.).

Mimo na ogół pozytywnej reakcji na deklarowany przez Miedwiediewa zamiar modernizacji kraju dla części społeczeństwa, przyzwyczajonego do innego stylu sprawowania władzy, postawa polityka była trudna do zaakceptowania. W raporcie *Co z tą Rosją* czytamy następujące wspomnienie reporterki i socjolożki L. Włodek z podróży po Rosji w 2009 r.:

> To był szczyt tak zwanej odwilży, Miedwiediew był prezydentem, oficjalna Rosja mizdrzyła się do Zachodu, czołowi politycy opowiadali o resecie i modernizacji, a tymczasem w pociągach, w rozmowach na wsiach, na dworcach, w sklepach, słyszało się pełne oburzenia głosy, że Miedwiediew jest mięczakiem […], że ośmiesza Rosję, bo się jej na Zachodzie przestano bać (Śmieja 2023, 21-22).

Koncepcja modernizacji nie zakończyła się sukcesem z uwagi na jej selektywny charakter oraz uwarunkowania społeczno-polityczne. Zmiana władzy w 2012 r. oraz wybuch konfliktu rosyjsko-ukraińskiego w 2014 r. to czas powrotu polityki na dawne tory – zamiast liberalnych technokratów do głosu powtórnie doszli tzw. siłowicy, a dyskurs publiczny zdominowała retoryka mocarstwowa (Czachor 2023, 132-137).

W latach 2012-2020 Miedwiediew piastował stanowisko premiera Federacji Rosyjskiej. Z tego okresu pochodzi jeden z najpopularniejszych memów 2016 r.: „Денег нет, но вы держитесь" (pol. Pieniędzy nie ma, ale trzymajcie się). Jego inspiracją stała się odpowiedź premiera na skargi mieszkańców Krymu narzekających na niskie emerytury, za które trudno przeżyć: „Просто денег нет сейчас. Найдем деньги – сделаем индексацию. Вы держитесь здесь! Вам всего доброго, хорошего настроения и здоровья" (pol. Po prostu nie ma teraz pieniędzy.

Znajdziemy pieniądze – będzie waloryzacja. Trzymajcie się! Wszystkiego dobrego, dobrego nastroju i zdrowia. Medvedev… 2016). Z kolei nauczycielom i wykładowcom zarabiającym pięć razy mniej niż pracownicy struktur siłowych ówczesny premier poradził zmianę zawodu (Zlobin 2020): „Это призвание, а если хочется деньги зарабатывать, есть масса прекрасных мест, где можно сделать это быстрее и лучше" (pol. To jest powołanie, a jeśli chce się zarabiać pieniądze, to jest wiele świetnych miejsc, gdzie można to zrobić szybciej i lepiej).

Przytoczone wypowiedzi, noszące znamiona zabarwionej lekceważeniem pseudorady, można potraktować jako implicytną agresję słowną. Żeby bowiem uznać wypowiedź za agresywną, nie musi ona zawierać jawnych wykładników, takich jak słownictwo znieważające. Peisert odnotowuje, iż

> wystarcza, że w ocenie jednego przynajmniej uczestnika komunikacji interpersonalnej została ona uznana za taką. Ważna jest bowiem nie tylko intencja nadawcy, ale i ocena potencjalnej ofiary oraz opinia świadka zdarzenia – obserwatora, a w niektórych wypadkach wyrok sędziego-arbitra (Peisert 2004, 23).

Kilka miesięcy po rozpoczęciu wojny rosyjsko-ukraińskiej w 2022 r. dziennikarze i analitycy odnotowali, że Miedwiediew, pełniący od 2020 r. funkcję wiceprzewodniczącego Rady Bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej oraz pierwszego zastępcy przewodniczącego Komisji Wojskowo-Przemysłowej, publikuje na oficjalnym kanale w Telegramie „coraz bardziej chamskie i krwiożercze" wpisy. W swoich postach groził m.in. Polsce – rozbiorem, Waszyngtonowi – apokalipsą jądrową, zaś z okazji rosyjskiego Dnia Jedności Narodowej ogłosił, że celem Rosji w wojnie z Ukrainą jest zatrzymanie szatana (Ekspert… 2022; Preobrazhenskiy 2022).

M. Domańska z Ośrodka Studiów Wschodnich twierdzi, że wzrost zaangażowania Miedwiediewa w szerzenie propagandy może być podyktowany chęcią wzmocnienia własnej pozycji na scenie politycznej, a także odgrywaniem roli tuby rządowej:

> Od początku wojny Miedwiediew jest bardzo zaangażowany na polu propagandowym, co kontrastuje z jego wcześniejszą niewielką aktywnością w życiu publicznym (po dymisji ze stanowiska premiera w styczniu 2020 r.). Może to świadczyć o ambicji wzmocnienia własnej pozycji w elicie rządzącej bądź o realizowaniu zadania, jakie wyznaczył mu Kreml, a które polega na nadawaniu wysoce agresywnego tonu oficjalnej narracji i tym samym wyznaczaniu swoistych „standardów" dla całej administracji państwowej (Domańska 2022)[3].

[3] Por.: „[…] Что у Медведева на языке, то у Путина и его окружения на уме. Они действительно так считают и оперируют именно такими образами и словами. А Медведеву, как самому непригодному ни к какому реальному делу члену стаи, поручено приучать окружающий мир к новому кремлевскому лексикону. Чтобы, когда о Люцифере заговорит Путин, а об Иблисе Кадыров, никто у виска уже не крутил" (Nevzlin 2022; por. także Ponomarëva 2022)

Podobne interpretacje zachowań komunikacyjnych Miedwiediewa wysuwają rosyjscy politolodzy, analitycy, blogerzy oraz zwykli użytkownicy Internetu. Wśród przyczyn brutalizacji wypowiedzi polityka wskazuje się jeszcze zmiany osobowe w jego służbie prasowej, której przypisuje się autorstwo wpisów na oficjalnych kanałach w serwisach społecznościowych[4], chęć zaistnienia w przestrzeni medialnej i wzmacniania w ten sposób własnego wizerunku oraz dążenie do bycia zauważonym przez prezydenta, który w zamiarze ma być faktycznym i głównym adresatem wypowiedzi Miedwiediewa. Nie brakuje również komentarzy sugerujących problemy psychiczne oraz nadużywanie alkoholu.

4. Środki agresji językowej w wypowiedziach Miedwiediewa

Powyższe spostrzeżenia zostały zweryfikowane poprzez obserwację i analizę wiadomości opublikowanych na oficjalnych profilach Miedwiediewa w mediach społecznościowych w okresie od czerwca 2022 do sierpnia 2023 r.[5], czyli w pierwszych miesiącach zmiany stylu wypowiadania się polityka. W tamtym czasie konto Miedwiediewa na Telegramie, założone 14 marca 2022 r., miało ponad milion subskrybentów, zaś rosyjskojęzyczne konto na Twitterze (aktualnie X) istniejące od 2010 r. obserwowało ponad 4,5 mln użytkowników. O reprezentatywności wskazanych źródeł materiału badawczego świadczy nie tylko popularność obu kont wśród rosyjskojęzycznych użytkowników Internetu, lecz także statystyki wyświetleń postów[6] oraz ich cytowań przez internautów i media – zarówno rosyjskie, jak i zagraniczne (zob. Prokopenko 2022).

Z analizy treści ok. 150 wpisów wynika, że obiektem agresywnych działań werbalnych Miedwiediewa są przeciwnicy oficjalnej polityki Rosji: ludzie o odmiennych poglądach, szczególnie ci, którzy wyemigrowali z kraju, pojedynczy zachodni politycy oraz całe państwa i narody, a także organizacje międzynarodowe. Głównym wrogiem w sytuacji toczącej się wojny jest Ukraina – jej obywatele, wojsko oraz rząd z prezydentem na czele.

[Miedwiediew mówi to, o czym myśli Putin i jego otoczenie. Oni naprawdę tak myślą i operują takimi właśnie obrazami i słowami. A Miedwiediew – jako najmniej przydatny do jakiegokolwiek realnego działania członek stada – ma za zadanie przyzwyczajać otaczający świat do nowego kremlowskiego słownictwa. Żeby nikt nie pukał się w czoło, jeśli Putin zacznie mówić o Lucyferze, a Kadyrow o Iblisie].

4 Miedwiediew temu zaprzecza. Twierdzi, że to on sam jest autorem wpisów w mediach społecznościowych, ponieważ nikt inny nie ośmieliłby się napisać takich rzeczy (Balasyan 2022).

5 W marcu 2022 r. Twitter został oficjalnie zablokowany w Rosji, więc w kolejnych miesiącach nowe wiadomości pojawiały się tylko na anglojęzycznym koncie polityka w Twitterze. Na kanale w Telegramie posty są publikowane regularnie, a ich retoryka nie uległa zmianie.

6 Przykładowo post na Telegramie z 23.06.2023 r., w którym Miedwiediew określa polskiego prezydenta słowami, które w języku polskim można oddać jako kanalia, skurwiel, gówno, stwór, został wyświetlony przez 3,7 mln użytkowników.

Agresja w wypowiedziach polityka przybiera różne formy. Zwykle są to eksplicytne ataki słowne (chociaż niekoniecznie kierowane bezpośrednio do obiektu agresji) z użyciem wyrazów nacechowanych ekspresywnie, prymarnie lub wtórnie wartościujących negatywnie, mające postać aktów oblegi[7] oraz groźby, a także agresja implikowana, w tym przez komunikaty metaforyczne, ironiczne lub intersemiotyczne (wykorzystywanie zdjęć i karykatur).

W badanych tekstach neutralne toponimy oraz etnonimy są zastępowane nazwami nacechowanymi stylistycznie oraz aksjologicznie:

(6) пшеки, ляхи [Polacy]; амеры [Amerykanie]; фрицы [Niemcy]; хохлы, укробандеровцы [Ukraińcy]; Хохляндия, Schweinisch Bandera-Reich, страна-паразит [podkreślenie niezdolności Ukrainy do samodzielnego funkcjonowania]; разлагающийся труп Украины; страна 404 [por. błąd HTTP 404, tj. Not Found – szukana strona internetowa nie istnieje; ostatnie dwa określenia negują fakt istnienia państwa ukraińskiego]; Речь Бандеросполитая 2.0, Ляхоукраина [Polska] [pszeki, lachy; amery; szwaby; chochły, ukrobanderowcy; Chochlandia, Schweinisch Bandera-Reich, kraj-pasożyt; rozkładający się trup Ukrainy; kraj 404; Rzecz Banderopospolita 2.0, Lachoukraina].

Najwięcej językowych eksponentów agresji znajdujemy w grupie nazw osób. Nazwiska polityków lub neutralne określenia obcych sił politycznych oraz członków organizacji międzynarodowych są zastępowane oznaczeniami pejoratywnymi. Posiadają one rozmaitą strukturę: nominaty jednowyrazowe, frazy nominalne z przymiotnikami, rozbudowane zdania, porównania czy określenia metaforyczne. Jeżeli we wpisach pojawiają się antroponimy właściwe, to albo w jednoznacznie negatywnym kontekście, albo w postaci zmodyfikowanej. Wyekscerpowane określenia (niekiedy całe opisy) osób można pogrupować w zależności od tego, jakie słownictwo stało się podstawą obraźliwych nominacji, por.

Nazwy wykonawców czynności konotujące b r a k p o w a g i :

(7) загашенные клоуны; украинский Ковёрный; главный украинский клоун; урод с напудренным носом [aluzje do aktorskiej przeszłości prezydenta Ukrainy, szczególnie do wykonywanej przez niego profesji komika] [naćpane klauny; ukraiński Błazen Cyrkowy; główny ukraiński klaun; brzydal z przypudrowanym nosem].

[7] Istotne składniki aktu obelgi to takie same elementy, które charakteryzują agresję językową jako taką: „X wypowiada do Y-ka (lub o Y-ku) sąd negatywny dotyczący Y-ka najczęściej używając słów nacechowanych negatywnie pod względem emocjonalnym i aksjologicznym, z intencją wywołania w Y-ku uczucia poniżenia" (Grzegorczykowa 1991, 199).

Określenia wskazujące na brak samodzielności, bezwolność, bycie sterowanym z zewnątrz:

(8) зомби из страны 404; цирковая собачка; пудель у ног дрессировщика; клоуны, которые молятся на заокеанских хозяев [zombie z kraju 404; cyrkowy piesek; pudel przy nodze tresera; klauni, którzy modlą się do gospodarzy zza oceanu].

Nazwy zwolenników nieakceptowanych powszechnie ideologii i doktryn politycznych. Podstawą słowotwórczą dużej liczby nacechowanych stylistycznie nazw Ukrainy oraz rządu w Kijowie czy też określających ich epitetów jest nazwisko przywódcy Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów S. Bandery i rzeczownik nazizm:

(9) бандерократия; бандеровское государство; бандеровский режим; укробандеровцы; бандеровские ублюдки, бандеровские братья немецких нацистов; нацистская элита; нацистский режим в Киеве; нацисты в Киеве; нацистское государство; нацистская Украина; неонацисты в Киеве; киевская нацистская группировка; укронацисты; кучка безумных нацистов-наркоманов; верховный киевский нацист; настоящий проверенный фашист; истинный наследник национал-социалистов Германии; мелкий бандеровец [banderokraina; państwo banderowskie; reżim banderowski; ukrobanderowcy; banderowskie bękarty; banderowcy bracia niemieckich nazistów; elita nazistowska; nazistowski reżim w Kijowie; naziści w Kijowie; państwo nazistowskie; nazistowska Ukraina; neonaziści w Kijowie; kijowskie ugrupowanie nazistowskie; ukronaziści; grupka obłąkanych nazistów-narkomanów; główny kijowski nazista; prawdziwy sprawdzony faszysta; prawdziwy dziedzic niemieckich socjalistów narodowych; drobny banderowiec].

Zarówno nazwisko Bandery, jak i rzeczownik *nazizm* funkcjonują tu jako etykietki językowe – nazwy redukcyjne, narzucające schematyczną interpretację wskutek dominacji jednoznacznie negatywnie wartościujących konotacji nad denotacją (por. Karwat 2007, 167-186). Karwat zauważa, że „etykietki są ulubioną bronią polityków reprezentujących skrajnie ideologiczny […] styl komunikacji, zajętych wyznaczaniem i strzeżeniem granic […], zadowalających się rytuałem" (Karwat 2007, 170). Taki sposób nominacji przeciwnika, będący znakiem przynależności do grupy wyznającej określone poglądy, nie jest w rosyjskim dyskursie politycznym niczym nowym (por. Kapela 2016). Miedwiediew zatem wpisuje się w istniejącą retorykę, wzmacniając ją i utrwalając.

Określenia wskazujące na odchylenia od normy. Eksplicytne lub implicytne eksponowanie ułomności ciała i ducha przeciwnika, jego stanu i cech, odbiegających od akceptowanych i/oraz ocenianych pozytywnie, bo uznanych społecznie za normę czy pewien standard, pozwala na obniżenie rangi przeciwnika, por.

(10) отморозки; польские дегенераты из МИДа; патентованные дегенераты; больной сутенёр [oszołomy; polscy degeneraci z MSZ; patentowani degeneraci; chory sutener].

Negatywne wartościowanie dotyczy także określonych aspektów.

Niski poziom intelektualny:

(11) дурак; укроимбецилы; недалёкие манкурты; старый дурак сенатор Линдси Грэм; недоумки из G7; дебилы из офиса бундесканцлера; политические имбецилы; скудоумные руководители; интеллектуальные пигмеи; конченые придурки; скудоумные соседи; дурак [которого надо] принять без условий в психиатрическую лечебницу; разум их сильной стороной не был никогда; впал в доктринёрское слабоумие; по части Дня дурака Боррель большой специалист. Это его день; Мозгов у них вообще не осталось [idiota; ukroimbecyle; ograniczeni mankurtowie [mankurt – posłuszny niewolnik]; stary dureń senator Lindsey Graham; niedorozwinięci z G7; debile z biura kanclerza federalnego; polityczni imbecyle; niedorozwinięci przywódcy; intelektualni pigmeje; skończeni durnie; tępi sąsiedzi; głupiec [którego trzeba] bezwarunkowo przyjąć do szpitala psychiatrycznego; intelekt nigdy nie był ich mocną stroną; popadł w doktrynerską głupotę; Borrell jest wielkim specjalistą od Prima Aprilis [dosł. ros. Dzień głupka]. To jego dzień; Mózgu w ogóle już nie mają].

Uzależnienie od narkotyków:

(12) кучка безумных нацистов-наркоманов; салонаркоманы; любители сала с коксом; наркоман в Киеве[8]; киевские наркоманы; накачивались прямо на рабочих местах, расположенных по адресу Даунинг-стрит, 10; пропитанное наркотиками сознание; наркоманские бредни; галлюцинирующие польские маньяки [grupka obłąkanych nazistów-narkomanów; słoninonarkomani; amatorzy słoniny z koksem; narkoman w Kijowie; kijowscy narkomani, odurzali się bezpośrednio w miejscach pracy pod adresem Downing Street 10; przesiąknięta narkotykami świadomość; narkomańskie brednie; halucynujący polscy maniacy].

Słaba kondycja psycho-fizyczna związana z wiekiem:

(13) маразматики; сонный маразматик Байден; отчаянный дед; одержимый нездоровыми фантазиями умирающий дед; старый трухлявый пень, страдающий деменцией; шаркающий старик с острой деменцией; дряхлеющий гегемон; больной старик, пребывающий в тугой деменции; деменционный

[8] Etykietkę narkomana przykleiła prezydentowi Ukrainy rosyjska propaganda, rozpowszechniając w mediach nie tylko jawne oskarżenia, ale także sfabrykowane treści, np. wywiady prasowe, zdjęcia, nagrania wideo (Dezinformatsiya… 2022; Malinovs'kiy 2023; Teoriya… 2024).

дед [marazmatycy; senny marazmatyk Biden; zdesperowany dziad; umierający dziad opętany chorymi fantazjami; stary spróchniały pień cierpiący na ostrą demencję; powłóczący nogami starzec z ostrą demencją; słabnący hegemon; chory starzec pogrążony w głębokiej demencji; dziad z demencją].

W analizowanych komunikatach stosowana jest strategia deprecjacji przeciwnika poprzez nagromadzenie i n w e k t y w o d z w i e r z ę c y c h . Użycie leksyki związanej ze światem zwierząt w odniesieniu do człowieka „służy nie tylko degradacji, lecz także wykluczeniu ze świata istot rozumnych i umieszczeniu go w świecie istot drapieżnych, bezwzględnych, którym przypisuje się najgorsze cechy i instynkty utrwalone w stereotypowym obrazie, wynikającym z antropocentrycznej postawy ludzi" (Kamińska-Szmaj 2007, 64). Odnotowaliśmy występowanie nazw zwierząt, takich jak pies, świnia, szczur, wesz, robactwo, nazw części ich ciała oraz czasowników i przymiotników charakteryzujących ich typowe zachowania:

(14) С ними разномастная свора хрюкающих подсвинков и недалёких обывателей из распавшейся западной империи со стекающей по подбородку от вырождения слюной [Jest z nimi zbieranina wszelkiej maści kwiczących warchlaków i ograniczonych umysłowo mieszkańców upadłego zachodniego imperium, którym z powodu degeneracji ślina spływa po brodzie].
(15) «С наступающим вас, англосаксонские друзья и их радостно похрюкивающие подсвинки!» [„Najlepsze życzenia, anglosascy przyjaciele i ich radośnie kwiczące warchlaki!"].
(16) Впрочем, если вспомнить ещё одну цитату Николая Васильевича, становится совсем грустно: «Ничего не вижу. Вижу какие-то свиные рыла вместо лиц, а больше ничего» [Zresztą, jeśli wspomnieć jeszcze jeden cytat Mikołaja Wasiljewicza [Gogola], robi się całkiem smutno: „Nic nie widzę. Widzę jakieś świńskie ryje zamiast twarzy i nic więcej"].
(17) фрицы […] скривив рыло, отказались от российских углеводородов [szwaby […] krzywiąc ryje, odmówili rosyjskich surowców energetycznych].
(18) Доморощенные аналитики «из бывших», которые расплодились, словно вши, и разбежались по сальному европейскому телу кто куда [Domorośli analitycy „z byłych", którzy rozmnożyli się niczym wszy i rozbiegli po tłustym europejskim ciele gdzie popadnie].
(19) Но главное – уничтожать высшее руководство террористических формирований, в каких щелях бы эти насекомые ни прятались [A najważniejsze – to tępić najwyższe kierownictwo formacji terrorystycznych, w jakichkolwiek szczelinach by się te insekty nie chowały].
(20) «Вопрос в том, что с ними делать. Их надо просто как крыс уничтожать и даже в плен не брать» [„Pytanie brzmi, co z nimi robić. Trzeba ich po prostu wytępić jak szczury i nawet nie brać do niewoli"].
(21) […] в Украине полно польских наемников, которых надо безжалостно истреблять, как вонючих крыс [w Ukrainie jest pełno polskich najemników, których trzeba bezlitośnie tępić jak śmierdzące szczury].

(22) А то этот Боррель и его выкормыши, которые жрут в три горла, ненароком и подохнуть могут, захлебнувшись в своих зловонных испражнениях [A ten Borrell i jego bękarty, które żrą za trzech, mogą przypadkiem zdechnąć, dławiąc się własnymi cuchnącymi odchodami].

Centralnym elementem ekspresywnych nominacji/opisów jest rzeczownik *pies*. Jego negatywne konotacje wynikają z mitologicznych wyobrażeń o nieczystości tego zwierzęcia (bezcześcił Matkę Ziemię i ludzkie zwłoki) oraz jego związku z pogaństwem i innowiercami (Marugina 2009, 19; Peisert 2004, 91). W wypowiedziach Miedwiediewa pojawiają się określenia psa posiadające następujące znaczenia metaforyczne: *пёс* – człowiek, którego zachowanie wywołuje oburzenie, *шавка* – człowiek bezwartościowy, który często i bez powodu się oburza, *кобель* – lubieżnik (Kuznetsov).

(23) Вокруг Германии как ещё пока гавкающего, но слабеющего кобеля сформировалась свора визгливых шавок, которые постоянно хотят жрать. Типа Польши и её прибалтийского охвостья. И если они не получат свежей пищи в виде украинских земель, то безжалостно загрызут своего престарелого вожака [Wokół Niemiec, które są jeszcze szczekającym, ale słabnącym psem, uformowała się zgraja piszczących szczeniaków, które ciągle chcą żreć. Takich jak Polska i jej bałtyccy poplecznicy. I jeśli nie dostaną świeżej karmy w postaci ukraińskich ziem, to bezlitośnie zagryzą swojego podstarzałego przywódcę].
(24) Слишком дорого выходит главному кобелю европейской экономики тщательное вылизывание известного места заокеанского хозяина [Zbyt drogo kosztuje głównego psa europejskiej gospodarki staranne lizanie wiadomego miejsca zamorskiego gospodarza].
(25) Киевский пёс продолжает заходиться лаем. Слюна течёт по волосатой морде, чтобы хозяева видели его боевые качества [Kijowski pies nadal szczeka jak najęty. Ślina spływa po owłosionej mordzie, żeby gospodarze widzieli jego bojowe cechy].
(26) […] поганые псы войны и заходятся своим отвратительным лаем. Но США и их никчемные шавки должны помнить […] [plugawe psy wojny wstrętnie szczekają jak najęte. Ale USA i ich nic niewarte kundle muszą pamiętać].
(27) Речь Бандеросполитая 2.0 […] превратится в бешеную псину, кусающую в Европе всех подряд [Rzecz Banderopospolita 2.0 zmieni się we wściekłego psa, gryzącego w Europie wszystkich po kolei].
(28) большая стая лающих собак из западной псарни [wielka sfora szczekających psów z zachodniej psiarni].

Przejawem agresji słownej jest także używanie słownictwa związanego ze sferą seksualności:

(29) пожилая девка, которая особенно тщательно удовлетворяет все самые извращенные прихоти американцев [Europa]; импотенты из «сообщества

ливерной колбасы» [politycy niemieccy]; больной сутенёр [Biden]; судебные проститутки выполняют перверсии сутенёра с застарелыми болезнями, который сам участвовать в бордельных разборках не хочет; У гаагских потаскух (пардон, «служителей Фемиды») [o sędziach Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości w Hadze] [podstarzała panienka, która szczególnie starannie zaspokaja wszystkie najbardziej perwersyjne zachcianki Amerykanów; impotenci ze „wspólnoty pasztetowej"; chory sutener; sądowe prostytutki spełniają fantazje sutenera z przewlekłymi chorobami, który sam nie chce brać udziału w burdelowych rozgrywkach; Haskie ladacznice (przepraszam, „sługi Temidy")].

Normy komunikacji oficjalnej narusza również obecność słownictwa skatologicznego, tj. związanego z fizjologią wydalania i wydzielania, stanowiącego jednocześnie „bardzo powszechną klasę wyrazów, które służą do znieważania" (Peisert 2004, 72):

(30) Боррель и ему подобные засранцы; В голове – лишь м'яке жовто-блакитне гівно; такое говно [o A. Dudzie]; подохнуть могут, захлебнувшись в своих зловонных испражнениях; сраная перемога; ничтожные ошмётки дерьма; […] чтобы они подтёрлись своим поганым расчётом. Известно, что из-за санкций туалетная бумага в ЕС сильно подорожала; жестокая словесная диарея [Borrell i jemu podobni zasrańcy; W głowie mają tylko miękkie żółto-niebieskie gówno; takie gówno; mogą zdechnąć, dławiąc się własnymi cuchnącymi odchodami; zasrana peremoha [ukr. zwycięstwo]; nędzne resztki gówna; żeby podtarli się swoim paskudnym wyliczeniem. Wiadomo, że przez sankcje papier toaletowy w UE bardzo podrożał; silna biegunka słowna].

Poza wymienionymi powyżej w badanym materiale znajdujemy także następujące wykładniki agresji językowej:
apelatywizowane, a zatem zapisywane małą literą nazwiska polityków:

(31) все дуды, моравецкие, качиньские; всякие там речаны и санду [premier i prezydent Mołdawii] [wszystkie dudy, morawieckie, kaczyńskie; różne takie rečany i sandu]

deprecjonujący rodzaj żeński w odniesieniu do osób płci męskiej:

(32) Какие бы заклинания ни произносила эта самая Дуда; Польская мразь по имени «дуда» предложила [jakichkolwiek zaklęć by nie wypowiadała ta Duda; Polska szumowina o imieniu „duda" zaproponowała]

eksplicytne obelgi, wśród których najczęściej powtarzają się dwa określenia – *мразь* (szumowina, skurwiel, śmieć, paskuda, ścierwo) i *ублюдки* (bękarty, szumowiny, łajdaki, skurwiele):

(33) И это тоже имеет большое воспитательное значение для новых ублюдков, которых наняли для убийств; И кто-то ещё надеется на переговоры с такими ублюдками?; Ублюдки и выродки понимают только жестокость и силу; взбесившиеся ублюдки и гнусная мразь; нацистские ублюдки; киевская мразь; тварь в зеленом[9] [dwa ostatnie to określenia prezydenta Ukrainy Zełenskiego]; нечисть; странное существо; загадочное существо; биосубстанции; рептилоиды – явно не люди; лидеры стран G7– «лживые твари» [I to również ma duże znaczenie wychowawcze dla nowych skurwieli, których wynajęto do zabijania; I ktoś jeszcze liczy na negocjacje z takimi łajdakami?; Łajdaki i zwyrodnialcy rozumieją tylko okrucieństwo i siłę; rozwścieczeni łajdacy i podła szumowina; nazistowskie skurwiele; kijowska szumowina; ścierwo w zielonym; nieczysta siła; dziwaczna istota; zagadkowa istota; biosubstancje; reptilianie – to na pewno nie są ludzie; liderzy państw G7 to „kłamliwe stwory"].

Brutalizacja analizowanych wypowiedzi przejawia się nie tylko w cytowanych wcześniej aktach obelgi, lecz także w próbach zastraszenia adresata poprzez groźby formułowane eksplicytnie lub implicytnie. Peisert zauważa, że grożenie „to zachowanie, które ma sygnalizować potencjalny atak lub tylko go zastąpić" (Peisert 2004, 151). Oto kilka przykładów:

(34) После сегодняшнего теракта не осталось никаких вариантов, кроме физического устранения зеленского и его клики [Po dzisiejszym zamachu terrorystycznym nie pozostały żadne opcje, poza fizyczną likwidacją zełenskiego i jego kliki].
(35) Запылает вся оставшаяся под властью Киева Украина [Zapłonie cała Ukraina pozostająca pod władzą Kijowa].
(36) Пока я жив, я буду делать все, чтобы они исчезли [Dopóki żyję, będę robił wszystko, aby zniknęli].
(37) В XVII веке просто привезли бы эту тварь на Красную площадь и люто казнили четвертованием. Но мы гуманисты. Отомстим по-другому [W XVII wieku po prostu przywieźliby to ścierwo na Plac Czerwony i okrutnie stracili przez ćwiartowanie. Ale my jesteśmy humanistami. Zemścimy się inaczej].
(38) У нас есть возможность отправить всех врагов в геенну огненную [Mamy możliwość wysłania wszystkich wrogów w ogień piekielny].

[9] Po wybuchu wojny na pełną skalę Zełenski zamienił formalny strój na wojskowe ubrania w kolorze zielonym. Inne określenia nawiązujące do wyglądu Zełenskiego i jego wystąpień telewizyjnych to np. бородатая фотомодель в зеленой вонючей футболке, проехавшая цирком шапито по Европе; деятель в грязной зелёной майке.

(39) Но мы не должны останавливаться до тех пор, пока не будет полностью демонтировано нынешнее террористическое по своей сути украинское государство. Оно должно быть уничтожено дотла. Вернее так, чтобы даже пепла от него не осталось. Чтобы эта мерзость никогда, ни при каких условиях не могла возродиться [Nie możemy się zatrzymać, dopóki nie zostanie całkowicie zdemontowane obecne, z natury terrorystyczne, państwo ukraińskie. Musi być zniszczone doszczętnie. Dokładniej mówiąc tak, żeby nawet popiół po nim nie pozostał. Żeby to obrzydlistwo nigdy pod żadnym warunkiem nie mogło się odrodzić].

(40) […] полная утилизация государственной машины враждебной страны и абсолютные гарантии лояльности на будущее [pełna utylizacja machiny państwowej wrogiego kraju i absolutne gwarancje lojalności na przyszłość].

(41) Ох, не заиграйтесь там в самолётики в своей песочнице, детки. Как бы один из следующих подобных «хороших дней» для Европы не стал её последним днём [Och, nie przesadźcie z zabawą w samolociki w swojej piaskownicy, dzieci. Żeby któryś z kolejnych takich „dobrych dni" dla Europy nie był jej ostatnim dniem].

(42) Я не знаю, кто выиграет или проиграет в такой войне, но, учитывая роль Польши как форпоста НАТО в Европе, эта страна обязательно исчезнет вместе со своим недоразвитым премьером [Nie wiem, kto wygra, a kto przegra w tej wojnie, ale biorąc pod uwagę rolę Polski jako forpoczty NATO w Europie, ten kraj na pewno zniknie razem ze swoim niedorozwiniętym premierem].

(43) Не вижу никакого смысла в сохранении дипломатических отношений с Польшей. Этого государства для нас существовать не должно до тех пор, пока там сплошные русофобы во власти и польские наёмники на Украине. Последних нужно безжалостно истреблять, как вонючих крыс [Nie widzę żadnego sensu w utrzymywaniu stosunków dyplomatycznych z Polską. To państwo nie powinno dla nas istnieć, dopóki u władzy są tam sami rusofobi, a polscy najemnicy są na Ukrainie. Tych ostatnich trzeba bezlitośnie tępić jak śmierdzące szczury].

(44) То, что вы на свободе, не ваша заслуга, а наша недоработка [To, że jesteście na wolności, nie jest waszą zasługą, lecz naszą niedoróbką].

Podsumowanie

Na podstawie obserwacji aktywności medialnej Miedwiediewa (której wycinek został zaprezentowany w niniejszym artykule) można stwierdzić, że w badanym okresie agresja językowa jest stałym elementem wypowiedzi, świadczącym o radykalizacji i brutalizacji jego retoryki. Takie zachowania komunikacyjne wynikają najprawdopodobniej z przyjętej przez polityka strategii komunikacyjnej, mającej na celu z jednej strony dyskredytację obiektu ataku, z drugiej – kreowanie własnego wizerunku jako osoby silnej i bezkompromisowo walczącej ze złem (por. Kamińska-Szmaj 2007, 54).

Zmiana w sposobie komunikowania się Miedwiediewa obrazuje dynamikę dyskursu politycznego. W rosyjskiej przestrzeni publicznej pojawiały się głosy, że Miedwiediew ze swoją nową agresywną retoryką ma zająć miejsce nieżyjącego już Żyrinowskiego. Sądzę jednak, że zachowania mowne obu polityków oddziałują w inny sposób. W zależności od idiostylu i swoistego „emploi polityka" analogiczne środki wyrażania agresji mogą powodować inne nacechowanie wypowiedzi i odmienny ich odbiór. Wydaje się, że skandaliczne wypowiedzi Żyrinowskiego, posiadającego spójny wizerunek i charakterystyczny idiolekt (por. przyp. 2), nie robiły na przyzwyczajonej do takiego sposobu zachowania publiczności dużego wrażenia. Kiedy agresywna retoryka pojawiła się w wypowiedziach Miedwiediewa – znanego z mało emocjonalnego, oficjalno-biznesowego stylu komunikacji – wszyscy zwrócili na to uwagę. Ponieważ taki sposób ukształtowania wypowiedzi nie był wcześniej dla Miedwiediewa charakterystyczny, może wywoływać silniejszy efekt perlokucyjny. Nagromadzenie słownictwa ekspresywnego, znieważających a niekiedy dehumanizujących określeń, pojemne semantycznie metafory wraz z arbitralnym charakterem sądów pozwalają „oderwać […] oceny od analizy faktów czy choćby domniemań […] i] «podsumować» kogoś bez podawania jakichkolwiek argumentów, kryteriów, uzasadnień" (Karwat 2007, 290). W rezultacie wypowiedzi te mają duży potencjał perswazyjny.

Sądy polityka publikowane w mediach realizują model dialogu konfliktowego, w którym następuje naruszenie norm komunikacji: grzecznościowej (poniżanie przeciwnika i brutalizacja dyskursu), etykietalnej (brak szacunku wobec przeciwnika oraz odbiorcy komunikatu), estetycznej (używanie leksyki z niskiego rejestru stylistycznego), a także społecznej (w rosyjskim Kodeksie wykroczeń administracyjnych z 2001 r. publiczne użycie niecenzuralnych obelg/wyzwisk jest sklasyfikowane jako drobne chuligaństwo i podlega karze grzywny lub aresztu) (por. Sarnowski 2006, 323).

Wydawać by się mogło, że opisane niekooperacyjne zachowania językowe powinny być uznane za niestosowne w oficjalnym dyskursie politycznym, a mimo to są one usprawiedliwiane w Rosji sytuacją międzynarodową oraz postawą partnerów zagranicznych, co legitymizuje agresję językową w przestrzeni publicznej:

(45) С некоторыми странами, блоками, сообществами стран бессмысленно договариваться – они понимают только язык силы (Medvedev… 2023) [Z niektórymi krajami, blokami, wspólnotami państw nie ma sensu się dogadywać – one rozumieją tylko język siły].

(46) […] пресс-секретарь президента Дмитрий Песков считает, что резкие эмоциональные оценки внешнеполитической ситуации в публикациях «вполне объяснимы». Время такое, кругом враги. «Это именно выражение личного отношения к тем вражеским проявлениям в отношении нашей страны, с которыми мы сталкиваемся» (Turkova 2022) [rzecznik prasowy prezydenta Dmitrij Pieskow uważa, że ostre, emocjonalne oceny sytuacji w polityce za-

granicznej w publikacjach są „całkowicie zrozumiałe". Takie czasy – wszędzie wokół są wrogowie. „To właśnie wyraz osobistego stosunku do tych wrogich przejawów wobec naszego kraju, z którymi się spotykamy"].

Z uwagi na odmienną od wcześniejszej retorykę Miedwiediewa Centrum Carnegie uznało go za jednego z głównych (obok R. Kadyrowa i J. Prigożyna) przedstawicieli „partii wojny" w przestrzeni medialnej (Medved' 2022). Zdaniem analityczki z Carnegie Miedwiediew przeistoczył się w „jastrzębia internetu", a agresywny i ultrapatriotyczny styl jego wypowiedzi pozwala mu zyskiwać popularność konserwatywnej części społeczeństwa oraz zerwać z wizerunkiem liberała flirtującego z Zachodem (Prokopenko 2022).

Bibliografia

Alekseyeva, A. A. (2012), Politicheskiye portrety V. V. Putina i D. A. Medvedeva (na materiale sovremennoy pressy i assotsiativnogo eksperimenta), [in:] Politicheskaya lingvistika 3 (41), 64-80.

Baghana, J. | Bocharova, E. | Chekulai, I. | Kuchmistyy, V. | Prokhorova, O. (2020), Speech Behaviour in Election Campaign (Political and Critical Discourse Analysis of Speech Portrait of Dmitry Medvedev), [in:] Karasik, V. I. (ed.), Topical Issues of Linguistics and Teaching Methods in Business and Professional Communication 97, 389-398, [in:] https://www.europeanproceedings.com/article/10.15405/epsbs.2020.12.02.53 (accessed: 24.11.2025).

Czachor, R. (2023), Koncepcja modernizacji Rosji w okresie prezydentury Dmitrija Miedwiediewa (2008-2012), [w:] Przegląd Wschodnioeuropejski 13 (2), 125-138.

Gavrilova, M. V. (2011), Nekotoryye cherty rechevogo portreta prezidenta Rossii D. A. Medvedeva, [in:] Vestnik TvGU. Seriya Filologiya 1, 4-10.

Gromyko, S. A. (2012), Russkiy politicheskiy diskurs nachala XX veka. Vologda.

Grzegorczykowa, R. (1991), Obelga jako akt mowy, [w:] Poradnik Językowy 5-6, 193-200.

Kamińska-Szmaj, I. (2007), Agresja językowa w życiu publicznym. Leksykon inwektyw politycznych 1918-2000. Wrocław.

Kapela, E. (2016), Zametki o sovremennom politicheskom diskurse v russkoyazychnykh SMI, [in:] Arkhangel'skaya, E. | Ignat'yeva, L. (eds.), Rusistika i sovremennost' 18. Riga.

Karwat, M. (2007), O złośliwej dyskredytacji. Manipulowanie wizerunkiem przeciwnika. Warszawa.

Kitaygorodskaya, M. B. | Rozanova, N. N. (2003), Sovremennaya politicheskaya kommunikatsiya, [in:] Krysin, L. P. (ed.), Sovremennyy russkiy yazyk. Sotsial'naya i funktsional'naya differentsiatsiya. Moskva, 190-195.

Kopnina, G. A. (2014), Rechevoye manipulirovaniye. Moskva.

Kuznetsov, S. A. (ed.), Bol'shoy tolkovyy slovar' russkogo yazyka, [in:] https://gramota.ru/.

Marugina, N. I. (2009), Kontsept „Sobaka" kak element russkoy yazykovoy kartiny mira, [in:] Yazyk i kul'tura 2 (6), 11-30.

Peisert, M. (2004), Formy i funkcje agresji werbalnej. Próba typologii. Wrocław.

Petrova, N. Ye. | Ratsiburskaya, L. V. (2013), Yazyk sovremennykh SMI. Sredstva rechevoy agressii. Moskva.

Ruzhentseva, N. B. (2015), Imidzhevoye interv'yu-performans V. Zhirinovskogo: smena masok, epatazh, tekhnologiya primitiva, [in:] Politicheskaya lingvistika 3 (56), 50-56.

Sarnowski, M. (2006), Dialog konfliktowy w polskim dyskursie publicznym, [w:] Kamińska-Szmaj, I. | Piekot, T. | Zaśko-Zielińska, M. (red.), Oblicza komunikacji 1. Perspektywy badań nad tekstem, dyskursem i komunikacją. Kraków, 318-329.
Sheygal, Ye. I. (2005), Semiotika politicheskogo diskursa. Moskva.
Śmieja, W. (2023), Co z tą Rosją? Raport reporterów, [w:] Fabrica Litterarum 1, 1-23.

Netografia

Balasyan, L. (2022), Medvedev zayavil, chto sam pishet posty v svoy Telegram-kanal, [in:] https://www.kommersant.ru/doc/5707298.
Dezinformatsiya… (2022), [in:] https://factcheck.ge/ru/story/40870-дезинформация-зеленский-наркоман.
Domańska, M. (2022), Miedwiediew eskaluje antyukraińską retorykę, [w:] https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2022-04-05/miedwiediew-eskaluje-antyukrainska-retoryke
Ekspert… (2022), [Эксперт…,] [in:] https://nashaniva.com/ru/302454.
Malinovs'kiy, A. (2023), Bol'noy, narkoman, beglets i lzhets: feyki rossiyskoy propagandy o Prezidente Ukrainy, [in:] https://tribun.com.ua/ru/100828-xvorij-narkoman-vtikach-ta-brexun-fejki-rosijskoi-propagandi-pro-prezidenta-ukraini.
Medved', R. (2022), Krym i prognozy: otvet Dmitriyu Medvedevu, [in:] https://ru.krymr.com/a/dmitriy-medvedev-prognoz-krym/32199017.html.
Medvedev… (2016), [in:] https://www.youtube.com/watch?v=0XjLSdqUpx8.
Medvedev… (2023), [in:] https://tass.ru/politika/17346059.
Nevzlin, L. (2022), Chto u Medvedeva na yazyke, to u Putina na ume, [in:] https://charter97.org/ru/news/2022/11/5/522956/.
Ponomarëva, A. (2022), „Eto uzhe pochti zapiski umalishennogo". Blogery o zlobnykh postakh Medvedeva, [in:] https://www.svoboda.org/a/eto-uzhe-pochti-zapiski-umalishennogo-blogery-o-zlobnyh-postah-medvedeva/31888818.html).
Preobrazhenskiy, I. (2022), Kheytspich ot Medvedeva – nenavist' na potok, [in:] https://www.dw.com/ru/hejtspich-ot-medvedeva-nenavist-na-potok/a-62062598).
Prokopenko, A. (2022), Generaly Telegram-kanalov. Kakovo real'noye vliyaniye rossiyskoy partii voyny, [in:] https://carnegieendowment.org/politika/88303.
Teoriya… (2024), [in:] https://cyclowiki.org/wiki/Теория_заговора_о_наркомании_Владимира_Зеленского.
Turkova, K. (2022), „Ty chto takoy rezkiy?" Chto sluchilos' s Dmitriyem Medvedevym?, [in:] https://www.golosameriki.com/a/6649298.html.
Zlobin, A. (2020), Utochka, pensii i parmezan: chem zapomnilsya Dmitriy Medvedev vo glave pravitel'stva, [in:] https://www.forbes.ru/obshchestvo-photogallery/391237-utochka-pensii-i-parmezan-chem-zapomnilsya-dmitriy-medvedev-vo-glave?image=323949.

DOI: 10.31648/pw.12839

Inna Horofianiuk
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9836-8270
Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University

POLISH-UKRAINIAN LANGUAGE CONTACTS IN THE CONTEXT OF DIALECTAL LEXICOGRAPHY IN THE LATE 19TH CENTURY: *SŁOWNICZEK PROWINCYONALIZMÓW PODOLSKICH* BY A. KREMER

Abstract: The article explores Polish-Ukrainian language contacts in the context of dialectal lexicography exemplified by *Słowniczek prowincyonalizmów Podolskich, ułozony w Kamieńcu Podolskim w roku 1863* (further in the article – Dictionary) by Aleksander Kremer, a Polish scholar who lived in Kamyanets-Podilsky, a city in the region of Podillia in Ukraine. In his Dictionary, Kremer documented the local dialect of the Polish language spoken by Polish-speaking residents in Kamyanets-Podilsky, which contained lexical items borrowed from Ukrainian. Accordingly, Kremer's Dictionary provides a rare insight into Polish-Ukrainian language contacts on the dialectal level. Furthermore, Kremer compared the dialectal lexical items collected and recorded by him in Kamyanets-Podilsky with the lexical material of *Słownik języka polskiego* compiled by S. Linde (1807-1814). However, Kremer's Dictionary has not been properly researched in the prior studies. In this light, the aim of this article is to identify and systematize the Polish-Ukrainian language contacts that are reflected in Dictionary. The results of the study have revealed multiple instances of the local dialect of Ukrainian in Kremer's Dictionary, which are further discussed in the article. The results of the study are relevant to historical linguists, dialectologists, and ethnographers in Ukraine as well as in Poland.

Keywords: *Słowniczek prowincyonalizmów Podolskich, ułozony w Kamieńcu Podolskim w roku 1863*, A. Kremer, dialect dictionary, Podolian dialect, Polish-Ukrainian language contacts

1. Introduction

Aleksander Kremer (1813-1880) was a Polish doctor, who lived and worked in Kamyanets-Podilsky, a city in the region of Podillia in Ukraine. In addition to his medical profession, Kremer was a scholar whose scientific interests involved the study of the local dialect of Polish spoken in Kamyanets-Podilsky. It should be explained that in the middle of the 19th century Kamyanets-Podilksy was a regional capital of Podillia, which was a part of the former Russian Empire. However, Kamyanets-Podilsky had also been under the Polish rule for several

centuries before it fell to the Russian Empire after the partitioning of Poland. Consequently, Kamyanets-Podilsky in the 19th century was characterized by a mosaic composition of its inhabitants, who spoke Ukrainian, Polish, Yiddish, and/or Russian. When Kremer resided in Kamyanets-Podilsky, he developed a genuine interest in Ukrainian and in the dialect of the Polish language spoken by its inhabitants.

Kremer's scholarly interest in the Polish and Ukrainian languages resulted in the compilation and subsequent publication of *Słowniczek prowincyonalizmów Podolskich, ułozony w Kamieńcu Podolskim w roku 1863*, which can be translated into English as "A Dictionary of the Provincial Words Used in Podillia Compiled in Kamyanets-Podolski in the Year 1863". Kremer's *Słowniczek prowincyonalizmów Podolskich, ułozony w Kamieńcu Podolskim w roku 1863* (further in the article – Dictionary) is a dialect dictionary of the Polish language spoken by the Polish gentry who lived in Kamyanets-Podilsky. Dictionary was first presented to the general public as a collection of research papers published by the Academic Society of Krakow (Poland). Dictionary consists of such parts as (i) Kremer's foreword, (ii) an alphabetically organized register of vocabulary articles, and (iii) the final part titled *Rossycyzmy albo moskwicyzmy upowszechnione na Podolu* (in English – "Russyisms or Moscovisms used in Podillia").

Notably, the unique position of Dictionary consists in singling out the Podolian dialect of the Ukrainian language from other dialectal varieties of Ukrainian spoken in the 60-70s of the 19th century. It should be remarked that the Podolian dialect of Ukrainian played an important role in the development of the Ukrainian standard variety in the late 19th century (Horofianiuk 2023). Moreover, a number of lexical items from the Podolian dialect found their way into the Standard Ukrainian as well as into the local dialect of the Polish language spoken in Kamyanets-Podilsky. Accordingly, Kremer's Dictionary is reflective of the Podolian lexical dialectisms, which were adopted by the Polish-speaking residents of Kamyanets-Podilsky and the surrounding areas.

Furthermore, Kremer juxtaposed all the Podolian lexical dialectisms recorded by him in Kamianets-Podilsky with the lexical items found in *Słownik języka polskiego* (in English – "The Dictionary of the Polish Language") compiled by S. Linde in 1807-1814. Presumably, the words recorded by Kremer, but not included as entries in the dictionary by Linde, can be qualified as the true Podolian lexical dialectisms. In this light, we argue that Dictionary could provide an invaluable insight into the Polish language spoken in Kamyanets-Podilsky, which was characterized by the influence of the Podolian dialect of Ukrainian. In other words, we contend that Dictionary provides a rare insight into the Polish-Ukrainian language contact on the dialectal level.

2. The present study

Aleksander Kremer's (1870) Dictionary is an example of the dialect dictionary that extends far beyond a sheer description of the lexical items, given that it provides reliable evidence pertaining to (i) phonetical, (ii) derivational and (iii) grammatical features of the dialect of the Polish language spoken in Kamyanets-Podilsky, the regional capital of Podillia in nowadays Ukraine. Despite its potential contribution to a number of dialectal and diachronic phenomena, Dictionary has not been properly researched in the Ukrainian and Polish studies, respectively.

However, we should mention that Dictionary received attention of Ukrainian scholars at the time of its publication in the second half of the 19th century. The heuristic value of Dictionary in the Russian Empire of those days is certified by the fact that it drew attention of a renowned Ukrainian ethnographer, assistant head of the South-Western Department of the Imperial Geographic Society of the Russian Empire P. Chubynsky, who as early as in 1872 published an excerpt of Dictionary in *The Works of the Ethnographic-Statistical Expedition to the West-Russian Land* (Chubynskyi 1872, 259ff.). Researching the mutual influences of the Polish and Ukrainian languages, Chubynskyi makes a reference to Kremer's Dictionary and cites 514 words borrowed from the Podolian dialect.

Nevertheless, up to this day Dictionary has not found its due evaluation in Ukrainian linguistic studies. Possibly, this can be accounted by the fact that Dictionary is relatively rare, given that it was originally printed in a small number of copies. Dictionary's bibliographic rarity was pointed out by B. Hrinchenko, an eminent Ukrainian linguist and lexicographer of the beginning of the 20th century (Hrinchenko 1907-1909). Half a century later, the statement about Dictionary's "great bibliographic rarity" was mentioned by P. Horetsky in *The History of Ukrainian Lexicography* (Horetskyi 1963, 127).

In this light, the aim of this article is to fill the current research gap that consists in the place of Podolian dialectisms in the Polish language spoken by the inhabitants of the 19th century Kamyanets-Podilsky. We assume in the study that Kremer's Dictionary involves a number of lexical units borrowed from the Podolian dialect of the Ukrainian language, which pertain to different thematic groups that, in turn, bear witness to the manifestation of spiritual and material culture of the speakers of the Podolian dialect of Ukrainian of the second half of the 19th century. Accordingly, the aim of this research article is to identify, classify and systematize Polish-Ukrainian language contacts in the middle of the 19th century that are reflected in Dictionary.

As far as the methodology of the study is concerned, we use (i) structural methods in order to systematize the lexicographic material, (ii) descriptive methods in order to characterize the dialectal, phonetic, derivational, and morphological features of the lexis presented in Dictionary, and (iii) comparative methods

in order to identify the interference between the Ukrainian and Polish languages. Additionally, we apply the quantitative analytical technique in order to validate the assumptions of the study.

3. Results and discussion

The results of the analysis reveal that there are several thematic groups in Kremer's Dictionary that involve the presence of Podolian lexical items. Among them, the thematic group of agriculture is plentifully represented in Dictionary. For instance, Dictionary contains a number of names of agricultural tools, such as

(1) *Klucz* – dyszel przy koleśni pługa, na końcu pionowo rozszczepiony, do którego czepia się uprząż. (Kremer 1870, 30)
[One of the plow parts, vertically split at the end, to which the harness is attached]
(2) *Istyk* – łopatka żelazna, osadzona na kiju (istyczysku) z rączką krzywą, do czyszczenia pługa z oblepiającéj się na niém ziemi w czasie orania. (Kremer 1870, 26)
[Shovel for removing soil from a plow]
(3) *Zawożno* – zwłaszcza się mówi o młynie, gdy natłok wielki do mielenia; mówi się też w ogóle, gdy wiele podwód w jedno się miejsce skupi; np. na jarmarku itp. (Kremer 1870, 75)
[A lot of grain is brought to the mill; also, it can also mean when many carriages gather in one place, e.g. at a fair, etc.]
(4) *Okłot* – snop słomy równéj, niezmierzwionéy. Okłotować młocić snop związany, żeby się słoma nie pomierzwiła. (Kremer 1870, 43)
(5) [Incompletely threshed sheaf of wheat. To thresh a sheaf tied up so that the straw does not become ruffled]
(6) *Rubel* – powąz, drąg do przysznurowania siana lub snopów na wozie. Rublić, rubel przyciągać powrozem. (Kremer 1870, 54)
[A stick for pressing down hay or sheaves used during transportation. To attract a ruble with a rope]
(7) *Swidny* – niedościgły, mówi się o zbożu niezupełnie dojrzałém; np. żyto jeszcze w świdzie, lub żyto świdne zżął. (Kremer 1870, 61)
[Not ripe, it is about grain that is not fully ripe; e.g. rye still in the twig, or rye that has just been harvested].

Furthermore, agricultural and horticultural lexica are represented by such items of the Podolian dialect of Ukrainian as

(8) *Arbuz* – kładzie się do bryczki kawalera, którego sobie panna nie życzy; ztąd: *arbuza,* albo częściéj: *harbuza dać,* odmówić ręki w zamęzcie. (Kremer 1870, 5)
[Pumpkin, a girl gives a guy a pumpkin if she refuses to marry him]

(9) *Barabóla* – ziemniak, lud nazywa *barabolą*, klasa wyższa *kartoflą*. (Kremer 1870, 7)
[Potato; the common people call it *barabola*, the upper class calls it *kartoflą*]
(10) *Kociorubka* – owoc potwornéj formy. (Kremer 1870, 31)
[An abnormally shaped vegetable]
(11) *Kosznica* – kosz wysoko z chrustu lub łoziny wypleciony, na toku lub obok chaty, szérszy u góry niż w dole, z podwiewem u spodu, przeznaczony do przechowywania kukurudzy w strąkach. (Kremer 1870, 32)
[A tall wicker basket for storing corn basket, on the side of or next to a cottage, wider at the top than at the bottom, with a vent at the bottom, intended for storing corn in pods]
(12) *Noworola* – ziemia pod jarzynę zorana, dopiéro na wiosnę przed samą siejbą, kiedy zwykle pod jarzynę orze się w jesieni. (Kremer 1870, 41)
[Land prepared for spring crops, the ground for vegetables is plowed only in the spring, just before sowing, when usually vegetables are plowed in the autumn].

Additionally, Kremer comments on the figurative use of some of the words that are associated with horticulture, particularly the name of a plant *Papaver rhoeas L.*:

(13) *Zirkaty mak*, samosiewny, czyli padałiczny, którego korona główki odstaje i dziurki zostawia otwarte, przez co za powiewem wiatru wysypuje się nasienie; najczęściej bywa robaczliwy. (Kremer 1870, 76)
[Common poppy, a carnivorous plant whose crown sticks out and leaves the holes open, allowing the seed to spill out with the breeze].

It should be noted that the folk name of the plant is also known to the modern Podolians (Horofianiuk 2020, 458). In addition to agriculture, Kremer's Dictionary containes the theme of trades (for example, weaving), which is manifested by the follwing words:

(14) *Jurek* – narzędzie drewniane, z kijka krótkiego, miernéj grubości, zakarbowanego na obu końcach do zwijania przędzy na kłębki używany. (Kremer 1870, 26)
[A stick with two funnels at both ends, through which a thread of yarn passes when winding it into a ball; a stick used by reapers to bind sheaves]
(15) *Talka* – narzędzie do 2ch łokci długości mające, służące do zwijania nici – motowidło. (Kremer 1870, 64)
[Coiled threads, a tool up to 2 feet long, used for winding threads – a reel].

Also, Kremer provides a number of synonyms related to agriculture and farming. In this way, he demonstrates such a phenomenon characteristic of regional lexicon. For example, he records eight names for oxen, such as *wół murga-murgaty* [being striped], ~ *bałan* [being light yellow], ~ *łasij* [whose spine is darker than the rest of the body], ~ *żuk* [black], ~ *kozij* [with horns turned back], ~ *guła* [with horns short

and thick, inclined to the ground], ~ *zora* [with a raised forehead and a cheerful look], ~ *ponyta* [the opposite of the previous one] (Kremer 1870, 68f.).

We can also discern the thematic group of food and drinks, which are already archaic in the Podolian dialect, e.g. *całuszka* [edge of bread] (Kremer 1870, 10); *drahle* [galantine] (Kremer 1870, 15); *hyżki* [galantine from beef or pork shanks] (Kremer 1870, 25); *knysz* [a special type of wheat bread] (Kremer 1870, 32); *kołotucha* [sour cream with kromal] (Kremer 1870, 31); *okrasa* [seasoning for food] (Kremer 1870, 42); *zakalec* [an underbaked part of the bread] (Kremer 1870, 73), etc. Interestingly, the names of bread products are given in conjunction with the description of rituals, in which the bread products are used, e.g. *bałabuszek* – in the evening for St. Andrew, the girls prepare *balabushka*; water was carried in the mouth to knead the dough. In the evening, baked *balabushkas* were placed on a low bench or a donkey in pairs, which symbolized the girl and her boyfriend; there were usually several such pairs. Then a dog was called, and whose *balabushka* he steals, that girl will get married sooner or the boy will get married (Kremer 1870, 6-7).

Moreover, Kremer provides the names of a person and his features used by the Podolians. Consider the following examples: *bajstruk* [a illegitimate child] (Kremer 1870, 6); *hajdamaka* [highwayman] (Kremer 1870, 21); *dzendzurzysty* [blustery] (Kremer 1870, 16); *legejda* [a slow, lazy person] (Kremer 1870, 36); *zirkaty* [a person with a shining look] (Kremer 1870, 76); *murmyło* [a clumsy person] (Kremer 1870, 39); *handryba* [a big clumsy person] (Kremer 1870, 22); *paczkowoz* [contrabandist] (Kremer 1870, 44); *pronoza* [weasel, wriggler] (Kremer 1870, 51), etc. Accordingly, Dictionary describes the customs, games, entertainment, and beliefs of the Podolians (cf. the types of traditional dances *czabaraszka*, *hajduk*, *hocak*, *kozak*, *pieczony rak*, *przysiudy*, and *tropak*). Furthermore, we find the following lexical items with expressive ethnocultural semantics in Kremer's Dictionary:

(16) *Potyrcze* – 1. poronieniec, dziécię przed czasem nie żywo urodzone, lub bez chrztu zmarłe; 2. mówi się o mężczyźnie lub o kobiécie małego wzrostu, wątłéj, suchéj budowy ciała, a potwornych przytém kształtów; o ludziach jedném słowem, o których powiadają, że się miał djabeł urodzić, ale kur zapiał i potyrcze się urodziło. (Kremer 1870, 51)
[1. A child not born alive, or one who died without rite of baptism. 2. It is said of a man or a woman of short stature, of a frail, dry build, and of monstrous shapes; of people, in a word, about whom it is said that the devil was born, but the rooster crowed and the skirmish was born]

(17) *Spiuch* – zając; gdy się mówi o nim w chacie, gdzie jest dziécię, nie można broń Boże wymówić zając, boby dziecko nie spało, ale się mówi: spiuch. (Kremer 1870, 59)
[Hare; when one talks about it in a cottage where there is a child, one cannot pronounce *hare*, because the child would not sleep, but one says *spiuch*].

An additional example of Podolian customs and trasitions in Kremer's Dictionary is manifested by *Ivaniec* (*Iwaniec*). This is a fair in Kaminets-Podolsky, which took place every year on the holiday of St. Ivan (*Jana*). A gift for children or domestic servants which is usually bought in this fair is also called *ivanets*, e.g.: *I bought you ivanets.* (Kremer 1870, 26).

Furthermore, our analysis reveals that Kremer's Dictionary contains 29 phraseological units that are no longer used in the Podolian dialect today. This finding strengthens the heuristic value of the analyzed lexicographic work (Horofianiuk 2019). These archaic phraseological units can be illustrated by the following examples: *boruch odprawiać* [to pray in Hebrew; talk nonsense] (Kremer 1870, 9); *cur tobie, pek tobie, ot se na!* [leave me alone] (Kremer 1870, 12); *cwirkać w oczy* [speak harshly] (Kremer 1870, 12); *poradna godzina* [happy time] (Kremer 1870, 49), etc.

However, the heuristic value of Dictionary is not limited to the phraseological units used in the speech of the Poles who lived in Kamyanets-Podilsky (Ukraine) in the 2nd half of the 19th century. We argue that Kremer's linguistic contribution is invaluable due to the record of a score of notions that denote various elements of Ukrainian life, customs and traditions (starting with the most famous and ending with local, narrowly spread rites). Sometimes, Kremer presents legends and stories about the emergence of phraseological units. Let us illustrate this finding by *Dobra woda* [good water] (Kremer 1870, 14). Kremer recounts the prohibition to call water good (see Vinohradova 1995):

> When talking about water, people will never say that it is good; if someone who does not know this belief asks: "Is this water good?" He will be answered: "Let the water be good for our enemies!" It is necessary to ask: "Is this water healthy, stale, invigorating or divine?", because the one who praises the water as good will drink so much of it that it will be too much for him, that is, he will drown (Kremer 1870, 14).

In addition, we should emphasize that Kremer's Dictionary is the first regional dictionary of the Podolian dialect. As already mentioned in the article, it is one of the ancient dialects of the Ukrainian language that is located in the central part of Ukraine. In the late 19th and early 20th centuries, the Podolian dialect played an important role in the development of the Ukrainian national standard language. The Podolian dialect contains ancient original dialectisms that are of great value for the history of the Ukrainian language as well as for the Ukrainian dialectology. A number of Podillia words entered the vocabulary of not only the neighbouring Ukrainian dialects but also Polish ones. In this light, Kremer's Dictionary registers the language features by which the Podolian dialect is identified on the dialectal map of Ukraine.

Further, we provide some of the examples of the Podolian dialect in Dictionary on the levels of (i) phonetics, (ii) lexis, and (iii) grammar. First, the phonetic

level involves the replacement of the vowel /o/ by /u/ in an unstressed position: *s**u**piłka* i.e. *s**o**piłka* [a reed pipe] (Kremer 1870, 60); metathesis in the word *kiernica* i.e. *krynica* [a well] (Kremer 1870, 33). Kremer notes another distinct feature of the Podolians' speech, which was borrowed by the Polish-speaking inhabitants of Kamyanets-Podilsky: it is a well-known also for modern Podolians phonetic phenomenon of lowered pronunciation of the unstressed /e/. Kremer emphasizes that the interposition of vowels /e/ → /y/ in the speech of the Polish nobility leads to confusion of the lexical or grammatical meanings of some words. Second, the lexical level of the Podolian dialect is illustrated by *chodaki* [shoes woven from tree bark] (Kremer 1870, 11). According to I. Matviias the Podolian dialect is contrasted with the Bukovyna dialect with this lexeme (Matviias 1990, 69). Third, the peculiarities of the grammatical level are manifested by the use of the preposition *za* in [about] (Kremer 1870, 72).

Kremer's "Podolian provincionalisms" registered in Kamyanets-Podilsky were juxtaposed with the lexical material of *Słownik języka polskiego* by Linde (1807-1814). In each of Dictionary's entries, Kremer provides special remarks mentioned in the introductory text. In both dictionaries the word and its lexical meaning coincide; the word is presented in both dictionaries, but with different meanings; the word registered by Kremer is not included in S. Linde's dictionary. Presumably, it is the latter category of words marked by Kremer as (?) in Dictionary's entries that represents Podolian lexical dialectisms. Let us consider the following examples: *ryskal* [a wooden shovel with an iron blade] (Kremer 1870, 55); *kałabania* [a mire] (Kremer 1870, 28); *kindiuch* [stomach] (Kremer 1870, 29); *telbuchy* [intestines, internal organs in general] (Kremer 1870, 64), etc. All these words are also presented in the modern dictionary of the Podolian dialect (Horofianiuk 2021).

Furthermore, Dictionary contains consistent material for the study of interlingual Polish-Ukrainian-Russian relations. In the chapter "Russisms or Moscovisms spoken in Podillia" (*Rossycyzmy albo moskwicyzmy upowszechnione na Podolu*) the author presents 125 words common in Podillia and spoken by the local Polish gentry that appeared within the period of rule of Russian emperor Nikolai I. Let us consider these examples: *bania* [sauna], *bolnitsa* [hospital], *chynovnik* [government official], *donos* [complaint], *hrazhdanskyi* [civilian], *kandaly* [shackles], *katorha* [hard work], *laher* [camp], *lavka* [shop], *prysmotr* [patrol], etc. (Kremer 1870, 76-82). Note that the aforementioned "Moscovisms" have entered the colloquial speech not only of the Polish nobility, but also of the Podolians, more broadly, of all Ukrainians.

In addition, Dictionary's entries contain valuable ethnographic data, given that it lists a number of regional lexical units belonging to different semantic groups (agricultural, weaving lexis, names of items of clothing, foodware and jewelry, lexical units identifying food and beverages, rites, games, entertainment and religion of Podolians), some of them representing, particularly, the Podolian

way of life, manifestations of the spiritual and material culture of Podolians of the second half of the 19th century. Hence, Kremer's Dictionary holds scientific novelty and theoretical significance to the Ukrainian academic community, in particular, historical linguists, dialectologists, lexicographers, ethnographers. Also, the scientific value of Kremer's Dictionary was acknowledged by a number of Polish scholars. They published Kremer's Dictionary anew in 1999 as part of a complex edition of *Język polskich dawnych Kresów Wschodnich* (Kremer 1999).

In our analysis, we have compared Kremer's Dictionary with J. Karłowicz's *Słownik gwar polskich* in 6 volumes (Karłowicz 1900-1911). Karłowicz is the author of the "Dictionary of Polish dialects" (*Słownik gwar polskich*) published in Poland in 1900-1911. His dictionary is based upon a substantial number of lexicological sources. Furthermore, Karłowicz provides the definition of each dictionary word as accurately as possible. The dictionary is considered the richest collection of data on Polish dialects, which are of great value to linguists, folklorists, dialectologists, and historians of the Polish language and general Slavists to nowadays. We should bear in mind that Kremer's Dictionary was published in 1870 in the Yearbook of the Polish Scientific Society and, presumably, it was available to J. Karłowicz. Particularly, we found that among 229 words with Kremer's remark (r.), i.e. "Rus" (we interpret them as borrowings from the Ukrainian language, because Kremer refers to borrowings from the Russian language "rossycyzmy albo moskwicyzmy" in a separate part (Kremer 1870, 77).

In the "Dictionary of Polish dialects" by Karłowicz we found the following: 1) There are 179 words with the same lexical meaning in Kremer's and Karłowicz's dictionaries: *zakryszka* [vegetables that are added to brine or borshch] **(**Kremer 1870, 73; Karłowicz 1901, 54**);** *gryź* [diarrhea, it is said: sick with diarrhea] (Kremer 1870, 20; Karłowicz 1901, 164); *moroka, zamoroka* [a confusion difficult to resolve, or difficult to work out] (Kremer 1870, 38; Karłowicz 1903, 184), etc. It turned out, 81,7% of the words have the same meaning in both Dictionaries. This is indisputable proof that Karłowicz used Kremer's Dictionary when compiling the "Dictionary of Polish Dialects".

There are 47 words that are present in Kremer's Dictionary, but in Polish dialects they have additional lexical meanings:

(18) *Płonka, płunka* 1. 'przyrębl w lodźie' (Kremer 1870, 47; Karłowicz 1906, 140); 2. 'drzewo nieszczepione'; 3. 'jabłoń'; 4. 'leśne dzikie jabłko'; 5. 'gatunck jabłok'. (Karłowicz 1906, 140)
[1. **'**a hole cut in the ice'; 2. 'not a grafted tree'; 3. 'apple-tree'; 4. 'wild forest apple'; 5. 'any apple'].

There are 2 words that are recorded in the Dictionaries of Kremer and Karłowicz, but they are interpreted differently: *czér* 'beech tin' (Kremer 1870, 12) [wheat flour

dish, liquid gravy] (Karłowicz 1900, 279); *jurek* [a wooden tool made of a short, narrow stick split at both ends, used for winding yarn] (Kremer 1870, 26) [diminutive form of the name] (Karłowicz 1901, 274).

There are 10 words in Kremer's Dictionary that are not given in the dictionary by Karłoiwcz:

(19) *Zaportek* – jaje zepsute w czasie wysiadywania (z zarodkiem). (Kremer 1870, 74)
[A spoiled egg – a bun (with an embryo)]
(20) *Dubyna* – mówi się o rosłym, silnie zbudowanym młodzieńcu, z czém niekiedy łączy się wyobrażenie tępości umysłowej. (Kremer 1870, 15)
[It refers to a tall, well-built young man, with whom his mental retardation is sometimes associated]
(21) *Majaczyć* – pokazywać się i znowu niknąć, łudzić siebie lub kogo, wyobrażać sobie niebywalice. (Kremer 1870, 38)
[To appear and disappear again, to deceive oneself or someone, to create an illusion]
(22) *Nyć* – położył się nyć, ty. twarzą do ziemi. (Kremer 1870, 41)
[Adverb, to lay prostrate, i.e. face to the ground]
(23) *Oddać się* – wprost przełożone, wydać się za mąż, czyli wyjść za mąż. (Kremer 1870, 43)
[To marry or to be married]
(24) *Szost* – żérdź długa, okuta w końcu żelazem, do popędzania statków na wodzie, gdzie szostem dna dostać można. (Kremer 1870, 63)
[A long pole with an iron tip for pushing ships through the water, where the bottom can be reached with a pole]
(25) *Popowicz* – syn popa, wzgardliwie nazywa się knyszem albo chapoknyszem. (Kremer 1870, 49)
[The son of a priest, contemptuously called *knysh* or *hapoknysh*]
(26) *Pobereże* – część kraju na południe Podola i Ukrainy, tak się nazywa, że jest po brzegu, (*bereh*) od granicy dawniéj tureckiéj. (Kremer 1870, 47)
[A part of the country south of Podillia and Ukraine, so named because it is located on the shore, (bereh) of the former Turkish border]
(27) *Hydota* – brzydota. (Kremer 1870, 24)
[Something ugly]
(28) *Hnat* – Ignacy [Ignatius]. (Kremer 1870, 23)

The introductory as well as the main part of Kremer's Dictionary contain a considerable number of words, which are currently either obsolete or confined to a limited area. They demonstrate the multidirectional language influences from Ukrainian to Russian and, thereafter, to Romanian. Sporadically, Kremer provides remarks about the origin of such words, for example Romanian *balan* [ox] (Kremer 1870, 7), *grutsa* [porridge from rye groats, for which semi-ripe grain is taken] (Kremer 1870, 20). In this regard, Kremer explains that

> […] neighboring Moldovans, Turks, and Tatars very often visited the lands of Podillia. Not living here, they left their traces on the land of Podillia, although these traces are not often found, limited mainly to the names of things, as well as items of trade and daily use (Kremer 1870, 3).

We, however, do not digress into researching the loanwords from Romanian and other languages in Kremer's Dictionary, since we contend that such an examination should deserve a separate study. We hope that our investigation could stimulate a future line of research that considers Kremer's Dictionary in light on the language contact between Polish and Romanian.

Conclusion

In the present study, we aimed at identifying and classifying Polish-Ukrainian language contacts reflected in Kremer's Dictionary. Our analysis revealed that the Polish language spoken by the Polish-speaking inhabitants of Kamyanets-Podilsky in the middle of the 19th century contained a substantial number of loanwords from Ukrainian, particularly from Podolian, the local dialect of the Ukrainian language spoken in Kamyanets-Podilsky. We established that Dictionary recorded the lexis from the local dialect of Ukrainian, which pertained to the following thematic fields: (i) agriculture, farming, and horticulture; (ii) trades (e.g., weaving); (iii) food; (iv) customs and culture; and (v) local people.

The findings in the study testified to the complexity of Polish-Ukrainian language contacts and a bulk of loanwords from Ukrainian, which found their way into the Polish language spoken by the inhabitants of Kamyanets-Podilsky of Polish origin. We also noted that Kremer's Dictionary could be interpreted from the vantage point of the local Polish dialectal forms and their correlates in the Standard Polish language.

Additionally, the present analysis indicated that Kremer's Dictionary could open new research directions that could involve Polish and Romanian interference and language contact on the territory of Podillia, a historically and linguistically rich region of Ukraine. Also, the results of the study could provide a common denominator for the future international cooperation between the scholars from Poland and Ukraine, who could analyze Kremer's Dictionary from different perspectives and approaches.

Acknowledgements

The author is appreciative of Professor Dorota Rembiszewska for joint work on the Polish-Ukrainian translation of the Kremer's Dictionary during my research internship at the Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences (Warsaw).

Bibliography

Chubynskyi, P. P. (1872), Poliaky Yuho-Zapadnoho kraia, [in:] Trudy etnohrafichesko-statystycheskoi ekspedшtsii v Zapadno-Russkyi krai 7 (1), 215-291.
Gura, A. (1997), Symvolyka zhyvotnнkh v slavianskoi narodnoi tradytsyy. Moskwa.
Horetskyi, P. (1963), Istoriia ukrainskoi leksykohrafii. Kyiv.
Horofianiuk, I. V. (2020), Botanichna leksyka tsentralnopodilskykh hovirok: strukturna orhanizatsiia ta arealohiia. Vinnytsia.
Horofianiuk, I. V. (2021), Materialy do slovnyka podilskoho hovoru. Vinnytsia.
Horofianiuk, I. (2023), Podilskyi hovir, [in:] Dziuba, I. M. et al. (eds.), Encyclopedia of Modern Ukraine, [in:] https://esu.com.ua/article-880454.
Hrinchenko, B. (1907-1909), Slovar ukrainskoi movy v 4 t. Kyiv.
Karłowicz, J. (1900), Słownik gwar polskich. A-E. Kraków.
Karłowicz, J. (1901), Słownik gwar polskich. F-K. Kraków.
Karłowicz, J. (1903), Słownik gwar polskich. L-O. Kraków.
Karłowicz, J. (1906), Słownik gwar polskich. P. Kraków.
Kremer, A. (1870), Słowniczek prowincyonalizmów Podolskich, ułozony w Kamieńcu Podolskim w roku 1863. Kraków.
Kremer, A. (1999), Słowniczek prowincyonalizmów Podolskich, ułozony w Kamieńcu Podolskim w roku 1863, [in:] Język polskich dawnych Kresów Wschodnich. T. 2: Studia i materiały. Warszawa, 259-340.
Linde, S. B. (1807-1814), Słownik języka polskiego przez Samuela Bogumiła, t. 1-6. Warszawa.
Matviias, I. H. (1990), Ukrainska mova i yii hovory. Kyiv.
Vinohradova, L. N. (1995), Voda, [in:] Tolstoi, N. I. (ed.), Slavianskye drevnosty: etnolynhvystycheskyi slovar. T. 1: A-H. Moskva, 386-390.

DOI: 10.31648/pw.12840

Agnieszka Piela
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2115-7456
University of Silesia in Katowice

ARCHAICZNE I ANACHRONICZNE UKRAINIZMY W POLSZCZYŹNIE

Archaic and anachronistic Ukrainisms in the Polish language

Abstract: The article aims primarily to characterize the chronologically marked Ukrainisms present in the Polish language. Its material base is the latest register of Ukrainisms drawn up in 2023 by Kraków linguist Adam Fałowski. The excerpted material shows the richness of historical linguistic forms, but it is difficult to determine a reliable number of the described borrowings because, among other things, only part of the examined vocabulary has remained semantically unchanged since its first attestation in Polish sources. The article focuses both on direct Ukrainian borrowings and words whose borrowing was mediated by the Ukrainian language (mainly orientalisms), for example, *basałyk*, *bułat*, *czajka*, *horda*, *hreczkosiej*, *kociuba*, *kołczan*, *oczajdusza*, *szaławiła*. The analysed words are an interesting linguistic document of life in distant ages. The realities of bygone days recorded in them reflect the centuries-old historical and cultural connections between Poland and Ukraine.

Keywords: archaisms and anachronisms, Polish-Ukrainian language contacts, Ukrainisms, historical and contemporary Polish language, semantics, linguistic borrowing

Na pytanie o liczbę słów pochodzenia ukraińskiego w polszczyźnie językoznawcy odpowiadają różnie, przedstawiając odmienne dane, co wynika z przyjętych założeń teoretycznych, dotyczących głównie rozumienia ukrainizmu, ale też źródeł ekscerpcji badanego materiału. Nie bez znaczenia jest fakt, że

> niezależnie od tych prasłowiańskich podobieństw wiele cech identycznych jest wynikiem równoległego, niezależnego od siebie rozwoju pewnych zjawisk w każdym z języków. W tej sytuacji niełatwo wyselekcjonować wyrazy, które jeden język słowiański zapożyczył od drugiego (Minikowska 1980, 7).

Do tego dochodzą jeszcze wątpliwości co do ewentualnego pośrednictwa języka ukraińskiego w przejmowaniu do języka polskiego niektórych orientalizmów (zob. Kuroczycki 1983, 228; Minikowska 1980, 8).

Stan badań nad interesującym mnie zagadnieniem obejmuje kilka artykułów. Mowa o czterech tekstach: T. Kuroczyckiego, W. Rzepki i B. Walczaka *Zapo-*

życzenia leksykalne z języka ukraińskiego we współczesnej polszczyźnie pisanej (1983, 227-234), A. Fałowskiego *Wyrazy ukraińskie w najnowszej leksykografii polskiej* (1995, 209-239), *Ile jest słów pochodzenia ukraińskiego we współczesnej polszczyźnie ogólnej* (2023, 63-72) oraz S. Dubisza *Słownictwo pochodzenia ukraińskiego we współczesnej polszczyźnie* (2003, 3-12)[1]. Autorzy wymienionych szkiców ułożyli własne rejestry zapożyczeń ukraińskich różniące się między sobą wynikami liczbowymi. W tym miejscu pokrótce zaprezentuję ustalenia zawarte w przywołanych artykułach.

Poznańscy językoznawcy na początku lat 80. XX w. na podstawie danych pochodzących z wieloautorskiej publikacji *Słownictwo współczesnego języka polskiego. Listy frekwencyjne*, opracowanej w latach 1974-1977, przedstawili listę ukrainizmów obejmującą 162 wyrazy, w tym: 101 bezpośrednich zapożyczeń oraz 61 formacji derywowanych na gruncie języka polskiego[2]. Badacze akcentowali, że ułożony przez nich spis nie jest kompletny – poza listą znalazły się ukrainizmy nacechowane chronologicznie, słownictwo książkowe, często o charakterze podniosłym, niektóre potocyzmy oraz ekspresywizmy. Jednak w ich opinii podstawowy zrąb leksyki ukraińskiej obecnej w polszczyźnie został uchwycony (Kuroczycki 1983, 228 i n.).

Z kolei na liście ukrainizmów sporządzonej w połowie lat 90. XX w. przez Fałowskiego na podstawie dwóch źródeł leksykograficznych, tj. *Słownika wyrazów obcych* pod redakcją J. Tokarskiego (1972) i *Słownika języka polskiego* pod redakcją M. Szymczaka (1988-1989), znalazło się 127 leksemów. Co istotne, językoznawca wykluczył z opracowanego przez siebie zbioru formacje pochodne od zapożyczonych podstaw, które „[...] nie posiadają w obu słownikach wyraźnych wskazań etymologicznych" (Fałowski 1995, 210)[3]. Do omawianego spisu weszły zarówno bezpośrednie pożyczki ukraińskie, jaki i słowa, przy których zapożyczaniu język ukraiński pośredniczył (tj. orientalizmy, grecyzmy, rumunizmy). Już Walczak podkreślał, że „jedynie słuszne jest przyjęcie zasady, iż dany wyraz obcy, niezależnie od swego pierwotnego źródła, jest zapożyczeniem z tego języka, z którego bezpośrednio go przejął język zapożyczający" (Walczak 1982, 176).

Takie rozumienie ukrainizmu, tj. „wyraz (połączenie wyrazowe) powstały w wyniku oddziaływani (współoddziaływania) języka ukraińskiego na język polski",

---

1 Oczywiście literatura na temat polsko-ukraińskich kontaktów językowych jest bardzo bogata, ale i wieloaspektowa – jej wymienienie przerosłoby ramy niniejszego tekstu, dlatego pozostaje mi odesłanie do stosownych pozycji językoznawczych, por. wybrane prace traktujące o ukraińskich pożyczkach: Fałowski (2016; 2018; 2021); Hrabec (1949); Kleszczowa (2010); Kurzowa (2007); Łesiów (1989; 1992; 1995); Minikowska (1980); Piela (2023a, 2023b); Rembiszewska | Siatkowski (2018; 2021); Rytter (1992); Urbańczyk (1963); Walczak (2003); Witkowski (2013).

2 Warto nadmienić, że derywaty od zapożyczeń w literaturze językoznawczej traktowane są rozmaicie (zob. na ten temat m.in. Walczak 1992, 229-232).

3 Np. wyraz *bohater* jest ukrainizmem, ale *bohaterka*, *bohaterski*, *bohatersko*, *bohaterstwo* nie mają już ukraińskiej proweniencji (Fałowski 1995, 210).

przyjął w cytowanym tekście Dubisz, tworząc u progu XXI w. na bazie materiału leksykalnego uwzględnionego w USJP wykaz 168 wyrazów o ukraińskiej proweniencji. Warto dodać, że w obrębie wyróżnionych przez lingwistę ukrainizmów znalazło się 106 leksemów monosemicznych oraz 62 słowa polisemiczne (Dubisz 2003, 3 i n.).

W 2023 r. Fałowski zajął się po raz kolejny utworzeniem rejestru zapożyczeń ukraińskich występujących w języku polskim. Co ważne, w jego przygotowaniu wziął pod uwagę dane ilościowe zawarte w przywołanych trzech artykułach oraz liczbę opisywanych zapożyczeń językowych odnotowanych w dwóch leksykonach specjalistycznych, a mianowicie: *Wielkim słowniku wyrazów obcych PWN* w opracowaniu M. Bańki (2010) oraz *Słowniku etymologicznym języka polskiego* autorstwa W. Borysia (2005). Krakowski językoznawca na podstawie wymienionych pięciu źródeł wytypował potencjalne ukrainizmy (rutenizmy) funkcjonujące w polszczyźnie ogólnej. Sporządzony przez badacza spis w porównaniu z wcześniejszymi listami jest bardzo bogaty – liczy w sumie 366 jednostek językowych o ukraińskim lub wschodniosłowiańskim, ale z udziałem języka ukraińskiego, rodowodzie (Fałowski 2023, 68 i n.). Oczywiście nie jest to zbiór pełny, o czym przekonują anachronizmy spoza listy Fałowskiego notowane w WSJP PAN, np. *chwost* (może ukr., może brus.) *przest.* ‘ogon’, np. *psie chwosty*, i *gudłaj* (ukr. *kudłáj* ‘człowiek z kudłami, rozczochranymi włosami’) *pogard. przest.* ‘Żyd’ (w USJP *chwost* jest słowem przestarzałym, a *gudłaj* potocznym i obraźliwym). Można też sądzić, że intensywne obecnie kontakty polsko-ukraińskie zaowocują nową falą pożyczek w rodzimej mowie.

Najnowsza lista ukrainizmów gromadzi słownictwo różnego typu. Obok wyrazów nienacechowanych (neutralnych), wspólnych różnym odmianom polszczyzny, np. *bohater* (ukr. *bohatýr* z tur. *bayatur*), *błahy* (ukr. *blahýj* ‘zły, stary, nędzny’, brus. *blahí* ‘lichy, marny, zły’ z scs. *blagъ* ‘dobry, miły, łaskawy’), *opryszek* (ukr. *opryšok*), *szorstki* (ukr. *šerstkyj*, brus. *šórstki* ‘szorstki, chropowaty’, *tapczan* (ukr. *tapczán*), w spisie figuruje słownictwo nacechowane stylistycznie, np. potocyzmy: *kiecka* (‘od *kieca* ‘spódnica’, z ukr. *kéca* , a to z tur. *keçe* ‘pilśń, gruba tkanina wełniana’), *kuternoga* (ukr. dial. *kuternóha* z ukr. dial. *kuternóhyj* ‘chromy, krzywonogi’), *pajda* (może ukr. *pájida*) (za WSJP PAN). Sporo jest też leksyki charakterystycznej dla danego obszaru, por. wybrane regionalizmy: (*lwow.*) *bałakać* ‘gawędzić, gadać, gwarzyć’(ukr. *bałakaty*), (*lwow.*) *bodiak* ‘oset’ (ukr. *bodiak*), (*wil.*) *chołodziec* (ukr. *cholodeć*), (*krak. lwow.*) *hreczka* ‘gryka’ (ukr. *hréczka*), (*lwow.*) *komysze* ‘gęstwina, zarośla, krzaki, zwłaszcza w miejscach podmokłych’ (ukr. *komysz* ‘sitowie’), oraz słów specjalistycznych przynależnych do określonej dziedziny nauki i techniki, np. choreografia – *hołubiec* (ukr. *hólubécь* ‘figura w tańcu’), zootechnika – *kary* ‘o maści konia: czarny; wrony’ (ukr. *karyj*) (za USJP; zob. Dubisz 2003, 7-9). Co istotne, na liście znalazły się też słowa niebędące zapożyczeniami ukraińskimi, np. odziedziczone z języka prasłowiańskiego leksemy *druh* (staropolskie *drug*, psł.

**drugъ* ‘człowiek związany z czyimś otoczeniem; towarzysz, kolega, przyjaciel’[4]) i *żubr* (psł. **zǫbrъ* ‘zwierzę o ostrych rogach; zubr’) (zob. Fałowski 1995, 232 i n.).

Jednak wśród zgromadzonych leksemów uwagę zwracają przede wszystkim jednostki nacechowane chronologicznie, należące do biernego zasobu leksykalnego współczesnych użytkowników polszczyzny[5]. Spośród 366 leksemów pochodzenia ukraińskiego wynotowałam aż 126 takich form językowych, co ukazuje poniższe ujęcie tabelaryczne, w którym zestawiłam materiał pochodzący z rejestru Fałowskiego ze słownictwem dokumentowanym w najnowszym źródle leksykograficznym języka polskiego – WSJP PAN pod redakcją P. Żmigrodzkiego. Okazuje się, iż wymieniony leksykon nie uchwycił sporej grupy interesujących mnie zapożyczeń z prezentowanej listy. I nie jest to wyłącznie kwestia wciąż trwających prac nad słownikiem, o czym szerzej będę mówiła w dalszej części artykułu.

Na zasób jednostek chronologicznie nacechowanych o ukraińskiej genezie składają się wyrazy lub ich znaczenia zawarte w tabeli 1.

Tabela 1. Zestawienie materiału pochodzącego z rejestru Fałowskiego ze słownictwem dokumentowanym w WSJP PAN (opracowanie własne)

Lp.	Chronologicznie nacechowane ukrainizmy z listy Fałowskiego (2023)	definicja (WSJP PAN)	pochodzenie
1	2	3	4
1.	*arba* ‘ciężki, dwukołowy wóz używany na Krymie i Kaukazie oraz w Azji Środkowej’[6]	–	–
2.	*asauł/asauła/esauł* ‘dowódca oddziału kawalerii w dawnym wojsku kozackim’	–	–

[4] Staropolska forma *drug* została przekształcona w *druch* prawdopodobnie przez analogię do ekspresywnych rzeczowników z przyrostkowym *-ch* (np. *brach* od *brat*), zaś pisownię *druh* należy tłumaczyć wpływem wymowy ukraińskiej oraz, być może, wymowy i pisowni czeskiej (SeBor, WSJP PAN).

[5] Przez określenie jednostki nacechowane chronologicznie rozumiem słownictwo, które wyszło lub wychodzi z użycia; stanowi ono bierny zasób wyrazów współczesnej polszczyzny, któremu przyporządkowane są w leksykonach odpowiednie kwalifikatory chronologiczne. Podkreślić należy, że ramy czasowe współczesności są zmienne, co akcentował S. Gajda, definiując współczesność jako ‘okres obejmujący około 60 lat, żywy w pamięci najstarszego pokolenia i przesuwający się z biegiem lat’ (Gajda 1999, 10). W kontekście niniejszych rozważań jest to istotne, ponieważ od ukazania się interesujących mnie w tekście publikacji upłynęło już wiele lat (artykuł Kuroczyckiego, Rzepki, Walczaka wyszedł 43 lata temu, pierwszy szkic Fałowskiego poświęcony ukrainizmom wydrukowano 31 lat temu, a praca Dubisza ma 23 lata).

[6] Znaczenia wyrazów niepoświadczanych w WSJP PAN podaję za SJPDor. Ów historyczny leksykon mieści niemal wszystkie analizowane w artykule słowa za wyjątkiem rzeczownika *horodniczy* (zob. przykład nr 49 w tabeli).

cd. tabeli 1

1	2	3	4
3.	*ataman*	*wojsk*. ‘dowódca wojsk kozackich’; por. *ataman (hetman) koszowy* ‘główny dowódca Kozaków na Siczy Zaporoskiej’	ukr. *otáman*, *otamán*, *ataman* (dawniej *wataman*)
4.	*bachmat*	‘w dawnej Europie Wschodniej: niewielki i wytrzymały koń, który używany był przez wojsko walczące konno’	st.rus. *bachmatъ*, *bachnatъ* z tur. *bahnat*, *pahnat*
5.	*bajdak* ‘łódź, barka używana na Ukrainie, Białorusi oraz na Morzu Czarnym’	–	–
6.	*baka* – tylko w wyrażeniu *bakę komu świecić* ‘schlebiać, nadskakiwać komuś’	–	–
7.	*bakun* ‘lichy, tani tytoń fajkowy’	–	–
8.	*banderowiec* ‘członek nacjonalistyczno-faszystowskiej organizacji na Ukrainie (z okresu drugiej wojny światowej)’	–	–
9.	*baraban* ‘wielki bęben turecki […]’	–	–
10.	*basałyk*	*pot. żart.* ‘żywe, psotne dziecko’	tur. *basałyk*, *basyłyk*
11.	*baskak* ‘namiestnik tatarski, starosta, wielkorządca’	–	–
12.	*basztan* ‘kawał ziemi na stepie, zaorany pod uprawę roślin warzywnych oraz kawonów (arbuzów) i melonów’	–	–
13.	*birkut* ‘strzała opatrzona na końcu orlimi piórami’	–	–
14.	*bisurmanin*	*pogard. daw.* ‘wyznawca islamu’	z arab. turec. *müsulmān*, *muslimīn* (zamiana *m-* w *b-* tak samo w st.rus. *Bochmet* z *Mohamed*).
15.	*bojar*	‘dawniej pan feudalny na Rusi i Wołoszczyźnie’, ‘szlachcic na Litwie i Białorusi’	ros. *bojárin* z scs. *boljárin*
16.	*braha* ‘wywar pozostały po pędzeniu wódki; służy za pokarm dla bydła i trzody’	–	–
17.	*bułat*	‘szabla o zakrzywionej szerokiej głowni […] wytwarzana dawniej na Wschodzie z bułatu – stali’	tur. *bułat* z pers. *pūlād* ‘stal’
18.	*buława*	‘przedmiot składający się z trzonka i głowicy, używany dawniej jako broń, a później będący oznaką najwyższej godności wojskowej oraz innych wysokich stanowisk’, ‘władza hetmana albo marszałka’	st.rus. *bulava* ‘pałka z głowicą’

cd. tabeli 1

1	2	3	4
19.	*buńczuk*	‘długie drzewce zakończone metalowym emblematem, z przyczepionym pękiem włosia końskiego, używane dawniej jako oznaka władzy w wojsku tureckim, tatarskim, mongolskim i kozackim oraz przez hetmanów polskich’, ‘ozdobny pęk włosia końskiego, który dawniej doczepiano do zbroi rycerza lub konia’	ukr. *bunczúk* (dawniej *bończuk*)
20.	*buńczuczny* (rzeczownik)	‘osoba, która w dawnym wojsku tureckim, tatarskim, mongolskim lub kozackim albo dowodzonym przez hetmanów polskich pełniła specjalną funkcję związaną z odpowiedzialnością za buńczuk – dowódcy’	od *buńczuk*
21.	*burka*	‘długie, obszerne okrycie wierzchnie z kapturem, niemające rękawów, wykonane z grubego sukna, zakładane dawniej na czas podróży’	ukr. *búrka* ‘pilśniowa opończa tatarska’ z tur.
22.	*car*	‘dawny władca w niektórych krajach Europy Wschodniej’	ros. *car’* ‘car, król’ (dawniej *carz*)
23.	*chmyz*	*daw.* ‘mały, nędznie wyglądający koń’	może czes. *hmyz* ‘owad skrzydlaty, insekt’
24.	*chram* ‘świątynia’	–	–
25.	*chutor/futor* ‘na wschodnim pograniczu Polski i na Ukrainie gospodarstwo wiejskie położone z dala od innych’	–	–
26.	*ciura*	‘w dawnym wojsku człowiek należący do służby obozowej’	ukr. *čura*/*džura* /*cjura* ‘kozacki sługa-towarzysz, biorący udział w pochodach, bitwach’ z tur. *ćora*, *cora* ‘parobek do koni’
27.	*czaban* ‘rosły wół lub baran’, w lm *czabanowie/czabani* ‘pasterz owiec lub wołów’	–	–
28.	*czajka*	‘bojowa pełnomorska łódź kozacka, używana zwłaszcza w XVI i XVII w.’, por. *czajka kozacka*	ukr. *čájka*
29.	*czambuł*	‘specjalny oddział Tatarów, którego zadaniem był wypad w głąb terytorium przeciwnika w celu odwrócenia uwagi od działań głównych, zdobycia łupów i wzięcia jeńców’, por. wciąż żywotne *w czambuł* ‘w całości i bez wyjątków’	ukr. *čambuł* ‘obóz tatarski’

cd. tabeli 1

1	2	3	4
30.	*czeczuga* ‘ozdobna szabla tatarska’	–	–
31.	*czekan*	‘dawna broń złożona z długiego trzonka zakończonego siekierką z wydatnym obuchem w kształcie młotka’	ukr. *čekan* ‘młot bojowy’ z st.rus. *čekanъ*
32.	*czumak* ‘chłop ukraiński, który się trudnił przewożeniem towarów, głównie soli, na wozach zaprzężonych w woły’	–	–
33.	*czupurzyć się*	*książk.* ‘okazywać swoim zachowaniem śmiało, w sposób buntowniczy, bardzo wyraźny, swoje niezadowolenie lub sprzeciw wobec kogoś’	ukr. *čepurýtysja* ‘stroić się, pysznić się, nadymać się’ z psł. **čuprъ*/**čupra* ‘sterczące włosy, czub’
34.	*domra* ‘instrument strunowy z krągłym pudłem rezonansowym zbliżony budową do lutni’	–	–
35.	*dubas* ‘niewielki statek […] używany w XVI w. najczęściej do przewożenia towarów’	–	–
36.	*duga/duha* ‘drewniany kabłąk służący w zaprzęgu jednokonnym do przymocowania gązew chomąta do hołobli’	–	–
37.	*fertyczny* ‘zuchowaty, dziarski’	–	–
38.	*hajdamak(a)* ‘Kozacy ukraińscy […]’, ‘zawadiaka, hultaj, włóczęga, rabuś’	–	–
39.	*hajdawery*	‘długie, bufiaste spodnie, noszone w krajach Wschodu, dawniej także przez szlachtę polską, z nogawkami wpuszczanymi w cholewy butów’	ukr. *handewery*
40.	*halawa* ‘miejsce bezdrzewne w lasach’, ‘zatoka jeziora lub stawu; mokradło’	–	–
41.	*hałaburda/haraburda* ‘awanturnik, zabijaka, zawadiaka’, ‘awantura, bijatyka, kłótnia’	–	–
42.	*haracz*	‘podatek nakładany przez zwycięskiego władcę na kraj przez niego podbity, zwłaszcza podatek nakładany przez władców dawnego imperium tureckiego’	ukr. *haráč* z tur. *haraç*
43.	*harhara* ‘coś dużego, niezgrabnego, niezręcznego, nieudolnego (czasem o człowieku; czasem o dużym koniu)’	–	–

cd. tabeli 1

1	2	3	4
44.	*hołoble (hołobla)* ‘dyszle poboczne, w które wprzęga się konia’	–	–
45.	*hołota*	*przest.* ‘ludzie mający mało pieniędzy i innych dóbr materialnych’	ukr. *holóta* ,biedota, pospólstwo, motłoch’ z psł. **golota* ‘nagość; biedota’
46.	*hołubić*	*książk.* ‘okazywać komuś lub czemuś szczególne względy z powodu szacunku i zainteresowania, jakim się go darzy’	ukr. *hołubýty*
47.	*hołysz* ‘człowiek biedny, zubożały; biedak, gołysz, golec, chudeusz’	–	–
48.	*horda*	‘wojsko dawnych ludów tureckich i mongolskich’	tat. *orda* ‘obóz wojskowy’, tur. *ordu* ‘wojsko’
49.	*horodniczy* ‘należący do horodni, do załogi zamkowej lub grodowej’, ‘urzędnik w dawnej Polsce tak nazywany od straży grodów, czyli zamków warownych’ (za SWil).	–	–
50.	*horodyszcze* ‘miejsce, gdzie się […] znajdował gród, grodzisko; uroczysko’	–	–
51.	*hospodar* ‘tytuł dawnych książąt Mołdawii i Wołoszczyzny i niektórych państw słowiańskich; nosiciel tego tytułu; władca, pan’	–	–
52.	*hospodyn* ‘pan; władca’	–	–
53.	*hoży*	*książk.* ‘urodziwy i zdrowy z wyglądu’	ukr. *hóžyj* ‘ładny, czysty, świeży’
54.	*hramota/ramota*	*hist.* ‘dokument pochodzący z dawnej Rusi lub Litwy’ (*ramota* – brak notacji)	ros. *grámota* ,piśmienność; oficjalny dokument; list, wiadomość’; por. ukr. *hramota* ‘pismo, dokument’
55.	*hreczkosiej* ‘często z odcieniem ironicznym o gospodarzu wiejskim […], szczególnie niezbyt zamożnym […]’	–	–
56.	*hubka*	‘sypka substancja używana kiedyś do rozpalania ognia, wytwarzana najczęściej z wysuszonej i sproszkowanej huby – grzyba […]’	od *huba* (grzyb) st.czes. *húba* ‘grzyb, gąbka’
57.	*hulać*	*przest.* ‘tańczyć szybki, wesoły taniec’	wsch. psł. **guľati* ‘igrać, tańczyć, śpiewać, bawić się, weselić się, szaleć’

cd. tabeli 1

1	2	3	4
58.	*jasyr*	’dawniej niewola u ludów tureckich lub tatarskich’, ‘dawniej ogół jeńców wziętych do niewoli przez ludy tureckie lub tatarskie’	ukr. *jasyr*, ros. *jasýr’* z tur. *esir* ‘jeniec wojenny’
59.	*jestestwo*	*przest.* ‘byt – to, co istnieje’	st.rus. *(j)estьstvo* z scs. *(j) estьstvo* (w scs. jest to derywat od formy 3 os. l. poj. *jestъ* ‘jest’ i stanowi kalkę gr. *usía* ‘istota; byt, istnienie’)
60.	*kacap*	*pogard. przest.* ‘Rosjanin’, *pogard. przest.* ‘ktoś głupi i mało zdolny’, *pot. przest.* ‘język rosyjski jako przedmiot w szkole’	ukr. *kacáp* ‘obraźliwie o Rosjaninie’, ros. *kacáp* ‘obraźliwie o Rosjaninie’
61.	*kaftan*	‘wierzchni męski lub damski ubiór, stanowiący dawniej część stroju szlacheckiego lub ludowego, zapinany z przodu, sięgający do kolan lub krótszy, z długimi rękawami’	tur. ‘rodzaj długiego wierzchniego okrycia’
62.	*kaleta*	*przest.* ‘niewielki przedmiot, w którym trzyma się pieniądze lub inne drobiazgi, noszony przy pasie’	st.rus. *kalitá* ‘rodzaj torby (na pieniądze)’ z tat. *kalta* ‘kieszeń, skórzany worek’
63.	*kańczug*	*przest.* ‘bicz z plecionym rzemieniem i krótkim trzonem’	tur. *kamcze* ‘bicz’
64.	*kapciuch* ‘woreczek na tytoń’	–	–
65.	*kawon*	*przest.* ‘arbuz – roślina’, *przest.* ‘owoc arbuza – rośliny’	ukr. *kavún* z tur. *kavun* ‘dynia’
66.	*kiereja* ‘szeroki, luźny płaszcz najczęściej podbity futrem; szuba, opończa’	–	–
67.	*kniaź*	‘dawniej na Rusi i Litwie: panujący książę’	ros. *knjazъ*
68.	*kociuba*	*przest.* ‘narzędzie (pogrzebacz) do rozgarniania żaru w piecu chlebowym’	ukr. *kocjuba*
69.	*kołczan*	*sport. wojsk.* ‘futerał na strzały do łuku’	tat. *kolčan*, *kulčan* ‘futerał na strzały’
70.	*kołomyja/kołomyjka*	*kołomyja pot. przest.* ‘skomplikowana sytuacja będąca wynikiem jakiegoś zaniedbania czy konfliktu między ludźmi’, *kołomyjka pot. przest.* ‘ekspresywnie o kołomyi’	od *kołomyjka* w znacz. ‘taniec’ ukr. *kołomýjka*
71.	*kołpak*	‘dawniej: wysokie nakrycie głowy bez daszka, w kształcie cylindra lub stożka’	st.rus. *kolpakъ* ‘wysoka czapka futrzana’ z osm.-tur. *kolpak*

cd. tabeli 1

1	2	3	4
72.	*komunik* ‘oddział konny, jazda bez taborów i armat’	–	–
73.	*kozak*	’dawniej żołnierz lekkiej kawalerii (konnicy) złożonej z Kozaków (przedstawicieli grupy etnicznej)’, ‘sługa na dworze magnackim, ubrany jak kozak – żołnierz’	ukr. *kozák* z tat. *kazak* ‘wolny koczownik’
74.	*kozera*	*nie bez kozery książk.* ‘używane, aby podkreślić, że coś, o czym mowa, ma powód lub uzasadnienie’	motywacja niejasna
75.	*kubrak*	‘strój wierzchni z płótna lub sukna o jednolitym, choć zmieniającym się w czasie kroju, noszony przez przedstawicieli określonych grup społecznych jako jeden z ich znaków rozpoznawczych’	może niem. dawne *kapp-rock* ‘płaszcz z kapturem’. Etymologia niepewna. Pochodzenie z niem. wg Bańkowskiego, inaczej Sławski: od tur. *kubur* ‘okrycie, futerał na pistolet, przedmiot długi, wąski’
76.	*kułak*	*książk.* ‘dłoń z zagiętymi do wewnątrz palcami’, *książk.* ‘uderzenie kułakiem – zwiniętą dłonią’, por. *ktoś śmieje się w kułak* ‘ktoś skrycie wyśmiewa się z kogoś lub z czegoś’	ukr. *kułak*, ros. *kulak* z st.rus. **kulakъ* ‘pięść’
77.	*kum*	*przest.* ‘mężczyzna, który podaje dziecko do chrztu’, *przest.* ‘mężczyzna, z którym ktoś jest w dobrych relacjach, opartych na sympatii i zaufaniu’	wyraz przejęty z płd. słow. ** kumъ* ‘ojciec chrzestny’ od rzecz. ** kuma* ‘matka chrzestna’. Południowosłowiańskie **kuma* ‘matka chrzestna’, ekspresywne zdrobnienie od łacińskiego ludowego bałkańskiego *cómmetra/ cómmăter* ‘matka chrzestna’. Do pol. wyraz trafił za pośrednictwem wschodniosłowiańskim (Bor.)
78.	*kureń/kurzeń* ‘obóz kozacki; stanica’, ‘oddział Kozaków zaporoskich, stanowiący samodzielną jednostkę administracyjną, na której czele stał ataman kurzeniowy’, ‘kurna chata, chata bez komina’	–	–
79.	*kurhan*	‘w dawnych czasach: wzniesienie z ziemi lub kamieni, usypywane w miejscu, w którym ktoś został pochowany’	ukr. *kurhan* z tur. *kurgan* ‘gród’

cd. tabeli 1

1	2	3	4
80.	*kutas*	*książk.* ‘ozdobny pęk nici, piór lub włosia, przypominający kształtem pędzel’	tur. *kutaz* ‘ozdoba głowy, ozdoba z frędzli, zawieszana na szyi konia’ (pierwotne znaczenie z XVI w. ‘ozdobny pędzelek-wisiorek z nici jedwabnych’, stąd w mowie potocznej jako eufemistycznie o penisie i dalej obraźliwie o człowieku)
81.	*kwacz* ‘zwitek pakuł, szmat itp. przymocowany do długiego kija, używany do smarowania czego smołą, rozprowadzania farby itp.; rodzaj pędzla’	–	–
82.	*lewada*	*przest.* ‘otoczona drzewami łąka’	ukr. *leváda* ‘łąka’ ze st.rus. *livada* ‘łąka’. Źródłem jest *gr. libádion* ‘źródełko, strumyk; zroszona równina’
83.	*lirnik*	‘muzyk (kozacki) śpiewający i grający na lirze lub bandurze’, np. *ukraiński lirnik*	od *lira* łac. *lyra* z gr. *lýra*
84.	*majdan*	*daw.* ‘plac na terenie wsi lub miasta albo między zabudowaniami tworzącymi jakiś zespół’	osm.-tur. *maydan* ‘(publiczny) plac; wolna przestrzeń, otwarty, równy teren; miejsce wydarzeń)’ z ar. *maidān* ‘plac, pole; teren walki, pole bitwy’. Źródłem formy arabskiej jest pers. *mejdan* ‘plac’
85.	*mołojec*	*książk.* ‘młody Kozak’, *książk.* ‘kozacki żołnierz’, *pot. żart. przest.* ‘młody mężczyzna, który w ocenie mówiącego odznacza się odwagą i skłonnością do walki (w różnych znaczeniach tego słowa)’	wyraz wywodzi się z południowoworuskiego *molodec* ‘młody, dzielny mężczyzna’; polska forma *mołojec* powstała z upodobnień i uproszczeń w postaciach odmienionych przez przypadki, por. *molodec – molodca > molotca > molojca*
86.	*nahaj/nahajka*	*przest.* ‘bicz z plecionym rzemieniem i krótkim trzonem’, *przest.* ‘uderzenie nahajem/nahajką – biczem’	ukr. *nahajka*; od nazwy Nogajów, ludu zamieszkującego Kaukaz, wywodzącego się od zwolenników wodza Mongołów, Nogaja (XIII w.)
87.	*oczajdusza*	*pejorat. przest.* ‘osoba lekko traktująca życie, niepoważna, lubiąca się bawić’	st.rus. *otčaj-duša* od wyrażenia *otčajannaja duša* ‘niepokorny duch’ (dawniej w postaci: *odczajdusza*)
88.	*opończa*	‘noszony w dawnych czasach szeroki płaszcz podobny do peleryny, bez rękawów, z kapturem’	osm.-tur. *yapunca*, *yaponca*

cd. tabeli 1

1	2	3	4
89.	*orda*	‘w dawnej Polsce: o wojsku tatarskim’, ‘feudalne państwo mongolskie lub tureckie’	tat. *orda*, *ordu* ‘zgromadzenie; obóz’ z osm.-tur. *ordu* ‘obóz wojskowy’
90.	*osełedec/seledec* ‘kosmyk włosów na czubku ogolonej głowy, spleciony w warkocz lub rozpuszczony, noszony przez dawnych Kozaków zaporoskich’	–	–
91.	*pantałyk* (fraz.)	*ktoś, coś zbił/zbiło z pantałyku kogoś* ‘ktoś spowodował lub coś spowodowało, że ktoś się bardzo zmieszał i przez chwilę nie wiedział, jak zareagować, pozbawiony pewności siebie’	–
92.	*pieczara*	*archit.* ‘kilkuosobowy grób, którego charakterystyczną cechą jest to, że komory na trumny znajdują się pod ziemią i są przykryte kamienną płytą, na której umieszcza się dodatkowo nagrobek’	st.rus. *pečera* z ogsł. **pektera*. Forma słowiańska od **pektь* ‘piec’ z przyrostkiem **-era*; pierwotne znaczenie ‘jama, w której się urządza piec, rozpala ogień’
93.	*piernacz* ‘rodzaj buławy, zakończonej piórami, używanej niegdyś przez starzyznę zaporoską jako godło władzy’	–	–
94.	*pobratymiec/pobratymca*	*pobratymiec* z kwalifikacją *książk.*, *pobratymca* z kwalifikacją *daw.*: ‘osoba, która pochodzi z tego samego miejsca co ktoś inny lub jest tej samej narodowości’, ‘osoba, którą łączy z kimś więź oparta na wspólnocie zainteresowań, upodobań, przyjaźni’	może ukr. *pobratým*
95.	*pohaniec* ‘o wyznawcy islamu, poganinie (zwykle o Tatarze, Turku’)	–	–
96.	*pohybel* (fraz.)	*na pohybel książk. żart.* ‘chcąc doprowadzić do upadku, unicestwienia, potępienia kogoś lub czegoś’	ukr. *na pohýbel'* ‘na zgubę, na zatracenie’
97.	*pomór*	‘masowe pojawienie się na jakimś terenie zachorowań na określoną chorobę, skutkujące śmiercią wielu ludzi’. Używane głównie w odniesieniu do sytuacji z dalszej przeszłości.	–

cd. tabeli 1

1	2	3	4
98.	*przyzba* ‘wał usypany z ziemi dokoła podmurówki domu chaty wiejskiej (czasami pokryty deskami); rzadziej przybudówka’	–	–
99.	*rezun* ‘ten, kto morduje, rżnie ludzi, morderca’	–	–
100.	*rohatyna*	‘długa włócznia, na której końcu obok grotu zamocowany jest hak, wykorzystywana dawniej przez wojsko konne i przez myśliwych’	ukr.
101.	*rozhowor*	*książk.* ‘rozmowa’	ukr.
102.	*roztruchan*	*daw.* ‘duży, ozdobny kielich, z którego zwykle pito miód lub wino’	tur. *rustugen*, *rostukan* (dawniej: *hostruchan, rostruchan*)
103.	*sadyba*	*książk.* ‘prymitywny budynek, stojący na odludziu’, ‘*książk.* osada – niewielka miejscowość’	ukr. *sadýba* ‘siedziba, siedlisko’, por. rodzimy wyraz *siedziba*
104.	*sahajdaczny (hetman)* ‘urząd wojskowy u Kozaków, odpowiadający hetmanowi polnemu; osoba piastująca ten urząd’	–	–
105.	*sajdak/sahajdak* ‘pokrowiec skórzany na łuk i strzały; kołczan’	–	–
106.	*semen* ‘kozak nadworny na Rusi’	–	–
107.	*sicz* ‘od XVI do XVIII w.: warowny obóz Kozaków zaporoskich; Kozacy zaporoscy’	–	–
108.	*sioło*	*przest.* ‘miejsce poza miastem, w którym mieszkają blisko siebie osoby zajmujące się rolnictwem’, *przest.* ‘ogół osób mieszkających w siole – miejscu’	postać *sioło* (z uproszczeniem grupy spółgłoskowej *dl>l*) wskazuje na zapożyczenie wschodniosłowiańskie
109.	*słoboda* ‘osada na Ukrainie w XVI i XVII w., zamieszkała przez wolnych włościan’	–	–
110.	*sotnia* ‘oddział złożony ze 100 ludzi; setnia, setka, secina’	–	–
111.	*stanica*	‘w dawnej Rosji warowna osada kozacka, na której czele stał ataman’, *daw.* ‘strażnica wojskowa na pograniczu kraju’	ros.
112.	*surma* ‘instrument dęty używany dawniej w wojsku; rodzaj trąby metalowej obszytej w skórę’	–	–

cd. tabeli 1

1	2	3	4
113.	*szabla*	‘dawna broń mająca długie, zakrzywione ostrze o jednej stronie tnącej’, ‘w dawnych czasach jedna z wielu osób gotowych stanąć do walki za swoim wodzem lub w obronie jakiejś idei’	wyraz pochodzenia orientalnego (może z tunguskiego **sele-me*) przejęty prawdopodobnie z węg. *szablya* (wymawianego z *s*-) ‘szabla’, ze zmianą nagłosowego *s*- > *sz*-, związaną prawdopodobnie z hiperpoprawnym unikaniem rzekomo zmazurzonego *s*-.
114.	*szałaput* ‘człowiek lekkomyślny, lekkoduch; wartogłów, urwipołeć, szaławiła’	–	–
115.	*szaławiła*	*przest*. ‘osoba, która jest lekkomyślna i prowadzi beztroski tryb życia, spędzając czas na zabawie’	ukr. *šalavila*
116.	*szarawary*	‘długie, bufiaste spodnie, noszone w krajach Wschodu, dawniej także przez szlachtę polską, z nogawkami wpuszczanymi w cholewy butów’ (współcześnie używane na określenie długich, luźnych spodni o bardzo obszernych nogawkach)	osm.-tur. *şalvar* ‘szerokie spodnie’ z pers. *šalwār* ‘spodnie, pludry’ < irań. **šaravāra* ‘spodnie’ (do polszczyzny wyraz przedostał się poprzez węgierskie medium (por. *salavári*), choć czasem wskazuje się także na ukraiński, jako bezpośrednie źródło zapożyczenia)
117.	*sztorc*	*przest*. ‘krawędź – miejsce, w którym stykają się dwie sąsiadujące powierzchnie’ (żywe we frazeologii, np. *ktoś staje, stanął, stawia się, postawił się sztorcem* ‘ktoś stanowczo sprzeciwia, sprzeciwił się czemuś’)	ukr. *storč* (przysłówek) ‘w górę, sztorcem, dęba’, od ukr. (dial.) *storčaty* ‘wystawać ponad coś’ tożsamego z pol. *sterczeć*
118.	*taraban* ‘wielki bęben, miedziany kociołek z naciągniętą na obwodzie skórą, używany w dawnym wojsku’	–	–
119.	*taradajka* ‘prosta bryczka, zwykle bez resorów’	–	–
120.	*taran* ‘belka zakończona głowicą żelazną w kształcie głowy barana, służąca w starożytności i w średniowieczu do burzenia murów oblężonych twierdz’	–	–
121.	*telega* ‘prosty wóz gospodarski na czterech kołach’	–	–
122.	*temblak*	*wojsk*. ‘pętla wykonana ze skóry lub taśmy, mocowana u rękojeści szabli lub innej, podobnej broni, służąca do zawieszenia broni na przegubie ręki’	z ukr. *temlák*; w ukr. z języków tur. (por. tat. *tämlik* ‘pas, rzemień na szablę’). W dawnej polszczyźnie także *temlak*.

cd. tabeli 1

1	2	3	4
123.	*uroczyszcze* ‘u dawnych Słowian: miejsce przed świątynią lub w głębi puszczy, związane z kultem jakiegoś bóstwa, z odbywaniem narad, sądów; ogólnie: miejsce odludne, tajemnicze; pustkowie’	–	–
124.	*wataha*	‘w dawnych czasach uzbrojona grupa ludzi przemieszczająca się po jakimś terenie i dokonująca napadów i rabunków’, np. *kozackie, zbrojne watahy*; *wataha kozaków*	ukr. *vatáha* ‘banda, szajka, wataha; stado (np. wilków)’; wyraz wschsł. prawdopodobnie jest starą pożyczką z języków tureckich, jako źródło przyjmuje się st.czuwaski **vâtay*, st.turecki *otay* ‘namiot; pokój; rodzina’ (Bor.)
125.	*watażka*	‘dowódca oddziałów kozackich w dawnej Polsce’	zob. *wataha*
126.	*władyka* ‘w dawnej Polsce: władca, pan, zwierzchnik’	–	–

Z najnowszej listy potencjalnych ukrainizmów ułożonej przez Fałowskiego wyekscerpowane zostały wyrazy opatrzone w WSJP PAN kwalifikatorami chronologicznymi *daw(ne)* oraz *przest(arzałe)*. Zaznaczyć należy, że w tym źródle stopień dawności jednostek języka jest sygnalizowany również przez sformułowania zawarte w definicjach wyrazów hasłowych, z których jasno wynika nieaktualność desygnatu, np. *dawniej* (zob. *kołpak*), *w dawnej Polsce* (zob. *orda*), *w dawnych czasach* (zob. *kurhan, wataha*) (Piela 2020, 61-62). W tabeli mieszczą się nadto wyrazy opatrzone kwalifikatorem stylistycznym *książk(owe)* – ów wskaźnik w pewnym sensie również sygnalizuje spadek żywotności niektórych form językowych (Piela 2020, 64-65). Okazuje się, że leksemy lub znaczenia wyrazów nim opatrzone w WSJP PAN we wcześniejszych leksykonach języka polskiego uznane zostały za formy nacechowane czasowo, np. *kutas – przestarz.* w SJPDor i USJP, *mołojec – przestarz.* w SJPDor, *histor. etn.* i *przestarz.* w USJP, *sadyba – przestarz.* w USJP. W powyższym zestawieniu nieprzypadkowo znalazło się nieliczne słownictwo specjalistyczne z zakresu wojskowości: *ataman*, *kołczan*, *temblak* oraz architektury: *pieczara*. Wymienione rzeczowniki związane z wojskiem w słowniku pod redakcją Dubisza są traktowane jako historyzmy, natomiast leksem *pieczara* w interesującym mnie dawnym sensie, tj. ‘katakumby, krypta, grobowiec’, odnotował SJPDor z kwalifikatorem *daw(ny)*[7].

[7] Więcej na temat różnej kwalifikacji słów w słownikach języka polskiego zob. Piela (2020).

Na podstawie wziętego pod obserwację materiału leksykalnego można sformułować kilka ogólnych spostrzeżeń:

1. Do grupy wyrazów dawnych i przestarzałych należą pożyczki wprost przejęte z języka ukraińskiego, np. *hołubić*, *hoży*, *kacap*, *kołomyja/kołomyjka*, *sadyba*, *szaławiła*, jak i leksemy, które trafiły do polszczyzny za jego pośrednictwem z języków wschodnich, głównie tureckich, por. wybrane orientalizmy: *burka*, *ciura*, *czambuł*, *haracz*, *horda*, *jasyr*, *kozak*, *kurhan*, *temblak*, *wataha*. Podkreślić trzeba, że niektóre z tych wyrazów już na gruncie tureckim były zapożyczeniami, np. *bułat*, *majdan*, *szarawary* – z języka perskiego (Walczak 1999, 167). Warto zauważyć, że WSJP PAN nie zawsze wskazuje na współudział języka ukraińskiego w przejmowaniu opisywanych zapożyczeń. Takiej adnotacji nie znajdziemy przy wyrazach, np. *basałyk* (tur.), *kańczug* (tur.), *kołczan* (tat.), *opończa* (osm.-tur.), *orda* (tat. z osm.-tur.), *roztruchan* (tur.). Czasem zdarzają się sytuacje odwrotne – słownik odnotowuje przejęcie wyrazów przez język ukraiński bez uwzględniania ich rzeczywistego pochodzenia etymologicznego (zob. Walczak 1982, 175). Przykładem są wyrazy *ataman* i *czajka*, które przeniknęły do polszczyzny za pośrednictwem ukraińskim, ale mają turecki źródłosłów (por. *ataman* z tur. *ata* + *-man*, *czajka* z tur. *šaika*) (Fałowski 1995, 211, 216). Powyższa tabela mieści też słowa o niepewnym ukraińskim rodowodzie, np. *chmyz* (może czes.), *pobratymiec* (może ukr.), oraz w ogóle leksykę o niejasnym pochodzeniu, np. *baka*, *kozera*, *kubrak, pantałyk*. W części wstępnej tekstu akcentowałam, że nieraz trudno rozstrzygnąć, z jakiego języka wschodniosłowiańskiego dany wyraz trafił do rodzimej mowy. W charakteryzowanym materiale nie brakuje leksemów obecnych już w języku staroruskim, np. *bachmat* (st.rus. z tur.), *kaleta* (st.rus. z tat.), *oczajdusza* (st.rus.), *pieczara* (st.rus. z ogsł.). Inna sprawa, że według etymologii podawanej w WSJP PAN niektóre wyrazy wcale nie mają ukraińskiej proweniencji. Mowa m.in. o kilku rusycyzmach, np. *bojar*, *car*, *kniaź*, *stanica*.

2. Zawarte w tabeli potencjalne ukrainizmy to wyrazy o długiej w polszczyźnie tradycji. Mieszczą się tutaj: a) wyrazy staropolskie, np. *bachmat*, *dubas*, b) słowa znane od XVI stulecia, np. *baskak*, *hołobla*, *horodyszcze*, *kołpak*, *nahaj/nahajka*, *mołojec*, *słoboda*, c) jednostki datowane na XVII w., np. *bajdak*, *buńczuk*, *czambuł*, *komysz*, *szaławiła*, d) formy językowe używane od XVIII w., np. *hałaburda*, *hreczkosiej*, *osełedec/sełedec*, *sadyba* (*sadziba*), e) leksemy obecne w rodzimej mowie od XIX w., np. *basztan*, *oczajdusza*, *watażka* (za Fałowski 1995, 233-234; por. zakładkę „Chronologizacja" w WSJP PAN).

3. W analizowanym materiale dominuje słownictwo wojskowe, obejmujące mniejsze grupy tematyczne, np. stopnie i funkcje wojskowe, jednostki organizacyjne, jeńcy, broń, rekwizyty wojskowe, życie obozowe, por. m.in.: *asauł/asauła/esauł*, *ataman*, *baskak*, *bułat*, *ciura*, *czajka*, *czeczuga*, *czekan*, *hajdamaka*, *haracz*, *jasyr*, *komunik*, *kureń/kurzeń*, *nahaj/nahajka*, *piernacz*, *rohatyna*, *sotnia*, *surma*, *wataha*, *watażka*, *włodyka* (zob. Rytter 1992, 8 i n.). Należą tu także nieliczne

wyrażenia o statusie terminów historycznych, które poznajemy podczas szkolnej edukacji, np. *ataman koszowy/siczowy* oraz *hetman sahajdaczny*. Sporo jest również wyrazów związanych z szeroko rozumianym codziennym życiem człowieka w minionych czasach, głównie gospodarskim, np. organizacja życia na terenach wiejskich i rolniczych, środki transportu, zwierzęta domowe, sprzęty i przedmioty użytkowe, odzież, otoczenie przyrodnicze, używki, np. *arba*, *bakun*, *basztan*, *braha*, *burka*, *chmyz*, *chutor/futor*, *czaban*, *czumak*, *dubas*, *duga/duha*, *hołoble*, *kaleta*, *kapciuch*, *kiereja*, *kociuba*, *kołpak*, *kwacz*, *lewada*, *majdan*, *opończa*, *przyzba*, *sadyba*, *słoboda*, *telega*. Zróżnicowana semantycznie jest kategoria człowiek w społeczeństwie – w jej składzie mieszczą się m.in. nazwy wskazujące na status materialny, np. *hołysz*, *hreczkosiej*, określenia relacji rodzinnych i międzyludzkich, np. *kum*, *pobratymiec*, nazwy wyznawców, np. pogardliwe *bisurmanin*, *pohaniec*, czy nazwy miejsc związanych z religią, kultem, np. *chram*, *kurhan*, *uroczyszcze*. Spójną klasę stanowią określenia odnoszące się do życia psychicznego człowieka, nazywające jego usposobienie, np. *hajdamak(a)*, *hałaburda/haraburda*, *mołojec*, *oczajdusza*, *szałaput*, *szaławiła*. Pozostałe leksemy nie tworzą większych kręgów tematycznych (zob. Fałowski 1995, 235). Warto dodać, że w omawianym zbiorze przeważają rzeczowniki, natomiast czasowniki i przymiotniki są nieliczne, np. *buńczuczny*, *czupurzyć się*, *hołubić* (Dubisz 2003, 11).

4. W klasie opisywanego słownictwa mieszczą się nie tylko „starocie" leksykalne, lecz również semantyczne. Przykładowo: tylko jedno z dwóch notowanych w WSJP PAN znaczeń wyrazu *chmyz* jest uważane za dawne (zob. definicję podaną w tabeli). Jak podaje leksykon, wciąż w obiegu funkcjonuje nacechowany pogardliwie *chmyz* w znaczeniu 'mężczyzna niskiego wzrostu i wątłej budowy ciała'. Co więcej, nasi przodkowie używali tego wyrazu w innym jeszcze znaczeniu, a mianowicie 'krzaki, zarośla' (tylko w lm) (w SJPDor; por. notację w SWil). Identycznie sytuacja przedstawia się z leksemem *ciura*. Dane słownikowe dowodzą, że jedno z jego znaczeń jest dawne, a drugie wciąż żywe, por. 'osoba o podrzędnej pozycji społecznej, mało znacząca i lekceważona' (WSJP PAN). Ale w XIX wieku *ciura* był również synonimem *głupca, gamonia* (SWil). Bywa i tak, że WSJP PAN nie podaje historycznej semantyki słów, lecz ich aktualne definicje, informując krótko w zakładce „Chronologizacja" o innej w przeszłości treści wyrazów. Tę sytuację ilustruje potoczny i żartobliwy dzisiaj *basałyk* 'żywe, psotne dziecko', który do języka polskiego trafił w XVI w. w znaczeniu 'bicz z uwiązanym na końcu ołowiem' (WSJP PAN).

Jednak najbardziej problematyczne wydają się ukraińskie pożyczki, które występują dzisiaj w innej niż kiedyś semantyce. Za przykład służyć może czasownik *łaszczyć się*, będący obecnie synonim słowa *łakomić się* 'ulegać chęci posiadania lub zdobycia czegoś i dążąc do uzyskania tego, robić coś, co jest niedozwolone lub ryzykowne albo niebezpieczne' (ukr. *láščytysja* 'łasić się, przymilać się' z psł. **laska* 'pieszczenie, pieszczota, przymilanie się') (WSJP PAN). W przeszłości

występował on w znaczeniu ‘łasić się’ (SJPDor, SWil). To samo dotyczy słowa *majak* ‘nierzeczywisty obraz widziany podczas snu lub przez osobę w zaburzonym stanie świadomości’ (ukr. dial. *maják* ‘zjawa’) (WSJP PAN), które kiedyś miało kilka znaczeń, tj. ‘droga uboczna, manowce, objazdka, zakręt’, ‘znak zwrotami konia w biegu ukazany, po którym Kozacy się rozpoznawali’, *prze.* ‘kozak; lekki kawalerzysta’, *myśl.* ‘czółno obstawione trzciną lub gałęziami, na którem myśliwy lotną wodną zwierzynę z bliska podpłynąć może’[8] (SWil). Dodam, że wyrazów *łakomić się* i *majak* nie ujęłam w powyższym zestawieniu tabelarycznym, ponieważ nie są to według WSJP PAN wyrazy nacechowane czasowo. W tym źródle jako dawny nie jest też traktowany rzeczownik *cucha* (por. *czuha*, *czucha*, SWil). Słownik notuje go w znaczeniu ‘haftowana kurtka z wełny noszona przez górali podhalańskich’. Tymczasem dawne leksykony podają, że *cucha* miała kiedyś ogólną treść ‘szuba, czuba, suknia długa futrem podszyta’ (SWil), ‘długa suknia podszyta futrem’ (notacja w SJPDor z kwalifikatorem: *daw.*).

5. Wyżej akcentowałam, że WSJP PAN nie poświadcza wielu archaicznych i anachronicznych ukrainizmów ze spisu Fałowskiego. Wynotowałam 55 tego typu form językowych, co stanowi niemal połowę wszystkich zgromadzonych przeze mnie nacechowanych czasowo wyrazów podejrzewanych o ukraińskie korzenie. Nadmieniłam też, że nie jest to wyłącznie sprawa nieukończenia tego dzieła leksykograficznego. Oczywiście wykluczyć nie można, że niektóre nienotowane dotąd leksemy wejdą jeszcze do zasobów WSJP PAN, ale zapewne nie wszystkie. W znacznej bowiem części są to wyrazy kwalifikowane jako dawne lub wychodzące z użycia już w historycznych słownikach języka polskiego. Niektóre z interesujących mnie rzeczowników po raz ostatni zanotował historyczny SJPDor. Za dowód służyć mogą następujące przykłady: *bakun – daw.* w SJPDor, *baskak – daw.* w SJPDor, *czaban – daw.* w SJPDor, *histor.* w USJP, *domra – prze.* w SWil, *daw.* w SJPDor, *horodyszcze – daw.* w SJPDor, *hospodyn – daw.* w SJPDor, *kiereja – daw.* w SWil[9] i SJPDor, *histor.* w USJP, *komunik* (*komonnik*) *– prze.* w SWil, *hist.* w SJPDor, *histor.* w USJP, *piernacz – hist.* w SJPDor, *pohaniec – daw. pogard.* w SJPDor, *rezun – daw.* w SJPDor, *histor.* w USJP, *taraban – prze.* w SWil, *przestarz.* w SJPDor, *histor. muz.* w USJP, *taradajka – przestarz.* w SJPDor, *histor.* w USJP, *telega – daw.* w SJPDor, *histor.* w USJP.

6. W materiale uwagę zwracają również wyrazy, których zakres użycia ogranicza się dzisiaj głównie do frazeologii. Składnikami konstrukcji słownych są następujące archaizmy lub anachronizmy, np. *baka* (ukr. *baky* ‘oczy’ (?)) – (*przestarz.*) *bakę komu świecić* ‘schlebiać, nadskakiwać komuś’ (za USJP; brak notacji w WSJP PAN), *basałyk* – (*przestarz.*) *sprawić komuś basałyki* ‘zbić kogoś’ (za USJP; brak

---

[8] Tę treść *majaka* poświadcza USJP, por. *środ. łow.* ‘łódka okryta trzciną, tatarakiem lub gałęziami, używana do polowania na ptactwo wodne’.

[9] Dawność znaczenia zawarta została w definicji wyrazu, por. ‘dawniejsze odzienie w kształcie surduta futrem podszytego’ (SWil).

notacji w WSJP PAN), *czambuł – w czambuł*, *kozera* (ukr., białorus. *kózyr*, ros. *kózyr',* za USJP) – (*książk.*) *nie bez kozery*, *pantałyk* (ukr., białorus. *pantałýk* 'chytrość, cwaniactwo' (?), za USJP, brak notacji w WSJP PAN) – *ktoś, coś zbił/zbiło z pantałyku kogoś, pohybel* – (*książk. żart.*) *na pohybel* (zob. znaczenia związków podane w tabeli). Jak widać, związki z komponentami *baka* oraz *basałyk* należą do frazeologii biernej, wychodzącej z użycia.

W tym miejscu wspomnę jeszcze o wygasłych frazeologizmach z tytułowymi zapożyczeniami. Historyczne słowniki języka polskiego dokumentują związki, które wyszły z użycia wraz ze zmianami realiów lub zanikiem znaczeń wyrazów, np. *jechać majakiem* 'tj. manowcami' (SWil), *pełno tam wszystkiego jak w sahajdaku* (SWil), *pójść w hajdamaki* (bez definicji w SWil)[10], *Ty pohańcu!* 'przekleństwo' (SW), *jechać, wyjść itp. komunikiem* 'jechać, prowadzić wojsko bez taborów i armat, lekko' (SJPDor; w USJP notacja z kwalifikatorem: *przestarz.*)[11]. Na aktualności straciły też konstrukcje z pożyczką *miękina* (ukr. *miakyna*, brs. *miakina*, za SJPDor) 'łuski, plewy zbożowe, oddzielane od ziarna przy młóceniu i wianiu', która jest słowem specjalistycznym, w USJP dokumentowanym z kwalifikatorem: *roln(iczy)* (tę samą definicję podaje SJPDor). Mowa o połączeniach: *dać się złapać na miękinę*/ *złapać się na miękinę* 'dać się wciągnąć w niekorzystną dla siebie sprawę, transakcję', *Starego wróbla nie złapiesz na miękinę* (SJPDor). Ciekawe są też zapomniane jednostki z komponentem derywowanym od ukrainizmów, np. *hajdamacki* 'przymiotnik od hajdamak' – *mina hajdamacka* 'tęga, imponująca, zawadjacka' (SW). Oczywiście pokazane w tym punkcie frazeologizmy powstały na gruncie języka polskiego.

Zakończenie

Wszystkie przedstawione w tekście leksemy stanowią językowe świadectwo trwających od stuleci historyczno-kulturowych więzi łączących Polskę i Ukrainę. Charakteryzowane słownictwo stanowi ciekawy dokument życia w odległych epokach, a zapisane w nim minione realia odzwierciedlają istotę polsko-ukraińskich kontaktów językowych. Przyczyny językowej absencji opisanych wyrazów łatwo wskazać – leżą one głównie w zmianach ekstralingwistycznych, lecz także w samym starzeniu się wyrazów i ich (niektórych) znaczeń. Ale o ich eliminacji z języka decydowały również: rywalizacja z polskim synonimem, słaba frekwencja czy regionalny charakter leksemu.

---

[10] *Pójść w hajdamaki* znaczył 'stać się hajdamaką-rozbójnikiem' (analogicznie do znaczenia jednostek *pójdzie w żołnierze, lokaje* 'zostanie żołnierzem, lokajem' (SWil, zob. hasło: *pójść*). U podstaw jednostki stoi dawne znaczenie wyrazu *hajdamaki* 'rozbójnicy, banda rozbójników' (SWil).

[11] Por. *komunikiem* 'jezdno, konno, z jazdą' (SWil).

Podstawowym celem artykułu było wyodrębnienie z rejestru sporządzonego w 2023 r. przez krakowskiego językoznawcę Fałowskiego nacechowanych czasowo ukrainizmów Wyekscerpowany materiał dowiódł bogactwa historycznych form językowych, jednak ustalenie miarodajnej liczby opisywanych jednostek jest dość kłopotliwe, m.in. dlatego że tylko część badanego słownictwa występuje w niezmienionej semantyce od momentu pierwszego poświadczenia w źródłach polskich, np. *bajdak*, *basztan*, *hołysz*, *czumak*, *oczajdusza*, *osełedec*, *szaławiła* (Fałowski 1995, 235-236). Co więcej, są to nierzadko wyrazy uważane za dawne już w słownikach historycznych. Dodać można, że na liście 366 ukrainizmów znajdują się jeszcze inne archaizmy lub anachronizmy o ograniczonym zasięgu – mowa o regionalizmach opatrzonych w SJPDor kwalifikatorami chronologicznymi, np. *mohorycz* (*daw. reg. wsch.*) (ukr. *mohorycz* z ar. *machárid̀ż* ‘wydatki’), *mołodyca* (*przestarz. reg.*) (ukr. *mołodycia*)[12]. Wszystko, co tutaj powiedziano, pozwala postawić pytanie o aktualność najnowszej listy potencjalnych ukrainizmów funkcjonujących w polszczyźnie ogólnej.

Bibliografia

Bańko, M. (red.) (2010), Wielki słownik wyrazów obcych PWN. Warszawa.
Boryś, W. (2005), Słownik etymologiczny języka polskiego. Kraków.
Dubisz, S. (2003), Słownictwo pochodzenia ukraińskiego we współczesnej polszczyźnie, [w:] Poradnik Językowy 1, 3-12.
Fałowski, A. (1995), Wyrazy ukraińskie w najnowszej leksykografii polskiej, [w:] Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze 3-4, 209-239.
Fałowski, A. (2016), W sprawie najdawniejszych zapożyczeń wschodniosłowiańskich w języku polskim, [w:] LingVaria 2, 137-156.
Fałowski A. (2018), Wschodniosłowiańskie zapożyczenia leksykalne w języku staropolskim, [w:] Greń, Z. (red.), Z Polskich Studiów Slawistycznych. T. 2: Językoznawstwo: Prace na XVI Międzynarodowy Kongres Slawistów w Belgradzie 2018. Poznań, 20-40.
Fałowski A. (2021), Staropolskie zapożyczenia leksykalne z języków ruskich w ujęciu Stanisława Urbańczyka, [w:] Bednarczuk, L. | Boryś, W. | Stachowski, M. (red.), Księga pamiątkowa Profesora Stanisława Urbańczyka w 110. rocznicę urodzin. Kraków, 113-123.
Fałowski, A. (2023), Ile jest słów pochodzenia ukraińskiego we współczesnej polszczyźnie ogólnej, [w:] LingVaria 1, 63-72.
Gajda, S. (1999), Współczesna polska rzeczywistość i jej badanie, [w:] Miodek, J. | Zaśko-Zielińska, M. | Borkowski, I. (red.), Mowa rozświetlona myślą. Świadomość normatywno-stylistyczna współczesnych Polaków. Wrocław, 8-15.
Hrabec, S. (1949), Elementy kresowe w języku niektórych pisarzy polskich XVI i XVII w. Toruń.
Kleszczowa, K. (2010), Rola słowotwórstwa w przejmowaniu i stabilizacji pożyczek (na przykładzie polskich ukrainizmów), [w:] Klymenko, N. F. | Karpilovs’koyi, Ye. A. (eds.), Vidobrazhennya istoriyi ta kul’tury narodu v slovotvorenni. Kyyiv, 110-119.
Kurcz, I. | Lewicki, A. | Sambor, J. et al. (1974-1977), Słownictwo współczesnego języka polskiego. Listy frekwencyjne, t. 1-5. Warszawa.

[12] Wymienionych wyrazów nie dokumentują USJP oraz WSJP PAN.

Kuroczycki, T. | Rzepka, W. | Walczak, B. (1983), O zapożyczeniach leksykalnych z języka ukraińskiego we współczesnej polszczyźnie pisanej, [w:] Basaj, M. i in. (red.), Z Polskich Studiów Slawistycznych. Seria VI: Językoznawstwo: Prace na IX Międzynarodowy Kongres Slawistów w Kijowie 1983. Warszawa, 227-234.

Kurzowa, Z. (2007), Ze studiów nad polszczyzną kresową. Wybór prac. Kraków.

Łesiów, M. (1989), Wzajemne oddziaływanie polsko-ukraińskie w średniowieczu, [w:] Kłoczowski, J. (red.), Między Wschodem a Zachodem, Kultura umysłowa. T. 1. Warszawa, 41-52.

Łesiów, M. (1992), Problematyka polsko-ukraińskich powiązań językowych, [w:] Bartmiński, J. | Łesiów, M. (red.), Między Wschodem a Zachodem. Cz. IV: Zjawiska językowe na pograniczu polsko-ruskim. Lublin, 85-99.

Łesiów, M. (1995), Zagadnienia polsko-ukraińskich wzajemnych stosunków językowych, [w:] Łesiów, M. | Sajewicz, M. (red.), Rozprawy slawistyczne: Studia z językoznawstwa słowiańskiego. T. 10. Lublin, 245-258.

Minikowska, T. (1980), Wyrazy ukraińskie w polszczyźnie literackiej XVI w. Warszawa | Poznań | Toruń.

Piela, A. (2020), Kłopotliwe kwalifikatory chronologiczne w słownikach języka polskiego, [w:] Język Polski 3, 58-72.

Piela, A. (2023a), Nearby Ukraine... Choronyms related to Ukraine in Polish phraseology, [w:] Acta Universitatis Lodziensis. Folia Linguistica 57, 89-102.

Piela, A. (2023b), Nazwy miejscowe Kresów Wschodnich w zapomnianej polskiej frazeologii, [w:] Język Polski 3, 101-113.

Rembiszewska, D. K. | Siatkowski, J. (2018), Pogranicze polsko-wschodniosłowiańskie. Studia wyrazowe. Warszawa.

Rembiszewska, D. K. | Siatkowski, J. (2021), Pogranicze polsko-wschodniosłowiańskie. Studia wyrazowe. Cz. 2. Warszawa.

Rytter, G. (1992), Wschodniosłowiańskie zapożyczenia leksykalne w polszczyźnie XVII wieku. Łódź.

SJPDor: Doroszewski, W. (red.) (1958-1969), Słownik języka polskiego, t. 1-11. Warszawa.

SW: Karłowicz, J. | Kryński, A. | Niedźwiedzki, W. (red.) (1900-1927), Słownik języka polskiego, t. 1-8. Warszawa.

SWil: Zdanowicz, A. [i in.] (1861), Słownik języka polskiego, t. 1-2. Wilno.

Szymczak, M. (red.) (1978-1981), Słownik języka polskiego, t. 1-3. Warszawa.

Tokarski, J. (red.) (1972), Słownik wyrazów obcych. Warszawa.

Urbańczyk, S. (1963), Charakterystyka staropolskich zapożyczeń wyrazowych z języka ukraińskiego, [w:] Milewski, T. | Safarewicz, J. | Sławski, F. (red.), Studia linguistica in honorem Thaddaei Lehr-Spławiński. Warszawa, 437-444.

USJP: Dubisz, S. (red.) (2003), Uniwersalny słownik języka polskiego, t. 1-4. Warszawa.

Walczak, B. (1982), Z zagadnień etymologizacji zapożyczeń romańskich w języku polskim, [w:] Tokarski, J. (red.) Język – teoria – dydaktyka. Materiały V Konferencji Młodych Językoznawców-Dydaktyków, Nowa Wieś Szlachecka, 16-17 maja 1980 r. Kielce, 172-194.

Walczak, B. (1992), Granice między jednostkami leksykalnymi rodzimymi i obcego pochodzenia, [w:] Markowski, A. (red.), Opisać słowa. Materiały Ogólnopolskiej sesji naukowej w rocznicę śmierci Profesor Danuty Buttler. „Teoretyczne i metodologiczne zagadnienia leksykologii". Warszawa 4-5 marca 1992 r. Warszawa, 222-232.

Walczak, B. (1999), Zarys dziejów języka polskiego. Wrocław.

Walczak, B. (2003), Wpływy ruskie w polskim języku literackim, [w:] Bakuła, B. (red.), Polska – Ukraina. Partnerstwo kultur. Poznań, 19-31.

Witkowski, W. (2013), Jeszcze raz o najdawniejszych zapożyczeniach ruskich (wschodniosłowiańskich) w języku polskim, [w:] Rocznik Slawistyczny LXII, 159-167.

WSJP PAN: Żmigrodzki, P. (red.) (2007-), Wielki słownik języka polskiego PAN, [w:] http://www.wsjp.pl (accessed: 25.10.2024).

DOI: 10.31648/pw.12841

Oleg Leszczak
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3358-8923
Jan Kochanowski University of Kielce

ТРИВИАЛИЗАЦИЯ ПЕСЕННЫХ ЦИТАТ В РУССКОМ БЫТОВОМ И ПУБЛИЦИСТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ

Trivialization of song quotations in Russian domestic and publicistic discourse

Abstract: The article is devoted to the analysis of functionally indirect quotation of song fragments in Russian domestic and publicistic discourse. Two possibilities of trivialization and adaptation of quoted statements to everyday and socially significant situations are considered – literalization of their content and referents (including formal contraction of the meaning of the phrase to a single concept), as well as functional transformation (including remetaphorization). Quoting song phrases is considered in the article against the background of the general phenomenon of creating precedent statements as autonomous linguistic analytical signs.

Keywords: Russian song quotations, domestic discourse, journalistic discourse, trivialization, literalization, precedent statements

Введение

В лексиконе любого языка наряду с номинативными единицами разной степени формальной сложности (словами, фразеологизмами и языковыми клише) можно найти целый ряд воспроизводимых единиц предикативного характера. Если абстрагироваться от гиперонимического употребления термина *прецедентный текст* по отношению ко всем воспроизводимым предикативным единицам *en bloc* (Karaulov 1987) и принять во внимание их синтаксическую структуру, часть из них может быть определена как собственно прецедентные тексты (см. Gos 2006; Grishaeva 2018; Krasnikh 1997; Petrova 2010; Slishkin 2000; Sorokin | Mikhaleva 1997), а часть – как прецедентные высказывания (см. Boyarskikh 2007; Brichenkova 2007; Leszczak | Bednarska 2021; Pavlikova 2005). В данной работе меня интересуют исключительно эти последние, т.е. воспроизводимые предикативные конструкции, обладающие синтаксическими признаками предложения (реже – сверхфразового единства).

В отличие от текстов как целостных и законченных речевых макроединиц, которые потенциально могут становиться вербальным субстратом произведения или документа как знака культуры, прецедентные высказывания таким свойством не обладают. Их функциональное предназначение – быть строевыми компонентами речевых единиц большей степени сложности – текстов или реплик в диалоге. Именно поэтому многие сентенции или одностишия, вроде *Ничто не обходится нам так дешево и не ценится так дорого, как вежливость* (М. Сервантес)*, И женщина, как буря, улеглась* (В. Вишневский) или *Квадрат гипотенузы равен сумме квадратов катетов* могут в языковом плане вполне считаться прецедентными текстами, а в культурном – самостоятельными произведениями. Их смысл дискурсивно завершен в культурно-этическом, культурно-эстетическом или научно-дидактическом отношении.

Однако в данном случае меня интересует не столько статус такого рода единиц, сколько прагматика их происхождения (каузальный фактор) и прагматика их использования (телеологический фактор).

Традиционным источником прецедентных высказываний является устная народная традиция (фольклор), а также религиозная или художественная литература. Если же говорить о современных прецедентных высказываниях, то источниками их происхождения считаются кинематограф, поп-культура (включая пост-фольклор), реже общественно-политический или медийный дискурс (см. Bobireva 2007; Kazak | Makhova 2011; Neznaeva 2019; Silantyeva 2010: 110). Излишне говорить, что наиболее естественным источником прецедентных высказываний являются прецедентные тексты, которые довольно часто «разбираются» на части именно в форме таких единичных фраз. Именно этот случай представляет объект нынешнего исследования. Речь идет о высказываниях, изъятых их текстов популярных советских и российских песен.

Для сбора такого рода материала пришлось прибегнуть к методу направленной выборки. На первом этапе анализировались размещенные в Интернете списки текстов популярных песен для выбора их фрагментов в качестве претендентов на роль цитат. Оценивались: степень распространенности произведения, а также смысловой и прагматический потенциал указанных фрагментов. Не последнюю роль играл культурный фон и научная интуиция, а также опыт работы над прецедентными текстами. На втором этапе производилась селекция единиц на те, которые уже являются объектами косвенной цитации, и те, у которых есть высокий потенциал для подобного цитирования в связи с их яркой образностью, обобщённостью и афористичностью. На третьем этапе каждый выбранный фрагмент подвергался проверке сначала в Национальном корпусе русского языка, а затем непосредственно в поисковой системе Яндекс. Затем осуществлялась систематизация и устанавливались типы когнитивно-языковых процедур, производившихся с этими единицами в ходе их непрямого цитирования.

Во внимание принимались тексты как советских, так и собственно российских песен без каких-либо временных ограничений. Хотя можно отметить, что у советских песен было гораздо больше шансов использоваться в качестве совместного культурного кода, чем у собственно российских в силу гораздо большей культурной дифференциации потребителей популярной музыки в последние 30 лет, а также намного более высокой динамики российского культурного пространства (песни постсоветского периода функционируют коротко, быстро сменяются новыми «шлягерами» и столь же быстро забываются. Поэтому апеллировать к ним в ходе языковой игры сложно.

1. Цитатность и прецедентность высказываний

Каждое прецедентное высказывание, прежде чем лексикализироваться и стать частью языковой системы, должно пройти этап речевого использования в качестве собственно речевого знака. В связи с этим неизбежно встает вопрос о цитатности или реминисцентности такого рода единиц. Можно вполне согласиться с С. Лещак (Leszczak 2019, 173), которая включает цитатность в прецедентность в качестве частного случая этой последней. Саму же цитатность исследовательница определяет в интенциональном отношении как строгую привязанность «к какому-то конкретному тексту (или дискурсивному событию)» и «как фрагмент этого текста или простая реминисценция к нему» (там же, 168). При этом, что существенно, «Цитатность не может и не должна оцениваться объективно, без учета уровня культурной компетентности пользователя» (там же, 170). В нашем случае (т.е. в случае прецедентных высказываний песенного происхождения) цитатность, скорее всего, не вызывает никаких сомнений. Песни, из которых они заимствованы общеизвестны и довольно популярны.

Впрочем, цитатность вполне можно рассматривать и как своеобразный этап на пути становления прецедентных высказываний как полноценных единиц лексикона. Далеко не все цитаты обладают воспроизводимостью психолингвистического уровня. Это относится также ко всем прецедентным текстам. Если предположить, что прецедентность является не абсолютной и объективной величиной, а лишь относительной функцией легкости и непосредственности воспроизведения единицы, можно считать, что прецедентными являются буквально все единицы речи, которые оказались каким-либо образом сохранены на материальных носителях (естественно, в преобразованном виде, редуцированном до их внешней формы). Это т.н. низкий уровень прецедентности (см. Leszczak | Bednarska 2021, 90 i n.). Любое произведение или документ можно воспроизвести, прочитав их или прослушав запись. Но вряд ли можно говорить о такого рода единицах, как о единицах

языкового лексикона, т.е. как о языковых знаках. Средний или высокий уровень прецедентности появляется лишь в случае, когда они становятся частью мнемонической системы конкретного человека. Их воспроизводимость зависит, следовательно, от того, насколько легко и полно их можно воссоздать по памяти. Наши единицы вполне соответствуют этому критерию. Даже в большей степени, чем тексты, из которых они почерпнуты. Довольно часто люди помнят песни неточно или неполно, иногда в различных вариантах. Прецедентными же высказываниями становятся те фрагменты текстов песен, которые запоминаются наиболее полно и точно, а также те, которые чаще всего используются в публичном дискурсе. Таким образом песенные цитаты можно рассматривать как прецедентные высказывания *in statu nascendi*: уже достаточно воспроизводимые, чтобы считаться прецедентами высокого уровня, но все еще слишком сильно привязанные к исходному песенному тексту, чтобы считаться полноценными автономными языковыми знаками. Не будем здесь останавливаться на проблеме уровня цитатности, позволяющем признать данное выражение прецедентным, т. е. признать его элементом культурного лексикона, поскольку этому была посвящена отдельная наша монография (см. Leszczak | Bednarska 2021).

Телеология использования прецедентных высказываний как полноценных и автономных единиц языка сводится фактически к двум случаям: либо они используются как обычные знаки в коммуникативных актах (чаще всего как экспрессивизмы или прескриптивизмы), либо как элементы остроумия или острословия (наряду с пословицами, поговорками или сентенциями). Если же говорить о телеологии использования прецедентных высказываний в качестве цитат (поскольку именно такого рода единицы здесь рассматриваются), то как верно отмечает С. Лещак,

> можно говорить о двух способах цитатного употребления прецедентных единиц – формальном (механическая цитация) и содержательном, а также одном способе их использования как собственно единиц лексикона – прагматически-смысловом (Leszczak 2019, 172).

Первый случай может быть интересен исключительно в социокультурном или культурологическом плане (почему и в каких случаях люди цитируют фрагменты тех или иных песен), а также в плане истории песенной культуры. Лингвистический интерес представляет именно второй случай, т.е. их содержательное и прагматически-смысловое использование не как обычная цитата, а как средство выражения собственной смысловой интенции. Попытаюсь взглянуть на эту проблему с дискурсивно ориентированной стороны, т.е. с точки зрения функционально-прагматической ориентированности лингвосемиотического действия, в ходе которого было использовано прецедентное высказывание песенного происхождения.

2. Тривиализация и травестация художественного текста

Проблема использования художественной единицы, функционально неадекватного ее оригинальному предназначению, заложенному автором произведения, исследуется довольно давно. Если непрямо цитируемые фрагменты художественных или фольклорных произведений появляются в каком-то культурном контексте или других художественных произведениях, исследователи говорят о реминисценциях (литературных аллюзиях) (см. Gruda 2023; Kokot 2022; Krilova | Mikhaylova 1999; Nawrot 2021; Prilipko 2009; Wzorek 2013), интертекстуальности (Cieślikowska 1988; Kalenich 2020; Maciejczyk 2016), или же одновременно об обеих категориях в комплексе (Holter 2021; Koladich | Melnik 2017; Yevgenyeva 2013).

В эпоху постмодерна интертекстуальность стала общим местом и даже обязательным знаком этого художественного метода. Показательно, что традиционное реминисцентное цитирование имело целью каким-то образом соотнести свой текст с общеизвестным произведением и тем самым «приобщиться» к высокому или универсальному. Постмодернизм добавил к этому ироническую деконструкцию оригинала с целью возвыситься над общеизвестными или универсальными банальностями. Исследование таких случаев требует сосредоточения на творческой интенции авторов – писателей или философов. Это не наш случай. Меня интересуют гораздо более «земные» цели субъектов преобразования песенных цитат: витально бытовые, публично-людические или утилитарно-экономические. К тому же популярные песни вряд ли можно считать важными источниками универсальной мудрости, чтобы их использование в публичном или частном дискурсе рассматривать в контексте интеллектуальной интертекстуальности или в аспекте деконструкции текста.

Поэтому я сосредоточусь на различных случаях нарочитого непрямого цитирования, которое можно почти во всех случаях описать как тривиализацию художественной формы или как травестацию художественно значимой мысли.

Понятие тривиализации здесь понимается исключительно как разновидность семантической реинтерпретации некоторого фрагмента дискурсивно ориентированного текста на основаниях, не свойственных данному дискурсу. Беря во внимание, что языковая деятельность может реализовываться в принципиально различных макродискурсивных моделях, а также то, что каждая из этих моделей выполняет собственную важную роль в лингвосемиотическом опыте человека, я принципиально не иерархизирую систему макродискурсов. Научный макродискурс важен столь же, сколько общественно-этический, хотя цели самих этих типов человеческой деятельности диаметрально отличаются.

То же можно сказать о парах: экономический макродискурс – художественный макродискурс или бытовой макродискурс – философский макродискурс.

Если абстрагироваться от споров об уровне интеллектуальности тех или иных дискурсивных сфер жизнедеятельности, к интересующему меня здесь явлению изъятия цитаты из популярной песни вполне применим вывод Б. Лозовского (хотя он относится прежде всего к цитированию в журналистике):

> Усеченная цитата приводит к тому лишь, что богатство мысли, суждения, вывода сводится к банальности, трюизму, а частое повторение некогда впервые сказанного приводит к тривиализации эксклюзивного (Lozovskiy 2024, 56).

Популярная песня далеко не всегда содержит в себе указанное «богатство мысли, суждения, вывода», тем не менее, как целостное произведение она, несомненно, обладает определенного рода полнотой смысла и художественной образностью, которые, во-первых, неминуемо упрощаются уже при самом изъятии цитаты, и, во-вторых, банализируются при помещении цитаты в новый контекст, чаще всего, никак не связанный со смыслом и содержанием песенного текста.

Самым простым способом тривиализации песенной цитаты является буквализация ее содержания (в польской науке этот прием называют *literalizacja* или *udosłownienie,* см. Szerszunowicz 2012, 295). Будучи художественным высказыванием такой фрагмент обычно содержит некое образное переосмысление (аллегоричность) понятийного содержания и эстетизированную референцию его объема. При буквализации обе эти черты нивелируются: иносказательность устраняется через возврат к первичной сигнификации, а эстетика художественного поля разрушается через установление новых референций, типичных для исходного понятия. Показательно, что в большинстве случаев при буквализации сохраняется либо категориальное содержание художественного высказывания, либо его коннотативный настрой. Однако из-за замены референции высказывание утрачивает свою смысловую связь с песенным текстом.

3. Бытовая буквализация

В повседневной жизни люди довольно часто вплетают в свою речь цитаты из популярных песен, приспособленные к утилитарным потребностям быта. Изначально обобщенные образы трансформируются в комментарии к собственным поступкам или психическим состояниям. Фраза из песни группы «Кино» *Закрой за мной дверь, я ухожу* часто используется перед выходом из помещения в качестве просьбы закрыть дверь, обращенной

к кому-то из остающихся в нем. Сходную функцию (оповещения о своем уходе из помещения) выполняет фраза *Я ухожу, ухожу красиво* (из песни группы «Звери»). Аналогична по прагматике и цитата из той же песни Виктора Цоя *Пожелай мне удачи в бою,* используемая перед уходом или перед началом какой-то работы (обычно никак не связанной с борьбой и опасностью для жизни).

Шуточной просьбой разбудить стала цитата из романса на слова А. Вознесенского из оперы «Юнона и Авось» *Ты меня на рассвете разбудишь? (Проводить необутая выйдешь?).* Вторая часть используется не всегда. Стоит обратить внимание на синтаксическое преобразование утверждения в вопрос. В ситуации, когда кто-то случайно слышит разговор о себе, он может отреагировать фразой из песни «Анастасия» Юрия Антонова в виде интеррогатива *Не мое ли имя прозвучало?* (обычно с коннотацией претензии и упрека).

На традиционный для российского быта вопрос**,** хочет ли собеседник выпить, можно услышать прескриптив: *Давай наливай, поговорим* (иногда в форме напева) из песни группы «Унесенные ветром», а на вопрос «Что будем пить?» ответом может стать цитата *Напитки покрепче, слова покороче* (начало припева песни из репертуара «Зверей»). Обе фразы очень часто используются в соцсетях в качестве подписей к фотографиям или фильмам, фиксирующим распитие спиртного.

Выражением крайнего раздражения при рассказе о человеке, который довел до такого состояния, становится цитата из песни Баб Яг (из мультфильма «Летучий корабль») *плюнула на плешь ему и послала к лешему.* Из этого же мультфильма довольно часто цитируется фраза из песни Водяного, выражающая отчаянное состояние: *Эх, жизнь моя жестянка, а ну ее в болото* (иногда пролонгированная концовкой припева *Живу я, как поганка, а мне летать охота*). Еще одним примером использования цитаты из песни в качестве выражения состояния отчаяния является *и молодая не узнает какой танкиста был конец* («На поле танки грохотали»). В сети я нашел пост:

(1) пойду брошусь какому-нибудь пьяному обдолбышу под колеса. Спасу человек 10. Потом памятник поставят прямо на площади и весь Шадринск будет цветочки таскать. *И молодая не узнает какой танкиста был конец.*

Как видим, отрыв от референции художественного оригинала ведет одновременно к смене понятия действующего лица, от имени которого произносятся цитируемые слова (борец за свободу, повеса, герой-любовник, девушка по имени Анастасия, Баба Яга, Водяной, танкист). Его место занимает сам говорящий. Он же трансформирует в семантике фразы и само ключевое действие, лежащее в основе песенного образа (уход на битву, прогулка по своему району, расставание с любимой, ссора с чертом или предсмертное

прощание с родными), заменяя его собственным – бытовым. Впрочем, далеко не всегда семантический сдвиг производился на уровне субъектов действия. Деэстетизироваться может и объект художественного описания. Так, видя нетрезвого человека, можно иронически заметить *Что стоишь, качаясь?* (из народной песни о рябине).

Классическим примером бытовой тривиализации одновременно на уровне буквализации понятий, содержащихся в семантике фразы, и на уровне смены их референтивных связей с окружением можно считать использование цитаты из песни группы «Сплин» *Остаемся зимовать* (философски переосмысленной в тексте как знак неблагоприятного социально-политического положения: диктатура как зима). Возможные способы тривиализации – это и буквальное предложение остаться где-то на зиму, и вопрос о такой возможности, и даже ироничное замечание о состоянии дел людей, которые в силу непогоды не могут выбраться из какой-то местности. Более того, в Инстаграме нашлась также подпись: *Остаемся зимовать* под фотографией лосося, застрявшего подо льдом.

Непосредственно с бытовой буквализацией песенных цитат сближается художественная стилизация под такое действие, которую можно обнаружить в литературных произведениях. Обычно она осуществляется в форме миметивов, т.е. в демонстрациях коммуникативных действий персонажей «из народа» или общения в бытовых ситуациях.

Здесь можно встретить уже рассмотренные выше примеры:

(2) – *Эх, жизнь моя жестянка! А ну ее в болото…* – попыталась пошутить, но радоваться было нечему. Ведь предстояло снова ночевать на улице (О. Павлова, «Подарок судьбы (СИ)»).

(3) *Эх, жизнь моя жестянка, а ну ее в болото.* Расклеился что-то, надо собраться (С. Мельник. «Попаданец»).

(4) – Эти лепреконы уже всем надоели.
– Так методика проста. «Плюнула на плешь ему и послала к лешему». Не уходят?
– Уходят, но возвращаются (Л. Преображенская, «Белорученька Эгерия»).

(5) – Вы и мне собираетесь выпустить кишки? – голова от аромата масляных ламп стала пустой и звонкой. Каждое слово эхом отдавалось в ушах.
– Не знаю, – жрец неведомого бога моргнул, склонил голову набок, разглядывая пленника. – Я ещё не решил.
– Вскрытие покажет, – проворчал Рэм. – *И молодая не узнает, какой танкиста был конец.* Эх, мать моя женщина… (Натан Темень, «Двойной кошмар»).

Из наиболее интересных стилизаций под бытовую буквализацию можно привести фразы из народных песен:

(6) «По Дону гуляет»: – *О чем слезы льешь?* – сказал шутя Терентий Иваныч (Ф. М. Решетников, «Где лучше?»).
(7) «По Дону гуляет»: Шел молодой человек, из себя пригожий, остановился: *о чем, дева, плачешь?* (И. Грекова, «Перелом»).
(8) «Из-за острова на стрежень»: Из-за Катьки… – сплюнул Семен. – *Нас на бабу променял!* Бежал часовой (С. Василенко, «Дурочка»).
(9) «Шумел камыш, деревья гнулись»: Помню я твои майские деньки на прошлой неделе – шумел камыш, деревья гнулись (А. А. Матвеева. «Обстоятельство времени»).
(10) «Будьте здоровы»: Но он кричал: – *Будьте здоровы, живите богато!* Афидерзейн! – и замахивался бутылкой, как гранатой (В. Ф. Панова, «Рабочий поселок») – несмотря на то, что автором слов песни официально считается М. Исаковский, хотя реально это перевод с белорусского языка текста Адама Русака, фактически она используется как фольклорная.

Интеррогативы *О чем, дева, плачешь?* и *О чем слезы льешь?* довольно часто используются как бытовое выражение сочувствия, так же, как делибератив *Нас на бабу променял* стал знаком упрека в мужском сообществе, а дескриптив *Шумел камыш, деревья гнулись* – осуждающим изображением разгульной жизни. Наконец, *Будьте здоровы, живите богато!* уже давно пополнил запас российской этикетной коммуникации.

Нередко в художественных текстах используются цитаты из популярных эстрадных или детских песен для создания эффекта бытовой коммуникации:

(11) «Не отрекаются, любя» Аллы Пугачевой: Хлесталов вцепился мне в плечи и вплотную приблизил серое лицо к моему уху. – За это можно все отдать… Не падай, старик: он был стукачом! (А. Боссарт, «Повести Зайцева»);
(12) «Клен» ансамбля «Синяя птица»: И когда был в бегах, позвонил ей, а не матери, и после трудного разговора вернулся. А любовь прошла стороной. Так что новая школа – это семечки для нее были (А. Колесников, «Школа»);
(13) «Зеркало» Юрия Антонова: Я вот, – говорю, – гляжусь в тебя, как в зеркало, до головокружения (И. Сахновский, «Ревнивый бог случайностей»);
(14) детская «В траве сидел кузнечик»: Хотя, даже будучи бестолочью в коммерции, Ломакин осознавал: у главы фирмы должен быть бухгалтер, который предан и душой, и… телом. Представьте себе, представьте себе! Нет, даже при очень богатом воображении – не представлялось (А. Измайлов, «Трюкач»).

В этих случаях дискурсивный характер тривиализации песенных цитат поддерживается бытовой тематикой (сплетни, интимные разговоры, внутренний диалог), хотя способ референции и вторичная эстетизация выдает некоторую искусственность использования прецедентной единицы.

4. Публицистическая буквализация

Другой дискурсивной разновидностью формы тривиализации художественного высказывания через дословное его понимание является публицистическая буквализация. Ключевое отличие художественной эстетизации и публицистической персуазивностью заключается не только в уже указанной в этих определениях прагматике, но и в отнесении к реальности. Художественная реальность основана на вымысле, на искусственно созданном фиктивном когнитивном пространстве, реальность публицистическую пытаются представлять как максимально адекватную эмпирической действительности. Поэтому перенос фиктивного события из песенной цитаты в общественно-этическую или политико-идеологическую действительность необходимо создает контраст. Такой перенос нельзя считать обычной цитатной интертекстуальностью, поскольку так же, как и в рассмотренном выше случае, происходит реконцептуализация и реконтекстуализация понятий, вовлеченных в цитируемый фрагмент песни.

Первую группу примеров публицистической буквализации можно назвать своеобразной стилизацией под бытовую речь. Публицистический характер такой цитации выдает злободневность или общественная значимость проблематики. Особо популярна в этом ряду фраза *Нас на бабу променял,* используемая с сохранением прагматики упрека коллектива к «предавшему» его мужчине, предпочетшего женщину. Так эта фраза использовалась в медиатекстах: по отношению к Пушкину из-за его отношений с Натальей Гончаровой (А. Вознесенский, «На виртуальном ветру»), к академику Сахарову из-за его отношений с Еленой Боннэр (Е. Пищикова, «Нас на бабу променял») и даже к коту, который ушел от хозяев, сделав выбор в пользу другой кошки (М. Родионова, «Нас на бабу променял»). Иной тип буквализации представлен в двух очередных случаях. Здесь любовная прагматика уступила политической: *Нас на бабу променял…* (о попытке Роберта Мугабе передать президентскую власть жене) или экономической (М. Мокрецов «Нас на бабу променял» – о сокрытии доходов российским чиновником путем их передачи жене).

Если вспомнить уже встречавшиеся выше фрагменты, можно обратить внимание на общественно-культурный фон их буквализации в качестве заголовков для разного рода медийных текстов:

(15) Остаемся зимовать (рассказ для детей о путешественнике Роберте Скотте; блог о зимовке домашних животных; блог о петербуржцах и их планах на зимний отдых; блог о моде на зиму);
(16) Напитки покрепче, слова покороче (о том, что будут пить на Новый год; о проблемах с развитием туризма в Казахстане; о продаже суррогатного

алкоголя; о пьянках на выпускных в школах; о годах работы в редакции газеты; реклама ресторанов и баров; статья об алкогольных напитках) – ключевой момент: *напитки покрепче*;

(17) Напитки покрепче, слова покороче (рецензия на фильм из цикла «Обвиняемый», авторы которого создали бессвязное повествование, полное недоговоренностей; статья о недовольстве аккаунтами донского губернатора в соцсетях из-за коротких и сухих текстов) – ключевой момент: *слова покороче*;

(18) Напитки покрепче, слова покороче (о мужском характере актрисы Марии Берсеневой) – референциально конкретизированы оба ключевых момента;

(19) Не моё ли имя прозвучало? (о победительнице детского музыкального конкурса «Витебск-2014»);

(20) Я ухожу красиво (статья об элегантных звездных разводах);

(21) Эх, жизнь моя – жестянка, а ну ее в болото! В болото? Ну, если только на ТАКОЙ «Буханке» (А. Шеронов, «УАЗ-452: Такая «Буханка»? В болото ее!») – здесь наблюдаем прямую буквализацию метафоры *жестянка* (корпус автомобиля) и образа *в болото*;

(22) Шумел камыш, деревья гнулись (о том, как дерево упало на машину во время бури в городе; о непогоде с вырванными с корнями деревьями; о подготовке к урагану в тропиках; о заготовке пней в Бурятии).

Довольно большой популярностью, кроме уже упомянутых выше, в публицистике пользуются фразы *Пока горит свеча* (или полная версия – *Пока не меркнет свет, пока горит свеча*) группы «Машина времени» и *К сожаленью день рожденья только раз в году* («Песенка крокодила Гены» из мультфильма о Чебурашке).

Первая фраза стала штампом, либо выражающим память о погибших или умерших (буквальное понимание образа поминальной свечи в церкви или на кладбище), либо символом высокой культуры (отсылающим к образу свечей в канделябре на каком-то культурном мероприятии), либо символом надежды на сохранение традиций какой-то организации или же сохранение здоровья (т.е. как синоним фразы *Пока еще живы*). Оригинальным на этом фоне можно считать использование фразы *Пока не гаснет свет, пока горит свеча…* в статье о том, что в дореволюционных борделях клиенту отпускали время, пока не сгорит свеча. Понятно, что ни одно из упомянутых использований не может считаться собственно цитатным. Во всех случаях образ горящей свечи стал основой новой референции и концептуализации прецедентной фразы.

Вторая единица – *К сожаленью, день рожденья только раз в году* – может показаться совершенно однозначной, однако публицисты активно предпринимают попытки если не деконцептуализировать эту мысль, то, по крайней мере, существенно изменить ее референцию. Чаще всего производится элементарная экземплификация – т.е. рассказ о собственном дне рождения или

о празднике, на котором присутствовал автор статьи. Однако встречаются и более оригинальные буквализации:

(23) К сожаленью, день рожденья только раз в году… Или нет? (о людях, родившихся 29 февраля);
(24) К сожаленью день рожденья, только раз в году (реклама услуги – праздничные поздравления от имени клиента).

Обычно в публицистических текстах буквализируются какие-то предметные описания или нарративы из песенных цитат: если надо рассказать о том, что кто-то срубил елку в городе или о том, что произошла заготовка новогодних деревьев, используется фраза *Срубил он нашу елочку под самый корешок,* а если надо рассказать о продаже елок к Новому году, – *И вот она нарядная на праздник к нам пришла…* (обе фразы из детской песни «В лесу родилась елочка»). Если нужно рассказать о каком-то саде, парке, доме, замке, куда ведет калитка, вполне вероятно используют начало старинного романса *Отвори потихоньку калитку.* Нашлось даже такое название заметки: *Отвори потихоньку калитку … Гоголя,* посвященной замку от калитки к дому, в котором жил Гоголь. Обсуждение проблемы неспокойной криминальной обстановки в городе или каком-то районе побуждает публициста обратиться к фразе из «Утекай» группы «Мумий Троль» *В подворотне нас ждет маньяк.* Но к ней же прибегнет журналист, если нужно написать статью о психически больных, представляющих опасность соседям. Как только речь заходит о опасности заражения или о разных способах обхождения опасностей для здоровья, вспоминают заглавные строки из песни группы «Отпетые мошенники» *Всяко разно это не заразно.* Когда в публичном пространстве журналист или блогер обнаруживает неровно стоящие предметы – столбы или заборы, – в заголовке текста может появиться начальная строка народной песни *Что стоишь, качаясь?*

Некоторые референциальные сдвиги при буквализации носят не столь очевидный характер. В журнале «Учет, налоги, право» (03.08.2004) находим цитату из песни о Ю. Гагарине в заголовке статьи об экспедиторах *Он сказал «поехали»… и посчитал НДС.* Любят публицисты и уже упоминавшуюся ранее фразу *О чем дева плачешь* (иногда с глагольной формой *плачет*). В одном случае так озаглавливают статью о превращении места вокруг памятника «Марьин утес» в помойку, в другом – пост о консумпционных проблемах взрослеющих девочек. Сходный сдвиг референции, основанный на буквальном понимании метафоры, наблюдаем и в заглавии текста статьи *И писем не напишет, и вряд ли позвонит! Евгения Медведева – Этери Тутберидзе*, посвященной расстройству отношений между фигуристкой и ее тренером.

5. Формальная контракция

Крайней формой буквализации, связанной с радикальной сменой референции является формальная контракция, т.е. тривиализация цитаты, построенная, по принципу сосредоточения на случайной словоформе (реже – словосочетании), в результате чего использование фразы утрачивает всякую связь с исходным текстом. При контракции теряется не только художественный смысл, но и содержательное ядро представленного в высказывании события. Весь смысл фразы и ее содержание сводится к одному слову, лишенному его эстетических свойств, после чего вокруг него выстраивается совершенно новое референтивное поле.

Такими ключевыми точками сжатия цитаты до единичной формы могут становиться названия предметов:

(25) Шумел камыш, деревья гнулись: *камыш* (подписи под пейзажными фото и видео с изображением камыша или фото дроздовидной камышовки, сидящей на камыше) – полное отвлечение от изображения погоды и романтических событий.
(26) Ты меня на рассвете разбудишь; *рассвет* (подборка фото рассветов) – абстрагирование от любовных отношений и прагматики расставания (романс из «Юноны и Авось»).
(27) Позови меня на закате дня, Юрмала*: закат* (подпись к видео вечернего пейзажа) – отвлечение от признания в любви к России (песня группы «Любэ»).
(28) (Пока не меркнет свет), Пока горит свеча: *свеча* (выставка подсвечников; реклама свечей; подпись под фотографией горящей свечи в руке).
(29) Не моё ли имя прозвучало?: *мое имя (*рецензия на книгу А. Платуновой «Твое имя») – чисто формальная словесная игра.

реже процессов, атрибутов или обстоятельств:

(30) Шумел камыш, деревья гнулись: *шуметь* (отзыв о Джермукском водопаде) – в оригинале шум камыша на ветру.
(31) Зелёненький он был: *зелененький* (фото хамелеона; заметка о турнире игры «Крокодил»; о продуктах фирмы Bosch; об очередном фильме о Шреке) – в оригинале о кузнечике (детская песенка).
(32) Всяко разно это не заразно: *всяко-разно* (название рубрик в соцмедиа – об автомобилях, о книгах, о марках, о кладбище, разбор полезного мусора, советы по компьютерным играм) – в оригинале у «Отпетых мошенников» пародия на рекламу изобилия.

Реметафоризация и функциональная трансформация

Иным типом тривиализации цитатных прецедентных высказываний из русских песен является встречающаяся в публицистике и постфольклоре (реже – в художественной литературе) функциональная трансформация содержащейся в цитате семантики. Самым простым способом подобной трансформации является существенное изменение автором цитирования функционального ракурса использованного во фразе понятия.

Так, кузнечик из любимого антропоморфизированного героя детской песенки в медиатекстах представляется как банальное кулинарное изделие: *Зелененький он был…* (о пищевых продуктах из насекомых), а из жертвы лягушки сам превращается в хищника: *Зелёненький он был* (описание африканской разновидности кузнечика-хищника).

Пользуясь возможностью синонимического использования слова *калитка* как названия двери или дверцы, журналист в тексте озаглавленном «*Отвори потихоньку калитку» или легко ли быть собственником нежилого помещения в жилом доме* описывает коммунальные проблемы, а в посте *Отвори потихоньку калитку...* в livejournal рассказывает историю о неспортивном поведении хоккеиста, *приоткрывшего* дверцу в борту хоккейной площадки, из-за чего туда провалился опершийся о борт хоккеист противника. Таким образом калитка как символ входа в вожделенное место свидания превращается в знак собственничества или подлости.

Сходная смена функции наблюдается и при трансформации фразы о красивом уходе от любимой в песне «Районы, кварталы» группы «Звери». Чаще всего она используется как сообщение об увольнении или конце карьеры: *Я ухожу красиво: златоустовцы пригласили экс-мэра в караоке*; *«Я ухожу красиво». Токтогазиев отметил свою отставку в караоке*; *Я ухожу красиво, или Несколько слов о Scorpions* (статья об окончании карьеры).

Ироническое переосмысление полета Гагарина в космос, воспетое в «Знаете, каким он парнем был», позволило Евгению Баю озаглавить свой текст *Он сказал: «Поехали!». Америка начала строить национальную ПРО.*

Во многих случаях при функциональном преобразовании смысла цитаты созданный автором текста образ не просто деметафоризируется (лишается приданных ему эстетических характеристик), но и вторично метафоризируется каким-то иным способом, необходимым публицисту или писателю для создания собственного образа (реметафоризируется).

В песне-протесте группы «Nautilus Pompilius» есть строка *Скованные одной цепью,* суть которой состояла в метафорическом представлении взаимной связанности жертв и палачей в тоталитарной системе. В журналистской трансформации эта фраза обретает иную метафорику: коррупционно-олигархическая связь Порошенка и Медведчука (М. Дубинянский, *Скованные одной*

цепью), связь между матерью и ребенком (Г. В. Шептихина, М. М. Бакалинская, *Скованные одной цепью: Мать и дитя. Травма и любовь*), связь смежных болезней («Журнал StatusPraesens»: *Скованные одной цепью. Вагинальные инфекции у пациенток с эндокринными заболеваниями)* или политические связи стран (М. Я. Пелипась, *Скованные одной цепью: США и Великобритания на Ближнем и Среднем Востоке в 1945-1956 гг.*).

Иногда при реметафоризации используется уже существующая в языке омонимия: *«Зелененький» он был* (фото поломанной ветряной станции с ироническим комментарием по поводу т.н. «зеленой» экономики).

Особую роль в такого рода процедурах играют литераторы и анонимные авторы сетевого фольклора. Здесь можно смело использовать к такого рода цитированию термин *травестация,* поскольку чаще всего это не просто использование песенной цитаты для создания какого-то собственного художественного образа, а именно пародирование или нарочитое иронизирование над самим этим текстом. Ср.:

(33) *Что стоишь, качаясь*, Возле хлеборезки, Голову склонивши, Смотришь на довески? (А. Жигулин. «Обломки „Черных камней”»).
(34) *Представьте себе, представьте себе*, Ты вечности заложник, *Представьте себе, представьте себе*, У времени в плену! (Д. Быков. «Орфография»).
(35) *Шумел камыш. Деревья гнулись. Ночка темная была*. Короче, пейзаж. А пейзажи в приличных книжках принято или пропускать, или списывать у Тургенева, зная, что их все равно пропустят (Д. Емец «Таня Гроттер и колодец Посейдона»).

Аналогичные травестации находим и в сетевом постфольклоре:

(36) *Так будьте здоровы, живите богато*! А мы уезжаем в ЛондОн! (депутаты).
(37) *Будьте здоровы, живите богато* (насколько позволит вам ваша зарплата). А если зарплата вам не позволит, ну что-ж, не живите (никто не неволит).
(38) *Ты меня на рассвете разбудишь*, по зубам непременно получишь. Я тебя отучу от привычки в воскресенье будить на рассвете!

Выводы

Рассмотренное в статье явление тривиализации смысла можно рассматривать двояко. С одной стороны, цитирование фрагментов песен с буквализацией или функциональной трансформацией семантики является довольно распространенным средством создания юмористического эффекта как в быту, так и в публицистике. Аналогичным процедурам могут подвергаться также цитаты из других текстовых источников: фильмов, анекдотов, литературных

произведений. В этом смысле они могут рассматриваться как средства языковой экспрессии. Нередко используемые таким образом фразы в устной речи сопровождаются мелодическим сопровождением (произносятся нараспев).

С другой стороны, такое цитирование (особенно это касается буквализации, сопряженной с конкретизацией референции) довольно часто становится ступенью на пути лексикализации фразы и превращения ее в самостоятельную языковую единицу – прецедентное высказывание. Такая единица становится практически автономной и зачастую не связывается уже со своим источником. Меньше всего шансов преобразоваться в языковой знак имеют формальные контракции (ввиду их узкой сосредоточенности на отдельном понятии – содержание или смысл фразы как таковой становятся при этом нерелевантными), а также функционально трансформированные или реметафоризированные фразы (из-за их слишком авторской креативности – прецедентное высказывание должно быть максимально социализированным в семантическом и прагматическом плане).

Чаще всего лексикализация высказывания происходит с теми песенными цитатами, которые произносятся уже без имитирования исполнения песни и обретают собственную референцию (денотативную и/или коннотативную), прямо не связанную с содержанием песни. В качестве примеров можно привести ряд таких прецедентных высказываний песенного происхождения: *Печальной будет эта песня* (в значении ‘сейчас поговорим о грустном’) из «Песни о птицах» (репертуар Александра Градского), *За это можно всё отдать* (‘это нечто бесценное’) из «Не отрекаются любя» (репертуар Аллы Пугачевой), *Если долго мучиться, что-нибудь получится* (воспринимается как поговорка) из одноименной песни (репертуар Аллы Пугачевой), *Закрыт кабачок* (‘нечто хорошее закончилось’) из песни Пана Ведущего (телепередача «Кабачок 12 стульев»), *О чем задумался, детина?* (ироническое обращение к задумавшемуся человеку) из романса «Вот мчится тройка почтовая», *Плесните колдовства в хрустальный мрак бокала!* (призыв налить и выпить) из романса в исполнении Александра Малинина. Некоторые же цитатные песенные фразы сократились вообще до словосочетаний и воспринимаются как обычные языковые клише (например, *за себя и за того парня*, *на честном слове и на одном крыле, парочка простых и молодых ребят, настоящий полковник*). О происхождении многих из прецедентных высказываний или клише песенного происхождения помнят уже не все, хотя и используют эти фразы в повседневном обиходе в качестве бытовых экспрессивизмов, делибераций, интеррогативов или прескриптивов.

Библиография

Bobireva, E. V. (2007), Pretsedentnie viskazivaniya religioznogo diskursa, [in:] Izvestiya Volgogradskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta, Volgograd, 3-6.

Boyarskikh, O. S. (2007), Pretsedentnoe viskazivanie v gazetnom tekste: osobennosti chitatel'skoko vospriyatiya, [in:] Politicheskaya lingvistika 1/21, 85-69.

Brichenkova, E. S. (2007), Pretsedentnie viskazivaniya v russkoyazichnom publitsisticheskoy diskurse i ikh mesto v prepodavanii russkogo yazika kak inostrannogo, Moskva.

Cieślikowska, T. (1988), Tekst intertekstualny. Tekst – kontekst – intertekst (sytuacje graniczne), [in:] Zagadnienia Rodzajów Literackich 31 (1-2), 61-62.

Evgenyeva, N. A. (2013), Funktsii reministsentsii kak formi proyavleniya intertekstual'nosti, [in:] Vestnik OGU 11 (160), 101-105.

Gos, E. (2006), Co to jest tekst precedensowy?, [in:] Przegląd Rusycystyczny 4, 78-84.

Grishaeva, L. I. (2018), Pretsedentniy tekst kak universal'noe sredstvo peredachi i khraneniya kul'turnoy informatsii, [in:] Politicheskaya lingvistika 1 (24), 118-123.

Gruda, M. (2023), Wieczny powrót Kurenta w kulturze i literaturze słoweńskiej. Reminiscencje, [in:] Šuler-Galos, J. | Cmiel-Bażant, M. | Bilińska-Brynk, J. (eds.), Starcie narracji: studia o słoweńskiej pamięci zbiorowej. Warszawa, 199-219.

Holter, I. M. (2021), Aluziyi ta reministsentsiyi yak proyav interekstual'nosti v romani A. Leontyeva «Varshava, Elokhim!», [in:] Vcheni zapiski Tavriys'koho natsional'noho universitetu imeni V. I. Vernads'koho. Seriya: Filolohiya. Zhurnalistika 32 (71), 144-150.

Kalenich, V. M. (2020), Intertekstual'nist' u suchasnomu mediadiskursi, [in:] Modern Researches in Philological Sciences. Riga, 102-117.

Karaulov, Yu. N. (1987), Russkiy yazik i yazikovaya lichnost'. Moskva.

Kazak, M. Yu. | Makhova, A. A. (2011), Mediateksti v aspekte teorii intertekstual'nosti i pretsedentnosti, [in:] Nauchnie Vedomosti. Seriya Gumanitarnie nauki 24 (119), 175-182.

Kokot, J. (2022), „Świat cały jest sceną…". Szekspirowskie aluzje w „Hamlet, Revenge!" Michaela Innesa, [in:] Literatura i Kultura Popularna 1 (28), 35-50.

Kolyadich, Yu. | Mel'nik, L. (2017), Intertekstual'nist': teoretichniy aspekt, [in:] Naukovi zapiski Vinnitskoho derzhavnoho pedahohichnoho universitetu imeni Mikhayla Kotsyubins'koho. Seriya: Filolohiya (movoznavstvo) 25, 14-19.

Krasnikh, V. V. (1997), Sistema pretsedentnikh fenomenov v kontekste sovremennikh issledovaniy, [in:] Krasnikh, V. V. | Izotov, A. I. (eds.), Yazik, soznanie, kommunikatsiya, 2, Moskva, 5-12.

Krilova, N. V. | Mikhaylova, V. A. (1999), Literaturnie reministsentsii v «peterburgskikh» tekstakh Yuriya Shevchuka, [in:] Russkaya rok-poeziya: tekst i kontekst 2, 120-127.

Leszczak, S. (2019), Pretsedentniy tekst – pretsedentnoe viskazivanie – tsitatnaya leksema: problema razmezhevaniya ponyatiy, [in:] Zbróg, P. (ed.), System i norma w perspektywie lingwistycznej. Kielce, 163-175.

Leszczak, O. | Bednarska, P. (2021), Russkie pretsedentnie viskazivaniya v sovremennom obidennom metadiskurse. Kielce.

Lozovskiy, B. N. (2024), Zhurnalistika: prezumptsiya tochnogo znaniya, [in:] Tsifrovaya zhurnalistika: tekhnologii, smisli i osobennosti tvorcheskoy deyatelnosti. Ekaterinburg, 54-56.

Maciejczyk, B. (2016), Związki literatury sowizdrzalskiej z subkulturą hip-hopu. Intertekstualny dialog, [in:] Tematy i Konteksty 6 (11), 475-482.

Nawrot, J. (2021), Aluzje literackie w teologicznej ocenie działań arcykapłana Szymona w 1 Mch 14,5, [in:] The Biblical Annals 11 (1), 5-24.

Neznayeva, O. S. (2019), Pretsedentnie fenomeni v studencheskom obsshenii: mekhanizmi poyavlenie i aktualizatsiya v razlichnikh rechevikh situatsiyakh. Saratov.

Pavlikova, S. K. (2005), Russkie i angliyskie pretsedentnie viskazivaniya. Moskva.

Petrova, N. V. (2010), Evolyutsiya ponyatiya pretsedentniy tekst, [in:] Vestnik Irkutskogo gosudarstvennogo lingvisticheskogo universiteta 2 (10), 176-182.
Prilipko, I. (2009), Reministsentsiyi ta aluziyi u tvorakh Valeriya Szevchuka, [in:] Slovo i Chas 7, 33-37.
Silantyeva, V. N. (2010), Proiskhozhdenie pretsedentnikh tekstov, [in:] Vestnik AGTU 2 (50), 106-111.
Slishkin, G. G. (2000), Ot teksta k simvolu: lingvokul'turnie kontsepti pretsedentnikh tekstov v soznanii i diskurse. Moskva.
Sorokin, Yu. A. | Mikhaleva, I. M. (1997), Tsitati kak znaki pretsedentnikh tekstov, [in:] Krasnikh, V. V. | Izotov, A. I. (eds.), Yazik, soznanie, kommunikatsiya, 2. Moskva, 13-25.
Szerszunowicz, J. (2012), Kreatywne modyfikacje w kształceniu językowym na poziomie zaawansowanym, [in:] Awramiuk, E. (ed.), Z problematyki kształcenia językowego, t. IV. Białystok, 289-313.
Wzorek, A. (2013), Reminiscencje biblijne w prozie Wojciecha Żukrowskiego, [in:] Studia Wschodniosłowiańskie 13, 291-308.

DOI: 10.31648/pw.12842

Ewa Komorowska
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8089-4440
University of Szczecin
Danuta Stanulewicz
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1792-3883
University of Gdańsk

AKT MOWY *ŻYCZENIE* WE WSPÓŁCZESNYM JĘZYKU POLSKIM I ROSYJSKIM – UJĘCIE PRAGMALINGWISTYCZNE

The speech act of *wishing* in contemporary Polish and Russian: A pragmalinguistic approach

Abstract: The aim of this paper is to present the speech act of *wishing* in contemporary Polish and Russian, including an attempt to define this act and a proposal for its basic structure. *Wishing*, frequently associated with politeness, is usually classified as an expressive speech act. In this paper, we take into consideration positive wishes. We emphasize the complexity of wishing which can be expressed directly and indirectly. We observe that wishing can be combined with other speech acts, including congratulating. Besides, it may be expressed with other speech acts, including approval, praising and complementing.

Keywords: pragmalinguistics, speech act, wishing, Polish, Russian

Wstęp

Celem artykułu jest próba zdefiniowania aktu mowy *życzenie* i usytuowania go w grupie innych aktów mowy oraz przedstawienia specyfiki jego funkcjonowania. Materiał badawczy pochodzi ze współczesnego języka polskiego i rosyjskiego. Przyjmujemy pragmalingwistyczną metodologię opisu. Artykuł obejmować będzie kilka kręgów tematycznych: miejsce aktu mowy *życzenie* w pragmatycznej klasyfikacji aktów mowy, propozycja zdefiniowania aktu mowy *życzenie*, *s*truktura podstawowa aktu mowy *życzenie* oraz jawne i ukryte akty mowy *życzenie*.

Problematyką aktów mowy w polskiej lingwistyce zajmowali się w różnych okresach: K. Pisarkowa (1976), M. Honowska (1984), K. Ożóg (1984; 1990; 1992; 2001), A. Awdiejew (1987; 2004), M. Marcjanik (1992; 1993; 1997), R. Kalisz (1993; 2001), R. Grzegorczykowa (1995), E. Komorowska (1997; 1999; 2006;

2008; 2020; 2021)[1], R. Lipczuk (1999), J. Antas (2000), O. Sokołowska (2001), E. Jędrzejko i M. Kita (2003), A. Kiklewicz (2006; 2009; 2021; 2023), M. Post (2013) i wielu innych badaczy. Natomiast w lingwistyce rosyjskiej akty mowy analizowali m.in. N. D. Arutyunova i E. V. Paducheva (1985), także Arutyunova (1998), V. Z. Dem'yankov (1986), V. V. Bogdanov (1989), I. M. Kobozeva (1986), M. G. Bezyayeva (2002), N. I. Formanovskaya (2007) oraz A. Yu. Maslova (2020).

Słownik języka polskiego PWN[2] definiuje *życzyć*, *życzenia* i *życzenie* następująco: *życzyć* 1. 'chcieć czegoś dla kogoś lub dla siebie'; 2. 'składać życzenia'; *życzenia* 'to, czego się komuś życzy z jakiejś okazji; też: formułka, za pomocą której składa się życzenia'; *życzenie* 'to, czego sobie ktoś życzy'. W poniższych rozważaniach przedmiotem opisu staną się pierwsze z komponentów definicji leksemów *życzyć* i *życzenia*, a mianowicie: „chcieć czegoś dla kogoś" i „to, czego komuś się życzy z okazji", czyli życzenie w odniesieniu do drugiej osoby. Gdy życzenia kierowane są do kogoś, mamy do czynienia z predykatem trójargumentowym $życzyć_{x,y,z}$ z następującą formułą eksplikacyjną zaproponowaną przez Jędrzejko i Kitę (2003, 202):

> X życzy Y, żeby Z_y = X czuje, że lubi (nie lubi) Y > X czuje, że chciałby czegoś (Z) dobrego (złego) dla Y (bo // jeśli) X czuje // myśli, że Y chciałby (nie chciałby) Z (według przyjętego przez X i // lub Y jakiegoś kryterium wartości W_K), niezależnie od tego, czy Z jest możliwe // niemożliwe (aletycznie) (Jędrzejko | Kita 2003, 202).

W niniejszym artykule interesuje nas głównie *życzenie*, które jest pozytywnym aktem w stosunku do Odbiorcy[3]. Jego sens daje się zamknąć w ogólnej formule: 'Mówię, że chcę dla ciebie dobra (X)' (Marcjanik 1997, 64). Pozytywny akt mowy *życzenie* można rozumieć w kategoriach zmodyfikowanej formuły eksplikacyjnej trójargumentowego predykatu $życzyć_{x,y,z}$ (Jędrzejko | Kita 2003, 202) następująco:

> X życzy Y, żeby Z_y = X czuje, że lubi Y > X czuje, że chciałby czegoś (Z) dobrego dla Y (bo // jeśli) X czuje // myśli, że Y chciałby Z (według przyjętego przez X i // lub Y jakiegoś kryterium wartości W_K), niezależnie od tego, czy Z jest możliwe // niemożliwe (aletycznie).

---

1 Zob. także Kantorczyk | Komorowska | Lysakova et al. (2008); Komorowska | Ohrimovich (2018); Komorowska | Stanulewicz (2025).

2 https://sjp.pwn.pl/slowniki/życzyć.html.

3 Warto byłoby tu odnotować, że badaczy interesuje składanie życzeń m.in. w korespondencji (Dzienisiewicz 2024; Nowak 2024). Ponadto lingwiści rozpatrują *życzenie* (podobnie jak inne akty mowy) nie tylko z teoretycznego punktu widzenia, lecz także z praktycznego – glottodydaktycznego (zob. m.in. Meiirbekov et al. 2015; Przybyla 2002; Szkudlarek-Śmiechowicz 2008).

1. Miejsce aktu mowy *życzenie* w klasyfikacji aktów mowy

Pozytywny akt mowy *życzenie* należy do grupy aktów grzecznościowych, jednoznacznie kojarzących się z życzliwością, radością ze spotkania, serdecznością i pragnieniem dobra dla kogoś. Grupa ta została ujęta w opisach polskiej i europejskiej grzeczności językowej, np. Marcjanik (1997), Ożoga (1990) i G. Leecha (1983).

Natomiast w ujęciu pragmalingwistycznym *życzenie* można usytuować w różnych klasyfikacjach aktów mowy. Pierwszą z nich przeprowadził J. L. Austin (1993)[4], który określał akty mowy według odpowiadających im czasowników performatywnych, czyli czasowników w 1. osobie liczby pojedynczej czy też mnogiej czasu teraźniejszego trybu oznajmującego, które – w jego mniemaniu – stanowiły podstawę eksplicytnych wypowiedzi performatywnych. W rezultacie badacz wydzielił pięć podstawowych typów aktów mowy: 1) werdykty (*verdictives*); 2) polecenia (*exercitives*); 3) zobowiązania (*commissives*); 4) wyrażenie postawy (*behabitives*); 5) wyrażenie przekonań (*expositives*). W powyższej klasyfikacji *życzenie* należy do klasy behabitywów, czyli społecznie skonwencjonalizowanych zachowań językowych, stanowiących prezentację postaw (obok gratulacji, pozdrowień, podziękowań, wyrażania współczucia itd.). Wykładnikiem aktu mowy *życzenie* jest czasownik *życzyć* w funkcji performatywnej, czyli w 1. osobie liczby pojedynczej lub mnogiej czasu teraźniejszego trybu oznajmującego.

Inną klasyfikację aktów mowy – z punktu widzenia realizacji siły illokucyjnej wypowiedzi – zaproponował J. R. Searle (1987)[5]. Zgodnie z nią klasy różnią się rodzajem wartości illokucyjnej, czyli intencją komunikacyjną. Pogląd ten podziela Lipczuk, który pisze, że przy opisie aktów mowy wyjście od kryteriów pragmatycznych jest z pewnością słuszniejsze niż wyjście od interpretacji czasowników performatywnych, gdyż „trudno mówić o odpowiedniości 1:1 pomiędzy czasownikami a typami illokutywnymi, a właśnie one stanowią centralną część aktów mowy" (Lipczuk 1999). Takie samo podejście, tj. wyjście od kryteriów pragmatycznych przy klasyfikacji aktów mowy, skłonny jest stosować również D. Wunderlich (1976). Popieramy ten punkt widzenia, gdyż – naszym zdaniem – analiza kontekstowa aktów mowy pokazuje, że nie zawsze czasownik performatywny wyraża illokucję zawartą w czasowniku performatywnym, np.

(1) Gratuluję Ci takiego zachowania. (ironia)
(2) Obiecuję, że spiorę Cię na kwaśne jabłko. (groźba)
(3) Proszę w końcu się uspokoić. (polecenie)

---

4 J. L. Austin przedstawił tę klasyfikację w pracy *How to Do Things with Words* (1962). Powołujemy się na polskie wydanie prac tego badacza.

5 Powołujemy się na polski przekład pracy *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language* Searle'a (1969).

Searle (1987, 77) wyróżnił następujące akty mowy: 1) stwierdzenia (*representatives*); 2) dyrektywy (*directives*); 3) obowiązania (*commissives*); 4) autoekspresje (*expressives*); 5) deklaracje (*declarations*)[6]. W przedstawionej wyżej klasyfikacji Searle włączył *życzenie* do grupy autoekspresji/ekspresywów. Celem tych aktów jest przede wszystkim wyrażanie własnych postaw oraz stanów emocjonalnych. Do omawianej grupy oprócz aktu mowy *życzenie* wchodzą również akty mowy *usprawiedliwienie*, *narzekanie*, *gratulacje* itd.

Jak wskazują przedstawione powyżej podstawowe klasyfikacje aktów mowy, Austin zaliczył *życzenie* do behabitywów, czyli aktów wyrażających postawy, zaś Searle do ekspresywów, czyli autoekspresji, a więc aktów wyrażających własne postawy i emocje.

Przejdźmy teraz do klasyfikacji aktów mowy zaproponowanej przez Formanovską (2007, 262). Badaczka ta wyróżnia następujące klasy aktów mowy: 1) reprezentatywy – komunikaty; 2) komisywy – zobowiązania; 3) dyrektywy – zachęty; 4) interrogatywy – pytania; 5) deklaratywy – wyjaśnienia; 6) ekspresywy – wyrażanie emocji. Podobnie jak Searle, Formanovskaya włącza akt mowy *życzenie* do ekspresywów.

W językoznawstwie polskim *życzenie* tradycyjnie zalicza się do grzecznościowych aktów mowy (Marcjanik 1997; Ożóg 1990). Kiklewicz, w zaproponowanej przez siebie dychotomicznej klasyfikacji aktów mowy, uważa życzenie za „zwyczajowy akt mowy", konstatując, że

> zwyczajowe akty mowy są zasadniczo fakultatywne, wynikające z wiedzy kulturowej, a ich używaniu nieraz towarzyszy efekt emocjonalny, w szczególności ludyczny bądź zabawowy. W pierwszym wypadku mamy do czynienia z realizacją tak zwanej etykiety językowej, to znaczy z takimi aktami mowy, jak: powitanie, przedstawianie się, życzenie, gratulacja, wyrażanie współczucia, częstowanie, podziękowanie, przeproszenie, pożegnanie itp. (Kiklewicz 2009, 94).

Awdiejew w swojej *Gramatyce interakcji werbalnej* włącza życzenie do kategorii aktów mieszanych, tzw. modalno-emotywnych (wyrażanie obawy, nadziei, życzenia, chęci, wiary itp.). Na przykład akty nadziei zamykałyby się w pewności-przypuszczeniu, wspartym pozytywną emocją typu „wszystko będzie dobrze", zaś w przypadku obawy odwrotnie – podważonym emocją negatywną „nie będzie dobrze" (Awdiejew 1987, 153). Z kolei chęć i życzenie miałyby tryb spełniania się słów życzącego, np. *niech/niechaj* oraz *oby*.

---

[6] Warto tu przypomnieć, że do zaproponowanych przez Searle'a klas aktów mowy Kalisz (1993, 48; 2001, 17) dodał jeszcze jedną klasę, którą nazwał ewaluatywnymi aktami mowy. Jako przykłady tej klasy wypowiedzi podawał stwierdzenia typu: *Jestem szczęśliwy, że mieszkam w Gdyni*.

Odmienne spojrzenie klasyfikacyjne na omawiany tu akt mowy prezentuje K. Sikora w pracy pt. *Życzenie w gwarze i kulturze wsi* (2020), w której – na podstawie materiału gwarowego – zalicza życzenie do tzw. ukrytych aktów dyrektywnych.

> Co wydaje się szczególnie ważne, traktować je można jako ukryte dyrektywy, których właściwym adresatem jest siła sprawcza, niebędąca człowiekiem. Mamy więc do czynienia ze złożoną strukturą dyrektywno-sprawczą z beneficjentem i factorem (benefactorem) w roli gwaranta i sprawcy oczekiwanej zmiany (Sikora 2020, 48 i n.).

Dyrektywność zakłada jednakże nakłanianie adresata do działania, dlatego w przypadku aktu mowy *życzenie* nie możemy mówić o tym zjawisku, gdyż wypowiedziane życzenie stanowi jedynie możliwość jego realizacji, na którą Odbiorca często nie ma wpływu. Zatem nie jest to pobudzenie do działania, lecz chęć stwarzania świata wedle życzenia, a jego realizacja zależeć może od wielu czynników niezależnych od Odbiorcy. Zatem nie ma tutaj cech dyrektywności w oddziaływaniu na Odbiorcę, lecz raczej optatywność – chęć stwarzania świata dla dobra Odbiorcy. Takie spojrzenie na akt mowy potwierdza A. Engelking w swej książce poświęconej ludowej magii słowa (2010), gdy eksponuje dyrektywno-sprawczy wymiar życzeniowych aktów mowy w tradycyjnej kulturze wiejskiej, co wiąże z typowym dla niej światopoglądem religijno-magicznym i wiarą w kreacyjną moc słowa. W takim magicznym rozumieniu eksplikuje życzenie A. Chudzik (2002, 56 i n.), pisząc ‘mówiąc to, chcę, by coś się stało i jestem pewien, że tak się stanie’. Analogiczny ogląd na znaczenie ang. *to wish* prezentuje A. Wierzbicka (1987, 227), eksplikując je następująco: ‘wyobrażam sobie, że mówiąc to mogę spowodować, że to się stanie’. Marcjanik (1997, 64), nawiązując do refleksji Wierzbickiej, wyjaśnia tę treść następująco: ‘mówiąc, że życzę ci X, mówię, że wiem, że jeśli to wypowiem, to być może tak się stanie’. W obydwu definicjach brakuje pobudzania adresata do działania, lecz poprzez życzenie wyrażana jest chęć magicznego stwarzania świata. Tak więc „sem dyrektywności” odnosi się jedynie do dobrych życzeń Nadawcy z odwołaniem do pomocy magicznej siły sprawczej. Warto też tu przytoczyć opinię T. Zgółki (2005, 19), który sądzi, że nie powinno się zaliczać życzeń do „performatywów podlegających ocenie w wymiarach fortunności […]. Nietrudno zauważyć, iż mamy tu do czynienia z obecnością pewnych elementów magii językowej rozumianej jako wiara w sprawcza moc słowa wypowiadanego”.

Jednakże niezależnie od różnic terminologicznych i interpretacji pragmatycznej, u wszystkich badaczy języka akt mowy *życzenie* włączany jest do grupy tych aktów mowy, których celem illokucyjnym jest wyrażanie określonych postaw emocjonalnych (radości, zadowolenia, życzliwości) wobec zaistniałej sytuacji i osoby, która świętuje z jakiejś okazji, oraz chęci stwarzania poprzez życzenie nowej rzeczywistości.

2. Propozycja definicji aktu mowy *życzenie*

Akt mowy *życzenie* jest grzecznościowym skonwencjonalizowanym, performatywnym aktem reaktywnym stanowiącym odpowiedź na zaistniałą w życiu Odbiorcy sytuację pozytywną: imieniny, urodziny, jubileusz itd., w związku z którą Nadawca składa życzenia. Realizacja życzenia bywa niezależna od Nadawcy i może zostać w pełni możliwa bądź nie, w zależności od charakteru życzeń i warunków ich realizacji. Odbiorca doświadcza emocjonalnej bliskości z Nadawcą. Życzenie zaspokaja potrzebę aprobaty i pozytywnych więzi z określoną mikrospołecznością.

Dla aktu mowy *życzenie* ważne jest pojęcie optatywności, gdyż w akcie tym można wyróżnić sem „woli/pragnienia/chęci", czyli „stwarzania świata dla Odbiorcy" = życzę Ci zdrowia, radości, pogody ducha, spełnienia marzeń itd., przy czym Nadawca zwykle nie ma wpływu na realizację życzenia, która jest w rękach losu, siły wyższej/Boga. Tak więc pragnieniem Nadawcy jest, aby coś dobrego przydarzyło się Odbiorcy.

W pozytywnym akcie mowy *życzenie* wyraża się zarówno stosunek Nadawcy do treści wypowiadanego życzenia (dictum), jak i (a może przede wszystkim) do ich Odbiorcy. Pragnieniem Nadawcy jest zatem, by coś dobrego zdarzyło się Odbiorcy. Celem illokucyjnym aktu mowy życzenie jest wyrażanie życzliwości za pomocą mniej lub bardziej sformalizowanych życzeń w stosunku do osoby, która w relacji do otaczającego świata jest w tym momencie wyróżniana w związku z konkretną okazją (dniem imienin, urodzin, jubileuszem itd.) czy wydarzeniem, które ma się zakończyć dla niej sukcesem.

Kolejną cechą istotną dla aktu mowy *życzenie* jest performatywność, czyli skrótowo mówiąc stwarzanie bądź przekształcanie świata. Funkcja sprawcza życzenia polega przede wszystkim na stworzeniu klimatu serdeczności, sprawiającego, że Odbiorca doświadcza przyjemnego poczucia emocjonalnej bliskości z Nadawcą i ma wrażenie, że on sam w sobie stanowi wartość (dla kogoś, zwłaszcza zaś dla Nadawcy życzeń): jest ważny, doceniany, słowem – nie jest osamotniony w swoim „byciu-w-świecie". Ukierunkowaniem psychologicznym omawianego aktu mowy jest natomiast zamiar wyrażenia stanu zadowolenia bądź radości Nadawcy w związku z sukcesem Odbiorcy. Tak więc, życzeniom towarzyszy perlokucja zadowolenia i pozytywnego wartościowania.

Życzenia składane szczerze – zwłaszcza ludziom bardzo bliskim – są swoistym zaklinaniem różnych „dobrych mocy", wyrastają z archetypicznej nadziei, że dobro i szczęście, którego pragniemy dla innych, łatwiej się wtedy urzeczywistni. W akcie mowy *życzenie* funkcjonuje bowiem zasada presumpcji: „Odbiorca wierzy w życzliwość i szczerość życzeń". Spełniając warunek szczerości, akt mowy *życzenie* odgrywa ważne role interpersonalne, społeczne i kulturowe. Życzenia zaspokajają zatem jedną z najbardziej podstawowych potrzeb człowieka: potrzebę

aprobaty i pozytywnych więzi z określoną mikrospołecznością (rodziną, kręgiem przyjaciół, kolegów, współpracowników itp.).

3. Struktura podstawowa aktu mowy *życzenie*

Strukturę podstawową danego aktu mowy można przedstawić za pomocą następującego schematu: „W związku z C (zaistniała sytuacja pozajęzykowa) dla B (odbiorca komunikatu), A (nadawca komunikatu) życzy B (odbiorca komunikatu) D (wyrażenia pozytywne, optatywne)". Przykłady:

(4) C (Z okazji urodzin) + A (życzę/życzymy) + B (ci/wam) + D (zdrowia, radości, szczęścia, wszelkich sukcesów itd.)
(5) D (Wielu podróży i samych radości) + C (z okazji twojego święta) + A (z całego serca) + B (ci) + A (życzę/życzymy)
(6) C (Z okazji ślubu) + A (życzę/życzymy) + B (wam) + D (zakupu pięknego apartamentu na wyspie Krk w Chorwacji)

4. Jawne i ukryte akty mowy *życzenie*

Życzenie, podobnie jak każdy inny akt mowy w komunikacji językowej, może być realizowane w sposób jawny bądź ukryty.

4.1. Jawne akty mowy

Podstawowym leksykalnym wykładnikiem aktu mowy *życzenie* w języku polskim i rosyjskim jest czasownik performatywny: *życzę* | *желаю* i *życzymy* | *желаем*, w 1. osobie liczby pojedynczej lub mnogiej.

W tworzeniu wypowiedzi życzących korzystamy zazwyczaj z utrwalonych wzorców tekstowych, w znacznym stopniu zrytualizowanych typu: z okazji urodzin/imienin/jubileuszu/ sukcesu, w dniu imienin/urodzin itd. Wybrane przykłady:

(7) (Z okazji twoich imienin) życzę ci zdrowia, szczęścia i samych słonecznych dni w życiu.
(8) (Z okazji twoich urodzin) życzę ci zdrowia i spełnienia się wszelkich twoich marzeń.
(9) (W dniu twojego święta) życzymy ci realizacji marzeń i sił do ich spełniania.
(10) (По случаю твоих именин) желаю тебе здоровья, счастья и много солнечных дней в твоей жизни.
(11) (По случаю твоего дня рождения) желаю тебе здоровья и исполнения всех твоих мечтаний.

(12) (В твой особенный день) желаю тебе исполнения твоих мечтаний и сил для их осуществления.

Performatyw *życzę* | *желаю*, *życzymy* | *желаем* występuje z życzeniami o mniej lub bardziej rozbudowanej formie. Przykłady:

(13) Z okazji imienin życzę ci zdrówka.
(14) Z okazji imienin życzę ci zdrówka i dużo radości.
(15) Z okazji imienin życzę ci zdrówka, dużo radości, powodzenia w życiu.
(16) Z okazji imienin życzę ci zdrówka, dużo radości, powodzenia w życiu, samych sukcesów.
(17) По случаю именин я желаю тебе крепкого здоровья.
(18) По случаю именин я желаю тебе крепкого здоровья и счастья.
(19) По случаю именин я желаю тебе крепкого здоровья, счастья и успехов в жизни.
(20) По случаю именин я желаю тебе крепкого здоровья, счастья, успехов и радости в жизни.

Życzenia mogą być notabene jeszcze bardziej rozbudowane, np.

(21) Z okazji twojego jubileuszu życzę ci w tym uroczystym dniu oraz na każdy dzień twojego życia dużo zdrowia, dalszych sukcesów na niwie naukowej, ciepła i miłości wokół ciebie, słońca i radości na co dzień oraz spełniania wszelkich marzeń.
(22) В этот праздничный день я желаю вам крепкого здоровья, дальнейших успехов в учебе, тепла и любви вокруг вас, солнечного света, радости и исполнения всех ваших желаний.

Przy realizacji omawianego aktu mowy często występują sfrazeologizowane wyrażenia z czasownikiem *życzyć* | (*по*)*желать* w infinitywie lub z rzeczownikiem *życzenie* | (*по*)*желание* typu *chciałbym*/*chcielibyśmy wam*/*ci życzyć*, *pragnę wam*/*ci życzyć*, *я хотел бы пожелать вам*, *я искринне хочу пожелать вам* itd. Oto wybrane przykłady:

(23) Chciałabym ci życzyć znalezienia miłości swojego życia.
(24) Pragnę wam życzyć wspaniałego występu teatralnego.
(25) (W dniu waszego święta) życzymy wam realizacji marzeń i sił do ich spełniania.
(26) Я искренне хочу пожелать вам найти любовь вашей жизни.
(27) Желаю вам прекрасного просмотра спектакля.
(28) (В день вашего праздника) желаем вам исполнения желаний и сил для их осуществления.

Należałoby tu również odnotować, że składanie życzeń bywa związane z użyciem skonwencjonalizowanych formuł tematycznych nie tylko przy okazji imienin i urodzin. Użycie utartych zwrotów ma miejsce przy składaniu życzeń na różne inne święta, w rodzaju Bożego Narodzenia, Wielkanocy czy Nowego Roku.

4.2. Jawne akty mowy z niedomówieniem

Gdy sytuacja znana jest presupozycyjnie obydwu rozmówcom, *życzenia* mogą zostać sformułowanie z niejakim niedomówieniem, niedopowiedzeniem, np.

(29) Życzę ci… sam wiesz czego!
(30) Желаю тебе… сам знаешь чего!

Tego typu życzenia stanowią swoistą grę językową Nadawcy z Odbiorcą, na co z reguły mogą sobie pozwolić osoby bliskie emocjonalnie, życzliwe wobec siebie. Zawieszenie presupozycyjne tworzy klimat bezpośredniości między rozmówcami i zwykle – z racji presupozycji – ogranicza liczbę osób mogących odczytać treść życzenia w sposób właściwy.

4.3. Ukryte akty mowy

Ukryte akty mowy rozpatrywane są w kontekście społeczno-kulturowym. Podstawę określenia siły illokucyjnej takiego aktu stanowi proces inferencji, pozwalający na zinterpretowanie danej sytuacji pozajęzykowej jako sytuacji składania życzeń z okazji imienin, urodzin, osiągnięć zawodowych, dobrych wyników w nauce, narodzin dziecka itd. Innymi słowy, wymagają one pełnej interpretacji pragmatycznej, gdyż takie czynniki sytuacji pozajęzykowej jak miejsce, czas wypowiedzi, zaistniałe wydarzenie, zależności społeczne między rozmówcami, presupozycja itp. mają zasadnicze znaczenie w procesie odczytywania intencji mówiących i w realizacji danego aktu mowy. Przykłady:

(31) Obyś realizował swoje marzenia!
(32) Abyś był zdrowy i jeszcze zdrowszy! Ciesz się życiem!
(33) Korzystaj z urlopu!
(34) Пусть сбудутся ваши мечты!
(35) Здоровья вам! Будьте здоровы!
(36) Приятно провести отдых!

Na marginesie naszych rozważań warto byłoby też zwrócić uwagę na akty mowy *powitanie* i *pożegnanie*, które mają w sobie element życzenia na określoną porę dnia. Mówiąc po angielsku *Good morning!* życzymy interlokutorowi dobrego poranka,

Good afternoon! – dobrego popołudnia, a *Good night!* – dobrej nocy (zob. m.in. Grzega 2008, por. Meiirbekov et al. 2015). Podobnie wyrażenia w języku polskim: *Dzień dobry! Dobranoc!* lub *Dobrej nocy!* i rosyjskim: *Доброе утро! Спокойной ночи!* zawierają życzenia, chociaż z powodu wysokiego stopnia ich skonwencjonalizowania oraz pełnionej przez nie funkcji fatycznej współcześni rozmówcy mogą nie dostrzegać tego aspektu powitań i pożegnań.

4.4. Ukryte akty mowy *życzenie* wyrażone przez inne akty mowy

Proces inferencji – jak wyżej wspomniałyśmy – decyduje o odczytaniu właściwej intencji wypowiedzi i zawartej siły illokucyjnej danego aktu mowy. Nie można zatem bez głębokiego spojrzenia na pragmatyczne uwarunkowania danego aktu mowy przypisać go jednoznacznie do określonej grupy. Gdyby odnieść te rozważania do aktu mowy *życzenie* wyrażonego w sposób ukryty, proces odkrywania jego pragmatycznej specyfiki poprowadziłby niekiedy poprzez realizację powierzchniową innego aktu mowy, przy czym byłyby to akty mowy pozytywne – *aprobata*, *pochwała*, *komplement* itd.

Poniżej prezentujemy przykłady aktu mowy *życzenie* z wykładnikami innych aktów mowy. Życzenia można wyrazić poprzez wykładniki aktu mowy *afirmacja*, np.

(37) [Ojciec do syna:] Adasiu, zawsze w Ciebie wierzyłem. Jestem z Ciebie naprawdę dumny. Adasiu, bądź nadal taki dzielny.
(38) [Szef do swojej pracownicy podczas wręczania jej dokumentu o awansie zawodowym:] Człowiek mądry, inteligentny i do tego pracowity zawsze będzie dostrzeżony. Cieszę się z pani sukcesu i niech tak będzie dalej.
(39) [Ojciec do syna:] Я всегда верил в тебя. Я очень горжусь тобой. Продолжай быть таким же смелым.
(40) [Szef do swojej pracownicy podczas wręczania jej dokumentu o awansie zawodowym:] Человек, который умен и, кроме того, трудолюбив, всегда будет вознагражден. Я рад вашему успеху и пусть так будет дальше.

W życzeniach można również wykorzystywać wykładniki aktu mowy *pochwała*, np.

(41) Pani monografia jest na wysokim poziomie merytorycznym i rzeczywiście zasługuje na otrzymaną nagrodę. I tak trzymać!
(42) Ваша монография отличается высоким уровнем и заслуживает полученной награды. Продолжайте в том же духе!

Życzenie bywa wyrażane poprzez wykładniki aktu mowy *aprobata*, np.

(43) Świetnie sobie radzisz w zespole i aprobuję twoje nowe działania i podejmuj je dalej.
(44) Вы отлично справляетесь с работой в нашем коллективе, продолжайте в том же духе.

5. Powiązanie życzeń z aktem mowy *gratulacje*

Akt mowy *życzenie* często wiąże się z aktem mowy *gratulacje*, stanowiąc w wypowiedzi jego oczekiwaną kontynuację. Przy realizacji aktu mowy *życzenie* z aktem mowy *gratulacje* występuje zależność tematyczna obydwu aktów mowy i porządek następowania wypowiedzi: „bodziec zewnętrzny (jubileusz, sukces zawodowy, imieniny itd.) + gratulacje + życzenia". W konsekwencji można mówić o złożoności danego aktu mowy. Przykłady:

(45) [Po obronie doktoratu:] Gratuluję ci wspaniałej obrony doktoratu i życzę ci dalszych sukcesów na niwie naukowej.
(46) [Po narodzinach córeczki:] Gratulujemy wam ślicznej dziewczynki i życzymy jej zdrowia!
(47) [Po zakupie domu:] Gratulujemy zakupu domu i życzymy wam radości z mieszkania w nim!
(48) [Po obronie doktoratu:] Поздравляю с прекрасной защитой докторской и желаю дальнейших успехов в науке.
(49) [Po narodzinach córeczki:] Поздравляю с рождением прекрасной девочки и желаю ей крепкого здоровья.
(50) [Po zakupie domu:] Поздравляю с покупкой дома и желаю вам радости жизни в нем!

6. Użycie czasowników *życzyć* i (*по*)*желать* w innych aktach mowy

Jak już wyżej zasygnalizowano, analiza kontekstowa aktów mowy wykazuje, że czasownik performatywny nie zawsze wyraża illokucję w nim zawartą. Tak więc, kontekstualnie performatywny wykładnik aktu mowy *życzenie* pełnić może zupełnie inną funkcję i wyrażać intencję innego aktu mowy. Przykładowo, *życzę* i *желаю* – użyte ironicznie – mogą służyć do wyrażenia zarzutu:

(51) Życzę Ci dalej takiej beztroski w życiu. Ciekawe, czym to się skończy?
(52) Желаю вам и дальше жить так же беззаботно. Интересно, чем это закончится?

Zakończenie

Reasumując, przedstawione rozważania zarówno o charakterze leksykalno-semantycznym, jak i pragmatycznym odnosiły się do aktu mowy *życzenie* w jego postaci klasycznej, czyli aktu wyrażającego pozytywne nastawienie do Odbiorcy i wyrażanie życzliwości w stosunku do niego w formie pozytywnych emocjonalnie wykładników językowych życzeń. Z punktu widzenia pragmatyki akt ten jest jednak jeszcze bardziej złożony, gdy uwzględnimy negatywne nastawienie do Odbiorcy wraz z wyrażaniem tzw. złych życzeń, nacechowanych złością, agresją i niechęcią. Całość analiz wymaga pełnej kontekstualizacji i odpowiedzi na pytanie, w jakim stopniu realizowany jest wtedy akt mowy *życzenie* (negatywny), a w jakim poprzez jego performatywy realizowane są inne akty mowy, typu *groźba*, *ostrzeżenie*, *agresja* itd. Zwykle akt ten stanowi reakcję na zaistniałą wcześniej sytuację niekorzystną dla Nadawcy.

Realizacja życzeń negatywnych, ze względu na przeciwstawną emocjonalnie semantykę, wynikającą z innych uwarunkowań pragmatycznych, z całą pewnością wymagałaby oddzielnego szczegółowego omówienia. Zatem kontynuacja tematu aktu mowy *życzenie* przebiegać będzie w kierunku przedstawienia niejednoznaczności jego interpretacji, złożoności pragmatycznej, co stanie się tematem kolejnych rozważań.

Bibliografia

Antas, J. (2000), O kłamstwie i kłamaniu. Studium semantyczno-pragmatyczne. Kraków.

Arutyunova, N. D. (1998), Rechevoy akt, [in:] Yarceva, N. V. (ed.), Yazykoznaniye: Bol'shoy entsiklopedicheskiy slovar'. Moskva, 412-413.

Arutyunova, N. D. | Paducheva, E. V. (1985), Istoki, problemy i kategorii pragmatiki, [w:] Paducheva, E. V. (ed.), Novoye v zarubezhnoy lingvistike XVI. Moskva, 8-42.

Austin, J. L. (1962), How to Do Things with Words. Oxford.

Austin, J. L. (1993), Mówienie i poznawanie. Rozprawy i wykłady filozoficzne. Warszawa.

Awdiejew, A. (1987), Pragmatyczne podstawy interpretacji wypowiedzeń. Kraków.

Awdiejew, A. (2004), Gramatyka interakcji werbalnej. Kraków.

Bezyayeva, M. G. (2002), Semantika komunikativnogo urovnya zvuchashchego yazyka. Voleiz"yavleniye i vyrazheniye zhelaniya govoryashchego v russkom yazyke. Moskva.

Bogdanov, V. V. (1989), Klassifikatsiya rechevykh aktov, [in:] Susov, I. P. (ed.), Lichnostnyye aspekty yazykovogo obshcheniya. Kalinin, 25-37.

Chudzik, A. (2002), Mowne zachowania magiczne w ujęciu pragmatyczno-kognitywnym. Kraków.

Dem'yankov, V. Z. (1986), «Teoriya rechevykh aktov» v kontekste sovremennoy lingvisticheskoy literatury (obzor napravleniy), [in:] Gorodeckii, B. Yu. (ed.), Novoye v zarubezhnoy lingvistike 17: Teoriya rechevykh aktov. Moskva, 223-235.

Dzienisiewicz, D. (2024), Językowo-kulturowy obraz wartości w życzeniach przesyłanych na okolicznościowych kartach pocztowych. Polsko-rosyjskie studium porównawcze. Poznań.

Engelking, A. (2010), Klątwa. Rzecz o ludowej magii słowa. Warszawa.

Formanovskaya, N. I. (2007), Rechevoye obshcheniye: Kommunikativno-pragmaticheskiy podkhod. Moskva.

Grzega, J. (2008), Hāl, hail, hello, hi: Greetings in English language history, [in:] Jucker, A. H. | Taavitsainen, I. (eds.), Speech Acts in the History of English. Amsterdam | Philadelphia, 165-193.

Grzegorczykowa, R. (1995), Wprowadzenie do semantyki językoznawczej. Warszawa.

Honowska, M. (1984), Prawdopodobnie (przyczynek do teorii aktów mowy), [w:] Polonica 10, 121-131.

Jędrzejko, E. | Kita, M. (2003), Wszystkiego najlepszego! Życzenia jako akty językowo-kulturowe: konwencje i kreacyjność, [w:] Kleszczowa, K. | Sobczykowa, J. (red.), Śląskie studia lingwistyczne. Katowice, 197-207.

Kalisz, R. (1993), Pragmatyka językowa. Gdańsk.

Kalisz, R. (2001), Pojęcia pragmatyki językowej w świetle językoznawstwa kognitywnego, [w:] Kubiński, W. | Stanulewicz, D. (red.), Językoznawstwo kognitywne II. Zjawiska pragmatyczne. Gdańsk, 13-21.

Kantorczyk, U. | Komorowska, E. | Lysakova, I. et al. (2008), Pragmatik von Aufforderungshandlungen im Deutschen, Polnischen und Russischen. Szczecin | Rostock.

Kiklewicz, A. (2006), Współczesne kierunki w zakresie lingwistyki komunikacyjnej, [w:] Media – Kultura – Komunikacja Społeczna 2, 207-223.

Kiklewicz, A. (2009), Akty mowy – klasyfikacja dychotomiczna, [w:] Media – Kultura – Komunikacja Społeczna 5, 87-110.

Kiklewicz, A. (2021), Estetyczne akty mowy jako przedmiot pragmalingwistyki: status, funkcje, formy, [w:] Lingvaria XVI (2), 31-43.

Kiklewicz, A. (2023), Estetyka a pragmatyka. Estetyczne akty mowy. Olsztyn.

Kobozeva, I. M. (1986), «Teoriya rechevykh aktov» kak odin iz variantov teorii rechevoy deyatel'nosti, [in:] Gorodeckii B. Yu. (ed.), Novoye v zarubezhnoy lingvistike 17: Teoriya rechevykh aktov. Moskva, 7-21.

Komorowska, E. (1997), Pragmaticheskiye sredstva opisaniya yazyka, [Прагматические средства описания языка,] [in:] Text als Gegenstand der Forschung und der Lehre 4, 87-99.

Komorowska, E. (1999), Yazykovaya kommunikatsiya v semantiko-pragmaticheskom plane, [Языковая коммуникация в семантико-прагматическом плане,] [in:] Internationale Konferenz. Russisch an der Schwelle des 21. Jahrhunderts: Entwicklung einer ethnokulturellen Kompetenz im Unterrichtsprozess, Humboldt-Universität zu Berlin. Berlin, 85-91.

Komorowska, E. (2006), Directive speech acts in linguistic communication, [w:] Język a komunikacja 10, 293-300.

Komorowska, E. (2008), Pragmatyka dyrektywnych aktów mowy w języku polskim. Szczecin | Rostock.

Komorowska, E. (2010), Dyrektywne akty mowy w aspekcie semantyczno-pragmatycznym, [w:] Stanulewicz, D. (red.), Lingua Terra Cognita I: Księga Pamiątkowa ofiarowana Profesorowi Romanowi Kaliszowi. Gdańsk, 49-59.

Komorowska, E. (2020), Language communication in a pragmatic perspective: Flouting the cooperative principle, [in:] Beyond Philology 17 (2), 27-49.

Komorowska, E. (2021), The speech act of gratitude in contemporary Polish: A pragmalinguistic study, [in:] Beyond Philology 18 (1), 103-120.

Komorowska, E. (2023), Pragmatyka aktu mowy podziękowanie: (na materiale języka polskiego), [w:] Mampe, J. | Hinc, J. | Jarosz, A. (red.), Socjolingwistyczne badania w teorii i praktyce: ujęcie interdyscyplinarne, t. 9. Gdańsk, 73-86.

Komorowska, E. | Ohrimovich, A. (2018), The compliment as a speech act in Russian: A lexical--pragmatic study, [in:] Beyond Philology 15 (1), 49-67.

Komorowska, E. | Stanulewicz, D. (2025), Akt mowy groźba – klasyfikacja i definicja: ujęcie pragmalinwistyczne (na materiale języka polskiego i rosyjskiego), [w:] Przegląd Wschodnioeuropejski 16 (1), 299-314.
Leech, G. N. (1983), Principles of Pragmatics. London | New York.
Lipczuk, R. (1999), O wielości i wieloznaczności terminów (na przykładzie klasyfikacji aktów mowy), [w:] Lingua ac Communitas 9, 169-176.
Marcjanik, M. (1992), Typologia polskich wyrażeń językowych o funkcji grzecznościowej, [w:] Anusiewicz, J. | Marcjanik, M. (red.), Polska etykieta językowa. Kraków, 27-31.
Marcjanik, M. (1993), Etykieta językowa, [w:] Bartmiński, J. (red.), Encyklopedia kultury polskiej XX wieku. T. 2: Współczesny język polski. Wrocław, 271-281.
Marcjanik, M. (1997), Polska grzeczność językowa. Kielce.
Maslova, A. Yu. (2020), Vvedeniye v pragmalingvistiku. Moskva.
Meiirbekov, A. K. | Elikbayev, B. K. | Meirbekov, A. K. et al. (2015), The role of functional and sociopragmatic aspects of the speech act of "wish" in the process of forming the pragmatic competence of Kazakh students learning English (based on the materials from the English and Kazakh languages), [in:] Journal of Language and Literature 6 (4), 327-332.
Nowak, M. (2024), „Co mam ci życzyć…". Wartości w aktach życzeń Zofii Kossak kierowanych do dzieci i wnuków, [w:] Język. Religia. Tożsamość 30 (2), 423-436.
Ożóg, K. (1990), Zwroty grzecznościowe współczesnej polszczyzny mówionej (na materiale języka mówionego mieszkańców Krakowa). Kraków.
Ożóg, K. (1984), Grzecznościowe akty mowy, [w:] Dunaj, B. (red.). Studia nad polszczyzną mówioną Krakowa, t. 2. Kraków, 147-157.
Ożóg, K. (1992), O niektórych aspektach semantyki zwrotów grzecznościowych, [w:] Anusiewicz, J. | Marcjanik, M. (red.), Polska etykieta językowa. Kraków, 51-56.
Ożóg, K. (2001), Polszczyzna przełomu XX i XXI wieku. Wybrane zagadnienia. Rzeszów.
Pisarkowa, K. (1976), Pragmatyczne spojrzenie na akt mowy, [w:] Polonica III, 79-88.
Post, M. (2013), Speech Acts and Speech Genres: An Axiological Linguistics Perspective. Wrocław.
Przybyla, O. (2002), Życzenia w komunikacji dydaktycznej, [w:] Synowiec, H. (red.), W kręgu zagadnień dydaktyki języka polskiego i literatury polskiej. Księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Edwardowi Polańskiemu. Katowice, 567-573.
Searle, J. R. (1969), Speech Acts: An Essay of Philosophy of Language. Cambridge.
Searle, J. R. (1987), Czynności mowy. Rozważania z filozofii języka. Warszawa.
Sikora, K. (2020), Życzenie w gwarze i kulturze wsi. Kraków.
Sokołowska, O. (2001), A Cognitive Study of Speech Acts. Gdańsk.
Szkudlarek-Śmiechowicz, E. (2008), Grzecznościowe akty mowy w nauczaniu języka polskiego jako obcego na poziomie elementarnym (A1), [w:] Acta Universitatis Lodziensis. Kształcenie Polonistyczne Cudzoziemców 16, 119-125.
Wierzbicka, A. (1987), English Speech Act Verbs: A Semantic Dictionary. Sydney.
Wunderlich, D. (1976), Studien zur Sprechakttheorie. Frankfurt am Main.
Zgółka, T. (2005), Życzenie jako kategoria językowo-komunikacyjna, [w:] Dąbrowska, A. | Nowakowska, A. (red.), Język a kultura. T. 17: Życzliwość i agresja w języku i kulturze. Wrocław, 17-22.

Recenzje

DOI: 10.31648/pw.12844

Myroslava Rudyk
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3612-100X
Ivan Franko National University of Lviv
University of Szczecin

ПОЛІЩУК, Я., *СІМ ПОГЛЯДІВ НА ВІЙНУ*. КИЇВ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2025; 240 С. NARRACJE OPORU W LITERATURZE UKRAIŃSKIEJ CZASU WOJNY

Polishchuk, Ya., *Sim pohlyadiv na viynu*. Kyyiv: Dukh i litera, 2025; 240 pp. Narratives of resistance in Ukrainian wartime literature

W 2025 r. w kijowskim wydawnictwie *Duch i Litera* ukazała się monografia J. Poliszczuka, będąca próbą podsumowania literatury czasu wojny po 24 lutego 2022 r. Materiał ten jest interesujący z punktu widzenia nie tylko literaturoznawstwa, odsłania bowiem szereg innych istotnych problemów – takich jak korzenie historyczne, tożsamość kulturowa czy egzystencja, co wskazuje na szersze tło oraz interdyscyplinarność badań. W swojej wcześniejszej monografii *Siedem spojrzeń na wojnę* (*Сім поглядів на війну*) Poliszczuk proponuje kompleksowy przegląd współczesnej literatury ukraińskiej tworzonej w warunkach wojny rosyjsko-ukraińskiej. Praca sytuuje się na styku analizy literaturoznawczej i interpretacji kulturoznawczej, ukazując dążenie autora do wpisania tekstów artystycznych i dokumentalnych w kontekst przemian, których doświadcza społeczeństwo ukraińskie. Łącząc bowiem cechy krytyki literackiej i eseistyki, autor proponuje spojrzenie na literaturę przez pryzmat współczesnych procesów społecznych i kulturowych.

Publikacja wyróżnia się przejrzystą strukturą, logiczną kolejnością prezentacji materiału oraz dążeniem do ujmowania literatury jako czynnika komunikacji społecznej i konstruowania tożsamości. Autor wykazuje dobrą znajomość współczesnych teorii traumy kulturowej, pamięci i krytyki postkolonialnej, integrując je we własnych analizach. Badacz omawia twórczość wielu współczesnych pisarzy ukraińskich: W. Rafiejenki, K. Babkinoji, O. Mycheda, Y. Kononenko, A. Lubki, również sięga po dorobek innych autorów, traktując ich utwory jako korpus tekstów reprezentujących różne modele reagowania na wojnę. Pomimo różnorodności strategii gatunkowych i rozwiązań stylistycznych prof. Poliszczuk dostrzega tendencję

konsolidującą: kształtowanie zbiorowej narracji oporu narodowego interpretuje jako jeden z kluczowych fenomenów kulturowych początku XXI w.

Monografię otwiera *Przedmowa*, w której autor m.in. pisze:

> Naczelny dylemat literatury w czasie wojny: siła słowa traci na znaczeniu i blednie wobec siły broni, dźwięki mowy głuchną na tle huku rakiet i wycia syren, a duch twórczości ustępuje duchowi śmierci i ruiny. Czy akt pisania w takich warunkach ma w ogóle sens? A jeśli tak – to jakie konkretnie znaczenia mu przypisujemy? Jakie kody symboliczne zostają zaprogramowane w trójkącie poznania „autor–bohater–czytelnik", który tradycyjnie wyznacza twórczość literacką? (s. 4).

Poliszczuk stawia pytanie o znaczenie literatury w czasie wojny i zaprasza czytelnika do wspólnego namysłu nad tym zagadnieniem, opierając się na już istniejącej wiedzy i doświadczeniach, np. z okresu II wojny światowej, a jednocześnie zachęca do uchwycenia odmienności zjawisk ujawniających się w przestrzeni walki informacyjnej. Badacz trafnie zauważa, że „zacieniony" front wojny przyciąga znacznie mniej uwagi opinii publicznej, choć nie jest wcale mniej niebezpieczny niż terror fizyczny (s. 5).

Właśnie dlatego prof. Poliszczuk dąży do jak najszerszego ukazania dziedzictwa literackiego, ponieważ książka to jest medium. Za pośrednictwem dzieła literackiego autor albo przekazuje własne doświadczenie, jak czyni to Kononenko w autobiograficznej powieści-dzienniku *Ten szalony rok*, albo oddaje emocje poprzez poezję wojny, albo podejmuje próbę przepracowania traumy, jak w powieści *Petrykor – zapach ziemi po deszczu* Rafiejenki.

Rozpoczynając badania nad tym tematem, uczony stara się wypracować własną koncepcję badawczą. Jako doświadczony literaturoznawca i krytyk literacki posługuje się wypracowanymi metodami oraz bogatym doświadczeniem. Badania literatury ukraińskiej przez pryzmat pamięci historycznej czy kontekstów geokulturowych pojawiały się już we wcześniejszych pracach Poliszczuka. Tym razem jednak zadanie badawcze zostało utrudnione z powodu nowego materiału, który jest niezwykle trudny do podsumowania, gdyż teksty o wojnie powstają nieustannie. Dostrzegamy złożoność ukraińskiej literatury militarnej. Sam autor przyznaje, że literatura wojenna jest zjawiskiem żywym, dynamicznym, w wielu aspektach nieprzewidywalnym i intrygującym (s. 4). Dlatego stara się zabrać własny, uważny głos w odpowiedzi na literackie tendencje współczesności.

Za istotne osiągnięcie pracy należy uznać analizę procesów reinterpretacji podstawowych pojęć, takich jak tożsamość narodowa, dekolonizacja, dziedzictwo totalitarne, trauma oraz orientacje geokulturowe. Poliszczuk przekonująco pokazuje, że to właśnie literatura pełni rolę przestrzeni semantycznej rekonstrukcji tych kategorii, umożliwiając interpretowanie zbiorowego doświadczenia wojny. Metoda autora opiera się na połączeniu analizy tekstualno-interpretacyjnej z refleksją

eseistyczną, co sprawia, że wywód jest zarazem precyzyjny analitycznie i otwarty koncepcyjnie. Na tym polega jedna z głównych zalet monografii – zdolność do łączenia rygoru akademickiego z wrażliwością na znaczenia kulturowe, których nie sposób wyczerpać za pomocą czysto strukturalnych opisów.

Na szczególną uwagę zasługuje pierwszy rozdział zatytułowany *Zanurzenie w wojnie*. Badacz stara się w nim ukazać zarówno ogólne tło publikacji wojennych, jak i znaczenie współczesnej literatury militarnej, której złożony obraz można dziś zaobserwować:

> Cały koszmar wojny na pełną skalę w centrum Europy nie poddaje się racjonalnemu pojmowaniu. To jednak właśnie w takich warunkach literatura odnajduje na nowo swoją zapomnianą misję. Jej siła ujawnia się bowiem w umiejętności łączenia tego, co racjonalne, z tym, co emocjonalne, tworząc niepowtarzalny obraz naszych czasów (s. 15).

Słusznie zauważono w książce, że tradycja militarna nie znalazła szerokiego odzwierciedlenia w literaturze ukraińskiej i dopiero współczesna wojna rosyjsko-ukraińska obudziła dyskurs wojenny, mający zupełnie inny charakter niż mitotwórstwo zwycięskiej II wojny światowej, dominujące w przestrzeni postsowieckiej. Zdaniem autora

> kultura ukraińska wyraźnie zdystansowała się wobec praktykowanego w sąsiednim kraju „pobiedobiesia", natomiast zanurzyła się w poznawanie aktualnego doświadczenia militarnego zdobytego w toku rosyjsko-ukraińskiego konfliktu na wschodzie Ojczyzny (s. 21).

Autor monografii ukazuje proces dekolonizacji literatury ukraińskiej. Szczególnie znaczące jest podkreślenie wewnętrznych motywacji do twórczości w czasie wojny, obok obowiązku obywatelskiego i wojskowego. Wspomniany w monografii esej S. Andruchowycz *Przed wojną byłam pisarką* wskazuje na zmianę ról, na dylemat współczesnego pisarstwa, na wyraźną granicę między „przed" i „po" oraz na uświadomienie sobie nowej rzeczywistości literackiej. Właśnie za kronikarzy współczesności uważa się dziś większość ukraińskich pisarzy.

Drugi rozdział *Poezja oporu narodowego* autor poświęca refleksji nad dziedzictwem poetyckim w dyskursie wojennym. Poezja spośród różnych gatunkowych i rodzajowych form współczesnego piśmiennictwa dysponuje najelastyczniejszym instrumentarium oddziaływania emocjonalnego na czytelnika (s. 62). Mamy tu do czynienia z narracją wojenną, w której wojna istnieje nie tylko w wymiarze fizycznym, lecz także emocjonalnym (s. 74).

W tym rozdziale znajdujemy interesujące ujęcie problematyki języka w utworach literackich. Wojna bowiem zmienia estetykę języka oraz przestrzeń jego publicznego funkcjonowania.

Kolejne pięć rozdziałów poświęcono analizie twórczości poszczególnych autorów wymienionych wcześniej. Można zapytać, dlaczego badacz wybrał właśnie te utwory i skoncentrował się na tym fragmencie twórczości wojennej. Odpowiedzi udziela w posłowiu:

> Chodziło jednak o wybór reprezentatywny z określonej perspektywy. Po pierwsze, zwróciliśmy uwagę na literackie echo towarzyszące pierwszym miesiącom pełnoskalowej agresji Rosji na Ukrainę. Pierwsza reakcja, mimo swojej spontaniczności, jest niezwykle charakterystyczna – wyraźnie rozpoznawalne są w niej dominujące nastroje i motywy, które zostaną rozwinięte później. Ukraińskie eseje, poezja, szkice i dzienniki z 2022 oraz częściowo z 2023 roku ilustrują tę tendencję bardzo wyraźnie. Po drugie, obserwowaliśmy symbiozę pisarstwa artystycznego i dokumentalnego, której ścisłe powiązanie przyniosło literaturze korzyści, umacniając jej rolę jako ważnego świadectwa społecznego. Po trzecie, interesowały nas indywidualne wizje wojny, odczytywane przez pryzmat różnych osobowości twórczych, głównie autorów, którzy zdobyli już doświadczenie i potwierdzili swoje kompetencje literackie (s. 229-230).

Zaletą książki są starannie dobrane cytaty, otwierające każdy rozdział. Znajdziemy tu wypowiedzi Thomasa Manna, Umberta Eco, Ernesta Hemingwaya, Alberta Einsteina i in. Cytaty pełnią rolę swoistego lejtmotywu w analizie poszczególnych problemów – od pamięci historycznej po traumę wojny i jej literackie odzwierciedlenie. Cytaty spełniają również funkcję kompozycyjną i estetyczną.

Monografia *Siedem spojrzeń na wojnę* budzi duże zainteresowanie badaczy współczesnej literatury ukraińskiej, specjalistów problematyki wojennej, kulturoznawców oraz wszystkich, którzy analizują dynamikę procesów społeczno-kulturowych w okresach kryzysowych. Może ona również służyć jako ważny punkt odniesienia do dalszych studiów nad literaturą czasu wojny oraz jako źródło teoretyczne na kursach z najnowszej literatury ukraińskiej.